

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ SƏRVƏTİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5302.01 - Ekonometriya; İqtisadi statistika

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ŞƏFİQƏ SƏFƏR qızı MƏMMƏDOVA

Elmi məsləhətçi: Əməkdar elm xadimi
iqtisad elmləri doktoru, professor
YADULLA HƏMDULLA oğlu HƏSƏNLİ

Bakı – 2024

MÜNDƏRİCAT

Giriş	4
I FƏSİL. MİLLİ SƏRVƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ ONUN DAVAMLI İNKİŞAFLA ƏLAQƏSİ	18
1.1. Kapital nəzəriyyəsinin əsasları və ona müasir yanaşmanın istiqlamətləri.....	18
1.2. Milli sərvət və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsasları	35
1.3. Milli sərvət və davamlı iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi	70
II FƏSİL. TƏBİİ RESURLARIN İQTİSADI İNKİSAFDA VƏ MİLLİ SƏRVƏTDƏ YERİ, ONLARIN ÖLKƏ ÜZRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	81
2.1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri və onların iqtisadi inkişafa, milli sərvətin formalaşmasına təsiri	81
2.2. Azərbaycanın torpaq resursları və onların qiymətləndirilməsi	105
2.3. Azərbaycanın neft-qaz və digər təbii mineral ehtiyatları, onların qiymətləndirilməsi	130
2.4. Azərbaycanın su resursları, bərpa olunan enerji mənbələri və hidroenerji potensialı və onların qiymətləndirilməsi	164
2.5. Azərbaycanın meşə ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, bitki və heyvan resurslarının, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin milli sərvətdə yeri	195
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN MİLLİ SƏRVƏTİNİN ƏSAS VƏ MALİYYƏ KAPİTALI, ONLARIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ.....	212
3.1. Azərbaycanın əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərlərinin müvcud vəziyyəti və qiymətləndirilməsi	212
3.2. Azərbaycanın maliyyə aktivləri və onların dəyərləndirilməsi	222
IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ SƏRVƏTİNİN VƏ ONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	241

4.1. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri və problemləri.....	241
4.2. İnsan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri.....	269
4.3. Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun qiymətləndirilməsi	310
4.4. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi	333
NƏTİCƏ.....	344
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	354
ƏLAVƏLƏR.....	384
İXTİSARLARIN SİYAHISI.....	389

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrün qlobal çağırışları və bazar iqtisadiyyatının inkişafı makroiqtisadi aqreqlərin, o cümlədən bunların içərisində xüsusi yeri olan milli sərvətin formalaşması, qiymətləndirilməsi, artırılması və istifadəsinin həm nəzəri və həm də praktiki cəhətdən işlənməsini zəruri edir. Milli sərvətin tədqiqi və qiymətləndirilməsi iqtisadi nəzəriyyənin və statistik elmlərin kifayət qədər mürəkkəb və ən çox araşdırılan problemləri sırasına daxildir. Məhz bu problemin səmərəli və peşəkar səviyyədə həllindən hər bir ölkənin uğurlu və davamlı inkişafı asılıdır. İqtisadi artımın əsas amillərini müəyyən edən və onun əsasını təşkil edən milli sərvətin ölkənin potensial imkanlarının üzə çıxarılması və artırılması üçün şərait yaradan əsas və çox mürəkkəb makroiqtisadi göstərici olması səbəbindən, onun qiymətləndirilməsi də uyğun, geniş informasiya bazasının mövcudluğu şərti ilə xüsusi metodologiyanın işlənilməsinə tələb edir.

Milli sərvət – geniş aspektli iqtisadi kateqoriya kimi hər bir ölkənin müəyyən dövrə rezidentlərinin ölkə ərazisində və ya xaricdə yerləşən bütün maddi (istehsal olunan və təbii aktivlər) və qeyri-maddi (insan kapitalı daxil olmaqla), maliyyə iqtisadi aktivlərinin həm rezident və həm də qeyri-rezidentlərə olan maliyyə öhdəlikləri çıxılmaqla, mövcud bazar qiymətlərində olan məcmu dəyəri və iqtisadi potensialıdır. Milli sərvətin maddi, təbii və qeyri-maddi, həmçinin maliyyə kapitalından təşkil olunması onun qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Müasir dövrdə bu kapital növləri içərisində insan və sosial kapital kimi təzahür edən qeyri-maddi kapitalın dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin milli sərvətində payının yüksək olması, onun sosial-iqtisadi və davamlı inkişaf üçün çox vacib amil kimi çıxış etdiyini göstərir.

Milli sərvət və onun qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın uzunmüddətli sağlamlığı, artımı, onun davamlı inkişaf qabiliyyəti haqqında məlumatı özündə əks etdirməklə, ölkənin malik olduğu bütün aktivlərin mövcud vəziyyətini, tükənməsini, eyni zamanda investisiyaların və aktivlərin yığılmasının sürətlə davam edib etmədiyini, sərvətin əhəlinin artımı, ölkənin inkişaf istəklərilə uyğunluğu və

müqayisəsini aşkarlamağa imkan verir. Bu mənada milli sərvət bütün tarixi inkişaf dövründə cəmiyyət tərəfindən toplanan, ictimai istehsal nəticəsində daim yenilənən və artan bütün maddi, təbii, qeyri-maddi və maliyyə dəyərlərinin məcmusu kimi çıxış etdiyindən, ölkənin malik olduğu resurslarının istifadəsinin, bölüşdürülməsinin, qorunmasının səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi artım amillərinin təhlili, iqtisadi sektorların potensialının qiymətləndirilməsi və həmçinin bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasətinin işlənməsi zamanı milli sərvətin tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsini çox aktual və vacib məsələlərdən hesab etmək olar. Milli sərvətin tərkibinin mürəkkəb, kompleks olması, onun vəziyyətinə və artımına həm də çoxsaylı amillərin əhəmiyyətli təsiri bu kateqoriyanın düzgün qiymətləndirilməsini zərurətə çevirir. Beləliklə, milli sərvətin qiymətləndirilməsi ölkənin perspektiv inkişafının və milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması istiqamətlərini, resurs və təkrar istehsal imkanlarını aşkarlamağa, nəticədə isə sosial iqtisadi prosesləri bütövlükdə təhlil və dəyərləndirməyə, davamlı inkişaf strategiyasını müəyyən etməyə şərait yaradır.

Tədqiqatda yuxarıda qeyd edilən aktuallıq mövqeyindən çıxış edərək müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının əsas makroiqtisadi göstəricilərindən olan milli sərvətinin ölkə statistikasına tərəfindən qiymətləndirilməməsi səbəbindən, ilk növbədə onun tərkibinin düzgün müəyyənləşdirilməsinin və daha sonra bu tərkib elementləri əsasında milli sərvətin bütövlükdə qiymətləndirilməsinin zəruriliyi vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə tədqiqatda ölkənin milli sərvətinin qiymətləndirilməsi problemləri və onun strukturunda sərvətin tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda böyük iqtisadi yük daşması, həmçinin qiymətləndirmə üçün baza rolunu oynayan bu vacib iqtisadi kateqoriyaların müasir dövrün tələblərinə uyğun müəyyən edilməsi prinsipləri sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır.

Beləliklə, milli sərvətin hər bir ölkənin uzunmüddətli dövrdə iqtisadi potensialının və inkişafının və artımının əsas mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq, onun hərtərəfli tədqiqi və qiymətləndirilməsini, daha sonra bu qiymətləndirmə əsasında onun səmərəli istifadəsinin araşdırılmasını aktual vəzifə hesab etmək olar. Bu aktuallıq Azərbaycanda davamlı inkişaf, real həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və

ictimai nemətlərin artırılması ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycanın milli sərvətinin tədqiqi böyük əhatə dairəsinə malik və qarşılıqlı əlaqədə olan milli sərvətin mahiyyəti, onun strukturunun təhlili, qiymətləndirilməsi, gələcəkdə səmərəli istifadəsi və s. kimi bir sıra vacib məsələlərin arasdırılmasından keçir. Bu, bir tərəfdən müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının yeni, sivil, innovasiyalı iqtisadi inkişafını təmin edən bir sıra məsələlərin: ölkənin təbii və insan resurslarının, enerji potensialının istifadəsi və səmərəliliyinin artırılması, insan kapitalının inkişafı ilə bağlı sosial dövlətin yaradılması, əsas kapitalın və istehsalın modernləşdirilməsi, ölkənin dünya iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin artırılması, son nəticədə isə iqtisadi siyasət və həyat keyfiyyəti, insan rifahının yüksəldilməsi və s. kimi məsələlərin həll edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Digər tərəfdən isə, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən ölkənin milli sərvətinin dəyərləndirilməsi həyata keçirilmədiyindən tədqiqat işinin aktuallığı, əhəmiyyəti daha da artır. İnkişaf etmiş ölkələrin sürətli iqtisadi inkişafının nəticəsi kimi milli sərvətdə təbii və əsas kapitalla nisbətən insan kapitalının xüsusi çəkisinin yüksək olması və getdikcə artması təcrübəsindən çıxış edərək, Azərbaycanda milli sərvətdə az çəkiyə malik olan bu kapitalın inkişaf etdirilməsi prioritet vəzifələrdən biri hesab etdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadi məkanına fəal şəkildə inteqrasiyası, həmçinin ölkənin davamlı inkişaf tələbləri ilk növbədə milli sərvətin qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi məsələsinin yubanmadan həllini tələb edir. Bu mənada Azərbaycanın malik olduğu inkişaf potensialının – milli sərvətinin kompleks qiymətləndirilməsi və ondan istifadənin səmərəliliyinin artırılması aktual hesab edilə bilər.

Statistik məlumatların olmaması səbəbindən tədqiqatın yerinə yetirilməsi prosesindəki çətinliklər Azərbaycanda milli sərvətin qiymətləndirilməsi və onun tərkib elementləri ilə bağlı geniş əhatə dairəsinə malik, mürəkkəb, praktiki informasiyalar çoxluğunun əldə edilməsi problemləri ilə bağlı olmuşdur. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda milli sərvətin statistik nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməsilə əlaqədar problemlərin mövcudluğunu nəzərə alaraq, tədqiqatın

aktuallığını, perspektivliyini və əhəmiyyətini bir daha qeyd etmək mümkündür.

Tədqiqat mövzusunun öyrənilmə səviyyəsi və işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin malik olduğu ictimai sərvətin tədqiqi və qiymətləndirilməsi istiqamətində araşdırmalar qədim dövrlərdən başlamış və bu günə qədər də davam etməkdədir. Belə ki, hələ antik dövrdən Platon, Aristoteldən başlayaraq daha sonra klassiklərdən U.Petti, P.Buaqilber, R.Kantilon, A.Smit, D.Rikardo, Q.Kinq, F. Kene, K.Marks və başqalarının tədqiqatlarında sərvətin tədqiqi önəmli məsələlərdən olmuşdur. XX əsrin birinci yarısının tədqiqatçılarından A.Marşall, M.Fridmen, C.M.Keyns, P.Friş, Y.Tinberqen, V.Leontyev, S.Kusnes və başqaları öz elmi işlərini bu sahəyə həsr etmişlər. XX əsrin ikinci yarısında T.Şuls, L.Turou, H.Bekker və digərləri milli sərvətin əsas tərkib hissəsi kimi insan kapitalını önə çəkmişlər. Qeyri-maddi aktivlər daxil olmaqla milli sərvətin qiymətləndirilməsi ilə məşğul olan digər xarici ölkə alimlərindən R.Barro, K.Hamilton, R.Costanza, R.Dasqupt, D.Kayfmann, A.Krey, P.Maupo, M.Paldam, Putnem, D.Rut, T.Piketti, A.Kunte, C.Dikson və başqalarının adını çəkmək olar.

Milli sərvətin tədqiqi, eləcə də onun ayrı-ayrı bölmələrinin və bütövlükdə qiymətləndirilməsi ilə ən qədim rus tədqiqatçıları İ.İ.Posoşkov, A.K.Strox, A.İ.Butovsk, E.Preobrajensk və digərləri məşğul olmuşlar. Milli sərvətin strukturu və dinamikası ilə bağlı tədqiqat aparan müasir Rusiya alimlərindən V.N.Kiriçenko, A.V.Sidoroviç, S.Q.Strimulin, V.Falsman, N.A.Odinsova, E.M.Buxvald, A.L.Vaynşteyn, S.D.Valentey, N.P.Federenko, Y.A.Kronrad, S.A.Kurqansk, V.Çerkoves, O.A.Nikolayçuk, S.A.Dyatlov, Q.N.Sorokin, L.İ.Nesterov, A.İ.Dobrinin və başqalarını qeyd etmək olar.

Milli sərvətin tədqiqi və qiymətləndirilməsi demək olar ki, hər zaman tədqiqatçılar tərəfindən başlıca müzakirə obyektinə olmuşdur. Amma Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı bütövlükdə tədqiqat həyata keçirilməmişdir. Bununla yanaşı olaraq bir sıra alimlərin, o cümlədən Z.Səmədzadə, Q.C.İmanov, Y.H.Həsənov, Q.Ş.Məmmədov və başqalarının əsərlərində milli sərvətin ayrı-ayrı tərkib hissələri ilə bağlı tədqiqatlara rast gəlmək olar. Məhz bu səbəbdən tədqiqat işində daha çox xarici ölkə alimlərinin və beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdəki araşdırmalarından

istifadə olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda milli sərvət və onun qiymətləndirilməsi probleminə maraq kifayət qədər böyükdür. Həm beynəlxalq qurumlar və təşkilatlar, həm də tədqiqatçılar bu mövzuya dəfələrlə müraciət edirlər. Bu məqsədlə hal-hazırda ölkələrin milli sərvətlərinin dəyərləndirilməsi üçün geniş tətbiq edilən BMT-nin Statistika Komissiyasının Milli Hesablar Sistemi - 2008 və Dünya Bankı tərəfindən irəli sürülən genişləndirilmiş konseptual yanaşmalar əsasında tədqiqat işində araşdırmalar həyata keçirilərək, qiymətləndirmə üçün daha optimal yanaşma və təsnifləşdirmələr təklif olunmuşdur.

Beləliklə, müasir dövrdə də milli sərvətin məzmunu, tərkibi strukturu və qiymətləndirilməsi mövzusu aktual olaraq qalır, eyni zamanda milli sərvətin standart, vahid və dəqiqləşdirilmiş qiymətləndirmə metodları kompleks halda mövcud olmasa da, bu istiqamətdə tədqiqat və təkmilləşdirmələr davam etməkdədir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi milli sərvətin qiymətləndirilməsi, bu qiymətləndirmənin problemlərinin, onun dayanıqlı inkişaf əlaqəsinin araşdırılması, həmçinin milli sərvətin strukturu və tərkibinin müasir dövrün tələblərinə uyğun düzgün müəyyənləşdirilməsi, ölkənin sərvətini təşkil edən elementlərin hər birinin ayrılıqda qiymətləndirilməsi yolu ilə bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin dəyərləndirilməsi, milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına insan kapitalının, eləcə də milli sərvətin bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin tədqiq edilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya əsas məsələlər kimi qoyulmuşdur:

- Kapital nəzəriyyəsi və ona müasir yanaşmanın tədqiqi, həmçinin milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsaslarının araşdırılması;
- Milli sərvətlə davamlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqi;
- Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri və onların iqtisadi inkişafa, milli sərvətin formalaşmasına təsirinin tədqiqi;
- Azərbaycan Respublikasının torpaq, neft-qaz, digər təbii mineral ehtiyatları, həmçinin su resursları, bərpa olunan enerji mənbələri, hidroenerji potensialı, meşə ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi;

- Ölkənin bitki və heyvan, xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərinin milli sərvətdə yerinin müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərlərinin, maliyyə aktivlərinin dəyərləndirilməsi;
- Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələrinin və problemlərinin araşdırılması;
- Milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına insan kapitalının təsirinin tədqiqi;
- Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun bütövlükdə qiymətləndirilməsi, həmçinin milli sərvətin bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları kimi bu istiqamətdə xarici və ölkə alimlərinin adekvat elmi-nəzəri və metodoloji baxışlarını özündə birləşdirən kompleks yanaşmaları, monoqrafiya işlərini, elmi məqalələri, beynəlxalq müqayisələndirmələri, rəsmi statistik materialları, normativ və qanunverici aktları, internet resursları, o cümlədən BMT-nin xüsusi təşkilatlarının hazırladığı tövsiyələri, həmçinin Dünya Bankının konsepsiyalarını və s. göstərmək olar. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi prosesində tarixi, iqtisadi-sistemli-struktur və məntiqi ümumiləşdirmə, təhlil, eləcə də müqayisəli analitik təhlil, empirik, statistik və ekonometrik modelləşdirmə və qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını: Azərbaycan Respublikası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidməti, Meşələrin İnkişaf Xidməti, Bioloji Müxtəlifliyin Qorunması Xidməti, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi yanında Bərpa olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Azərenerji ASC, Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə Axtarış Energetika İnstitutunun təddim etdiyi məlumatlar təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: müasir yanaşmalar və konsepsiyalar

əsasında Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin strukturu, onu təşkil edən tərkib elementlərinin kompleks müəyyən edilməsi, bu tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda qiymətləndirilməsi yolu ilə bütövlükdə ölkə üçün milli sərvətin dəyərləndirilməsi və həmçinin milli sərvətin ölkənin bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi üzrə əldə edilən nəticələrdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafı, modernləşdirilməsi, transformasiyası və diversifikasiyası modeli təklif olunmuşdur.
2. Azərbaycan Respublikasının torpaq resurları qiymətləndirilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətini dəyərləndirmək üçün onun əsas tərkib hissəsi kimi təbii sərvətlərin, o cümlədən, ölkənin neft və qaz, digər təbii mineral ehtiyatları - filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatlarının dəyəri qiymətləndirilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkib elementləri kimi ölkənin su ehtiyatları, bərpa olunan enerji mənbələri, hidroenerji potensialı və meşə resursları müəyyən edilərək qiymətləndirilmişdir.
5. İnsan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri həm dünya, həm də ölkə səviyyəsində tədqiq olunmuş, insan kapitalının inkişafı ilə bağlı ölkənin milli sərvətinin artırılması strategiyası işlənib hazırlanmışdır.
6. Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli perspektivdə sosial-iqtisadi və davamlı inkişafını müəyyən etməyə imkan verən milli sərvəti muasir yanaşma və konsepsiyalar əsasında bütövlükdə qiymətləndirilmişdir.
7. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsiri ekonometrik qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiq olunan iş ölkədə makroiqtisadi proseslərin, xüsusilə milli rifahın və iqtisadi artımın əsası olan milli sərvət və onun bütün iqtisadi sistemi əhatə edən müxtəlif tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi yolu ilə sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabətə dözümlü innovasiyalı yönümdə formalaşması, milli sərvətin qiymətləndirilməsilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşmasına və təkmilləşdirilməsinə

dəstək, eləcə də ölkənin tarazlı və davamlı iqtisadi inkişafa istiqamətlənən tədbirlərinin həyata keçirilməsi və ali təhsil universitetlərinin tədris proseslərində istifadə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin nəticələrindən bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsi və bu işdə məsul olan dövlət qurum və strukturlarının iş mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi proseslərində istifadə etmək olar.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas müddəaları on beynəlxalq və bir respublika konfranslarında müzakirə edilmişdir.

Məqalələrin nəşri. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, AR DSK-nın Statistika Xəbərləri, Elmi praktiki jurnalı, EconLint bazasına daxil olan konfrans məqaləsi (Portuqaliya), AR, İqtisadiyyat Nazirliyi, İETİ-nin Elmi əsərlər toplusu, Azərbaycan Universiteti, İpək yolu jurnalı, Audit Elmi-praktiki jurnalı, Turan Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergisi, Türkiyə, İstanbul Gelişim Universiteti tam mətin Bildirilər kitabı, WOSQ3 bazasına daxil olan Marketing and Management of Innovations, Scientific journal, Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərləri, ictimai və texniki elmlər seriyası, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, Rusiyanın AAK və ПИИЦ практический теоретический журнал və Научно-аналитический журнал, Финансовая экономика jurnallarında 17 sayda elmi məqalə formasında, AR İqtisadiyyat Nazirliyi, İETİ-nin Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan bir kitab, o cümlədən 10 beynəlxalq və bir respublika konfranslarında konfrans məqaləsi və tezis kimi, bütövlükdə 29 sayda elmi işlərdə çap olunmuşdur:

1. Məmmədova Ş.S. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsinin iqtisadi artıma təsiri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş İqtisadi artım və ictimai rifah mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2018, s.612-616. <http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/kitabkonf2019.pdf>

2. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilmə zərurəti, istiqamətləri və problemləri AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. 2019, №6, s. 34-41 http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2019_6/4.Shefiqe.pdf

3. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilməsində onun tərkibinin düzgün müəyyən edilməsinin zəruriliyi. Asia Pacific International Congress on Contemporary Studies, June 1-2, 2020, Seoul South Korea, pp.140-148. <https://www.iksadasia.org/> / [kitaplarhttps://www.iksadasia.org/](https://www.iksadasia.org/)

4. Mammadova Sh.S., Mikayılov F., İbışov E., Rzayev R., Huseynov R. Evaluation of national wealth approaches and problems. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Baku, 18-19, June, 2020, pp. 344-349. <https://search.proquest.com/openview/c3d667da4df5cd6168edd6407114f4a9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472>

5. Məmmədova Ş.S. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-tətbiqi məsələləri. Statistika Xəbərləri. Elmi-praktiki jurnal, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2/2020, cild 2, s.69-77, DOI:10.338.70/2413-6557-2020-6-2-69-77. publication-25-file_az.pdf (etsim.az)

6. Mammadova Sh.S., Mikayılov F., İbışov E., Rzayev R., Huseynov R. Education as of the phenomena of Continuous development. 56th International Scientific Conference on Economic and Social Development. Baku, 02-03, June, 2020, A Verio (Portugal), pp. 384-393. EconLint. <https://search.proquest.com/openview/38c3d3ba69159eba0c3c2cd2c0adbbb1/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472>

7. Məmmədova Ş.S. Ölkənin milli sərvətinin yaradılmasında intellektual mülkiyyətin qorunması problemləri. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin- İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XX buraxılış, Bakı 2020, səh. 59-66. http://esri.gov.az/uploads/files/Toplu_2020.pdf

8. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin artırılması, Qarabağın bərpası və innovasiya məqsədləri üçün intellektual mülkiyyətin qorunmasının zəruriliyi. Postkonflikt vəziyyətlərdə yenidənqurma və bərpa üzrə beynəlxalq konfrans, ADNSU-nun 100 illik yubileyinə həsr olunub. Fevral 25-26, 2021, Bakı, Azərbaycan. s. 304-311. International Conference on Reconstruction and recovery in postconflict situations- press 100 years of anniversary of Azerbaijan State Oil Industry

University.Fevral 25-26, 2021, Bakı, Azərbaycan. s.304-311.
<http://asoiu.edu.az/en/news/1298-an-online-conference-dedicated-to-the-100th-anniversary-of-asoiu-was-held-at-theinitiative-of-ssu>

9. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın milli sərvətində torpaq resursları və onun qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının 09.04.2021-ci il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilib. Bakı-Füyuzat-2021, kitab, 34 s.

10. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi problemləri. Azərbaycan Universiteti, İpək yolu, sentyabr № 3, 2021, səh 57- 65.
http://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2021_03/6MammadovaSh.pdf

11. Məmmədova Ş.S. Milli sərvət və davamlı inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri. Sumqayıt Dövlət Universiteti və Yıldız Texniki Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən “İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri” beynəlxalq elmi konfransının materialları. Sumqayıt, 16-17 dekabr 2021-ci il, s. 419-424. https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/az/publications_21
https://elibrary.ru/download/elibrary_48089234_55628640.pdf

12. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri və onların qiymətləndirilməsi. AR DSK, Statistika xəbərləri, Elmi-praktik jurnal.
DOI:10.338.70/2413-6557-2021-7-4-4-11. №4/2021, s.4-11. [publication-35-file_az.pdf](https://www.etsim.az/publication-35-file_az.pdf) (etsim.az)

13. Məmmədova Ş.S. Kapital nəzəriyyəsinə müasir kompleks yanaşmanın istiqamətləri. Audit, Elmi -praktiki jurnal 2021, 2 (32) s.79-88. <http://audit-journal.az/az/articles/110>

14. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın su ehtiyatları, hidroenerji potensialı və onların qiymətləndirilməsi. AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2021-3, s. 62-70. http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2021_3/8.Shafiqa.pdf

15. Məmmədova Ş.S. Doğal kaynak degerleme sorunları. Natural resource valuation issues. Turan Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, № 54,

haziran 2022, Türkiyə, sayfa 72-78. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1047960>

16. Мамедова Ш.С. Национальное богатство и обеспечения устойчивого развития. Уфимский Государственный Нефтяной Технический Университет, Актуальные проблемы обеспечения экономической безопасности государства, регионов, предприятий VI Международной научно-практической конференции, 20 июня 2022 г., Уфа, УГНТУ, с. 112-115. ugntu.ru/ru/page/konferencii-i-simpoziumu, Сборник 2022г

<https://elibrary.ru/item.asp?id=54103849&selid=54103962>

17. Məmmədova Ş.S. Resurs bolluğu və Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi məsələləri. Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığının strateji istiqamətləri, Beynəlxalq Konfrans, 26-27 iyun 2022-ci il, s.416-419.

[https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/Iqtisadiyyat 2022.pdf0](https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/Iqtisadiyyat%202022.pdf0)

18. Məmmədova Ş.S. Doğal kaynakların ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Uluslararası Uygulamalı Sosyal Bilimler Kongresi, 10-11 mart 2022, İstanbul: Seçilmiş Tam metin Bildiriler Kitabı, s.167-176. <http://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/handle/11363/3452><http://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11363/3703/USBK2022%20TAM%20MET%c4%ONLE>

19. Məmmədova Ş.S., E.R.Kazımova. Azərbaycanda innovativ ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sisteminin konseptual əsasları. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin 60 illiyinə həsr olunmuş “Universitet elminin və təhsilinin müasir problemləri” Respublika elmi konfransı. Sumqayıt, 17-18 noyabr 2022, s.365-369.

:///c:\users\sumq7u-1\appdata\local\temp\rar&dia0.818\toplu60

20. Mammadova Sh.S., Nazarov V., Hajiyeve J., Ahadov V., Amanova Sh.. The impact Entrepreneurship financial opportunities and business environment on the country's innovation development and national wealth. Marketing and Management of Innovations. Scientific journal, ARMG PUBLISHING , Issue 4 2022, pp. 94-108,

ISSN 2218-4511, Emerging Sources Citation Index, WOSQ3, DOI:10.21272/mmi.202.4-10. https://armgpublishing.com/wp-content/uploads-/2023-/01/A656-2022-10_Nazarov-et-al..pdf

21. Мамедова Ш.С. Традиции, проблемы и результаты оценки национального богатства в современный период. Экономика и управление: проблемы и решения. Научно - практический теоретический журнал. №12, Т.5, 2022, с. 99-107. <https://doi.org/10/36871/ek.up.p.r.2022.12.05.14>. https://s-lib.com/issues/eiu_2022_12_t5/

22. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin yaradılması və artırılması davamlı inkişaf strategiyasının əsası kimi. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, Bakı. №1, (13), 2023, s. 251-257.

<https://journal.wcu.edu.az/az/page/ictimai-ve-texniki-elmler-seriyasi-id-343>

23. Мамедова Ш.С. Взаимосвязанные модели национального богатства и устойчивого развития. Научно - аналитический журнал. Финансовая экономика. №2, част 3, 2023, с.178-182

https://finanec.ru/arhiv_nomerov/%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0-2023-2-%D0%A1%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8.pdf

24. Məmmədova Ş.S. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, Bakı. № II (13), 2023, s. 239-245. <https://journal.wcu.edu.az/az/page/ictimai-ve-texniki-elmler-seriyasi-id-341>

25. Məmmədova Ş.S. Azərbaycanın meşə ehtiyatlarının milli sərvətdə yeri və onların qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. № 2,(19), 2023, s.473-478.

<https://doi.org/1058225/tim.2023-2-475-480>,

<https://timjurnal.az/uploads/2023/12/sefiqe-memmedova.pdf>

26. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin yaradılmasında insan kapitalının rolunun nəzəri aspektləri. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, Bakı. № III (13), 2023, s. 34-40.

<https://journal.wcu.edu.az/az/page/ictimai-ve-texniki-elmler-seriyasi-id-343>

27. Məmmədova Ş.S. Ölkənin milli sərvətində maliyyə aktivlərinin yeri və onların dəyərləndirilməsi istiqamətləri. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. №3, (24), 2023, s. 269-275.

<https://doi.org/1058225/tim.2023-3-269-275>

<https://timjurnal.az/uploads/2023/12/sefiqe-memmedova-1.pdf>

<https://timjurnal.az/jurnal/jurnal-3-2023-2/>

28. Məmmədova Ş.S., Əliyev Ə.N. İnsan kapitalının dəyərləndirilməsi istiqamətində sağlamlıq və sosial kapitalin bəzi inkişaf problemləri və onun həlli yolları. Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr: müasir çağırışlar və perspektivlər. Beynəlxalq konfrans, SDU, 25-26 may 2023, s.65-70.

https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/TAM-11%202023_merged.pdf

29. Məmmədova Ş.S., Məmmədov C., Hüseynov Y. Türkiyə texnoparklarının təhlili əsasında Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində texnoparkın yaradılması və onun davamlı inkişafı əlaqəsi. Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı. Nömrə 27, 2023, s.12-25. http://www.ejsr.org/files/arxiv/Jurnal_Nomre_27_2023/1.pdf

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası, İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin qısa xülasəsi. Dissertasiya işinin **Giriş** bölməsində işin aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, elmi yeniliyi, əhəmiyyəti və s. əks olunmuşdur. İşin **“Milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri – konseptual əsasları və onun davamlı inkişafı əlaqəsi”** adlanan I fəslində kapital nəzəriyyəsi və ona müasir yanaşmanın istiqamətləri, milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları, həmçinin milli sərvətlə davamlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin **“Təbii resursların iqtisadi inkişafda və milli sərvətdə**

yeri, onların ölkə üzrə qiymətləndirilməsi” adlı II fəslində təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri, onların iqtisadi inkişafa və milli sərvətə təsiri, Azərbaycanın Respublikasının neft, qaz, digər təbii ehtiyatları, həmçinin torpaq, su, bərpa olunan, hidroenerji və meşə ehtiyatları qiymətləndirilmiş, eyni zamanda bitki, heyvan resurslarının, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin milli sərvətdə rolu araşdırılmışdır.

Tədqiqatın **“Azərbaycanın milli sərvətinin əsas və maliyyə kapitalı, onların dəyərləndirilməsi”** adlanan III fəslində Azərbaycanın milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi ölkənin əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərliləri, həmçinin maliyyə aktivləri dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin və onun sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi ”** adlı IV fəslində isə müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri, problemləri, insan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri, Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə milli sərvətinin qiymətləndirilməsi və həmçinin ölkənin milli sərvətinin bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. İşin **Nəticə** bölməsində tədqiqatdan əldə olunan yeniliklər və onların əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (26652 işarə), 4 fəsil (I fəsil – 112098, II fəsil -172144, III fəsil – 27707, IV fəsil – 145272 işarə, cəmi 457221 işarə), nəticə (18651 işarə), işin ümumi həcmi 504936 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat, əlavələr və ixtisarlara siyahısından ibarət olmaqla, 389 kompüter səhifəsi həcmindədir. Dissertasiyada 20 şəkil, 17 qrafik, 75 cədvəl və 329 ədəbiyyat siyahısı öz əksini tapmışdır.

I FƏSİL. MİLLİ SƏRVƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ ONUN DAVAMLI İNKİŞAFLA ƏLAQƏSİ

1.1. Kapital nəzəriyyəsinin əsasları və ona müasir yanaşmanın istiqamətləri

Kapital nəzəriyyəsinin əsasları. Kapital nəzəriyyəsinin yaranması, bununla bağlı konsepsiyaların meydana gəlməsi qədim tarixi dövrlərdən başlasa da, müasir dövr də bu proseslərlə zəngindir. Buna misal olaraq müasir fransız iqtisadçısı Tomas Pikettinin XVIII əsrdən başlayaraq XXI əsrə qədər davam edən dövrdə kapitalla bağlı gəlirlər və mülkiyyətin ölkələr arasında paylanmasının uzunmüddətli inkişaf proseslərinin təhlilini əks etdirən iri həcmli “Kapital XXI əsrdə” [156] əsərini misal göstərmək olar. Tomas Pikketini “müasir Karl Marks” da adlandırırlar.

Kapitalın, xüsusilə nəgd pul formasında var-dövlət yığımı vasitəsi olması haqqında ən qədim fikirlərlə hətta eramızdan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşayıb-yaratmış yunan filosofu Aristotelin tanınmış bir sıra əsərlərində (“Analitika”, “Politika” və s.) rast gəlmək olur [132, s.2]. Kapital nəzəriyyəsi daha sonralar merkantilistlərin, fiziokratların, klassiklərin, sənaye-kapitalist, həmçinin müasir iqtisadçı alimlərin daim müraciət etdikləri tədqiqat sahələrindən olmuşdur.

XV-XVIII əsrlərdə merkantilistlərin nümayəndələrindən olan C.Santes, T.Man, A.Serra, A.Monkretyen və başqaları kapitalı - yığılan sərvəti pul anlayışı ilə bərabərləşdirir və onun qızıl və gümüşün yığımından formalaşması fikrini irəli sürürdülər. Merkantilistlər “Pul balansı” konsepsiyasını irəli sürərək, pul kapitalını (kapital şəklində olan pulu) dəfinə kimi qəbul edirdilər, pulun yenidən pul yaratması, nəticədə kapitalın artırılması üçün pulun hərəkətə gətirilməsini vacib hesab edirdilər. Merkantilistlərin yaşadığı dövrdə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ticarət kapitalı kimi yalnız pul kapitalının hərəkəti tədqiq edilirdi.

Kapitalist sənaye istehsalının XVIII əsrdən başlayan güclü inkişaf prosesləri nəticəsində merkantilistlərin irəli sürdüləri ticarət kapitalı konsepsiyası öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Nəticədə, iqtisadçıların tədqiqatları yeni bir sahəyə-

ticarət kapitalının ayrılmaz bir hissəsi olan sənaye kapitalına, daha doğrusu istehsal sahəsinə istiqamətlənməyə başladı. Bu isə onları ticarət-tədavül sferasında meydana çıxan hadisələrin səbəblərini istehsalda araşdırmağa yönəltdi.

Sözügedən dövrün ortalarında Fransada meydana çıxan fiziokratlar məktəbi burjua klassik siyasi iqtisadının ilk istiqamətlərindən olmaqla həm də kapitalist istehsalını təhlil edən ilk istiqamətlərdən biri kimi tarixə düşmüşlər. Fiziokratlar “xalis məhsul” təlimilə merkantilistlərin konsepsiyalarının əksinə gedərək izafi dəyərin mənbəyini ticarət-tədavül sferasından istehsal sahəsinə keçirmişlər. Ancaq onlar kapitalı - əsl sərvət kimi, yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı kimi hesab edirdilər. Fiziokratların əsas nümayəndələrindən olan F.Kene kapitalın gəlir gətirmə xüsusiyyətlərini nəzərdə tutaraq: *“Gəlir - insanın və torpağın məhsuludur”* fikrini qeyd etmişdir. Beləliklə, fiziokratlara görə kapital kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaq, istehsal vasitələri və onların köməyi ilə əldə edilən sərvətlərdir.

Klassik siyasi iqtisadın nümayəndələri A.Smit və D.Rikardo tərəfindən “kapital-istehsal vasitəleridir” kimi ilkin yanaşma irəli sürülmüşdür. Belə ki, merkantilistlər kapitalla mübadilə dəyərindən, fiziokratlar kənd təsərrüfatında istehsal dəyərindən yanaşdıqları halda, A.Smit isə bunların hər ikisinin əməklə bağlı olduğunu göstərərək, kapitalı təbii bir kateqoriya kimi təsvir edirdi. A.Smit də kapitalı istehsal vasitələri ilə eyniləşdirirdi. O, kapitalın mənfəət gətirdiyini əsas götürərək, mənfəət yarada bilən hər şeyin kapital kimi qəbul edilməsini təklif edirdi. A.Smit iqtisad elminə ilk dəfə olaraq əsas və dövriyyə kapitalı anlayışını gətirərək, bu istiqamətdə fiziokratların fikirlərini dəqiqləşdirmişdir. Beləliklə, A.Smitə görə kapitalın əsas xüsusiyyətləri öz sahibinə gəlir gətirməkdir və kapital toplanmış və ictimai əməyin nəticəsi olan ehtiyatdır. Fikrimizcə, A.Smitin kapitalla bu cür yanaşmasını məhz ölkənin milli sərvətinin formalaşması istiqamətlərinə aid etmək olar.

A.Smitin davamçısı olan D.Rikardonun dəyərin yaradılması istiqamətində kapitalın oynadığı rol ilə bağlı araşdırmaları sələfinə nisbətən daha dəqiq olmuşdur. A.Smit kimi D.Rikardo da kapitalı istehsal vasitələri ilə eyniləşdirir və kapitalla - istehsal vasitələrində əks olunmuş, toplanmış əmək kimi tərif verir. Qeyd edilən klassiklərin kapitalla bağlı baxışlarındakı fərq aşağıdakı yanaşma ilə bağlıdır. Belə ki,

D.Rikardo kapitalın müəyyən bir ictimai münasibətin təzahürü olduğunu bütövlükdə inkar etdiyi halda, A.Smit isə kapitalın yalnız bəşəriyyətin müəyyən bir inkişaf mərhələsində meydana çıxdığını qəti şəkildə qeyd edirdi. Kapitaldan gələn gəlirlərə münasibətdə A.Smit kapitalı əsas və dövriyyə kapitalına ayırmaqla, onun bu iki növünün öz mülkiyyətçisinə hansı yolla mənfəət gətirdiyini əsas götürürdü. D.Rikardo isə kapitalın gəlir gətirmə xüsusiyyətinin onun müxtəlif hissələrinin xidmət müddətindən və davamiyyətindən asılı olduğunu vacib amil kimi qeyd edirdi. Beləliklə, D.Rikardonun kapital nəzəriyyəsi onun mənfəət nəzəriyyəsilə sıx bağlı idi. Sonuncu kapitalı ölkənin milli sərvətinin yaradılması prosesində istifadə edilən və əməyin reallaşdırılması üçün zəruri olan qida, geyim, alət və vasitələr, xammal-material və s.-dən ibarət tam kimi qəbul edirdi. Kapital haqqında konsepsiyalar sırasında özünü, nəfsini saxlamaq - “qənaətçilik” istiqaməti də mövcud olmuşdur. Bu nəzəriyyənin banilərindən biri ingilis mütəfəkkiri N.Uilyam Seniora görə [204, s.336] əmək öz istirahət və rahatlığını itirən fəhlənin “qurbanı”, kapital isə bütün sərvətini şəxsi istehlaka yönəltməkdən özünü saxlamaqla, onun çox hissəsini kapitalla çevirən kapitalistin “qurbanı”dır. Bu nəzəriyyənin əsasını qoyanlar kapital yığımları ilə bağlı müasir dövrdə də əhəmiyyətini itirməyən maraqlı nəticəyə gəlmişlər: “bugünkü nemət gələcəkdə əldə olunan nemətdən daha çox dəyərlidir”. Beləliklə, “qənaətçilik” konsepsiyasının tərəfdarlarına görə, hər kimsə gələcək xatirinə, kapital yığmaq istəyirsə o, mövcud maraqlarını qurban verərək və öz nəfsini, var-dövlətinin bir hissəsini reallaşdırmaqdan çəkinərək, bugünkü təsərrüfat fəaliyyətinə öz vəsaitlərini sərf etməlidir.

ABŞ və Avropanın bir sıra qabaqcıl ölkələrində XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində baş verən məlum böyük sənaye və burjua inqilabları tədqiqatçıların kapital nəzəriyyəsi ilə bağlı baxışlarında böyük dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxartdı. Nəticədə, XIX əsrdə siyasi iqtisadın yeni bir cərəyanı - marksizm meydana çıxdı. Marksizm məktəbinin ən böyük nümayəndəsi olan K.Marks məhz əsərlərinin çox hissəni kapital nəzəriyyəsinə həsr etmişdir [54]. K.Marks kapitalın mahiyyətini özünün izafi dəyər (suplus value) haqqında təlimi ilə izah edərək, kapital nəzəriyyəsi elementlərini ilk dəfə olaraq sistemli və ardıcıl şəkildə araşdırmışdır. K.Marksa görə

kapitalın hərəkəti hər zaman puldan başlayır, ancaq pul da öz-özlüyündə kapital deyildir. Yalnız xüsusi şəraitdə və ya şərtlərlə, başqa sözlə puldan əlavə pul (sərvət) əldə etmək məqsədilə istifadə etdikdə o, kapitalla çevrilir. K.Marks pulun tədaviyədə artımını izafi dəyər, öz-özünü artıran pulu isə o, kapital adlandırır. Beləliklə, K.Marksın fikrinə görə əvvəldə avans edilən dəyər tədaviyədə nəinki qorunur, həm də o, öz kəmiyyətini dəyişərək və özünə izafi dəyər əlavə edərək kapital yaradır. K.Marks kapitalla sosial-iqtisadi kateqoriya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışdır. Onun kapitalla verdiyi bir neçə tərfi qeyd edək: *“kapital - mızdlu fəhlə tərəfindən yaradılan, özü artan dəyərdir”*, *“kapital - hərəkətdir, müxtəlif pillələri keçən prosesdir”*, *“kapital-izafi dəyər gətirən dəyərdir”* və s. Kapitalın dövrünə gəldikdə isə K.Marks onu pul formasından əmtəə formasına, sonra məhsuldar formaya və daha sonra isə yenidən əmtəə və pul formalarına keçməsilə izah etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kapital nəzəriyyəsinin mübahisəli qəbul edilən bütün mürəkkəb problemləri marksizm təlimində də kompleks şəkildə öz həllini tapmamışdır. K.Marksdan sonra gələn iqtisadçılar kapitalın sosial-tarixi mahiyyətini nəzərə almayaraq onu sadəcə var-dövlət, nemətlər istehsalı kimi qəbul edirdilər. K.Marksdan sonra, meydana çıxan neoklassik məktəbin nümayəndələri ona qarşı çıxırlar da, öz baxışlarının möhkəmliyi və uğuru ilə heç də yüksələ bilmədilər. Neoklassiklərin əsas nümayəndələrindən olan E.Bem-Baverk, A.Marşall, V.Şumpeter, C.Klark, İ.Fişer, F.Nayt və başqalarına görə kapital adi istehsal vasitəsi deyil, o, sahiblərinə müəyyən fəaliyyətdə manevr etmək imkanı verən vasitədir. E.Bem-Baverk subyektiv-psixoloji məktəbin nümayəndəsi olaraq, torpaq və əməyi istehsalın əsas amili, kapitalı isə ikinci amili kimi qiymətləndirir. Kapitaldan gələn gəlirin istehsalın dövrətmə-davamətmə tsiklindən, başqa sözlə, “gözləmə dövründən” asılı olması fikrinin irəli sürülməsi nəticəsində kapital anlayışına ilk dəfə zaman amili də daxil edilmişdir.

Neoklassiklərin digər əsas nümayəndəsi olan A.Marşall kapitalla mikro və makroiqtisadiyyat səviyyəsində fərqli şəkildə baxırdı. Belə ki, A.Marşalla görə mikroiqtisadiyyat səviyyəsində kapital tətbiq sahəsi və üsulundan asılı olmayaraq, pul formasında mənfəət gətirmək üçün subyektin - fərdin var-dövlətinin istifadə olunan

hissəsidir. A.Marşall makroiqtisadiyyat səviyyəsində kapitalla əmək və torpağı aid etməklə yanaşı, maddi nemətlərin istehsalı üçün istifadə edilən hər növ istehsal vasitələrinin birliyini aid edirdi.

Neoklassiklərin müasir nümayəndələrindən olan F.Nayt, İ.Fişerin yanaşmasına görə, kapitalın əsas əlaməti onun mülkiyyətçisinə gəlir gətirmək xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Daha doğrusu, sərvətin hər hansı növü onun mülkiyyətçisinə uzun müddət mənfəət verirsə, deməli onu kapital hesab etmək olar. Bu halda kapitalın dəyəri uçot-diskontlaşdırma prinsipləri əsasında müəyyən edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, onların qeyd edilən fikri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. İ.Fişerin başqa fikrinə görə kapitalın digər xüsusiyyəti gəlirin meydana çıxması ilə yaranan xidmətlər axınını da yaratmasıdır. Deməli, kapitalın xidməti daha çox dəyərləndirilsə, ondan gələn gəlir də yüksək olur. Bu səbəbdən də kapitalın dəyərini ondan yaranan mənfəət əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Beləliklə, İ.Fişer kapital anlayışına öz mülkiyyətçisinə gəlir gətirə bilən istənilən neməti aid etməklə, sonda kapitalın mahiyyətini onun sərvət - var-dövlət xüsusiyyətinə malik olması və sahibinə müntəzəm olaraq mənfəət gətirməsi nəticəsi ilə əlaqələndirmişdir. Fikrimizcə, kapitalın mahiyyətinin bu formada izahı ölkələrin milli sərvətinin müasir anlamına çox yaxındır.

Kapitalın mahiyyətini ilk dəfə olaraq iqtisadi inkişafı əlaqələndirən iqtisadçı Y.Şumpeter olmuşdur. Y.Şumpeterə görə əgər iqtisadi inkişaf mövcud deyilsə, onda kapital da neytral olmaqla mövcud olmur və onun üzərinə düşən vəzifə də uyğun olaraq yerinə yetirilmir. Neoklassiklər arasında özünəməxsus yer tutan Y.Şumpeter ilə K.Marksın kapital metodologiyasındakı oxşarlıq hər ikisinin iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi istehsaldakı dəyişiklikləri əsas götürmələrindən irəli gəlir, bunun isə kapitalın yaradılması ilə bağlı olduğunu qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, Y.Şumpeter kapitalın mahiyyətini belə açıqlayır: “Kapital sahibkarın sərəncamında olan sərvəti mənimsəmək, qarşısına qoyduğu məqsədə yeni uğurla çatmaq, istehsalı yeniləndirmək üçün vasitədən başqa bir şey deyildir”. Göründüyü kimi, Y.Şumpeter də kapitalın mahiyyətini tam şəkildə açə bilməmişdir.

Tanınmış ingilis iqtisadçısı C.M.Keynsin kapital nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirlərini iqtisadi mənbələrdə çox vaxt Keyns istiqaməti kimi də dəyərləndirirlər. C.M.Keyns kapitalı onun alternativ istifadə variantına, yəni bank faizi əlavə etmək üçün onun pul formasında saxlanılmasına nisbətən, daha çox mənfəət gətirmək xüsusiyyətinə malik olan bir var-dövlət kimi qəbul edir [122]. Daha doğrusu, C.M.Keyns kapitalla məxsus maraqlı bir xüsusiyyət kimi: var-dövlətin kapitalla çevrilməsi üçün ondan gələn gəlirin bank faiz dərəcəsini ötməsi fikrini ilk dəfə olaraq irəli sürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə iqtisadi mənbələrdə, ümumiyyətlə dünya iqtisad elmində kapital anlayışının birmənalı təsvirinə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Əksər hallarda kapital ümumi şəkildə gələcək nemətləri artıran ümumi nemət kimi qəbul olunur. Belə ki, bu halda kapitalın pul formasında olmaması da qəbul oluna bilər. Əksər mənbələrdə kapitalın müasir izahına xidmət də daxil olmaqla, onu müxtəlif formalarda təzahür edən istehsalın baş elementi hesab edirlər. İngilis iqtisadçısı C.Xiks də A.Marşal və E.Bem-Baverkin əhəmiyyətini davam etdirməklə kapitalla istehsal təyinatlı əmtəələrin birliyi kimi yanaşmışdır. Hətta ən müasir mənbələrdə [49, s.22] yalnız istehsalla əlaqələndirilən kapital anlayışına belə izah gətirilmişdir: *“İstehsal edilən və sonradan digər məhsul və xidmətlərin istehsalında istifadə olunan resurslara kapital resursları və ya sadəcə kapital deyilir”*. Bu da kapitalın dar mənada izahına gətirib çıxarır.

K.Marksdan fərqli olaraq kapitalla daha ümumi mövqedən yanaşan digər tanınmış iqtisadçısı R.Xeyneyə görə: *“Kapital gələcək nemətləri istehsal etmək üçün istifadə edilə bilən istehsal vasitələri və ya nemətlərdir”*. Bu fikirlə o, kapitalla nemət anlayışını əlavə etmiş və bununla da onun izahını bir qədər genişləndirmişdir.

İqtisadiyyat sahəsində özünəməxsus mənbələrdən biri olan “Ekonomiks” kitabının müəllifləri Kempell R.Makkonell, Stenli L.Bryu kapitalı investisiya resursları ilə eyniləşdirərək ona belə bir tərif vermişlər: *“Kapital və ya investisiya resursları mal və xidmətlərin istehsalında və onların son istehlakçıya çatdırılmasında istifadə olunan, bütün növ istehsal vasitələrini əhatə edən alət, maşın və avadanlıqlar, fabriklər, zavodlar, anbarlar, nəqliyyat və satış şəbəkəsidir”* [141, s.37]. Daha sonra müəlliflər qeyd edirlər ki, iqtisadi resurs kimi yalnız real kapital - maşın, avadanlıq və

digər istehsal vasitələri çıxış edir. Ancaq pul və ya maliyyə kapitalını iqtisadi ehtiyat kimi qəbul etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, onların kapitalla verdikləri tərəif əslində yalnız istehsal vasitələrini kapital hesab edən iqtisadçıların təliminin bir sıra əlavələr və digər formada təkrarlanmasından başqa bir şey deyildir. Düzdür, onlar kapital anlayışını istehsalın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdıraraq, pul vəsaitlərinin kapital hesab edilib-edilməməsi məsələsinə də toxunmuşlar.

Keçmiş postsovet məkanının iqtisadçıları arasında da kapital anlayışına çox müxtəlif, qeyri-müəyyən və ziddiyyətli yanaşmalara rast gəlmək olur. Məsələn: “Kapital, xüsusilə pul formasında olmaqla, öz sahibinə gəlir gətirən, pul və ya qeyri-pul formasında olan müəyyən dəyərlər və nemətlərdir” [145, s.129]. Göründüyü kimi, bu yanaşmada kapitalın pul formasında olması da qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kapitalla bağlı anlayışları birləşdirən ümumi xüsusiyyət iqtisadçılar tərəfindən onun iqtisadi resurs kimi qəbul edilməsi və mülkiyyətçisinə gəlir gətirməsidir.

Bir sıra yerli xə xarici mənbələrdə kapital müxtəlif növlərə ayrılaraq təsnifləşdirilir: səhmdar, fiziki, borc, maliyyə və s. Tanınmış “Ekonomika” [172, s. 287] kitabının müəllifləri Pol.A.Samuelson və Vilyam D.Nordxaus kapitalla istehsalın faktoru kimi yanaşaraq qeyd edirlər ki, kapital - uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan, digər əmtəələrin istehsalı üçün yaradılmış və istehsal olunmuş əmtəələrdir. Yaxud başqa bir fikirdə: “*Kapital istehsalın süni yaradılmış faktorudur*” qeyd edilir. Deməli, müəlliflər kapitalla demək olar ki, dar bir istiqamətdə - istehsal olunmuş nemətlər kimi yanaşırlar. Maraqlı bir fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi mənbələrdə Samuelson və Nordxausun qeyd etdikləri fikrə - “kapitalın əsas xüsusiyyəti onun həm ehtiyat, həm də məhsul olmasıdır”- rast gəlmək qeyri-mümkündür. Amma, bu halda kapitalın digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır.

Məşhur “Economics” kitabının müəllifi N.Qreqori Mənkyu kapitalı sadəcə əmtəə və xidmətləri istehsal etmək üçün istifadə olunan avadanlıq və qurğular kimi təqdim etmişdir ki, bu da kapitalla yalnız istehsal nöqtəyi-nəzərincə yanaşmanı izah edir [51, s.832].

“Makroekonomika” kitabının müəllifləri Cefri D.Saks və Felipe Larren B. də Pol A.Samuelson və D.Nordxaus kimi kapitalla istehsal resursu kimi baxmışlar və

eyni zamanda onu istehsal qüvvələrinin bir elementi olduğunu vurğulamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar kapitala dar çərçivədə olsa da milli sərvət nöqteyi-nəzərinə yanaşmışlar. Belə ki, müəlliflərin fikrinə görə: *“kapital - verilən ölkənin istehsal qüvvələrinin elementi olmaqla, müəyyən zaman çərçivəsində toplanan yaşayış fondları, maşın, avadanlıq və istehsal binaları ehtiyatlarıdır”* [109, s. 56].

Fundamental “Economics” kitabının müəllifləri S.Fişer, R.Dornbuş və R.Şmalenzi kapital anlayışına bir qədər geniş yanaşaraq, onu yalnız iki hissəyə: fiziki və maliyyə kapitalına ayırmışlar. Müəlliflərə görə: *“fiziki kapital - əmtəə və xidmətlərin istehsalında iştirak edən istehsal olunmuş əmtəə resursudur”* [194, s. 322-340]. Əvvəldə qeyd edilən iqtisadçılardan fərqli olaraq, onlar torpaq amilini də kapitalla demək olar ki, eyni səviyyədə tutaraq belə qeyd edirlər: *“Kapital və torpaq ölkənin maddi var-dövləti hesab olunur. Bu isə o deməkdir ki, kapital uzun müddətə istifadəsi nəzərdə tutulan sərvətdir, real aktivdir, onun dəyəri mövcuddur və müəyyən dövr ərzində xidmət göstərir”* [194, s.323]. Maraqlı fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər maliyyə kapitalını özünəməxsus fərqləndirərək yazırlar ki, maliyyə kapitalı fiziki kapital kimi istehsalda istifadə olunmur. Maliyyə kapitalının əsas xüsusiyyəti fiziki kapitala malik olma imkanını yaratmasıdır. İqtisadçıların əksəriyyəti maliyyə kapitalı kimi yalnız pulu nəzərdə tutduqları halda, S.Fişer, R.Dornbuş və R.Şmalenzi maliyyə kapitalının mövcudluğunu birbaşa fiziki kapitalın olması ilə bağlayırlar.

Ötən əsrin digər tanınmış iqtisadçılarından əksəriyyəti də kapitala istehsal vasitəsi kimi yanaşmışlar. Belə iqtisadçılardan U.Baumol və A.Blinderin fikrinə görə: kapital - təsərrüfat subyektlərinin, müxtəlif strukturların və fərdi şəxslərin malik olduqları ehtiyatlar, avadanlıqlar və digər istehsal resurslarıdır.

Müasir dövrdə əksər mənbələrdə kapitalı ən ümumi halda üç növə ayırırlar: fiziki və ya maddi, maliyyə və intellektual [133, s.100]. Hal-hazırda isə intellektual kapital əvəzinə daha çox insan kapitalından (İK) söhbət açılır. Bu kapital növlərinin müasir cəmiyyətin inkişafı proseslərində ictimai-iqtisadi problemlərin həyata keçirilməsi və idarə olunmasında xüsusi əhəmiyyəti olmaqla, hər birinin ayrılıqda vəzifəsi, təyinatı vardır. Ümumiyyətlə, istənilən növ kapitalı insanlar olmadan, insan kapitalı, intellektual kapitalsız təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Əlbəttə, kapital nəzəriyyəsindən bəhs edərkən ilk növbədə ekoloji-təbii kapitalın mövcudluğu şəraitində insanların, insan və uyğun olaraq intellektual kapitalın böyük əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Müasir dövrün iqtisadi ədəbiyyatlarında İK çox geniş söhbət açılır. İK tədqiqatın sonrakı bölmələrində bir qədər geniş tədqiq olunacaqdır. Cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmiş intellektual kapital anlayışı 1969-cu ildə C.Helbreyt tərəfindən irəli sürülmüş, ilk dəfə isə bu anlayışı daha ətraflı T.Stüart özünün “İntellektin qüvvəsi: intellektual kapital Amerikanın daha qiymətli aktivinə necə çevrilir” məqaləsində [246] araşdırmışdır. Ümumi halda intellektual kapitalın aktiv və passiv hissəsi fərqləndirilir. Aktiv hissəyə insanlar, işçi qüvvəsi, əmək potensialı, müxtəlif istiqamətli mühəndis-texniki işçilər və digər qulluqçular, passiv hissəyə isə insanlar tərəfindən (aktiv hissə) yaradılan intellektual mülkiyyət obyektləri: texnologiyalar, kəşflər, patentlər, sənaye nümunələri, nou-hou və s. aiddir. Hal-hazırda aktiv intellektual kapital anlayışı əvəzinə daha çox İK anlayışından istifadə olunur.

Əslində bütün kapital növlərini yaradan insanlar olduğu üçün kapital anlayışına İK-nın aid edilməsi zəruridir və insan - intellektual kapital hər növ gəlirlərin əsas mənbəyi kimi dəyərləndirilməlidir.

Beləliklə, intellektual kapital dedikdə, istənilən subyektin intellektual aktivlərinin dəyəri, insanların bilik və bacarıqları, intellektual qabiliyyətləri, ixtisas vərdisləri, bilik bazaları, səmərəli münasibətləri, qısaca İK başa düşülür. İntellektual kapital bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fiziki kapitalla oxşasa da (məsələn: hər iki kapitalın əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün resursların yaradılması mənbəyi kimi çıxış etməsi, öz sahibinə gəlir gətirməsi, “asınmaya” məruz qalması və s.), onların fərqli cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, fiziki kapital maddi, intellektual kapital isə qeyri-maddi və eyni zamanda canlı təbiətə malikdir. Fiziki kapital keçmiş dövrdə, intellektual kapital isə gələcəkdə həyata keçirilən fəaliyyətin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Fərqli xüsusiyyətlərdən biri kimi hər hansı subyektin fiziki kapitalla tam, intellektual kapitalla isə qismən sahib olmasını da qeyd etmək olar.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlərdə kapitalla bağlı yazılmış ən böyük iqtisadi mənbə kimi fransız iqtisadçısı Tomas Pikettin “Kapital XXI əsrdə” əsərini

xüsusi qeyd etmək lazımdır [156]. T.Piketti kapital anlayışını başqa istiqamətdə - gəlirlərlə bağlı ölkələr arasındakı qeyri-bərabərlik problemi ətrafında araşdırmışdır. O qeyd edir ki, iqtisadi artım və biliklərin genişlənməsi marksizm apokalipsisindən uzaqlaşmağa imkan versə də, kapital və qeyri-bərabərliyin dərin strukturunu dəyişdirməmişdir [156, s.21]. Texniki səmərəlilik istiqamətində insan kapitalı maliyyə və daşınmaz əmlak formasında olan kapital üzərində üstünlük təşkil etsə də, kapital XVIII, XIX əsrdə vacib olduğu qədər XXI əsrdə də əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, T.Piketti öz əsərində əsasən ölkələr arasındakı qeyri-bərabərlik problemini araşdırdığı üçün o, kapital anlayışına insan kapitalını daxil etməmişdir. Fikrimizcə, bu səmərəli yanaşma deyildir. Məhz innovasiyalı iqtisadiyyatın aktivləşdiyi müasir dövrdə ölkələrin inkişafında insan kapitalının böyük rolu vardır. T.Piketti ölkələr arasındakı qeyri-bərabərliyi təhlil edərkən aşağıdakı qanunauyğunluğu aşkar etmişdir: sürətli iqtisadi artım kapitalın rolunu və onun xüsusi əllərdə yığılmasını azaltmaqla qeyri-bərabərliyi ixtisar etməyə gətirib çıxardır. Eyni zamanda iqtisadi artımın azalması kapitalın əhəmiyyətinin və qeyri-bərabərliyin artmasına səbəb olur. Karl Marksdan fərqli olaraq o, bununla kapitalist sisteminin dağılmasını deyil, arzu olunmayan ənənənin qarşısının alınması tədbirlərini təklif edir. Əlbəttə, məqsədimiz əsasən onun kapitalla bağlı fikirlərinə münasibəti bildirməkdir. Beləliklə, T.Pikettiyə görə kapital özündə yaşayış üçün istifadə olunan daşınmaz əmlakı (binalar, evlər) maliyyə kapitalını və müəssisələr və idarə aparatları tərəfindən istifadə olunan peşəkar kapitalı (tikililər, avadanlıqlar, maşınlar, patentlər və s.) birləşdirir [156, s.61]. O, kapital anlayışına insan kapitalının daxil edilməməsinin səbəblərini belə izah edir: insan kapitalı digər kapital növlərindən onunla fərqlənir ki, onu bazarda mübadilə etmək olmur, insan kapitalına digər şəxslər malik ola və onu əldə edə bilməzlər. Düzdür, əmək müqaviləsilə insan öz xidmətlərini kiməsə təklif edə bilər. Onun fikrinə görə müasir hüquq sistemlərdə bunu yalnız müəyyən istifadə şərtlərində və müəyyən müddətdə həyata keçirtmək mümkündür. Fikrimizcə, bu yanaşma məqsədli deyildir. Məsələn, Yaponiyada demək olar ki, ömürlük işəmuza sistemi uğurla tətbiq olunur və digər ölkələrdə də uyğun strukturlarda insan kapitalının - aktiv işçilərin iş qabiliyyətinin ömürlərinin sonuna

qədər dəyərləndirilməsi sistemi tətbiq olunmaqdadır. Beləliklə, T.Pikettiyə görə bazarda mübadilə oluna bilən bütün əmlak dəyərlərini kapitala aid etmək olar. O, kapitalı üç istiqamətə: ayrı-ayrı şəxslərin olduğu xüsusi kapitala, dövlətin və dövlət müəssisələrinin malik olduğu dövlət kapitalına və aralıq kapital kimi - hüquqi şəxslərin malik olduğu kollektiv mülkiyyət kapitalına (kilsələr, fondlar və s.) ayırır. Fikrimizcə, kollektiv mülkiyyət kapitalını ictimai-sosial kapital kimi dəyərləndirmək daha məqsədlidir. Çünki onlardan istifadə demək olar ki, bütün cəmiyyətə məxsusdur.

T.Piketti “kapital” və “əmlak” anlayışlarını sinonim qəbul edərək, onları demək olar ki, eyniləşdirir. Bu zaman onun ziddiyyətli fikirlərilə rastlaşmaq olur. Belə ki, Pikettiyə görə “kapital” anlayışı yalnız insan tərəfindən yaradılan əmlakla məhdudlaşdırılmalıdır və ondan torpaq və təbii resursları (insanlara heç bir qüvvə sərf etmədən hazır şəkildə verildiyi üçün) ayırmaq lazımdır. Bu nöqteyi-nəzərdən torpaq kapitalın deyil, əmlakın müəyyən hissəsi adlanır. Ziddiyyətlilik və mürəkkəblik bununla bağlıdır ki, istənilən istehsal obyektinin, əmlakın, uyğun olaraq kapitalın dəyəri birbaşa onun yerləşdiyi yerdən, torpaqdan asılıdır, torpaqları alıb-satmaq da mümkündür. Bu problemi T.Piketti təbii resurslara da aid edir. Eyni zamanda bu fikirlərilə yanaşı, o bütün bu formaları kapital anlayışına daxil etməyi təklif edir. Daha başqa bir fikirlə: “kapital sözü bilavasitə istehsal prosesində istifadə olunan əmlaka aid edilməlidir” [156, s.62] yanaşması ilə T.Piketti ziddiyyətli çıxış edərək, əvvəlki iqtisadçıların fikirlərinə uyğun olaraq kapitalı yalnız istehsal prosesilə əlaqələndirir. O, kapital anlayışından müəssisə və idarəetmə aparatları tərəfindən istehsal kapitalı kimi istifadə oluna bilinməyən yaşayış əmlakını çıxartmağı təklif edir. Nəticə olaraq, T.Piketti “milli əmlak” və ya “milli kapital” anlayışını irəli sürərək, onu verilən ölkənin hökumətinin və sakinlərinin verilən zaman müddətində malik olduqları və bazarda mübadilə eləyə biləcəkləri bütün mümkün aktivlərin bazar dəyəri kimi formalaşdırır. Bu halda söhbət maliyyə passivlərinin (yəni bütün borcların) çıxıldığı qeyri-maliyyə aktivlərinin (yaşayış, torpaq sahələri, daşınmaz əmlak, tikililər, maşın və avadanlıqlar, patent və digər peşəkar aktivlər) və maliyyə aktivlərinin (bank hesabları, yığımlar, səhm, istiqrazlar, sığorta müqavilələri, müxtəlif

investisiyalar və s.) cəmindən söhbət gedir. Bu da qeyri-tam şəkildə milli sərvət (MS) anlayışına gətirib çıxardır. Beləliklə, T.Piketti xüsusi və dövlət əmlakından ibarət milli əmlak və ya milli kapital anlayışını irəli sürərək, kapital anlayışını demək olar ki, qeyri-tam formada MS (milli əmlak və ya milli kapital adlandırmaqla) anlayışı ilə eyniləşdirir. Kapitalla bağlı ən müasir mənbələrdən olan “Qlobal kapital” kitabının müəllifləri A.V. Buzqalın və A.İ.Kolçanov K.Marksın kapital nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşaraq, onun aktuallığı və köhnəlməsi səbəblərinə toxunmuşlar. Onlar daha sonra hal-hazırkı dövrdə kapitalın qloballaşması meyllərinin yaranmasını qeyd edərək, müasir qlobal kapitalist iqtisadiyyatının anatomiyasını açmışlar [95].

Müxtəlif iqtisadi mənbələrdə kapitalın müxtəlif növlərə: texniki, hüquqi, pul, sənaye, ticarət, borc, inhisar, son dövrlərdə transmilli və s. kapitala ayrılmasına rast gəlmək mümkündür. Hüquqi kapital bir sıra dəyərlərdən istifadəyə imkan verən hüquqların məcmusu olmaqla, bu hüquqlar onun mülkiyyətçisinə uyğun əmək sərf etmədən mənfəət əldə etməyə şərait yaradır. Sənaye, ticarət və borc kapitalına malik olan sahibkarlar mənfəət və borc faizi şəklində mənfəət əldə edirlər. Sənaye kapitalı bilavasitə əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışı proseslərində, ticarət kapitalı isə mal və xidmətlərin tədavülü proseslərində əldə olunan və tətbiq edilən kapitalla bağlıdır. Borc kapitalının iqtisadi sferalarda hərəkəti kapital bazarlarının mövcudluğuna gətirib çıxardır [190, s.127].

Kapitalın məqsədi mülkiyyətçisinə müntəzəm olaraq gəlir gətirməsi və həmçinin onun artmasının təmin olunması ilə bağlı olduğu üçün, kapital əsas və dövriyyə kapitalına ayrılır. Əsas kapital məhsuldar kapitalın istehsalında tam formada iştirak etməklə, öz dəyərini birdəfəlik deyil, hissə-hissə yeni yaradılan məhsula keçirən hissədir. Dövriyyə kapitalı da məhsuldar kapitalın yaradılmasında tam şəkildə iştirak etsə də, o əsas kapitaldan öz dəyərini yeni yaradılan məhsula birdəfəlik keçirməsilə fərqlənir.

Kapital nəzəriyyəsinə müasir kompleks yanaşma. Kapital nəzəriyyəsilə bağlı əvvəldə qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu konsepsiyalar kapital anlayışını müasir dövrün tələbləri baxımından tam, kompleks izah etməmişlər. Bu məqsədlə öncə kapitalın təsnifləşdirici xüsusiyyətlərinə görə növlərini müəyyən

etmək lazımdır [73]. Müasir dövrün tələblərinə uyğun kapitalın forma və növlərini təsnifləşdirici əlamətlərə görə aşağıdakı dörd istiqamətə ayırmaq olar [60, s.28]:

1. Mövcudluq formasına görə: ekoloji-təbii, insan, istehsal-texniki-maddi, hüquqi-təşkilatı-struktur, ictimai-sosial və maliyyə kapitalı;
2. Dəyərini keçirmə üsuluna görə: əsas və dövriyyə kapitalı;
3. Formalaşma mənbəyinə görə: xüsusi və borc kapitalı;
4. Mülkiyyət formasına görə: özəl, kollektiv-səhmdar, kooperativ, dövlət - respublika, federal və bələdiyyə, qarışıq - dövlət - xüsusi, xarici, inhisar, transmilli kapital.

Kapital cəmiyyətin bütün sahələrində təzahür edən çox mürəkkəb və əhatəli iqtisadi anlayış olduğundan, onu kompleks izah edən müasir strukturunun yaradılması məqsədli hesab edilməlidir. Bu strukturda müasir dövrdə ölkələrin milli sərvətinin (MS) yaradılması və artırılmasının, həmçinin innovasiyalı-rəqabətli iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən insan kapitalının (İK) əhəmiyyəti və yeri ayrıca vurğulanmalıdır. Bundan başqa, kapital nəzəriyyəsinin müasir kompleks izahında və strukturunda Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının 2015-2030-cu illər üçün qəbul edilmiş Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun [286] və [26], davamlı inkişafın ekoloji-təbii faktorunu özündə əks etdirən və insanların – cəmiyyətin yaşayış zərurətlərini ödəyən vacib kapital və iqtisadi resurs növü olaraq ekoloji-təbii kapitalın da rolu və yeri xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən bəşəriyyətin qlobal böhranla qarşılaşdığı hal-hazırkı dövrdə ətraf mühitin və ekoloji-təbii kapitalın qorunması, ondan həm indiki, həm də gələcək nəsillərin mənafeyi naminə səmərəli istifadə bəşəriyyətin həll etməli olduğu qlobal problemlərdən demək olar ki, ən başlıcası hesab edilir. Beləliklə, qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq kapitalın aşağıdakı kompleks anlayışını vermək olar:

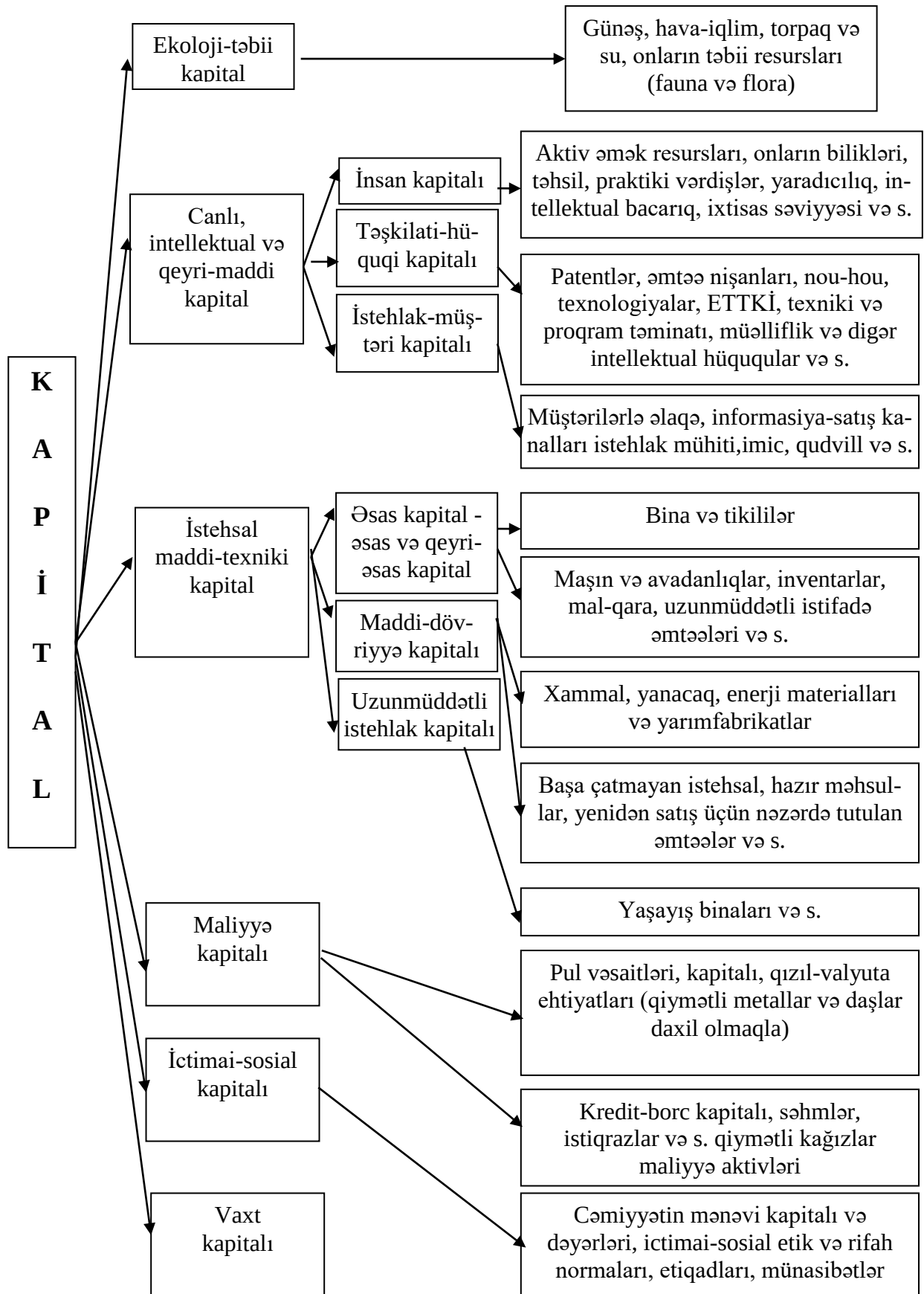
Kapital – təbiətdə mövcud olan və yaradılan, faydalı olan, gəlir gətirmə qabiliyyətinə malik və həmçinin mədəni-mənəvi dəyərlər yarada bilən, onları artırmağa imkan verən təbii, istehsal-maddi, maliyyə, intellektual, ictimai-sosial ehtiyatlar formasında olan nemətlərin məcmusu, eyni zamanda cəmiyyətin

mövcudluğunu təmin etmək məqsədilə bu nemətləri formalaşdırmaqla zəruri fəaliyyəti və münasibətləri həyata keçirən insanlar – insan kapitalıdır.

Kapital anlayışını əyani formada “Kapitalın müasir strukturu və tərkib elementləri” adlanan sxemin vasitəsilə də təsvir etmək mümkündür (bax: şəkil 1.1), [73].

Kapitalın yuxarıda verilən anlayışının və təklif olunan struktur sxemin köməyiylə kapitalın mahiyyəti ilə bağlı bu günə qədər mövcud olan mübahisəli və müxtəlif istiqamətli konsepsiyalara müasir dövrün tələbləri baxımından kompleks yanaşma tətbiq olunmuşdur. Belə ki, kapital anlayışına təbii-ekoloji kapital kimi günəş, iqlim şəraiti daxil olmaqla, torpaq, onun fauna, florası – yeraltı, yerüstü sərvətləri, su resursları, istehsal nəticəsi olan bütün növ əsas kapital, maddi dövrüyyə və uzun müddətli istehlak kapitalı, həmçinin maliyyə kapitalı və vəsaitləri, qiymətli metallar və digər maliyyə aktivləri aid edilmişdir. Bu halda çox əhəmiyyətli amili xüsusi nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, vaxt - zaman kapitalı daxil, təbii-ekoloji, insan resursları - İK olmadan, yaradılan digər kapital növlərinin mövcud olmasından söhbət açmaq qeyri-mümkündür. Daha doğrusu, onlar qalan bütün kapital növlərinin bilavasitə yaranma mənbəyidir. Deməli, istehsal-maddi-texniki, maliyyə, ictimai-sosial, intellektual və kapitalın digər növlərinin artırılması yalnız təbii-ekoloji və İK-ya yönəldilən investisiyalar nəticəsində həyata keçirilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, kapitalın tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda kapital kimi mövcudluğunu qəbul etmək düzgün deyildir. Başqa sözlə, kapitalın mövcud olması üçün qeyd edilən tərkib elementlərindən ən azı iki və ya üçünün (İK-nın mütləq mövcudluğu şərtində) real formada olması vacibdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi mənbələrin əksəriyyətində kapital kimi əsas müzakirə obyektə: istehsalın nəticəsi olan fiziki-maddi-texniki və maliyyə kapitalı (son dövrlərdə İK-dan çox yazılsa da) çıxış etmişdir. Ancaq, fikrimizcə, kapital nəzəriyyəsinin ilkin tərkib elementi kimi ekoloji-təbii kapital və əsas elementi isə İK qəbul edilməlidir. Beləliklə, kapital nəzəriyyəsilə bağlı bütün təhlil etdiklərimizi yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticə və təklifləri qeyd etmək mümkündür:

Şəkil 1.1. Kapitalın müasir strukturu və onun tərkib elementləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

1. Tədqiqatçıların və iqtisadçıların əksəriyyəti kapitalı sadəcə var-dövlət, nemətlər istehsalı kimi və ya istehsal nəticəsi kimi qəbul edərək, onun yaradılmasının təbii və sosial-tarixi tərəfini nəzərə almamışlar.

2. Bütövlükdə götürsək, dünya iqtisad elmində kapitalın birmənalı anlayışına rast gəlmək qeyri-mümkündür və əksər konsepsiyalarda kapitalın ümumi formada gələcək sərvətləri artıran ümumi bir nemət kimi təsvir olunduğunu, eyni zamanda müxtəlif formalarda meydana çıxan istehsalın əsas elementi və nəticəsi kimi qəbul edildiyini qeyd etmək mümkündür.

3. Kapitala bağlı nəzərdən keçirilən yanaşmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu baxışları birləşdirən ümumi xüsusiyyət müəlliflər tərəfindən kapitalın yalnız resurs kimi qəbil edilməsi və onun mülkiyyətçisinə mənfəət gətirməsidir.

4. Klassiklərdən başlamış yaxın dövrlərə qədər mütəfəkkirlər kapital anlayışına kompleks yanaşmadan, onu daha çox istehsal nəticəsində əldə olunan vasitələr, ümumi halda isə gəlir yarada bilən istənilən növ resurslar, digər alimlər onun yalnız iki hissədən: fiziki və maliyyə kapitalından ibarət olduğunu vurğulamışlar.

5. Hal – hazırda isə iqtisadçı alimlər kapital anlayışına daha dəqiq yanaşaraq, ona ən ümumi halda üç istiqamətdə: istehsal, maliyyə və intellektual – İK kimi baxmışlar.

6. Müasir dövrdə, həm də MS nöqtəyi-nəzərindən qeyd etdikdə kapital çox mürəkkəb və əhatəli anlayış olmaqla, onun elmi əsaslara söykənmiş izahı, bütün iqtisadi resursları özündə ehtiva edən vacib nemət kimi kompleks yanaşmanı zərurətə çevirir.

7. Müasir kapital konsepsiyasının formalaşmasının kompleks yanaşma amilləri özündə kapital anlayışını: təbii-istehsal-maliyyə, intellektual-canlı, qeyri-maddi ictimai amil nöqtəyi-nəzərindən, eyni zamanda bu amillərin əlaqəli formada kapitalın məqsəd-münasibət kontekstində izah edilməsini nəzərdə tutmalıdır.

8. Təbii-istehsal-maliyyə amili baxımından kapital real iqtisadi resurs olmaqla, ekoloji-təbii kapital kimi hava-iqlim daxil olmaqla, torpaq, su və onların yerüstü-yeraltı nemətləri və bu təbii kapital növlərindən yaranan resurslara, əsas, dövrüyyə,

uzunmüddətli istehlak və bütün növ maliyyə kapitalına, intellektual-canlı amil nöqteyi-nəzərindən aktiv əmək resursları, İK-ya, qeyri-maddi ictimai amil nöqteyi-nəzərindən isə intellektual dəyərlər və s. müəlliflik hüquqları, ictimai-sosial, etik rufah və normalar, mədəni-tarixi-mənəvi dəyərlər, vaxt və s. qeyri-maddi kapitalla ayrılmaqla izah edilməlidir. Məqsəd-münasibət konteksti nöqteyi-nəzərindən isə kapital adları sadalanan kapital elementləri arasında çox mürəkkəb istimai-sosial və maddi-mənəvi münasibətləri özündə ehs etdirir. Sonuncu amil ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, kapitalın başlıca məqsədini cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafının təmin edilməsi, fayda və gəlirlərin, mənəvi dəyərlərin yaradılması təşkil edir.

9. Əgər, kapital nəzəriyyəsinə müasir rəqabətli-texnoloji-innovasiyalı davamlı iqtisadi inkişafın tələbləri nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, bu nəzəriyyədə mütləq şəkildə hər bir ölkənin MS-nin yaradılması və artırılmasının əsas mənbəyi kimi İK vacib tərkib elementi kimi qiymətləndirilməlidir.

10. İqtisadi aktiv əmək resursları, İK olmadan klassiklərlə yanaşı, həm də müasir tədqiqatçıların kapital növləri kimi daha çox vurğuladıqları istehsal-maddi, maliyyə və mümkün yaradıla bilən digər kapital növlərinin mövcudluğundan bəhs etmək qeyri-mümkündür.

11. İK iqtisadi subyektlər, dövlət və həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla, müasir və gələcək innovasiyalı - rəqabətli inkişafın, həmçinin MS-nin yaradılması və artırılmasının strateji ehtiyatıdır.

Kapital və onun tərkib elementlərinin geniş araşdırılması, bu elementlərdən ibarət olan MS-nin mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Kapital və MS anlayışlarının bir-birilə sıx bağlılığının mövcudluğuna və bir-birini tamamlamasına baxmayaraq, onların hər birinin özünəməxsus müəyyən edilmiş sərhədləri mövcuddur. Bu mənada həm mövcud olan və həm də yaradılan kapitalın tərkib elementləri ölkənin MS-nin əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən də MS modelini kompleks və ya tam kapital modeli kimi təqdim etmək mümkündür.

1.2. Milli sirvət və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsasları

İqtisadi nəzəriyyədə və statistika mənbələrində MS və onun yaradılması, artırılması və qiymətləndirilməsi amillərinin araşdırılması ən çox tədqiq edilən aktual problemlərdən sayılır. Məhz bu problemin səmərəli və peşəkar səviyyədə həllindən hər bir ölkənin uğurlu və davamlı inkişafı asılıdır. İqtisadi artımın əsas amillərini xarakterizə edən MS ölkənin potensial imkanlarının müəyyən edilməsi və artırılması üçün baza rolunu oynayan əsas makroiqtisadi göstəricidir. Qeyd etmək lazımdır ki, MS ölkədəki iqtisadi artımla sıx bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi artımın da öz növbəsində əsas meyarı kimi ölkədə ictimai rifahın artım səviyyəsini göstərən ümumi daxili məhsul (ÜDM) və milli gəlir (MG) çıxış edir. Əlbəttə, iqtisadi artım cəmiyyətə real həyat səviyyəsini artıran daha çox istehlak məhsullarından və digər ictimai nemətlərin xidmətindən istifadə imkanları yaradır. Məhz, MS iqtisadi artımın əsası olmaqla, eyni zamanda iqtisadi-sosial inkişafın real nəticəsi kimi çıxış edir. MS ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəzifələrini xarakterizə edən vacib göstərici olmaqla, həm əvvəlki, həm də bugünkü nəsillərin istehsal-iqtisadi fəaliyyətinin və ölkənin malik olduğu bütün təbii, sosial imkanların nəticəsi kimi təzahür edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatının inkişafı makroiqtisadi aqreqatların, o cümlədən bu aqreqatlar içərisində xüsusi yeri olan MS-nin formalaşması və istifadəsinə, həm nəzəri və həm də praktiki cəhətdən işlənməsinə xüsusi tələbləri zəruri edir. Ölkənin MS-nin öyrənilməsi, araşdırılması və qiymətləndirilməsi bir çox qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri, makroiqtisadi vəzifələri və məsələləri həll etməyə imkan verir.

MS-nin tədqiqi və qiymətləndirilməsi iqtisadi nəzəriyyənin və statistik elmlərin kifayət qədər mürəkkəb problemlərindəndir. Bu məqsədlə, daha dəqiq desək, MS-nin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi metodologiyanın işlənməsi və uyğun informasiya bazasının mövcudluğu tələb edilir. Digər tərəfdən, MS-nin təkrar istehsalı, istehlakı və toplanması kimi özünəməxsus proseslərin mürəkkəbliyi onun qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalarını da zəruri edir.

MS-nin təkrar istehsalın və iqtisadi artımın aparıcı kateqoriyalarından olmasına baxmayaraq, onun strukturunun müəyyən edilməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi hələ də dünya səviyyəsində əsas müzakirə obyektı olmaqda davam edir. MS dedikdə ölkənin insanların həyatını, əmtəə və xidmətlərin istehsalını təmin edən bütün növ imkanları başa düşülür. MS eyni zamanda dövlətin iqtisadi inkişafının əsası və nəticəsidir. Buna görə də MS-nin strukturu və dinamikası, onun tam və obyektiv qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın vəziyyətinin təhlili və iqtisadi siyasətin işlənməsi üçün çox vacibdir. Əvvəllər MS, əsasən, (xüsusilə keçmiş SSRİ ölkələrində) əsas kapital (əsas istehsal fondları), maddi dövriyyə dəyərlərilə bağlı olmuş, hal-hazırda isə o, genişləndirilərək təbii, insan, sosial, maliyyə kapitalı anlayışlarını da özündə birləşdirmişdir.

Ümumilikdə sərvət anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi əsasən makro və meqa səviyyələrdə beynəlxalq tutuşdurmalar, müqayisələr və həmçinin ayrıca bir ölkənin iqtisadi potensialını xarakterizə etmək üçün istifadə olunur [134, s.5-12]. Makrosəviyyədə konkret bir ölkənin sərvətindən bəhs edilirsə, artıq bu MS anlayışı ilə birbaşa bağlanır. Ümumi formada MS adı altında ölkə vətəndaşlarının həyat fəaliyyətinin təmin olunması, xidmətlərin göstərilməsi və əmtəələrin istehsalı üçün şərait yaradan bütün resursların məcmusu kimi başa düşülür. MS ölkənin iqtisadi potensialının vacib indikatoru olmaqla, iqtisadi inkişaf və artım potensialının yığımını xarakterizə edir. MS həm cari tələbatların və həm də iqtisadi artımın uzunmüddətli tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə əməyin maddi və qeyri-maddi nəticələrinin, təbii resursların və İK-nın yığılması və istifadəsi proseslərinin daimi olaraq yenidən bərpasının nəticələri kimi təzahür edir. MS həmçinin, cəmiyyətin sonrakı sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazım olan şərtlərin və eyni zamanda nəticələrin məcmusudur. MS müəyyən anda mövcud olan makroiqtisadi kateqoriya kimi ehtiyatlar göstəricisi qismində çıxış edə bilər, verilən anda onun həm artması, həm də azalması özünün əsas xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. MS statistik olaraq, onun struktur və tərkib hissələrində əks olunur. Ölkənin MS-nin strukturu və miqdarı milli təsərrüfatların müəyyən tarixi anda, müəyyən miqdarda və müəyyən keyfiyyətdə məcmu maddi və qeyri-maddi nemətləri istehlak etmək qabiliyyətini müəyyən edir.

MS ölkənin iqtisadi potensialının əsas hissəsi və onun dünya bazarında innovasiyalı rəqabət qabiliyyətinin göstəricisi olmaqla, ölkənin xüsusi sosial-iqtisadi və müdafiə təhlükəsizliyinin, davamlı inkişafın və milli iqtisadiyyatın artım imkanıdır. İctimai təkrar istehsalın makroiqtisadi nəticəsi kimi çıxış edən MS-nin qiymətləndirilməsinin aktuallığı milli iqtisadiyyatın və sosial sferanın modernləşdirilməsilə sıx bağlıdır. Modernləşdirməni isə öz növbəsində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yüksək texnologiyaların işlənməsi və tətbiqinə, əmək məhsuldarlığının durmadan artırılmasına və milli iqtisadiyyatın köklü dəyişikliyə uğramasına səbəb olan əsas faktor kimi qeyd etmək mümkündür [199, s.70-72] və [200, s.80-85].

MS çox geniş makroiqtisadi kateqoriya olduğu üçün onun qiymətləndirilməsi konsepsiyalarının təhlilindən əvvəl, MS-nin mahiyyətinin həm geniş və həm də xüsusi mənada açıqlanmasına zərurət vardır. MS-ə geniş mənada yanaşsaq, ona xalqın, bütövlükdə ölkənin həm bütün maddi və həm də qeyri-maddi (insan, intellektual, mənəvi və s.) dəyərlərini – nemətlərini aid edə bilərik. İqtisadi mənada, adətən, onun tərkibində insan əməyilə yaradılan yalnız maddi-istehlak dəyərləri nəzərdə tutulsa da [199, s.72], fikrimizcə qeyri-maddi sərvətlər, xüsusilə intellektual, İK da iqtisadi mahiyyət kəsb edərək, məhz bu maddi nemətlərin bilavasitə yaranmasının mənbəyini təşkil edir. MS ümumi iqtisadi mahiyyət nöqtəyi-nəzərindən “istehsal dəyəri” anlayışına söykənir, bilavasitə istehsalın konkret tarixi üsulları ilə bağlı olaraq maddi məzmun kəsb edir. Bu cür yanaşma klassik siyasi iqtisadiyyatdan – onun əsas nümayəndəsi U.Pettidən başlayaraq K.Marksa qədər olan mütəfəkkirlərin tədqiqatlarına xas bir xüsusiyyət olmuşdur. Bununla bağlı K.Marks belə qeyd edirdi: “*İstehlak dəyəri sərvətin ictimai formasından asılı olmayaraq onun maddi məzmununu təşkil edir*” [54]. İnkişaf edən yeni sənaye cəmiyyətində bir çox müəlliflər qeyri-istehsal-sosial xarakterli sərvətlərin, qeyri-maddi xidmətlərin sərvət kimi toplanmasını qəbul etməsələr də, onların insanların tələbatlarının ödənilməsinə, sağlamlıq, bilik, peşəkarlıq qabiliyyətinin və s. artırılmasına səbəb olduqlarını qeyd edirlər. Bununla belə qəbul etmək lazımdır ki, hər bir sərvət növünü (təbii resurslardan (TR) başqa) insan yaradır. Bu səbəbdən də İK-nın MS-nin

yaradılmasında böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə yaradılan hər bir sərvət növü insan, cəmiyyət, onun rifahı üçün yaradılır və məhz onlar konkret ölkənin sərvəti hesab edilməlidir. TR daxil olmaqla bütün yaradılan sərvət növləri insanların istehlak tələbinə, cəmiyyətin rifahına xidmət edirlər.

MS ölkənin təkrar istehsal proseslərinin hərtərəfli tədqiqinə imkan verən əsas makroiqtisadi göstərici olduğundan, onun adekvat qiymətləndirilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin məqsədliliyi və zərurəti aşağıdakı vacib məsələlərin həlli ilə birbaşa bağlıdır:

1. Ölkənin daha perspektiv inkişaf istiqamətlərinin və milli iqtisadiyyatının yenidən qurulmasının müəyyən edilməsi.

2. MS-nin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi ölkənin resurs və təkrar istehsal imkanlarını aşkar etməyə imkan verir.

3. MS göstəricisi və onun qiymətləndirilməsinin işlənilməsi ölkədə mövcud sosial-iqtisadi proseslərin təhlili və qiymətləndirilməsi, həmçinin davamlı inkişaf faktoru olmaqla MS-nin proqnozlaşdırılması üçün çox vacibdir.

Beləliklə, MS-nin kəmiyyətə dəyərləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və onun proqnozlaşdırılması üçün tələb olunan potensialı müəyyən etməyə imkan verir [197]. MS cəmiyyət tərəfindən yaradılan və toplanan aktivləri özündə birləşdirdiyi üçün ölkənin iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişafı da MS-nin formalaşmasında, aparıcı rol oynayır [90]. Bu isə öz növbəsində MS-nin hansı imkanlara malik olması və bu imkanların qiymətləndirilməsini zərurətə çevirir.

MS-nin qiymətləndirilməsinə tranzaksiya xərclərinin də təsiri vardır. Belə ki, MS-nin təkrar istehsalının institusional mexanizminin fəaliyyəti tranzaksiya xərcləri kimi təqdim olunan böyük xərclərlə bağlıdır. Bu xərclərin tərkibi MS-nin mürəkkəb və kompleks strukturu ilə əlaqədar olaraq bircinsli deyildir [101, s.361]. Onun əsas hissəsi MS-nin həm miqdar və həm də keyfiyyət parametrlərinin dəyişməsində yaranır və toplanılır. Buradan da belə nəticə çıxır ki, MS-nin təkrar istehsalının tranzaksiya xərcləri – MS-nin formalaşması, bölgüsü, mübadiləsi, təkmilləşdirilməsi

və saxlanması proseslərində mübadilə şərtlərinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş pul, zaman, əmək xərcləridir.

MS ölkənin iqtisadi imkanları ilə təsərrüfat potensialını müqayisə etmək və qiymətləndirmək üçün ən ümumi və integral iqtisadi kateqoriya kimi birbaşa sərvət anlayışı ilə sıx bağlıdır. Sərvət, onun məzmunu, formaları, toplanması, qanunauyğunluqları və paylanması haqqında təsəvvürlər dünya klassik iqtisad elminin inkişafının əsasını təşkil etmişdir. Amma buna baxmayaraq, uzun müddət bu anlayışın nəzəri mənası və əsaslandırılması qeyri-müəyyən və dəqiq olmamışdır. MS kateqoriyasının xarakterik mahiyyəti və onun qiymətləndirilməsi haqqında təsəvvürlər və kateqoriyaları şərti olaraq 3 mərhələyə bölmək olar:

1. Qədim dövrlərdən XVI əsrə qədər.
2. XVI əsrdən XX əsrin ortalarına qədər.
3. XX əsrin ortalarından – hal-hazırkı dövrə qədər.

Ölkənin təsərrüfat həyatı üçün MS kateqoriyasının xüsusi əhəmiyyətini hələ qədim zamanlardan dərk etməyə başlamışlar. Məhz iqtisad elminin özünün yaranması bilavasitə MS anlayışının dərk edilməsi zərurətilə bağlı olmuşdur [123, s.33]. Dünya praktikasında adətən MS anlayışı adı altında əmtəə və xidmətlərin istehsalı və insanların həyatının təmini üçün lazımi şərait yaradan ölkənin resurslarının cəmi başa düşülür. Amma MS-ə bu ümumi yanaşmaya qədər müxtəlif iqtisadi məktəblər onu ilkin olaraq sərvət nöqteyi-nəzərindən izah etməyə səy göstərmişlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda sərvət, həmçinin MS anlayışı adı altında müəyyən elementlərin məcmusu kimi təsəvvür edilir. Məşhur “Ekonomika” (ingiliscə: Economics) kitabının müəllifləri S.Fişer, R.Dornbuş və R.Şmalenzi iqtisadiyyatın əsası kimi kapital və torpağı fundamental prinsip olaraq maddi sərvət adlandırılırlar və onu belə izah edirlər: *“Maddi sərvət uzun müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan nemətdir, onun bugünkü dəyəri gələcəkdə bu sərvətin nə istehsal etməsindən asılıdır”* [194, s.323]. Müəlliflər daha sonra bu anlayışı genişləndirərək, maddi sərvət kimi istehsal, torpaq və kapital resurslarını qəbul etmişlər. İzahdan göründüyü kimi, onlar sərvətə yalnız maddi-material, maliyyə nöqteyi-nəzərindən yanaşmışlar. Digər “Ekonomika” kitabının müəllifləri olan P.Samuelson, V.Nordxaus da əvvəldə qeyd etdiyimiz

müəlliflərdən fərqli olmayaraq sərvəti belə izah etmişlər: “*Sərvət müəyyən dövrdə ölkəyə və ya xüsusi fərdlərə məxsus olan xalis maddi və maliyyə aktivlərinin dəyəridir*” [175, s.321]. Onlar əvvəldə qeyd etdiyimiz müəlliflərdən fərqli olaraq, daha da dəqiqləşdirmə apararaq sərvətə zaman, dövr anlayışını da əlavə ediblər. Çünki, MS-nin əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki, o müəyyən zaman anında həm arta, həm də azala bilər. “Makroiqtisadiyyat” kitabının müəllifi Oliver Blansard yalnız maliyyə sərvətindən bəhs edərək onu sadəcə sərvət adlandırır: “*Maliyyə sərvəti (və ya qısaca sərvət) – bütün maliyyə aktivləri ilə bütün maliyyə öhdəliklərinin fərqidir*” [27, s.67,294]. Müəlliflərin sərvəti yalnız maliyyə sərvəti kimi qəbul etmələri onların sərvət, MS kimi geniş anlayışlara çox məhdud çərçivədə yanaşdıqlarını göstərir.

MS anlayışının statistik baxımından izahına “İzahlı statistika terminləri lüğəti”ndə iki istiqamətdə baxılmışdır: “*İctimai istehsalın və insanların həyatının zəruri şəraitini təşkil edən ölkənin ehtiyatlarının məcmusudur*” və “*Ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərin məcmusudur*” [47, s.456]. Birinci anlayışda MS-ə ümumi mövqedən yanaşıldığı halda, ikinci anlayışda bir qədər dəqiqləşdirilmişdir. Ancaq bu da MS anlayışını bütövlükdə, müasir dövrün tələblərinə uyğun tam formada izah etmir. Sərvət və MS anlayışının nəzəri aspektləri, əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi uzun müddət iqtisadi mənbələrdə kifayət qədər qeyri-müəyyən olmuş, olsa da qeyri-dəqiq olmuşdur. Müasir dövrdə formalaşmaqda davam edən konsepsiya və yanaşmalar MS-nin mahiyyətinin xarakteristikalarını, onun dəyərləndirilməsini və formalaşma mənbələrini, səmərəli istifadə istiqamətlərini və s. dövrün tələblərinə uyğun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir [264].

Qədim dövrlərdən indiyə qədər iqtisadi mənbə və nəzəriyyələrdə ən vacib məsələlərdən birini də sərvətin mahiyyəti, onun mənbələrinin qiymətləndirilməsi və s. kimi bu istiqamətdə olan sualların müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Məhşur antik filosof Platon sərvət anlayışı adı altında firavan həyat, xoşbəxtlik üçün kifayət qədər “əmlak”, vasitələr bolluğunu qəbul edirdi. Digər tanınmış antik filosof Aristotel də sərvəti dövlət və ailə, həyat üçün lazım olan vasitələrin məcmusu kimi təsəvvür edirdi [123]. Antik dövrün filosoflarının sərvət haqqındakı sosial-iqtisadi fikirləri orta

əslərdə də A.Avqustin, F.Akvinskiy, Tertullian, N.Orezim, Lessiya, X.de Luqo və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Fiziokratlar torpağı sərvət kimi qəbul edərək, kəndlini, onun əməyinin nəticəsini real sərvət hesab edirdilər. Beləliklə, aqrar cəmiyyət erasında torpaq və xammal əsas sərvət hesab edilirdi.

A.Smitdən başlayaraq, klassik iqtisadçılar dəyişməz olaraq xalqların sərvətinin üç əsas mənbəyini: torpaq, əmək və kapital kimi dəyərləndirmişlər [174]. A.Smit qeyd edir ki, dövlət qızıl ilə deyil, sadəcə məhsulun olması ilə varlana bilər.

Daha bir klassik iqtisadçı D. Rikardoya görə, dəyərin artımını sərvətin artımı ilə eyniləşdirmək olmaz. O, A.Smitdən fərqli olaraq, dəyərlə maddi sərvətlər arasındakı fərqi qeyd edir: dəyər sərvətdən fərqlənir, o, bolluqdan deyil, istehsalın çətinliyi və rahatlığından asılıdır. Klassiklər (A.Smit, D.Rikardo, C.St.Mill və b.) bütün sahələrdə əməyə sərvətin əsas mənbəyi kimi baxırdılar, təbii, insan resursları, istehsal edilən və yığılan nemətlərə sərvət kimi yanaşırdılar. Onlar həm də sərvətin artırılmasının səbəblərini açıqlamışlar.

A.Marşalla görə, MS ölkə vətəndaşlarının həm fərdi və həm də kollektiv mülkiyyətini əhatə edir. O, qeyd edir ki, onların fərdi sərvətlərinin məcmu həcmi qiymətləndirərkən biz gərək məlum ölkənin əhalisinin digər ölkənin əhalisinə olan bütün borclarını çıxmalıyıq. A.Marşall bununla da MS-ə yanaşmanın müasir elementini daxil etmişdir. Daha doğrusu, A.Marşall daha irəli gedərək, sərvətin yığılmasını insanın inkişafı ilə əlaqələndirirdi ki, bu nəticə də müasir dövrdə öz təsdiqini tapmaqdadır: *“Sərvətin istehsalı – bu yalnız insanın həyatının qorunması, saxlanması, onun tələblərinin ödənilməsi və fiziki, əxlaqi, əqli qüvvələrinin inkişafının ödənilməsi üçün vasitələrdir. Ancaq insan bu sərvətin istehsalının əsas vasitəsidir və elə o da sərvətin son məqsədinə xidmət edir”* [146, s.12].

Merkantilistlər (XVI-XVII əsrlər) MS-i ölkənin qızıl və gümüş sərvətləri və onların toplanması ilə eyniləşdirmişdilər və onlar sərvətin mənbəyini ticarətdə görürdülər.

Xarici ədəbiyyatlarda MS haqqında ilk dəfə klassik məktəbin nümayəndəsi U.Pettinin işlərində rast gəlinir. O, ilk olaraq öz dövrünə uyğun 1664-cü ildə İngiltərənin MS-ni və milli gəlirini hesablamışdır. O, milli gəliri əhalinin istehlak

xərclərinin cəmi kimi dəyərləndirmişdir. Beləliklə, XVII əsr və XVIII əsrin birinci yarısında MS haqqında təsəvvürlərin əsas xarakteristikası onun verilən zaman müddətində istehsal olunmuş maddi sərvətlərin məcmusu kimi qəbul edilməsilə bağlı olmuşdur [154, s.54].

Xarici tədqiqatçılar həm əvvəllər, həm də müasir mərhələdə ölkənin sərvəti anlayışını bütövlükdə MS kimi qəbul etmişlər. Amma müxtəlif ölkələrdə, məsələn, Almaniyada “xalq sərvəti”, ingilis-amerika elmi mənbələrdə MS anlayışından istifadə edirdilər. Ancaq, fransız tədqiqatçıların əsərlərində bu məqsədlə “məcmu sərvət” anlayışından istifadə olunurdu.

Sərvət nəzəriyyəsinə əhəmiyyətli töhfəni klassik məktəbin tanınmış nümayəndəsi K.Marks verməklə sərvətin sosial təbiətini, onun formalaşması və yığılması mənbələrini dərinlən tədqiq etdi. K.Marks sərvətin bütün ölkəyə aid olduğunu nəzərdə tutaraq, onu “ictimai sərvət” adlandırmışdır: *“İctimai sərvət cəmiyyət tərəfindən onun bütün istehsal fəaliyyəti dövründə yığılmış istehlak əmtəələrinin dəyəridir”* [123, s.35].

Məhz bu fikrə əsaslanaraq, Sovet Ensiklopediya lüğətində MS-ə buna uyğun tərif verilmişdir: *“MS – xalq sərvəti cəmiyyət tərəfindən onun istehsal fəaliyyəti dövründə yaradılan və toplanan istehlak dəyərlərinin pulla ifadəsidir”* [173, s.880]. Bu da keçmiş SSRİ məkanında formalaşmış bir yanaşmanı göstərməklə, daha doğrusu o dövrdə mövcud olan statistik məlumatlara daxil olan elementlərin məcmusu kimi təqdim olunurdu.

Müasir statistik lüğətlərdə bu tərif daha da dəqiqləşdirilərək, əlavə tərkib hissələrilə belə verilmişdir: *“MS - ictimai istehsalın insanların həyatının zəruri şəraitini təşkil edən ölkənin ehtiyaclarının məcmusudur”* və ya *“ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərin, yaradılmış istehsal vasitələrinin, maddi nemətlərin müəyyən tarixə qiymətlərinin məcmusudur”* [47, s.456]. MS və onun dəyərləndirilməsi problemini araşdıran rus mütəfəkkir və alimlərindən A.L.Ordin-Nasokin, Y.Kriyaniç və İ.T.Posoşkovun daha böyük rolunu qeyd etmək lazımdır [147, s.110]. Çar Rusiyasında sosial-iqtisadi baxımından MS-nin ilk dəfə olaraq öyrənilməsinə XVIII əsrin başlanğıcında (1721-1724-cü illər) İ.T.Posoşkov tərəfindən təşəbbüs

göstərilmişdir, bu zaman A.Smitin “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəblərinin tədqiqi” əsəri hələ nəşr olunmamışdı. İ.T.Posoşkov MS-ni nəinki iqtisadi, eyni zamanda hüquqi və sosioloji nöqteyi-nəzərdən elmi əsaslarda hərtərəfli araşdıran ilk rus mütəfəkkirlərindən biridir [147, s.110]. İ.T.Posoşkov 1724-cü ildə yazdığı “Kasıbçılıq və sərvət haqqında kitab”da [155] qeyd etmişdir ki, sərvət maddi və ya əşya kimi “çar sərvəti” və “ümumxalq sərvəti”ndən ibarətdir. Bu zaman o, torpağı ən böyük sərvət kimi dəyərləndirmişdir. İ.T.Posoşkov MS-i maddi və qeyri-maddi formalarda təsnifləşdirmişdir ki, bu da onun müasir yanaşmalarına uyğun gəlir. Daha doğrusu o, ilk dəfə MS-nin qeyri-maddi tərkibini qeyd etmişdir ki, bu da hal-hazırda insan və sosial kapital kimi dəyərləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə MS-nin qiymətləndirilməsi Rusiyada 1684-ci ilə, Fransada C.Blojet tərəfindən 1789-cu ilə, ABŞ-da isə 1805-ci ilə təsadüf edir. Rusiyada XX əsrin 30-cu illərində A.L.Vaynşteyn tərəfindən 1914-cü il üçün ölkənin MS-i hesablanmışdır. Yalnız 1853-cü ildən başlayaraq MS-nin metodoloji qiymətləndirilməsi beynəlxalq statistik konfransların mövzusunə çevrilməyə [135, s.14] başlandı və məhz həmin dövrdən başlayaraq ölkənin sərvəti MS adlandırılır.

MS-nin qiymətləndirilməsinin tədqiqilə Rusiyanın tanınmış iqtisadçılarından A.İ.Ançişkin, V.N.Boqaçev, A.K.Strox, A.L.Vaynşteyn, Y.B.Kvaşa, V.N.Kriçenko, Y.A.Kronrod, A.İ.Notkin, Q.N.Sorokin, S.Q.Strumilin və b. məşğul olmuşlar. Bundan başqa, digər müasir rus alimləri E.M.Buxvald, S.D.Valentyev, L.T.Nesterev, D.S.Lvov, Q.T.Aşırova, V.N.Kiriçenko, D.S.Lvov, İ.A.Nikolaev, N.A.Odinsova, İ.M.Osadçey, A.V.Sidoroviç, V.K.Falsman, N.P.Federonko, V.N.Çerkovs və başqaları da MS, onun mahiyyəti, tərkibi, problemləri və qiymətləndirilməsilə məşğul olmuşlar.

1920-1930-cu illərdə S.Q.Strumilin və S.A.Falkner keçmiş SSRİ-nin xalq təsərrüfatı balansını tərtib edərək, onun sərvətini müəyyən etmişlər. Keçmiş sovetlər birliyi dövründə, 1964-cü ildə “SSRİ-nin milli sərvəti” monoqrafiyası ilə V.N.Kriçenko MS-i iki üz-üzə duran sistemin mübarizəsi fonunda izah etmişdir. Sovet iqtisadçılarından M.V.Kolqanov, A.İ.Qozilov, A.D. Kurskiy (MS-ə ilk dəfə

olaraq təbii sərvətləri daxil etmişdir) və 1985-ci ildə A.V Sidoroviç “Sosializm dövründə milli sərvət” işi ilə MS-nin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

İqtisadiyyat üzrə Rusiya Elmlər Akademiyasının birinci həqiqi üzvü A.K.Ştrox maddi nemətlərin məcmusunu xalqın (milli) sərvəti adlandırmışdır. Qeyri-maddi nemətlərin məcmusunu isə milli sivilizasiya adlandırmışdır. Amma o, hər iki nemətlərin məcmusunu isə xalq rifahı kimi qeyd etmişdir. Eyni zamanda A.K.Ştrox A.Smiti xalq gəlirlərinin tərkibinə mənəvi əməyi daxil etmədiyinə görə tənqid etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1874-cü ildə A.İ.Butovskinin nəşr etdirdiyi “Xalq sərvəti haqqında təcrübə” kitabı uzun onilliklər Rusiyanın siyasi iqtisad üzrə yeganə dərsliyi olmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin mövcudluğu dövründə ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsinə cəhdlər olmuşdur. Belə ki, S.Q.Strumilinin 1960-1970-ci illərdə bir çox işləri, təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə müzakirələrə səbəb olmuşdur. Nəticədə, təbii resursların qiymətləndirilməsində differensial renta üsulu qəbul olunmuşdur. Bu halda hesablamalardan cəmiyyətin gəlirlərində təbii resursların inhisar mülkiyyətçisi kimi çıxış edən dövlət tərəfindən faktiki olaraq alınan mütləq renta çıxılırdı. Rəsmi statistik məlumatlar əsasında MS-nin qiymətləndirilməsi ilə S.Q. Strumilin, T.B.Ryabuşkin və başqaları məşğul olmuşdur. S.Q.Strumilinə görə MS-ə təkcə millətin maddi formada toplanmış sərvəti deyil, həm də xalqın kapitallaşmış gəlirinin əhəmiyyətli hissəsi aiddir. O, MS-ə bütün torpaqları, yəni ölkənin bütün kapitallaşmış rentasını, maliyyə aktivlərini, meşə resurslarını da daxili etmişdir. Daha sonra, digər rus tədqiqatçısı S.A.Falkner sovet iqtisadiyyatında ilk dəfə olaraq qeyd etmişdir ki, sərvəti yalnız təkrar istehsal kateqoriyasında təyin etmək olar.

MS-nin qiymətləndirilməsinə aid Rusiyanın müasir dövrün iqtisadçı alimlərindən N.P.Federenkonun “Rusiya: keçmiş və gələcəyin dərsləri” (Moskva, 2001) əsərini nümunə kimi qeyd etmək olar. Monoqrafiyada Rusiyanın milli sərvətinin son 100 ildə inkişaf dinamikasının təhlilinə cəhd edilmişdir. O, bu əsərində qeyd etmişdir ki, son 100 ildən artıq dövrdə (1895-2000-ci illər) Rusiyanın MS-i 32 dəfə artmışdır.

Moskva Dövlət Universitetinin alimlərinin fikrinə görə MS öz tərkibində istehsal prosesinə cəlb edilən TR də: meşə, su, faydalı qazıntı, hidroenerji, kənd təsərrüfatı və s. ehtiyatları birləşdirən, cəmiyyət tərəfindən bir il istehsal fəaliyyəti dövründə dəyər formasında toplanan məcmu istehlak dəyəridir [201, s.140]. İzahdan göründüyü kimi bu, MS-nin qeyri-tam formada izahı olmaqla, bu anlayış yalnız MS-ə statistik baxımından (bir il müddətində) qeyri-müəyyən yanaşmanı göstərir. Onlar torpağı əsas MS kimi qeyd edirlər.

MS-lə bağlı iqtisadi fikirlərin inkişafı sərvətin artımının mənbələrinin axtarışı və onun təkrar istehsalında dövlətin rolunun əsaslandırılması ilə də bağlı olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərində dünya iqtisadiyyatının ümumi böhranı zamanı tanınmış ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns özünün yazdığı “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” adlı tarixi əsərlə sərvətin toplanmasında və dəyərləndirilməsində makroiqtisadi əsaslarda dövlət tənzimlənməsi işlərinin təşkilinin zəruri olduğunu qeyd etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir iqtisadi tədqiqatlarda MS-nin artırılması amili olaraq postsənaye, innovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasının determinatoru kimi İK tədqiqatları ilə bağlı suallara böyük əhəmiyyət verilir. Nəticədə, XX əsrin ortalarında İK nəzəriyyəsi formalaşmağa başladı və hal-hazırda da MS-nin əsas artım faktoru kimi, aktiv sürətdə bu konsepsiya inkişaf etməkdədir. İK nəzəriyyəsinin banilərindən H.Bekker, C.Minser, L.Turou, T.Şuls və başqalarını göstərmək olar.

Bununla əlaqədar Dünya Bankının (DB) ekspertləri olan Y.Baks, K.Hamilton, C.Dikson, A.Kunte, E.Luts, S.Pajiola tərəfindən MS-də insan, sosial, təbii və təkrar istehsal kapitalının birləşdirilməsinin nəticəsi kimi çıxış edən konsepsiya irəli sürüldü. Onlar tərəfindən MS-nin tərkibində təbii və İK-nın göstəricilərinin hesablanması metodologiyası da verilmişdir. DB-nin bu təsnifləşdirilməsi bir çox rus alimləri, o cümlədən B.İ.Başkatov, İ.İ.Eliseyeva, M.R.Efimova və b. tərəfindən də dəstəklənmişdir.

Tanınmış rus mənşəli Amerika iqtisadçısı V.V.Leontyev milli iqtisadiyyatın məcmu iqtisadi potensialının əsas elementini MS adlandırırdı. Onun həcmi əsasən

iqtisadi artımın miqyasını və sürətini müəyyən edir. Bu da öz növbəsində MS-ni milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin əsas elementi kimi təqdim etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə yüzilliklər, hətta müasir dövrlərdə MS-nin qiymətləndirilməsinin universal standartlaşdırılmış metodologiyası mövcud deyildir və hələ də bu məsələdə mübahisəli məqamlar mövcuddur. Bununla bağlı, aqreqallaşdırılmış iqtisadi göstəricilərin beynəlxalq müqayisəsi müasir dövrün aktual zərurətlərindən biridir. MS-nin ümumləşdirici göstərici kimi mahiyyəti, tərkibinin təyin edilməsi və metodoloji qiymətləndirilməsinə çox böyük tələblərin qoyulması, onun iqtisadi təhlili və proqnozlaşdırılması üçün geniş imkanların olması ilə bağlıdır.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən MS-nin məzmunu və qiymətləndirilməsilə bağlı daha obyektiv tədqiqatlar və ardıcıl yanaşmalar meydana gəlməyə başladı. Bunlardan XX əsrdə ABŞ-ın MS və MG-ni hesablayan V.Kinqi qeyd etmək olar. O, MS-ə qiymətləndirilə bilən iqtisadi nemətlər, təbii nemətlər və TR-dən ibarət olan “sərvət” nemətlərinin məcmusu kimi baxırdı [135]. Maraqlı fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, V.Kinq MS-nin tərkibinə həmçinin toplanmış bilikləri – elmi kapitalı da daxil edirdi. Bunu da müasir dövrdə MS-nin tərkibinə daxil edilən İK-ya uyğun olduğunun hesab etmək olar. Amma V.Kinq ABŞ-ın MS-ni qiymətləndirərkən ora qiyməti olan iqtisadi nemətləri daxil etmişdir.

M.Melholl MS-ə torpaq daxil olmaqla, ölkənin sərhədləri daxilində mövcud olan maddi obyektlərin cəmi kimi baxırdı [99, s.189]. Həmin dövrün tarixi məktəbinin nümayəndəsi Q.Storx nemətləri iki hissəyə ayırırdı: MS-ni təşkil edən maddi nemətlər (ing: *richesse nationale*) və milli sivilizasiya adlanan (ing: *civilization nationale*) qeyri-maddi nemətlər. Hər ikisi birlikdə milli nemətlər (ing: *prosperite nationale*) adlandırılırdı.

Amma tarixi və bir qədər müasir məktəbin bir çox nümayəndələri: O.Qerman, Q.Şmoller, A.Amon, R.Lifman, P.Xermberq və başqaları ümumiyyətlə MS və xalq əmlakı anlayışlarını rədd edirdilər [135, s.24]. Onların bu cür yanaşmaları əlbəttə çox vacib iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edən MS-nin müasir dövrdə böyük mahiyyət və əhəmiyyət daşımasının əksinədir.

Artıq XX əsrin ikinci yarısından sonra, sovet iqtisadi mənbələrində MS-lə bağlı bu günə qədər davam edən yeni anlayış: “milli sərvət” istifadə edilməyə başlandı. Hal-hazırda dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda MS-ni adlandırmaq üçün bu anlayışdan istifadə olunur. Bu dövrlərdə MS cəmiyyətdə ictimai təkrar istehsalı və istehlakı təmin edən maddi və qeyri-maddi ehtiyatların məcmusu kimi qəbul edilirdi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərindən və ikinci yarısından sonra MS-lə bağlı baxışlar sabitləşməyə və tədqiqatlarda isə yeni mərhələ başlandı. Bu dövrlərdə MS-ə daha dəqiq yanaşma kimi, onu müəyyən tarixə nəzərən ölkənin malik olduğu əmlak obyektlərinin məcmusu kimi xarakterizə etməyə başladılar. Amma, bütün bunlar yenə də MS-nin mahiyyətini və uyğun olaraq qiymətləndirilməsini tam izah edə bilmirdi.

Qeyd edilən dövrlərdə qərb iqtisadçıları MS-lə bağlı daha çox yığılmış, toplanmış kapitalla daha çox diqqət yetirirdilər. Onlar toplanmış kapital anlayışı altında ancaq istehsal olunmuş kapitalı – maşın, avadanlıq, xammal və tikililəri (daha sonra istehsal məqsədilə istifadə oluna bilən bu kapitalı) qəbul edirdilər. Uyğun olaraq belə ehtiyatların artırılmasına yönəldilən xərclərə investisiyalar kimi baxılırdı.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin ikinci yarısından sonra MS-nin qiymətləndirilməsinin metodoloji problemi beynəlxalq statistik konqreslərin əsas mövzusu olmağa başladı. Amma təxminən bir əsrdən sonra, 1947-ci ildə milli gəlir və sərvətin tədqiqi üzrə beynəlxalq Assosiasiya yaradıldı. 1966-cı ildən isə adı çəkilən Assosiasiya “The Review of Income and Wealth” jurnalını çap etməyə başladı. Bütün bunların nəticəsi olaraq, XX əsrin ikinci yarısından sonra MS-lə bağlı tədqiqatlarda yeni bir mərhələ başladı. Bu dövrün tanınmış ABŞ tədqiqatçısı, statistik R.Qoldsmit MS-nin daha əhəmiyyətli tədqiqi və qiymətləndirilməsi ilə məşğul olmuşdur [247, s.910]. O, 1898-1948, 1905-1950, 1946-1958-ci illər üçün ABŞ-ın MS-ni hesablamışdır. P.Redqern isə bu dövrlərdə İngiltərənin MS-ni qiymətləndirmişdir.

R.Qoldsmit MS anlayışına bütün təkrar istehsal olunan nemətləri, o cümlədən, yerin təki, meşələr, kənd təsərrüfatı və digər torpaqları, həmçinin, təkcə şəxsi mülkiyyətdə olan əmlakları deyil, həm də ictimai əmlakı da daxil etmişdir. Deməli, o

da sərvət kimi yalnız real aktivləri qəbul etmişdir. Amma, cəmiyyətin artan davamlı inkişafı MS-də təbii kapitalın, xüsusilə İK-nin rolunun artmasının nəzərə alınmasını zərurətə çevirdi. R.Qoldsmıt ABŞ-ın MS-ni qiymətləndirərkən göstərmişdir ki, altı aylıq işləmə müddəti (bəzən 2-3 il) olan əmlaklar MS-nin tərkibinə daxil edilmir. Belə olan halda MS-ə istehlak əmtəələrinin bir hissəsi (məsələn, mebel, avtomobil nəqliyyatı və s.) daxil edilir [135, s.28]. Beləliklə, R.Qoldsmıt MS-nin tərkibində əsas tərkib elementləri kimi tam da olmasa, təkrar istehsal olunan kapitalı, TR-i nəzərə almışdır. R.Qoldsmıt təkrar istehsal olunan sərvətin hesablanması üçün “fasiləsiz inventarlaşdırma” metodunu təklif etmişdir.

Müasir dövrün fransız iqtisadçısı Tomas Piketti özünün “Kapital XXI əsrdə” adlı əsərində MS-ə əsasən kapital nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq MS-ni dövlət sərvəti və ya milli kapital adlandırmışdır. O, milli kapitalı və ya milli əmlakı dövlətin və xüsusi kapitalın cəmi kimi təqdim edir. Əslində T.Pikettinin qeyd etdiyi kimi, milli kapital ölkənin (həm dövlət və həm də xüsusi sektorun) malik olduğu aktivlərin bazar dəyərilə borclu olduqları passivlərin arasındakı fərq kimi təyin edilir. Bu da MS anlayışının mahiyyətinə tamamilə uyğundur [156, s.63,131-133].

XX əsrin ikinci yarısından sonra BMT və DB-nin yaradılması ilə əlaqədar bütün dünya üzrə MS-nin müəyyən edilməsinin və qiymətləndirilməsinin vahid metodoloji prinsiplərinin yaradılması mərhələsinə addımlar atılmağa başlandı. Bu sahədə əsas tədqiqatlar BMT-nin Statistika Komissiyası və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının (DB, İnkişaf Proqramı və s.) üzərinə düşdü. Belə ki, MS konsepsiyalarını, baxışlarını təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təsərrüfat sistemlərinin daha yüksək inkişaf səviyyəsinə keçidi və MS-nin mahiyyətilə bağlı xarakteristika və yanaşmalarda sosial-iqtisadi şərtlərin dəyişməsilə əlaqədar bu istiqamətdə böyük keyfiyyət dəyişiklikləri də meydana gəlmişdir. BMT və DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsilə bağlı tədqiqatlarını geniş təhlil etmədən, MS və onun dəyəndərilməsi konsepsiyalarını yekun və yığcam formada aşağıdakı struktur sxemin vasitəsilə belə göstərmək olar (şəkil 1.2.1). Göstərilən sxemə əsasən qeyd etmək olar ki, inkişafın müasir mərhələsində MS-nin geniş təkrar istehsalının xarakterik xüsusiyyəti onun qeyri-maddi amillərdən daha çox asılılığı ilə bağlıdır.

Mərhələləri və baniləri		Milli sərvətin mahiyyəti və onun dəyərləndirilməsi ilə bağlı əsas xarakterik yanaşmalar
I mərhələ Qədim dövrlər - XVI əsrə qədər Müəlliflər Platon, Aristotel, A.Avqustin, Tertullian, H.Orezm, Lessiya, X.de Luqo və b.	1	Sərvətə maddi əmtəələrin (nemətlərin) məcmusu kimi baxılırdı.
	2	Sərvət etik kateqoriya kimi qəbul edilərək, onun iqtisadi mahiyyəti etik düşüncələr çərçivəsində qiymətləndirilirdi.
	3	Sərvət və nemət anlayışları eyni, oxşar kateqoriyalar kimi qəbul edilir, sərvətin əsas mənbəyinə torpaq və təbii nemətlər kimi baxılırdı.
	4	Milli sərvətin təkrar istehsal problemi praktiki olaraq, dövlət tənzimlənməsi zərurətilə əlaqələndirilirdi.
II mərhələ: XVI əsr – XX əsrin ortaları Müəlliflər T.Men, J.de Malin, C.Lokk, A.Serra, R.Kantilon, A.Smit, D.Rikardo, K.Marks, J.Sey, A.Marşall, C.M.Keyns, T.Veblen, E.Toffler və b.	1	İnsanın əməyilə dövrü olaraq yaradılan nemət axınları və ya sadəcə maddi nemətlər ehtiyatları sərvət kimi qəbul edilirdi, sərvətin maddi və ictimai formaya malik olduğu fikir mövcud idi.
	2	Milli sərvət dəyərə malik iqtisadi kateqoriya olduğu üçün, onun bütün tərkib elementlərinin mövcudluğu bilavasitə onların bazar dəyərləndirilməsinin mümkünlüyü də fərz edilirdi.
	3	Milli sərvətin qiymətləndirilməsi zamanı miqdar göstəricilərdən istifadə olunurdu, sərvətə qızılın və s. qiymətli metalların yığılması kimi baxılırdı.
	4	XX əsrin başlanğıcına qədər liberalizm prinsipləri üstünlük təşkil etsə də, keçən əsrin əvvəllərində ictimai təkrar istehsalın problemləri milli təsərrüfat sisteminin dövlət tənzimlənməsi zərurətini yaratdı.
	5	Sərvətin və nemətlərin bərabər, oxşar olması fikirlərinin davam etməsi mövcud olmuşdu.
III mərhələ: XX əsrin ortaları – hal-hazırkı dövr Müəlliflər H.Bekker, C.Minser, L.Turou, B.Hansen, T.Şuls, Y.Baks, K.Hamilton, R.Qoldsmi, C.Dikson, A.Kunte və b., BMT və DB-nin konsepsiyaları və s.	1	Milli sərvətə dövrü daxil olan nemət axınları ilə yanaşı, yalnız maddi ehtiyatlar kimi deyil, həm də eyni zamanda qeyri-maddi ehtiyatlar kimi baxılır.
	2	Sərvəti təşkil edən elementlərin hamısı bazar dəyərinə malik deyildir.
	3	Sərvət və rifah kateqoriyaları eyni olmamaqla, onlara mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə baxılır: bir tərəfdən milli sərvət rifah göstəricisi adlanır, digər tərəfdən rifah innovasiyalı iqtisadiyyatda milli sərvətin artım faktoru kimi çıxış edir.
	4	Sərvət hesablanan zaman, miqdar göstəricilərlə yanaşı, keyfiyyət göstəriciləri də istifadə olunur.

Şəkil 1.2.1. Milli sərvət və onun qiymətləndirilməsi konsepsiyalarının mərhələləri, baniləri və əsas xarakteristikaları

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bununla əlaqədar müasir statistikada və praktikada MS-nin tərkibinə getdikcə daha çox miqdar xarakteristikalarının köməyi ilə ölçülə bilinməyən elementlər daxil edilir. Nəticədə, keyfiyyət göstəricilərinin daxil edilməsi zərurətindən MS-nin müasir dövrdə ölçülməsilə bağlı ziddiyyətli problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının yaradılması MS-nin qiymətləndirilməsinin dünya üzrə vahid metodlarının formalaşmasına səylər göstərilməsinə səbəb oldu. Dünya təcrübəsində MS anlayışı adı altında ümumi formada ölkənin əmtəələrin istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və insanların həyatının təmini üçün bütün növ resursların məcmusu başa düşülür. Hal-hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində MS-nin qiymətləndirilməsi zamanı bir qayda olaraq onun tərkibinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- Qeyri-maliyyə istehsal aktivləri (əsas fondlar, ehtiyatlar, maddi dövriyyə vəsaitləri);
- Qeyri-istehsal aktivləri, o cümlədən maddi aktivlər (torpaq, faydalı qazıntı ehtiyatları, təbii, bioloji və yeraltı su resursları);
- Qeyri-maddi ehtiyatlar (İK, ixtiraların istifadəsi üçün lisenziyalar, nou-hou, verilən müqavilələr və s.);
- Maliyyə aktivləri (monetar qızıl, valyuta, sənaye kompaniyalarının səhmləri, dövlət qiymətli kağızları, xarici ölkələrin borcları və s.).

Deməli, MS ölkənin maliyyə öhdəlikləri çıxılmaqla bütün iqtisadi aktivlərinin məcmusu kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, yeni texnoloji irəliləyişlərlə əlaqədar nemətlərin istehsal prosesinin özünün, onun struktur və məzmununun xarakterinin dəyişməsi, ekoloji yüklənmənin artması sosial aspektlərin, o cümlədən bütün digər aspektlərdə (demoqrafik, təhsil və s.) insan faktorunun rolunun yüksəlməsi MS-nin struktrunun daha da dəqiqləşdirilməsini, onun dəyərcə qiymətləndirilməsinin metodoloji bazalarının təkmilləşdirilməsini və dəqiqləşdirilməsi zərurətini yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarından və müasir dövrdə statistikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, MS-nin praktiki cəhətdən tədqiqatı və qiymətləndirilməsi mümkün olmuşdur. Hal-hazırda milli iqtisadiyyatın inkişafının, ölkənin dəyərinin, o

cümlədən MS-nin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin müxtəlif sistemləri meydana gəlmişdir və onların bəzilərindən müasir dövrdə geniş istifadə olunur. Aşağıda yığcam şəkildə qeyd ediləcək müxtəlif metodoloji sistemlər içərisində Milli Hesablar Sistemi (MHS) əsas rol oynayır.

Milli sərvətin qiymətləndirilməsinin milli hesablar sistemi. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir və son dövrlərdə MS-nin qiymətləndirilməsinin iki əsas baza modellərindən istifadə olunur: statistik və DB modeli. MS-nin qiymətləndirilməsinin statistik modeli BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən beynəlxalq standart kimi qəbul edilən MHS-2008-ə əsaslanır [177]. Bütün dünya ölkələrinin demək olar ki, əksəriyyətinin makroiqtisadi göstəriciləri, o cümlədən MS göstəricisi bu sistemə əsasən hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MHS-2008-in BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən onun qırxıncı sessiyasında milli hesablar üzrə beynəlxalq standart kimi qəbul edildikdən sonra, onun bütün dünya ölkələrinə öz milli hesablarını bu sənəd əsasında işlənməsi tövsiyyə kimi qəbul edilmişdir. MHS-də hər bir ölkə müəyyən göstəricilərin hesablanması üzrə əsas bazanı göstərməklə sərbəstliyə malikdir. MHS-2008, MHS-1993-ün yenilənmiş variantı olmaqla iqtisadiyyatın inkişafı, elmi tədqiqatlardakı yeniliklərlə bağlı müasir tələbləri özündə əks etdirir.

MHS – beynəlxalq səviyyədə iqtisadi nəzəriyyə prinsiplərinə əsaslanmış, makrosəviyyədə hesabların və hesabatların aparılmasının dəqiq qaydalarına uyğun iqtisadi fəaliyyət göstəricilərinin hesablanması üzrə tövsiyələrin standart yığımıdır. Ümumilikdə isə qeyd etmək olar ki, MHS bazar iqtisadiyyatında adekvat milli hesabat olmaqla, makrosəviyyədə qarşılıqlı əlaqədə olan statistik göstəriciləri özündə birləşdirir. Bu göstəricilər sistemi milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin strukturunu, nəticələrini və milli təsərrüfat sistemində mövcud olan vacib qarşılıqlı əlaqələri xarakterizə edən hesabların və balans cədvəllərinin müəyyən yığını formasında qurulur.

MHS-2008 statistik modelin bazasını əsas fondların, TR və qeyri-maddi, maliyyə aktivlərinin nominal qiymətləndirilməsi təşkil edir. Bu halda MS-nin tərkibinə maddi aktivlərin məcmusu, cəmiyyət tərəfindən istifadə olunan TR və xalis

maliyyə aktivləri daxil edilir. MS-nin qeyd olunan tərkibinin əks olunduğu milli hesablar aktivlər – yığılmış maddi sərvət və passivlər – maliyyə öhdəlikləri və xalis sərvət balansı formasında göstərilir [63], [177].

MHS-də MS bütün öhdəliklərin dəyəri çıxılmaqla müəyyən tarixə ölkənin rezidentlərinin mülkiyyətində olan iqtisadiyyatdakı bütün növ aktivlərin (qeyri-maliyyə və maliyyə) bazar dəyəri kimi müəyyən olunur. Aktiv-iqtisadi mülkiyyətçi - subyektə ona sahib olmasına və ya müəyyən dövr ərzində istifadə edilməsinə görə iqtisadi fayda gətirən (və ya səmərə verən) dəyərlərin ehtiyatlarıdır. Aktivlər adətən qeyri-maliyyə və maliyyə olmaqla iki hissəyə ayrılır. MHS-2008-ə əsasən qeyri-maliyyə aktivlərinin iki kateqoriyasını fərqləndirirlər:

a) İstehsal aktivləri – istehsal prosesi nəticəsində əldə edilən və MHS-də müəyyən istehsal çərçivəsi altına düşən qeyri-maliyyə aktivləri;

b) Qeyri-istehsal aktivləri istehsal prosesi nəticəsində əldə edilməyən qeyri-maliyyə aktivləri.

Maliyyə aktivləri - bütün növ maliyyə tələbləri, səhmlər və ya korporasiyanın kapitalında digər iştirak növlərini, pul-kredit tənzimlənməsini həyata keçirən orqanların ehtiyat aktivləri kimi saxladıkları qızıl külçələri özündə birləşdirən aktivlərin məcmusudur. Maliyyə öhdəlikləri subyektin (debitor) müəyyən öhdəliklər çərçivəsində digərinə (kreditor) ödəməli olduğu öhdəliklərin məcmusunu təşkil edir.

MHS-2008-ə əsasən MS təşkil edən aktivlərin ehtiyatları həm qeyri-maliyyə, həm maliyyə, həm də öhdəliklərin ölçülməsi üzrə həyata keçirilir ki, bu da həmin sistemin “Aktivlər və passivlər balans” bölməsində əks olunur. Beləliklə, MS-nin dəyərləndirilməsində istifadə olunan aktivlər və passivlər balansı müəyyən dövr üçün tərtib edilən institusional vahidlərin (və ya vahidlər qrupunun) mülkiyyətində olan aktivlərin və institusional vahidlərin (və ya vahidlər qrupunun) qəbul etdiyi öhdəliklərin dəyəri haqqında məlumatlardır [177, s.525].

Milli sərvətin qiymətləndirilməsinin Dünya Bankı modeli. Son dövrlərdə MS-nin qiymətləndirilməsinin ikinci əsas modeli DB-nın genişləndirilmiş konsepsiyası adlanır. Bu metod BMT-nin dünya iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf konsepsiyası çərçivəsində dəstəklədiyi genişləndirilmiş modelə uyğun olaraq, DB

mütəxəssisləri və ekspertləri tərəfindən təklif olunan MS-nin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji yanaşma adlanır. DB-nın genişləndirilmiş konsepsiyasının mahiyyəti milli hesablar sahəsində müasir iqtisadi nəzəriyyənin metodoloji işlənmələrinin praktiki vasitə və alətləri kimi MHS metodunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə MS-nin qiymətləndirilməsinin konseptual bazasının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Qeyd edilən metodun vəzifələrinə aiddir:

1. Müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsinin konseptual bazasının müəyyən edilməsi.
2. Bu metodun milli hesablar sahəsində müasir iqtisadi nəzəriyyənin metodoloji baxımından tətbiqinin praktiki vasitə və aləti kimi çıxış etməsi.
3. MHS-nin hesablanması və tətbiqi metodlarının təkmilləşdirilməsi məqsədini daşması.

BMT-nin MHS-2008 statistik modelindən fərqli olaraq, DB-nın genişləndirilmiş konsepsiyasına əsasən MS-nin qiymətləndirilməsi üçün onun aşağıdakı sistem əmələ gətirən tərkib elementlərdən istifadə olunmuşdur: təbii kapital, fiziki (istehsal) kapital və ya qeyri-maddi – insan və sosial kapital [110; 232; 257; 276; 278; 279; 289]. Bu nəzəriyyəyə əsasən MS-nin qiymətləndirilməsi metodologiyası onun strukturunun təhlili və müxtəlif inkişaf səviyyəli ölkələrdə MS-nin elementlərinin aşkarlanması məqsədilə işlənmişdir [111, s.21]. DB-nın mütəxəssisləri tərəfindən 1998-ci ildə işlənən metod inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEO və İEOÖ) inkişafında MS-nin və onun ayrı-ayrı elementlərinin rolunun müəyyən edilməsi məqsədilə təyin edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, DB-nın mütəxəssisləri tərəfindən sosial kapitalın qiymətləndirilməsi həyata keçirilmir. DB tərəfindən aktiv surətdə XXI əsrin əvvəllərindən MS-nin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq global rifah səviyyəsinin müəyyən edilməsi üzrə işlər həyata keçirilir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, 1947-ci ildə beynəlxalq səviyyədə sərvətin və hər bir millətin gəlirlərinin hesablanması üçün Assosasiya təşkil olunmuşdur. Onun təqdimatlarının nəticəsi olaraq hər il “The Review of Income and Wealth” adlı nəşrdə 1951-ci ildən (№1) 2016-cı ilə qədər (№62) nəşr olunmağa başlanmışdır [165, s 63].

MS-nin tərkibinin müxtəlif kapital növlərindən təşkil olunduğunu nəzərə alaraq bütövlükdə MS-ə bir kapital kimi baxmaq olar. Belə ki, bu kapital ölkənin iqtisadi və sosial səmərəliliyinin asılı olduğu müxtəlif aktivləri əhatə edir. Öz növbəsində bu kapital portfelinin səmərəli idarə olunması MS-nin yaradılması və artırılması mənbələrini təşkil edir. Bu portfeldəki resursların bir çoxu (məsələn, TR-nin bir sıra növləri) tükənəndir. Bu halda resurs rentasının investisiya edilməsi yolu ilə onları başqa resurslara çevirmək mümkündür. Digər bərpa olunan resurslar isə davamlı gəlir gətirə bilər.

DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsinin A.Kant, R.Stenli, K.Hamilton və b. tərəfindən təklif olunan genişləndirilmiş konsepsiyasında MS-nin aşağıdakı üç əsas tərkib hissəsindən və elementlərdən təşkil olunduğu qeyd edilmişdir:

1. İstehsal (əsas) kapital – özündə maşın, avadanlıq, bina və tikililər, həmçinin şəhər torpaqlarını birləşdirir.

2. Təbii kapital (və ya TR) – enerji resursları (neft, təbii qaz, kömür və s.) mineral resurslar (boksit, mis, qızıl, dəmir filizi, nikel, fosfat, gümüş, I vsink və s.), ağac resursları (sənaye əhəmiyyətli meşələr) və qeyri-sənaye təyinatlı meşə resursları (əkin və becərilən torpaqlar) və qorunan əraziləri əhatə edir.

3. İnsan və sosial kapital. Sosial kapital anlayışı adı altında iqtisadiyyatın məhsuldarlığına təsir göstərən şəbəkələr, qarşılıqlı əlaqələr, normalar və institutların məcmusu başa düşülür.

Sosial kapital, iqtisadi aktivliyi dəstəkləyən institutların keyfiyyətini müəyyən edən institusional kapital kimi də dəyərləndirilir. Deməli, sosial kapital ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf dərəcəsini əks etdirən bazar institutlarının səmərəli fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan kapital kimi təqdim olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin qeyri-maddi hissəsini təşkil edən intellektin təhsil səviyyəsi, mədəniyyəti, millətin mənafeəviyyəti və s., başqa sözlə MS-nin qeyri-maddi hissəsini təşkil edən nə varsa, hamısı cəmiyyət tərəfindən həmişə qəbul olunmuşdur.

Beləliklə, DB-nin ekspertləri MS-i məcmu sərvət kimi istehsal, təbii, həmçinin qeyri-maddi aktivləri özündə birləşdirən məcmu dəyər olduğunu vurğulamışlar. İnsan

və sosial kapitalın cəmindən ibarət olan qeyri-maddi kapital nəsillərin dəyişmə müddəti kimi, 25 il müddətində gələcək məcmu istehsalın dəyəri kimi hesablanır.

Təbii kapital – faydalı qazıntıların ehtiyatları və onların gələcək rentası kimi qiymətləndirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində TR-nin hesablanması **renta konsepsiyasının** əsasında resursun bazar qiymətilə mənfəət normasının nəzərə alınması ilə birlikdə son məhsulun əldə edilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərqin hesablanması durur. TR-nin dəqiq qiymətləndirilməsi çox mürəkkəbdir, çünki bu problem bütün ölkələr üzrə, o cümlədən Azərbaycanda onların dəyərləndirilməsi üçün tələb olunan məlumatların ya çatışmaması, ya da ümumiyyətlə heç olmaması ilə bağlıdır. Ümumi halda, TR-nin qiymətləndirilməsi iki mərhələdə aparılır. Əvvəlcə, konkret resursdan gələn illik gəlir hesablanır, sonra isə bu gəlirlər və ya renta üzrə onların gətirilmiş dəyərinin hesablanması üçün diskontlaşdırma metoduna əsasən gələcəkdə əldə edilən iqtisadi dəyərləri hesablanır. Ümumi halda, TR-nin qiymətləndirilməsi üçün xərc metodunun tətbiqi, onların təkrar istehsalına insanın heç bir əmək sərf etməməsilə bağlıdır. Qiymətləndirilən elementi heç nə ilə müqayisə etmək mümkün olmadığı üçün TR üçün bazar qiymətləndirilməsindən də istifadə olunur.

MS-nin bütün komponentləri bir çox hallarda xalis gətirilmiş sərvət axınlarının dəyəri kimi hesablandığı üçün hesablama prosesində zaman çərçivəsinin və diskontlaşdırma dərəcəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. DB tərəfindən bütün əksər hesablamalarda zaman intervalı, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, MS-nin bütün elementləri üçün 25 il istifadə müddəti qəbul olunur ki, bu da bir nəslin yaşam müddətinə uyğun gəlir. Daha sonra MS-nin elementlərinin dəyəri hər il 4% silinir. Qeyd etmək lazımdır ki, 25 il şərti seçilir və o, orta göstərici kimi xarakterizə olunur, çünki təbii və insan kapitalının ayrı-ayrı növlərinin istifadə olunma müddəti az və ya çox ola bilər. TR-nin qiymətləndirilməsi onların istifadəsinin renta ölçüsünə görə müəyyən etmək təklif olunur (onlardan alınan məhsulların dünya bazar qiymətlərinə görə). Beləliklə, məcmu sərvət davamlı istehlak dəyərinin sonrakı 25 ildə gətirilmiş dəyəri kimi hesablanır. Diskontlaşdırma dərəcəsinə gəldikdə isə diqqət dayanıqlı istehlak dəyərinə əsaslandığı üçün hökumət gələcək nəsillərin maraqlarının

qorunması nöqteyi-nəzərdən bu dərəcəni özü müəyyən edə bilər. Bu diskontlaşdırma dərəcəsini xarici ölkələr adətən 2-4% arasında qəbul edirlər.

TR-nin qiymətləndirilməsi zamanı ekoloji rentanın parametrlərinin, həmçinin təbiətə, ekosistemə vurulan eko-iqtisadi itgilərin (TR-nin daha səmərəli istifadəsi məqsədilə) nəzərə alınması təklif olunur.

MS-nin tərkibində təbii kapitalın – enerji və mineral resursların qiymətləndirilməsi aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

- İlk növbədə TR-nin MHS-də vacibliyi son dövrlərdə demək olar ki, XX əsrin əvvəllərindən qəbul edilmişdir.
- TR haqda bütün lazımi məlumatların, onların dəyərinin əldə edilməsi üçün məlum bazarların formalaşması.
- TR-nin həcmnin müəyyən edilməsi texniki, iqtisadi şəraitdən, hər şeydən əvvəl məhz texnologiya və qiymətlərdən çox asılıdır.

Qeyd edilən problemlərə baxmayaraq DB əsas yanacaq – enerji məhsullarının (neft, qaz, kömür), 10 faydalı qazıntı məhsulların və metalların (boksit, mis, qızıl, gümüş, dəmir filizi, qurğuşun, nikel fosfat, sink və s.) dəyərini bütün ölkələr üçün, onların çıxarılması həcmi haqqındakı məlum olan məlumatlardan istifadə edərək, aşağıdakı formul vasitəsilə hesablamışdır [289]:

$$V_t^{t+T-1} = \sum_{i=t} \pi_i * q_i / (1 + r)^{i-t} \quad (1.2.1)$$

Burada: π_i q_i – i zaman anına məcmu renta və ya iqtisadi mənfəət.

(π_i – xüsusi renta, q_i – TR-nin çıxarılan həcmi);

r – diskontun sosial dərəcəsi;

T – yatağın istismar müddəti.

Əlbəttə, TR-nin gələcəkdə rentasının faktiki qiymətini hesablamaq tələb olunduğu üçün yuxarıda qeyd edilən (1.2.1) tənliyinin sadələşdirilmiş formasından istifadə olunmuşdur. Belə ki, fərz olunur ki, xüsusi renta g sürətilə artır, bu halda:

$$\frac{\pi}{\pi} = g = \frac{r}{1} + (\varepsilon - 1) \cdot (1 + r)^T$$

Burada: $\varepsilon = 1,15$ – izoelastik olan xərc funksiyasının ayrılıyidir.

Onda diskontun faktiki dərəcəsi (r^*) belə hesablanır:

$$r^* = r - g / 1 + g$$

Resursların ehtiyatları isə belə ifadə olunur:

$$V_t = \pi_t \cdot q_t (1 + 1/r^*) (1 - 1/(1 + r^*)^T)$$

Ehtiyatların tükənməsi müddətinin qiymətinin seçilməsi ölkələr üzrə bütün resurslar üçün ən aşağı qiymət: $T=20$ il və diskont norması isə 4% qəbul edilmişdir. Pul formasında dəyərləndirilə bilinməyən TR-a dəniz, sahilyanı resurslar və balıqlar, balıqçılıq resursları aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas istehsal kapitalının hesablanması üçün müxtəlif metodlardan istifadə oluna bilər. Amma DB və ölkələr tərəfindən qəbul edilən fasiləsiz inventarlaşdırma metodu daha ucuz və sərfəli hesab olunur. Çünki, bu məqsədlə yalnız əsas kapitalla investisiyalar və aktivlərin aşınmasını hesablamaq üçün amortizasiya metodu tələb olunur. Bu məlumatların əldə edilməsi heç bir problem yaratmadığı üçün optimal üsul kimi qəbul edilmişdir.

Şəhər torpaqlarının dəyərinin hesablanması natural ifadədə olan kapitalın dəyişməz dəyərinin payı kimi hesablanır. Meşə resursları – sərvətlərinin dəyəri icarə ödənişlərinin (renta) xalis cari dəyəri kimi təyin olunur. Bunun üçün də meşə məhsullarının hazırlanması həcmi, icarənin (rentanın) ölçüsü və meşələrin istismar müddəti haqqında məlumatların olması tələb olunur.

Əkin sahələrinin dəyəri onlarda istehsal olunan məhsulun dəyərinin 45% həcmində qəbul edilir. Qorunan sahələr daha çox turist məqsədlərilə bağlı olduğu üçün onların dəyəri insanların belə yerlərə ödəməyə hazır olduqları ödənişlərə görə müəyyən olunur.

İstehsal aktivlərinin dəyərinin (maşın və avadanlıqlar, şəhər torpaqları) qiymətləndirilməsi üçün adətən fasiləsiz inventarlaşdırma metodundan istifadə olunur. Bunun da əsasını keçmiş dövrlərin investisiyalarının və amortizasiyasının hesablanması təşkil edir. Şəhər torpaqlarının qiyməti tikililərin, maşın və avadanlıqların dəyərindən müəyyən faizlə hesablanmasına əsaslanır.

XXI əsrin əvvəllərindən DB-nin MS-nin sadələşdirilmiş strukturuna əsasən MS-də maddi-material vasitələri 16%, qeyri-maddi aktivlər 58% (bəzi mənbələrdə 64%)

və təbii resurslar 26% (bəzi mənbələrdə bu göstərici 20%) təşkil etdiyi müəyyən olunmuşdur. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dünya üzrə o cümlədən ölkələr üzrə MS-nin tərkibində qeyri-maddi aktivlər – insan resursları, İK və institutların keyfiyyəti daha çox üstünlük təşkil edir. İK hər şeydən əvvəl insanın bilik, bacarıqları və s. ehtiyatları olmaqla, onun dəyəri gələcək əmək haqlarının gözlənilən axınlarının diskontlaşdırılmış miqdarı kimi ölçülür. İK-ya investisiyalar hər şeydən əvvəl ona qoyulan yatırımları əhatə edir. İnsan resurslarının toplanmış qiyməti əmək fəaliyyəti prosesində çıxış edilmiş maddi aktivlərin dəyəri çıxılmaqla onun illik miqdarının bütün mövcud əmək qabiliyyətli əhəlinin məhsuldar əmək fəaliyyəti illərinin orta qiymətinə vurulması ilə hesablanır.

DB-nin ekspertlərinin 1997-ci ildə dərc etdiyi tədqiqatlara əsasən XX əsrin sonlarında dünyanın əksər ölkələrinin sərvətlərinin əsasını istehsal kapitalının təşkil etmədiyi qənaətinə gəlmişlər. Bütün ölkələrin demək olar ki, əksəriyyətinin MS-nin vacib tərkib hissəsini özündə “Xam əməyi” və insan resurslarını birləşdirən İK təşkil edir. Bundan başqa, MS-də təbii kapital da xüsusi yer tutur. Qərbi Avropa ölkələri (Avstriya, Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan, İrlandiya və s.) üzrə insan resursları 75%, istehsal kapitalı 23% və təbii kapital 2%, Qərbi Afrika üzrə uyğun göstəricilər 60%, 19% və 21% təşkil etmişdir. Amma bu iki region üzrə adambaşına düşən təbii kapitalın miqdarı demək olar ki, eyni olmuşdur. DB-nin ekspertlərinin fikrinə görə, davamlı inkişafın təmini üçün bu üç kapital növünün məcmusu ən azından azalmaması ənənəsi mövcud olmalıdır. Beləliklə, təbii və İK-nın iqtisadi qiymətləndirilməsi metodları dəqiqlik kateqoriyasına uyğun gəlmir.

DB-nin qiymətləndirmələrində əksər ölkələrin MS-i qeyri-maddi aktivlərdən gələn gəlirlə çox sıx bağlıdır. Bu cür qeyri-maddi aktivlərə: işçi qüvvələrində təcəssüm edilən bilgilər, qabiliyyətlər, nou-hou-lar və s. (insan, intellektual kapital) təşkil edir. Bu aktivlər özündə həmçinin, institusional-sosial kapitalı, başqa sözlə hakimiyyət institutlarına etibar, cəmiyyətdə insanlar arasında əməkdaşlıq və səbrlilik və eləcə də onların ümumi məqsədə nail olmaq üçün birlikdə bir-birinə dəstək olaraq işləmə qabiliyyəti təşkil edir.

İnsan və sosial kapital dünya ölkələrinin MS-nin əsas hissəsini təşkil etdiyindən, DB-nin mütəxəssisləri bu kapital növlərini qalıq aktivlər kimi qəbul edirlər və bu növ qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi qalıq prinsipinə əsaslanır. Daha doğrusu, İK və sosial kapital (SK) məhz qalıq prinsipinə əsasən məcmu sərvətin (MS) dəyərilə insan tərəfindən yaradılan istehsal kapitalının (İst.K) təbii resurslarla (TR) cəminin fərqi kimi hesablanır:

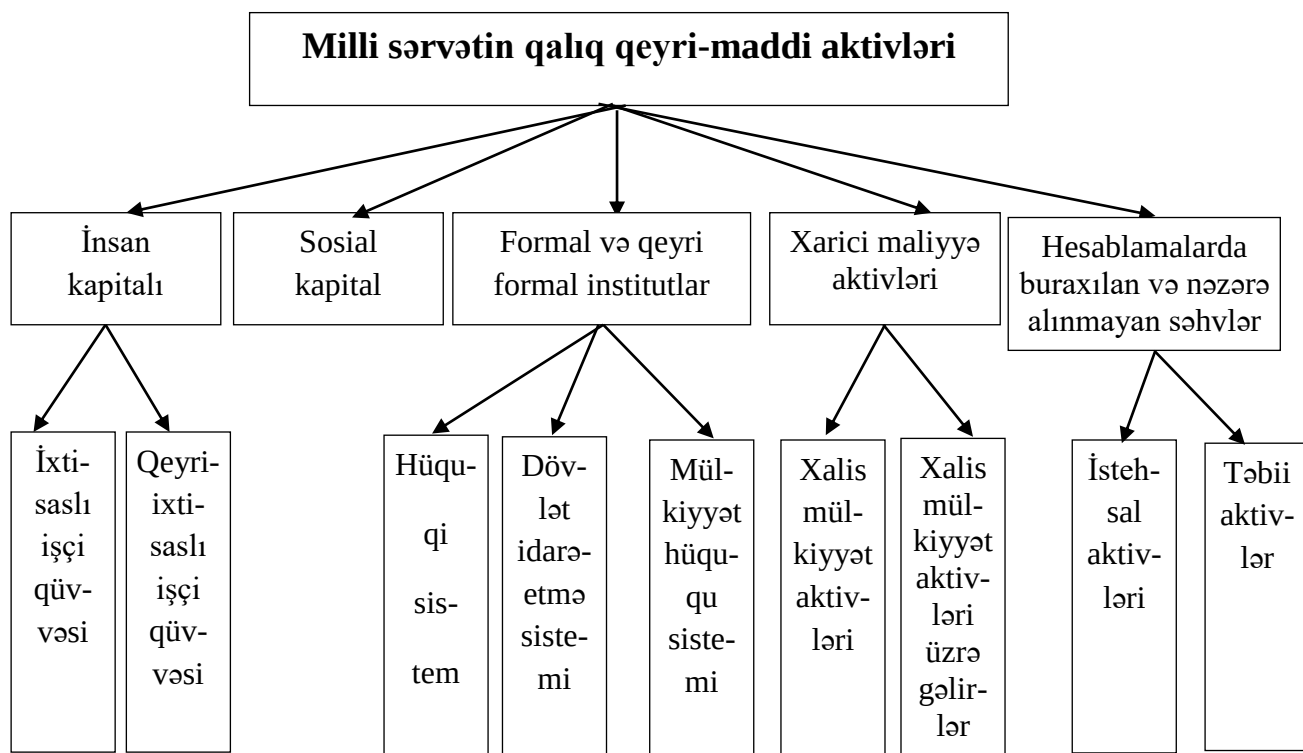
$$\text{İK və SK} = \text{MS} - (\text{İst.K} + \text{TR})$$

Beləliklə, İK (ətraflı: bölmə 4.2), sosial kapital və onların, iqtisadiyyatın səmərəliliyini artıran idarəetmə elementləri – formal institutlar, institusional infrastruktur və onun təşkilatları MS-nin tərkibində qeyri-maddi aktivlərin əsas hissəsi kimi çıxış edir. Əlbəttə, əgər ölkədə qanun - qaydalar, hüquqi sistem, mülkiyyət hüququnun qorunması və dövlət idarəetmə sistemi yüksək səviyyədədirsə və bu strukturlar cəmiyyətin mənafeyini qoruyursa, onda həmin ölkənin qeyri-maddi aktivləri və uyğun olaraq da MS bütövlükdə daim artacaqdır. Bundan başqa, qalıq qeyri-maddi aktivlərə həmçinin, məlumatların kifayət qədər olmaması səbəbindən MS-nin hesablanması zamanı əksər hallarda nəzərə alınmayan kapital – xalis xarici maliyyə aktivləri daxildir. Əgər ölkə özünün mövcud və gəlir gətirə bilən istiqrazlarından daha çox gəlir əldə edədirsə, məcmu istehlakı artdığından onun MS də uyğun olaraq artır. Əlbəttə, bu artım xalis xarici öhdəlikləri olan ölkələrə aiddir. Çünki, onların qənaətinə görə, ödənilən faiz gəlirləri belə imkanları olmayan ölkələrə nisbətən həmin ölkənin MS-nin artımına səbəb olacaqdır.

Bundan başqa, qalıq qeyri-maddi aktivlərə istehsal və təbii aktivlərin hesablanması zamanı nəzərə alınmayan aktivlər – sahilyanı və dəniz resursları (balıqlar və s., canlı təbii dəyərlər) ətraf mühitin qorunması xidmətləri və bərpa olunan təbii resursların xalis tükənməsi xərcləri aiddir (şəkil 1.2.2).

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin tərkibindəki qeyri-maddi aktivlərdə əsas rol İK və idarəetmə strukturlarının keyfiyyətilə sıx bağlıdır. İK-nın MS-də rolu və qiymətləndirilməsini (bu barədə: bölmə 4.2) ətraflı araşdırmadan, DB-nin formal və qeyri-formal institutların MS-də dəyərcə qiymətləndirilməsi istiqamətlərini araşdırarkən aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür. Belə ki, MS-də qeyri-maddi

aktivlər içərisində formal institutların keyfiyyəti və sosial kapital kimi təzahür edən insanların ümumi məqsədlərin əldə edilməsi qabiliyyətinin də xüsusi rolu vardır. Beləliklə, hal-hazırda dünya miqyasında MS-nin qiymətləndirilməsi prinsipləri statistik informasiya sisteminin məlumatları əsasında BMT-nin Statistika Komissiyası və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatı kimi, xüsusilə DB-nin təklif etdiyi metodoloji bazaya söykənir. Belə ki, DB ilk dəfə olaraq 1997-ci ildə 1994-cü ilin məlumatları əsasında hesablamışdır ki, XX əsrin sonlarına dünya ölkələrinin MS-nin tərkibində İK-nın payı 64%, təbii kapitalın payı 20% və istehsal kapitalının payı isə 16% təşkil etmişdir. Deməli, MS-nin tərkibində İK-nın xüsusi çəkisinin daha çox olması (64%) dünya ölkələrinin inkişafında bu kapitalın böyük rol oynadığını göstərir. Hal-hazırda isə bu göstərici bir çox ölkələrdə artıq 80-90%-i ötməkdədir. 1998-ci ildə DB-nin mütəxəssisləri tərəfindən qeyd edilən metodologiya və 1994-cü ilin məlumatları əsasında dünya ölkələrinin MS-nin əsas resurslarının strukturunun qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir [257, s.26].

Şəkil 1.2.2. Milli sərvətin qalıq qeyri-maddi aktivləri və onun tərkibi

Mənbə: [216] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın məlumatlarının olmaması səbəbindən onlar bu hesabatlarda yer almamışdır [224, s.25]. DB-nin bu hesabatında dünyanın regionları üzrə MS-nin üç əsas tərkib hissəsi üzrə: insanlar tərəfindən istehsal olunan ənənəvi maddi nemətlər (istehsal kapitalı), təbii və İK üzrə qiymətləndirilməsinin yeni metodologiyası verilmişdir.

Artıq, XXI əsrin əvvəllərində - 2000-ci ildə K.Hamilton ölkələrin MS-nin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli düzəlişlər edərək əsasən, Şərqi Avropa, MDB və Pribaltika ölkələrinin hesabına ölkələrin siyahısı 110-a qədər artırıldı. Bu ölkələr üçün ilk növbədə MS qiymətləndirilmişdir, amma siyahıya salınan ölkələr üçün MS-nin strukturu açıqlanmamışdır. K.Hamilton öz işində adambaşına düşən ÜDM-lə MS arasındakı asılılıqları da müəyyən etmişdir [232]. Amma, L.İ.Nesterov K.Hamiltonun məruzəsini təhlil edərək göstərmişdir ki, MDB ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün MS göstəricisi həqiqətə uyğun deyildir. Çünki, Azərbaycan Respublikasının MS 2005-ci ilə qədər yalnız əsas istehsal kapitalı, əhalinin ev əmlakı və maddi dövriyyə vəsaitləri üzrə AR, DSK tərəfindən qiymətləndirilmişdir və MS-nin digər əsas tərkib hissələri nəzərə alınmamışdır. 2000-ci ilin məlumatlarına əsasən dünya ölkələrində adambaşına düşən MS-nin həcmi cədvəl 1.2-də verilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 1994-cü ilə nisbətən 2000-ci ildə MS-də təbii kapitalın payı azalmış, əksinə İK-nın xüsusi çəkisi isə daha çox artmışdır (uyğun olaraq: 64% və 77%). Amma istehsal kapitalının payında cüzi artım baş vermişdir. Bu da İK-nın MS-də rolunun getdikcə artdığını bir daha sübut edir. XXI əsrdən etibarən DB-nin ekspertləri tərəfindən təklif olunan MS göstəricisi daha geniş əhatə dairəsinə malik olaraq istehsal, təbii, İK-nın və xalis xarici aktivlərin məcmusu kimi təyin olunmağa başlandı [278].

DB tərəfindən 1998-ci ildən başlayaraq, “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi” (CWON - “The Changing Wealth of Nations”) adlı 3 cildlik tədqiqatlar nəşr olunmuşdur. Sonuncu versiya 141 ölkənin 20 il ərzində (1995-2014) MS-nin dəyişməsi haqqında informasiyanı özündə əks etdirir. Bu seriyadan 4-cü nəşr 2021-ci ildə çıxmışdır. Yeni məlumatlar təbii kapitalın tamamilə yeni – təkmilləşdirilmiş

**2000-ci ilin məlumatlarına əsasən dünya ölkələrində
adambaşına düşən milli sərvətin həcmi**

Cədvəl 1.2

Ölkələrin gəlir səviyyəsi	Milli sərvət ümumi	Təbii kapital	İstehsal kapitalı	İnsan kapitalı	Təbii kapital	İstehsal kapitalı	İnsan kapitalı
	Adambaşına, ABŞ dolları				Milli sərvətdə payı, %		
Aşağı gəlirli ölkələr	7216	2075	1150	3991	29	16	55
Orta gəlirli ölkələr	23612	4398	4962	14253	19	21	60
Orta gəlirdən yüksək gəlirli ölkələr	72897	10921	16481	45495	15	23	62
İqtisadi əmək- daşlıq və inkişaf təşkilatının üzvü olan yüksək gəlirli ölkələr	439063	9531	76193	353339	2	17	80
Dünya üzrə orta hesabla	90210	4681	16160	69369	5	18	77

Mənbə: [289, s.26].

formada qiymətləndirilməsinə imkan verir. Belə ki, təbii kapitalın qiymətləndirilməsi təbii resursların istifadəsindən yaranan rentanın dəyərinin aktivin fəaliyyət müddəti ərzində diskontlaşdırılmış cəmi kimi ölçülür.

DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsinin təklif etdiyi əvvəlki versiyalarında İK MS-nin qalıq tərkib hissəsi kimi təyin edilirdi. Daha doğrusu, ümumi sərvətdən təbii, təkrar istehsal olunan kapitalların və xalis xarici aktivlərin cəmi çıxılmaqla İK hesablanırdı. Daha sonra ilk dəfə olaraq DB-nin ekspertləri İK-nı cins və məşğulluq statusu əlamətləri üzrə aqreqallaşdırılmadan insanın bütün həyatı boyu əmək haqqının diskontlaşdırılmış dəyəri kimi ölçməyi təklif etmişdilər.

Yığılmış istehsal və əmlak kapitalını, həmçinin insan və təbii resursları nəzərə alan və davamlı inkişafın makroiqtisadi tələblərinə daha çox cavab verə bilən MS-nin kompleks qiymətləndirilməsinin prinsip və metodları DB-nin 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi “Millətlərin sərvətləri haradadır? XXI əsr üçün kapitalın ölçülməsi” (“Where is the Wealth of nations? Measuring capital for the 21st century –

Washington: World Bank, 2006”) adlı fundamental işində ətraflı verilmişdir [289]. MS-nin tərkibini təşkil edən müxtəlif kapital növlərinin qiymətləndirilməsinin metodoloji bazarları həm milli və həm də ekoloji hesabatların metodoloji və praktiki hesablanması və uçotunun sistemli yanaşması əsasında işlənmişdir. DB-nin bu yanaşmasında MS-ə ölkənin iqtisadi və sosial səmərəliliyinin idarə olunmasının asılı olduğu müxtəlif aktivləri əhatə edən bir kapital kimi yanaşılır. MS-nin bu kapital portfelində bəzi resurslar resurs rentasının investisiyası yolu ilə digər resurslara çevrilə bilən tükənən və digərləri isə davamlı gəlir gətirə bilən və bərpa olunan kapital növləridir. Bu resursların da özlüyündə optimal ölçüsü ilə bağlı qərarlar əsaslı iqtisadi təhlilə soykənir. Qeyd edildiyi kimi, DB-nin qəbul etdiyi metodda məcmu sərvət istehsal və təbii kapitalın, həmçinin qeyri-maddi aktivlərin məcmusu kimi təsəvvür edilir. Məcmu sərvət aşağıdakı düstur üzrə hesablanır [232; 233; 257]:

$$W_t = \int_t C(s) \cdot e^{-r(s-t)} ds$$

Burada: W_t – t ilində məcmu sərvət və ya kapital;

$C(s)$ - s ilində istehlakın həcmi;

r – investisiyalara sosial mənfəət norması aşağıdakı formula ilə hesablanır [57].

$$r = \rho + \eta c / c$$

Burada: ρ – müvəqqəti üstünlük vermənin xalis norması, bu göstərici fərdi üstün vermənin və ya cari istehlakın gələcək istehlak üzərindəki üstünlüyünü əks etdirir [57].

η – istehlaka nəzərən nemətin faydalılığının elastikliyi göstərir.

$\eta = 1$ qəbul edilir, istehlakın isə sabit sürətlə artımı nəzərdə tutulur, bu halda məcmu sərvət aşağıdakı kimi hesablanır:

$$W^\infty_t = \int_t C(t) \cdot e^{-p(s-t)} ds \quad (1.2.2)$$

Məcmu sərvətin t dövründə cari qiyməti t anındakı istehlakdan və müvəqqəti üstünlük vermənin xalis normasından asılıdır. (1.2.2) düsturunda qeyri-aşkar formada istehlakın dayanıqlı olması, daha doğrusu, TR-nın tükənməsinin qarşısının alınması

üçün yığımın kifayət qədər olması fərz edilir (təklif olunur). İstehlakın qiyməti kimi onun 3 ilə orta kəmiyyəti qəbul edilmişdir. Əgər düzəliş edilmiş xalis yığımlar mənfi qiymətə bərabər olarsa, onda ölkə təbii resursları daha çox istehlak edərək gələcək istehlakı təhlükə altına qoyur. İstehlakın qeyri-stabil səviyyəsini aradan qaldırmaq üçün düzəliş edilmiş xalis yığım normasının qiyməti mənfi alındıqda onun qiymətini çıxırlar. Belə hallarda onların qiyməti istehsal kapitalının sabit səviyyəsini təmin etmək və dayanıqlı istehlak səviyyəsini almaq üçün istehlakın miqdarından çıxılır. Hesablamalar üçün qiyməti 1,5%-ə, zaman müddəti 25 ilə bərabər olan müvəqqəti xalis üstünlük vermə norması qəbul edilir [271].

Beləliklə, DB XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya üzrə 2000-2018-ci illəri əhatə edən uzun müddətli monitoring üçün MS-nin ölçülməsi və dəyərləndirilməsi proqramını yaratmışdır. Bunun üçün dünya üzrə inkişaf prosesinə rəhbərlik etmək məqsədilə DB iqtisadi rifahı ölçərək, ölkələrin aktivlər portfelini qiymətləndirmişdir. DB-nin qeyd edilən illəri əhatə edən fəaliyyətinin nəticələri aşağıdakı dörd böyük məruzələrdə öz əksini tapmışdır (ətraflı: bölmə 4.1):

1. 2006-cı ildə DB-nin nəşr etdirdiyi “Millətlərin sərvətləri haradadır? 21-ci əsr üçün kapitalının ölçülməsi” adlı hesabatı çox sayda dünya ölkələri üçün sərvət hesabatlarının hazırlana biləcəyini nümayiş etdirən “konsepsiya” sübutu oldu [289].

2. 2011-ci ildə DB-nin hazırladığı hesabat “Millətlərin dəyişən sərvətləri. Yeni minillikdə davamlı inkişafın ölçülməsi” adlandırılmışdır. Bu hesabatı ilə DB 10 il (1995-2005-ci illər) ərzində 140 ölkə üçün sərvət hesablarının geniş seriyasını təqdim etdi ki, bu da sərvət və davamlı inkişaf arasındakı dinamik əlaqəni göstərirdi [276].

3. DB-nin 2018-ci ildə nəşr etdirdiyi üçüncü məruzə “Millətlərin dəyişən sərvətləri. Dayanıqlı gələcəyin qurulması” adlandırılmaqla, bu proqramda ilk dəfə olaraq ölkələrin sərvətlərində İK-nın açıq formada ölçülməsi daxil edildi [278]. DB-nin “Millətlərin dəyişən sərvətləri” (ingiliscə: CWON) adlı nəşrləri ölkənin inkişaf səviyyəsini göstərən adambaşına düşən sərvətin dəyişməsinə və onun faydalılığını tətbiqi hesablamalarda nümayiş etdirdi.

4. DB-nin dünya üzrə ölkələrin MS-nin qiymətləndirilməsi üzrə sonuncu – dördüncü məruzəsi 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi “Millətlərin dəyişən sərvətləri: Gələcək üçün aktivlərin idarə edilməsi” adlanır [279].

MS hər bir ölkənin davamlı inkişafının əsası və vacib makroiqtisadi göstəricilərindən biri olduğundan onun tədqiqi, qiymətləndirilməsi və tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi müasir dövrdə aktual məsələlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Artıq məlum olduğu kimi, MS əmtəələrin istehsal imkanını, xidmətlərin göstərilməsi və insanların həyatını təmin edən ölkənin bütün növ aktivlərinin məcmusu kimi başa düşülür. Bu mənada ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti və səmərəli iqtisadi siyasətin işlənməsi MS-nin strukturu, dinamikasının tam və obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsindən çox asılıdır. Tədqiqatın bu bölməsində MS-nin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən iki sistemi: BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən beynəlxalq standart kimi qəbul edilən və statistik model adlanan MHS-2008 və DB tərəfindən təklif olunan modeli araşdıraraq, müqayisə edərək və müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsində onun strukturunun düzgün müəyyən edilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tərəfmizdən MS-nin tərkibinin daha optimal yanaşma və təsnifləşdirilməsi təklif olunmuşdur [63].

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, BMT-nin statistik modelinin əsasını əsas fondların, təbii resursların və qeyri-maddi maliyyə aktivlərinin nominal qiymətləndirilməsi təşkil edir. Qeyd edilən modeldə MS-nin tərkibinə ölkənin maddi aktivlərinin məcmusu, cəmiyyət tərəfindən istifadə olunan təbii resurslar və xalis maliyyə aktivləri daxil edilir. MS-nin qiymətləndirilməsinin ikinci modelində DB-nin ekspertləri tərəfindən təklif olunan MS göstəricisi daha geniş əhatə dairəsinə malik olaraq, ölkənin sərvəti təbii kapitalın (natural capital), istehsal kapitalının (product capital), həmçinin insan-sosial kapitalın və xalis maliyyə aktivlərinin cəmi olan qeyri-maddi kapitalın (intangible capital) məcmusu kimi təyin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli sərvətinin qiymətləndirilməsinin əsas problemi onun tərkib elementlərinin tam, dolğun, düzgün müəyyənləşdirilməsi və onların hər birinin ayrılıqda dəyərləndirilməsinin mürəkkəbliyi ilə sıx bağlıdır [62], [63], [64]. Statistik modelin əsasını təşkil edən MHS-2008-ə əsasən milli sərvətin qeyd edilən

iki tərkib hissəsini: qeyri-maliyyə istehsal aktivləri və qeyri-maliyyə qeyri-istehsal aktivləri kimi mürəkkəb adlandırılan kateqoriya əvəzinə aktivləri fikrimizcə, aşağıdakı kimi adlandırmaq daha məqsədli olardı. Bu halda həmin modelin qeyri-maliyyə qeyri-istehsal aktivini kimi çıxış edən təbii kapitalın mahiyyətinə uyğun olaraq qeyri-maliyyə maddi aktivlər bölməsinə daxil edilməsi aktivlərin həm adlandırılmasını sadələşdirə bilər, həm də onların iqtisadi mahiyyətini düzgün əks etdirə bilər:

1. İstehsal aktivləri kimi əsas kapital və qeyri-istehsal aktivləri kimi təbii kapitalı özündə birləşdirən **qeyri-maliyyə maddi aktivlər**.

2. Aktiv insanlar bilik, intellektual, sosial, ictimai, institusional və s. dəyərlər kimi insan kapitalını və intellektual, institusional-sosial kapitalı özündə birləşdirən **qeyri-maddi aktivlər**.

Maliyyə və xalis xarici aktivlər kimi maliyyə kapitalının özündə birləşdirən **maliyyə aktivləri** üçüncü əsas aktiv növü olaraq statistik modeldə olduğu kimi saxlanması məqsədlidir.

DB təklif etdiyi modeldə təbii və istehsal kapitalının ayrıca verilməsini müsbət amil kimi qeyd etməklə yanaşı, qeyri-maddi kapital (intangible capital) anlayışı ilə bağlı fikrimizcə aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır.

DB qeyri-maddi kapital anlayışını çox ümumiləşdirərək onun tərkibinə insan kapitalını, institusional, sosial kapitalı, həmçinin xarici maliyyə aktivlərini, ölkənin maliyyə aktivləri ilə maliyyə öhdəlikləri balansını daxil etmişdir [276, s.24]. DB-nin irəli sürdüyü modeldə insan, institusional – sosial və xalis xarici – maliyyə aktivlərin məcmusu kimi göstərilən qeyri-maddi (və ya “duyulmayan”, “hiss edilməyən”) kapital kateqoriyalarından maliyyə aktivlərini ayrıca göstərməklə həmin iqtisadi resursları dəyərcə qiymətləndirməyə əlverişli imkanlar yarana bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, İK özü empirik olaraq, hələ də dəyərləndirilməsi çox mürəkkəb olan iqtisadi bir kateqoriyadır. Əslində institusional – sosial, ictimai, infrastruktur dəyərlərə də İK-dan ayrıca bir kateqoriya kimi baxmaq lazımdır. Çünki, İK-nı insanların sağlamlıq, bilik, bacarıq, motivasiya sahibkarlıq qabiliyyəti, yüksək texnologiyaları, yeni informasiyaları dərk etmə bacarığı və başqa potensial resursların

məcmusu və bu resursları artırmağa yönəldilən investisiyalar kimi dəyərləndirmək mümkündür [263, s.10]. Bir də qeyd etmək lazımdır ki, DB-nin MS-nin qeyri-maddi kapital bölməsinə aid etdiyi ölkənin maliyyə aktivlərini ümumiyyətlə statistik modeldə də göstərildiyi kimi maliyyə kapitalı olaraq ayrıca qeyd etmək və dəyərləndirmək daha məqsədlidir.

Müasir dövrdə MS-ni düzgün dəyərləndirmək üçün ilk növbədə yuxarıdakı təsnifləşdirməni və təklifləri nəzərə alaraq, onun tərkib elementlərini tam formada düzgün müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri və hər iki modeli ümumiləşdirərək və dəqiq yanaşma amillərini nəzərə alaraq MS-nin struktur tərkib elementlərini və bu tərkibə daxil olan nemətlərə aktiv və kapital anlayışı nöqteyi-nəzərincə yanaşaraq, aktivləri ümumi halda üç və bu aktivlərə uyğun kapital növlərini isə aşağıdakı dörd istiqamətə ayırmaq məqsədlidir.

I. Qeyri-maliyyə maddi aktivlər:

1. Əsas – fiziki kapital (istehsal aktivləri)
2. Təbii-ekoloji kapital (qeyri-istehsal aktivləri)

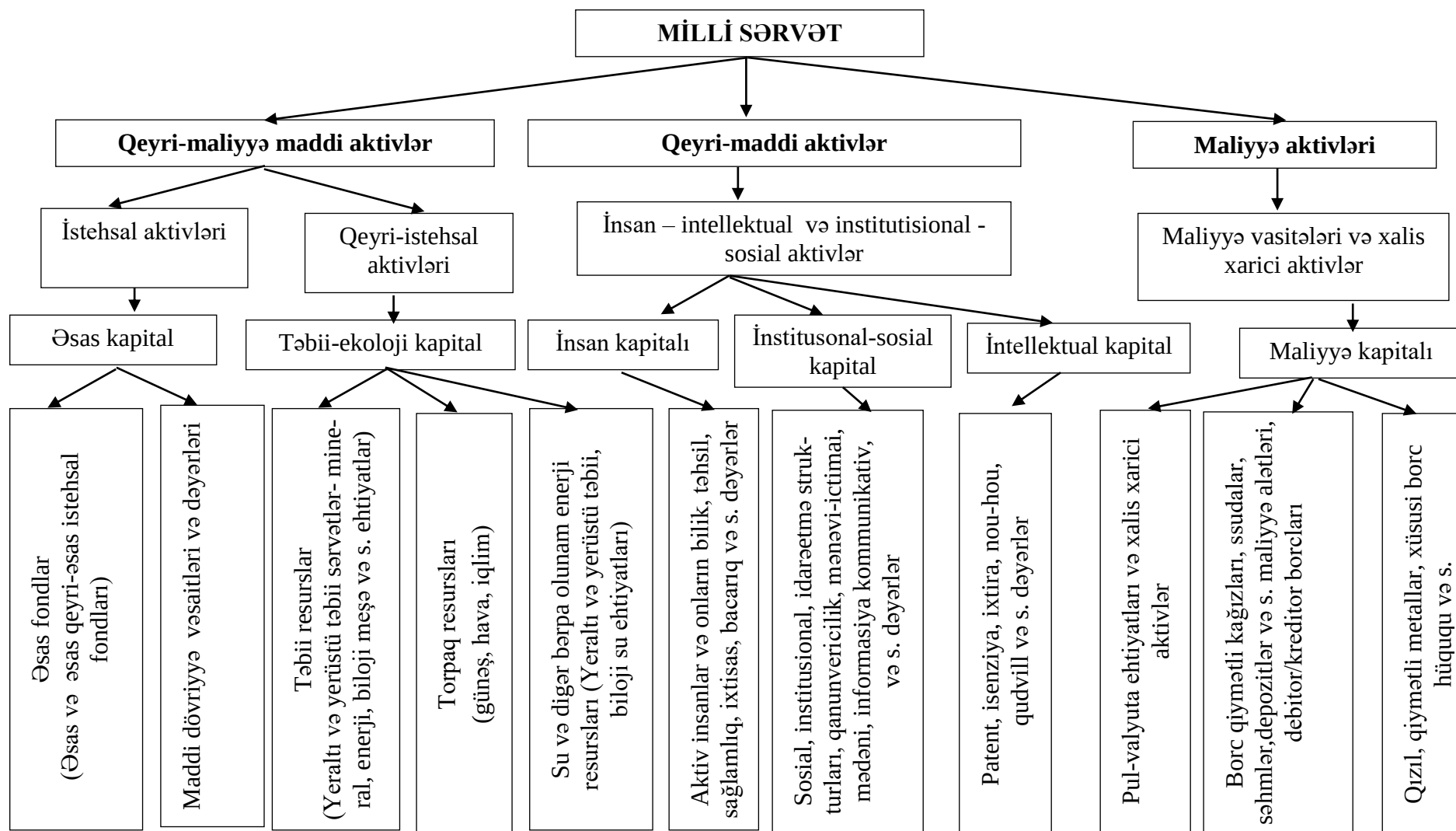
II. Qeyri-maddi aktivlər:

3. İnsan kapitalı, institusional –sosial kapital və intellektual kapital

III. Maliyyə aktivləri

4. Maliyyə kapitalı (maliyyə vasitələri və xalis xarici aktivlər)

Bütün qeyd edilənləri əyani formada təsvir etmək üçün MS və onun tərkib elementlərini aşağıda verilən struktur sxemin köməyi ilə göstərmək olar (şəkil 1.2.3). Qeyd etmək lazımdır ki, MS və onun tam formada tərkib elementlərinin təklif olunan struktur sxemi onu dəyərləndirmək üçün əlverişli olmaqla, MS-nin mahiyyətinin də müasir dövrün tələblərinə uyğunluğunu əks etdirir. Eyni zamanda bu yanaşmanı və təsnifləşdirməni yuxarıda qeyd edilən hər iki modelin daha da təkmilləşdirilmiş variantı hesab etmək olar. Beləliklə, MS-nin dolğun və tam qiymətləndirilməsi üçün onun tərkib elementlərinin yuxarıda qeyd edilən strukturunu və təsnifləşdirilməsini optimal yanaşma kimi qəbul etmək məqsədlidir və bu yanaşma MS anlayışı ilə bağlı bütün tələbləri özündə əks etdirir. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, MHS-2008-də qeyri-istehsal aktivlərin kateqoriyasına təbii resursları, kontraktları, icarə

Şəkil 1.2.3. Milli sərvət və onun tam formada strukturalı tərkib elementləri.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

müqavilələri, lisenziyalar əldə edilən qudvill və marketinq aktivlərini aid edirlər. Fikrimizcə, bu kateqoriyaya yalnız TR daxil etmək lazımdır. TR-dən başqa, yuxarıda sadalananları qeyri-maddi və institusional-sosial aktivlər kateqoriyasına daxil etməklə, həmin resursların iqtisadi mahiyyətinə uyğunluğunu düzgün əks etdirmək mümkündür. Daha dəqiqləşdirmə amillərini nəzərə alsaq, qeyri-maddi və institusional-sosial aktivləri də öz növbəsində konkret olaraq hər bir kapital növünə görə üç istiqamətə ayırmaq olar:

- Aktiv insanlar və onların bilik, bacarıq, təhsil, ixtisas və s. dəyərləri özündə birləşdirən **insan kapitalı**;

- Patent, ixtira, nou-hou, qudvill, kontrakt, lisenziyaları və s. özündə birləşdirən **intellektual kapital**;

- Mənəvi-ictimai, sosial, infrastruktur, idarəetmə, qanunvericilik, institusional, informasiya, kommunikatív, mədəni və s. dəyərləri özündə əks etdirən **institusional-sosial kapital**.

MS və onun tam formada tərkib elementlərinin əks olunduğu strukturda hər bir kapital növü (bu kapitala daxil olan iqtisadi kateqoriyalarla birlikdə) ölkənin iqtisadi sosial, davamlı inkişafında və insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük iqtisadi gücə və əhəmiyyətli rola malikdir.

Beləliklə, MS-nin tam və dolğun qiymətləndirilməsi üçün onun tərkib elementlərinin yuxarıda qeyd edilən təsnifləşdirilməsini və strukturunu optimal yanaşma kimi qəbul etmək məqsədlidir və bu yanaşma MS anlayışı ilə bağlı bütün tələbləri özündə əks etdirir. Deməli, MS-nin ölkənin iqtisadi inkişafının bütün mənbələrini özündə birləşdirən əsas sərvət – kapital mənbəyi kimi yuxarıda qeyd edilən dörd vacib: əsas, təbii-ekoloji, insan və institusional-sosial və maliyyə kapitalı növlərindən təşkil olunduğunu inamla qeyd etmək mümkündür. Əlbəttə, MS-nin təklif edilən strukturunda institusional-sosial, ictimai kapitalı ayrıca bir kapital növü kimi də təsnifləşdirmək olardı. Əsas məqsəd empirik dəyərləndirilməsi çətin olan və hələlik DB tərəfindən də qiymətləndirilməyən sosial kapitalın MS-nin tərkibinə daxil edilməsi təşkil edir.

1.3. Milli sərvət və davamlı iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi

Müasir dövr əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biri olan MS-nin formalaşması, istifadəsi, artırılması, xüsusilə onun qiymətləndirilməsinin nəzəri və praktiki yanaşmalarının səmərəli, düzgün işlənməsinə, tətbiqinə xüsusi tələblərin irəli sürülməsini zəruri edir. MS çox əhatəli anlayış olmaqla, əmtəələrin istehsalına imkan verən, o cümlədən, xidmətlərin göstərilməsini və insanların yaşayışını təmin edən, onların həyat səviyyəsini yüksəldən ölkənin bütün növ aktivlərinin cəmi kimi təzahür edir. Amma, bu halda əsas fakt kimi MS-nin ölkənin bütün aktivlərinin dəyərinin deyil, məhz maliyyə öhdəlikləri çıxılmaqla qalan aktivlərin dəyəri kimi təzahür etdiyini qeyd etmək lazımdır. MS eyni zamanda hal-hazırda geniş müzakirə edilən dayanıqlı - davamlı inkişafın birbaşa əsası və perspektiv nəticəsidir. Bu mənada MS və davamlı inkişaf konsepsiyaları və onların inkişaf modelləri bir-birilə çox sıx qarşılıqlı əlaqədədir [65], [71], [142], [143], [144].

MS hər bir ölkənin onun mövcud olduğu tarixi inkişaf dövründə iqtisadi inkişafın real nəticələrinin məcmu dəyərləndirilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Məhz bu mənada MS-ni ölkədə müəyyən dövrə toplanmış bütün maddi, maliyyə, ekoloji-təbii, mənəvi-sosial nemətlərin, o cümlədən İK-nın məcmusu olmaqla, onu davamlı iqtisadi inkişafı təmin edən və bu inkişafa təkan verən başlıca faktor kimi dəyərləndirmək mümkündür. Davamlı inkişafın təmini üçün ilk növbədə MS-nin müəyyən edilməsi, artırılması, onun strukturu və dinamikasının tam və obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsini aktual və vacib vəzifələrdən hesab etmək məqsədlidir.

MS-nin qiymətləndirilməsinin başlıca problemi onun tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi və bu tərkib elementlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda dəyərləndirilməsinin mürəkkəbliyi və həmçinin bunun üçün lazım olan məlumatların qeyri-tamlığı, ümumi hesablama metodologiyasının təkmil olmaması və bir çox iqtisadi və siyasi amillərlə bağlıdır [63]. MS ölkənin malik olduğu potensialı və dəyəri olmaqla, onun qiymətləndirilməsinin əsas problemlərindən biri də rezidentlərin maliyyə öhdəliklərinin müəyyən edilməsilə bağlıdır [96, s.64].

MS-nin hərtərəfli araşdırılmasının ardıcılığı və perspektivliyi davamlı və ya dayanıqlı iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmaqla, eyni zamanda, müasir şəraitdə istənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının rəqabətli və innovasiyalı strateji iqtisadi inkişafını təmin edən bir çox məsələlərin: ölkənin təbii və insan resurslarının, mövcud enerji potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, əsas kapitalın və istehsalın modernləşdirilməsi, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, nəticədə davamlı inkişafa əsaslanan iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi və insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. önəmli məsələlərin birbaşa həll edilməsi ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin ölkələr arasındakı səviyyədə razılaşdırılmış qiymətləndirmə və hesablama metodu kimi BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən tövsiyə edilən Milli Hesablar Sistemi (SNA) -2008 (MHS-2008) və DB-nin son dövrlərdə geniş yayılmış genişləndirilmiş MS konsepsiyalarını təhlil edərək, tərəfimizdən MS-nin aşağıdakı əsaslandırılmış və əhatəli tərkib hissələri (tərkib elementləri göstərilməklə) təklif olunmuşdur [63, s.146] və [264, s.348]:

1. Əsas kapital (istehsal aktivləri).
2. Təbii kapital (qeyri-istehsal aktivləri).
3. İnsan -intellektual və institusional-sosial kapital (qeyri-maddi aktivlər).
4. Maliyyə aktivləri.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə MS modelinin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına imkan verən və “dörd dayaq”modelinin əsas mahiyyətini qeyd edək.

“Dörd dayaq” modeli - prinsipi, onun universallığı və tətbiqinin əsasları.

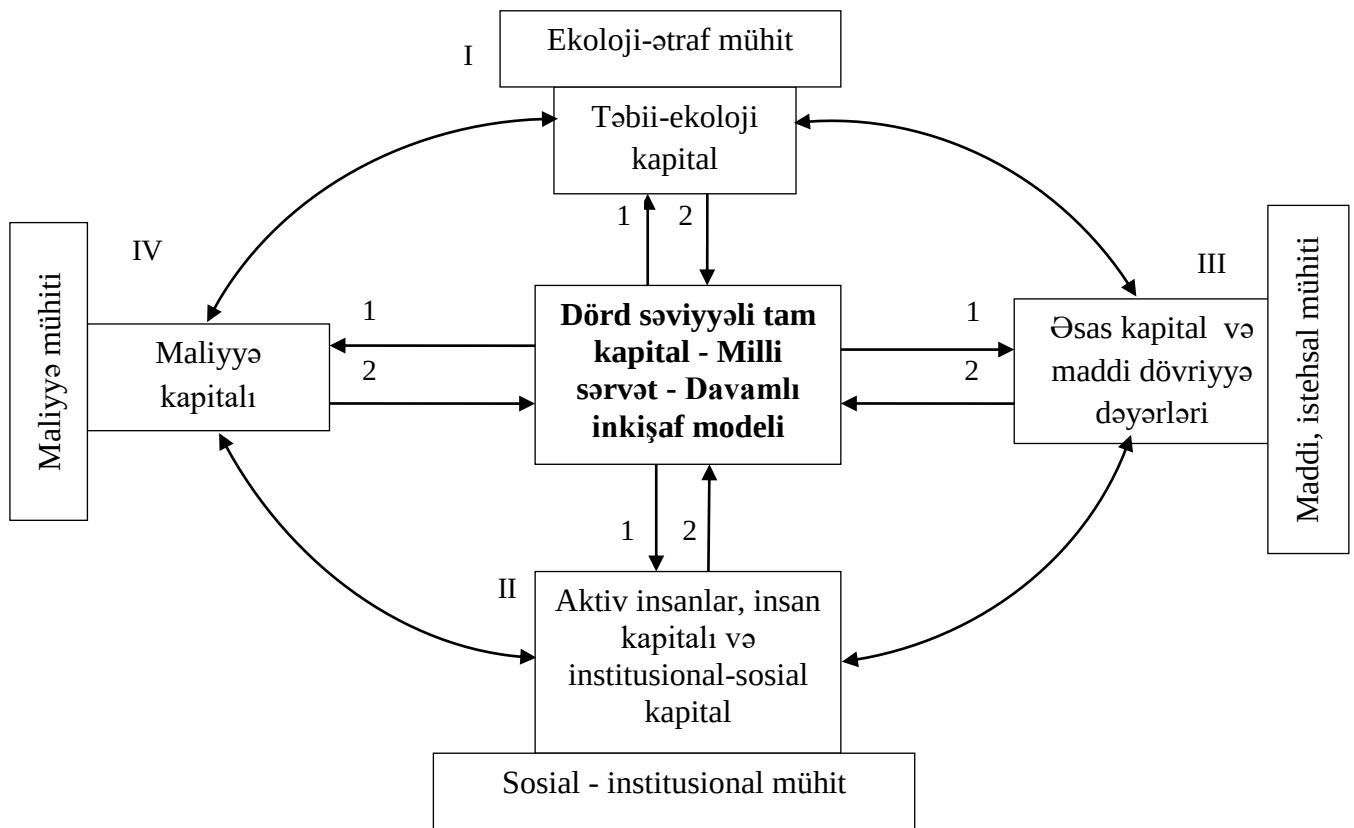
Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dörd əsas tərkib elementdən ibarət olan MS modeli, o cümlədən cəmiyyətin, həyatın bütün sahələrinin, həmçinin iqtisadiyyatın tədqiqi, inkişafı tərəfimizdən təklif olunan və “dörd dayaq” modeli adlandırılan və reallaşdırılması, həll edilməsi, inkişafı məqsəd kimi qarşıya qoyulan istənilən problemin, istənilən məsələnin, sistemin qarşılıqlı əlaqədə olan əsas faktorlarının – aparıcı qüvvələrinin dayanıqlı universal inkişaf modelinə əsaslanır. İstənilən sistemin mövcudluğu, inkişafı, onunla bağlı qarşıya qoyulan konkret məqsədin, problemin həlli üçün seçilmiş dörd əsas faktorun dayanıqlı və qarşılıqlı əlaqəli bu universal inkişaf modelini başqa sözlə, **“Məqsədlər - hədəflər və məsrəflər - faydalar”**

modeli də adlandırmaq olar. “Dörd dayaq” modelinin universallığı bu modelin sivilizasiyanın, kainatın, cəmiyyətin, dövlətin, təbiətin, insan həyatının, o cümlədən iqtisadiyyatın və s. istənilən sahənin tədqiqi, qarşıya qoyulan məqsədin həlli və optimal inkişafı üçün tətbiqinin mümkünlüyü ilə bağlıdır. Çünki, istənilən sistemin mövcudluğu, inkişafı, bununla əlaqədar qarşıya qoyulan məqsədin, problemin həlli üçün mövcud olan çoxsaylı faktorlar içərisində optimallıq nöqtəyi-nəzərdən hər zaman çox vacib olan dörd əsas amili seçmək məqsədli və mümkündür. Bu əsas dörd amilin dayanıqlı-davamlı və qarşılıqlı əlaqəli birləşmiş qüvvələr modeli fiziki cəhətdən birləşmiş qablar qanununun daha geniş mənada - ikiqat tətbiqinə əsaslanır. Daha doğrusu, sistemin tam dayanıqlı vəziyyətdə təsir göstərməsi və inkişafı üçün mütləq şəkildə dörd əsas amilin - qüvvənin birlikdə tarazlıq vəziyyəti və ya birlikdə qarşılıqlı və dayanıqlı (davamlı) təsiri tələb olunur. “Dörd dayaq” modelində məhz istənilən sistemi izah edən çoxsaylı amilləri içərisindən həmişə sistemin bütövlüyünə və inkişafına, sistemlə bağlı qarşıya qoyulan məqsədin, problemin həllinə daha çox təsir edən dörd əsas faktorları – aparıcı qüvvələri seçib göstəmək mümkündür. Sistemin tarazlığı və bütövlüyünün öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən və sistemə təsir edən əsas qüvvə və ya faktorların qarşılıqlı əlaqəli axınlar prinsipindən çıxış edərək, optimallıq və modelləşdirmə baxımından belə vacib amillərin sayının dörd qəbul edilməsi məqsədlidir. Belə ki, bu dörd amildən I təsir qüvvəsi - modelin əsas təsir faktoru və ya qüvvəsidir. II təsir qüvvəsi - əsas amili və ya I qüvvəni tarazlaşdıran qüvvədir. Deməli, I və II təsir faktorları və ya qüvvələri modeldə sistemin mövcudluğu və inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədin həllinin əsas yükünü daşıyan amillərdir. Yerdə qalan III və IV faktorlar - qüvvələr əlavə amillər olmaqla, bir-birini və həm də sistemi bütövlükdə (əsas iki faktor-qüvvə ilə birlikdə) tarazlaşdıran qüvvələrdir. Beləliklə, konkret sistemin mövcudluğu və inkişafını nəzərdə tutan modeldə baza kimi seçilən dörd əsas amil daim bir-birilə qarşılıqlı və dayanıqlı-davamlı əlaqədə olaraq və qarşıya qoyulan ümumi məqsədin optimallaşdırılmasına səbəb olmaqla, ümumi sistemi - modeli optimal tarazlıq vəziyyətinə gətirir (şəkil 1.3.1). Bu zaman optimallıq anlayışı sistemin mövcudluğu və inkişafı üçün həll edilməsi qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədardır [142], [71].

Kainatın, sivilizasiyanın, cəmiyyətin, təbiətin, həyatın, istənilən sahənin, o cümlədən iqtisadiyyatın öyrənilməsi və inkisafi məqsədilə tətbiq edilməsi mümkün ola bilən dayanıqlı və qarşılıqlı əlaqəli birləşmiş qüvvələrin-əsas amillərin universal inkişaf modelinin əsaslandığı qanunlar və prinsiplər də dörd əsas istiqamətdədir:

1. Təbii-kosmik qanunlar və prinsiplər.
2. İqtisadi - sosial qanunlar və prinsiplər.
3. Fiziki qanunlar və prinsiplər.
4. Riyazi qanunlar və prinsiplər.

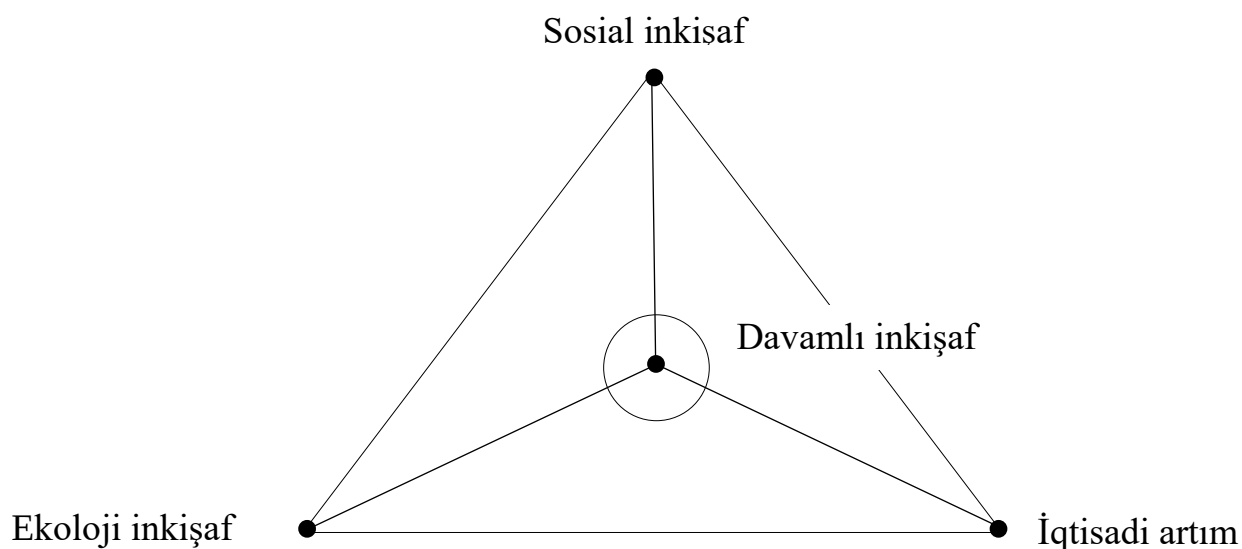
Milli sərvət modelinin və dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi. Bütün qeyd edilənlərə əsaslanaraq, yuxarıda qeyd edilən dörd səviyyəli tam kapital modeli kimi milli sərvət modelini bir-birilə çox sıx qarşılıqlı və dayanıqlı əlaqədə olan dörd əsas amilin nəticəsi kimi belə təklif etmək olar (şəkil 1.3.1)

Şəkil 1.3.1 Davamlı inkişaf konsepsiyasını daha dəqiq izah edən milli sərvətin “dörd dayaq” modeli.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

MS modelini tam mənada transformasiya olunmuş davamlı inkişaf modeli kimi təqdim etmək mümkündür. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası hal-hazırda üçlü vahid konsepsiya modeli olmaqla, özündə üç istiqaməti: ətraf mühiti, sosial mühiti və iqtisadiyyatı birləşdirir (şəkil 1.3.2), [152], [286]. Amma davamlı inkişaf konsepsiyasına qeyd edilən ümumi üç istiqamət əvəzinə, dörd istiqamətdə daha dəqiq yanaşmaq məqsədlidir. Fikrimizcə, iqtisad elminin baş məsələsindən çıxış edərək və onun əsas vəzifəsinin insanların tələbatının ödənilməsi və bu tələbatın, nəticədə iqtisadi artımın birbaşa maddi istehsalla bağlı olduğunu nəzərə alaraq və “dörd dayaq” modelinə əsaslanaraq transformasiya olunmuş davamlı inkişaf konsepsiyasını - modelini daha dəqiq formada, MS modeli kimi təqdim etmək olar (bax: şəkil 1.3.1).

Şəkil 1.3.2. Davamlı inkişafın ümumi üç istiqamətli vahid konsepsiya modeli

Beləliklə, davamlı inkişaf konsepsiyasını bütövlük, sistemlilik, dayanıqlıq və inkişaf nöqteyi nəzərindən daha dəqiq formada məhz MS modeli kimi təqdim etmək mümkündür. Deməli, davamlı inkişaf məhz MS-nin yaradılması və artırılması ilə birbaşa bağlıdır. Bu iki konsepsiya, məqsəd və ya model “dörd dayaq” prinsipinə əsasən dəqiq olaraq bir-birini tamamlayır.

MS müəyyən tarixə ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edən bütün maddi, təbii, maliyyə, insan və mənəvi-sosial aktivlərin məcmusu olduğundan MS modelini

dörd səviyyəli tam kapital modeli kimi də təqdim etmək mümkündür. Göründüyü kimi, MS modeli yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyətin, həyatın və həmçinin iqtisadiyyatın dayanıqlı və qarşılıqlı əlaqəli inkişaf modelinə uyğun olaraq dörd əsas kapital növünün mövcudluğu və onların qarşılıqlı əlaqəsi, davamlı inkişafı, eyni zamanda artımını özündə əks etdirir. “Dörd dayaq” modeli kimi təqdim edilən MS modelinin əsas amillərinin - qüvvələrinin ekoloji-ətraf mühitin təzahürü olan təbii-ekoloji kapital (I amil-qüvvə) və sosial - institusional mühitin təzahürü olan aktiv insanlar, İK, o cümlədən institusional-sosial kapital (II amil-qüvvə) təşkil edir. Yerdə qalan iki amil - digər kapital növləri, daha doğrusu maddi-istehsal mühitin nəticəsi olan əsas kapital və maddi dövriyyə dəyərləri, həmçinin maliyyə mühitini yaradan maliyyə kapitalı modeldə yuxarıda adları qeyd edilən əsas amillərin – kapital növlərinin törəməsi və nəticəsi kimi meydana çıxır. “Dörd dayaq” modelini başqa sözlə, **“Məqsədlər - hədəflər və məsrəflər - faydalar”** modeli kimi də təqdim etdiyimizə görə MS modelində məqsəd kimi MS-nin yaradılması və artırılması, bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün hədəflər kimi adı çəkilən dörd kapital növləri nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, şəkil 1.3.1-də göstərilən modeldə qeyd edilən I, II, III, IV işarələri - hədəfləri, “1” ilə işarələnmiş əlaqələr məsrəfləri və “2” - ilə işarələnmiş əlaqələr faydaları göstərir. Hədəflər arasındakı dairəvi formada göstərilmiş, eyni zamanda onlarla məqsəd arasındakı qarşılıqlı əlaqə xətləri modelin - sistemin qarşıya qoyduğu məqsədin bütövlüyünü və bu məqsədin tam yerinə yetirilməsi üçün hədəflərin bir-birilə, həmçinin məqsədlə sıx bağlılığını, əlaqəsini müəyyən edir. Qeyd edilən kapital növlərinin yaradılması, istifadəsi və artırılmasına çəkilən məsrəflər, son nəticədə cəmiyyətin rifahı üçün MS formasında ictimai nemət və faydaların formalaşmasına və artımına gətirib çıxarır. MS modeli ilə davamlı inkişaf, o cümlədən davamlı iqtisadi inkişaf modelinin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq etmək üçün öncə davamlı inkişaf konsepsiyasının yaranması, təkamülü prinsiplərini qısaca aydınlaşdırmaq məqsədlidir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası və onun milli sərvət səviyyəsində dəyərləndirilməsi zərurəti. “Davamlı inkişaf” ideyasına ilk dəfə alman alimi Hans Karl fon Karlovitsinin 1713-cü ildə nəşr etdirdiyi meşə elmlərinə həsr olunmuş

“Meşə iqtisadiyyatı” adlı kitabında rast gəlinir. H.K.Karlovitsin “*Ağac bizim gündəlik çörəyə olan tələbatımız qədər vacib olacaq və ondan meşəçiliyin inkişafı və ağac emalı arasındakı balans saxlamaqla istifadə edilməlidir*” problemindən çıxış edərək qeyd etmişdir ki, “*bu səbəblə biz iqtisadiyyatımızı elə təşkil etməliyik ki, qıtlıq problemindən əziyyət çəkməyək*”. Məhz onun hələ XVIII əsrdə uzaq görünliklə irəli sürdüyü fikir hal-hazırda resurslardan davamlı və qənaətlə istifadə qanunu kimi davamlı inkişaf konsepsiyasının əsasını təşkil edir. “Davamlı inkişaf” anlayışı 1980-ci illərin əvvəllərindən C.Forresterin “Dünya dinamikası” və D.Medouzanın “Artımın həddi” kitablarının nəşrindən sonra geniş istifadə edilməyə başladı. Davamlı inkişaf rəsmi anlayış kimi BMT-nin 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda (Braziliya) “Ətraf mühit və inkişaf” Ümumdünya konfransında istifadə edildi.

İlk olaraq “Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq komissiya” (Brundtland komissiyası, 1987-ci il) tərəfindən davamlı inkişafa belə izah verilmişdir: Davamlı inkişaf - gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən, ətraf mühitin və resursların qorunması şərtlə indiki nəslin (dövrün) tələbatlarını (ehtiyaclarını) təmin edən inkişafdır. Qeyd edildiyi kimi davamlı inkişaf konsepsiyasında üç istiqamətli yanaşma, üç tərkib hissəsi əsas götürülür: iqtisadi artım, sosial məsuliyyət və ekoloji tarazlıq (şəkil 1.3.2). Bu yanaşmaların və konsepsiyaların əsas mahiyyəti indiki nəsillərin fəaliyyətinin gələcək nəsillərə və digər yerlərdə hansı problemlərə gətirib çıxara bilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə:

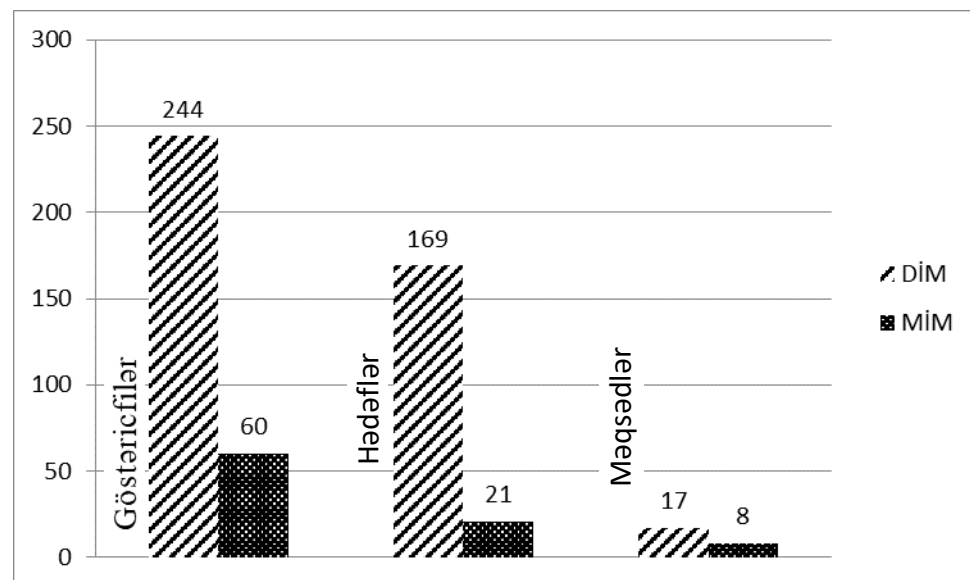
1) İqtisadi yanaşma məhdud resurslardan və ekoloji-təbii imkanlardan səmərəli və optimal istifadə etməklə, məcmu kapitalın (fiziki-insan-təbii) saxlanması, qorunması şərtlə məcmu gəlirlərin axınının təmin edilməsilə bağlıdır.

2) Sosial aspekt insanlara istiqamətlənməklə, sosial və mədəni sistemin stabilliyini və müdafiəsini nəzərdə tutur.

3) Ekoloji aspekt bioloji-fiziki-təbii sistemin qorunması və bütövlüyünün saxlanması ilə bağlıdır.

Davamlı inkişaf bu üç konsepsiyanın vahid birliyinə və inkişafına əsaslanır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan 6-8 sentyabr 2000-ci il BMT-nin Nyu-Yorkda keçirilən və 2000-2015-ci illəri əhatə edən “Minilliyin Sammiti”ndə təsdiqlənmiş

Minilliyin İnkişafı Məqsədlərinə (MİM) qoşulmuşdur. Ölkəmiz daha sonra BMT-nin üzvü olan dövlətlərin 2015-ci ilin 25-27 sentyabr tarixində keçirilən Davamlı İnkişaf Sammitində 2015-2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) qoşulmuşdur [113], [286], [324]. DİM-də qarşıya qoyulmuş məqsəd və hədəflər davamlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə etməklə, MİM-ə əsaslanır və qeyd edilən dövrlər üçün növbəti inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. MİM-dən [244] DİM-ə keçid dünyanın transformasiyası, iqtisadi inkişafın zərurəti ilə bağlı davamlı inkişafın məqsədləri, hədəfləri və göstəricilərinin sayını da artırmışdır (qrafik 1.3). Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal tələblərə uyğun davamlı inkişaf konsepsiyası yeni çağırışlarla dəyişməkdə davam etməkdədir. Belə ki, müasir dövrdə davamlı inkişaf konsepsiyasının məşhurluğuna baxmayaraq, meydana gəldiyi keçən əsrin sonlarından bu günə qədər bu prosesin izahına vahid yanaşma yoxdur. Davamlı inkişaf 50-dən artıq müxtəlif interpretasiyaya malikdir [180]. Nisbətən son dövrlərdə bir sıra müəlliflər davamlı inkişaf yanaşmasını dəqiq və miqdar hesablamalarının istifadəsilə çətin təsəvvür edilən ideal modelə və ya

Qrafik 1. 3. Davamlı inkişaf məqsədlərinin (DİM) minilliyin inkişaf məqsədlərilə (MİM) müqayisəsi.

Mənbə: Müəllif tərəfindən davamlı inkişaf konsepsiyasına əsasən tərtib edilmişdir.

sadəcə bir sıra prinsipləri ümumiləşdirən kateqoriyalara aid edirlər [180, s.10].

Davamlı inkişaf konsepsiyasına vahid yanaşmanın olmaması ilk növbədə müxtəlif inkişaf aspektlərini özündə birləşdirməklə, onun mürəkkəbliyi, əhatəli, ümumi olması və kompleksliyi ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, davamlı inkişaf probleminə istər elmi dairələr, istərsə də biznes strukturları və siyasi elit tərəfindən çox fərqli baxışların mövcudluğu müasir dövrdə də davam etməkdədir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq fikrimizcə, davamlı inkişafa daha dəqiq və tam formada MS modeli kimi yanaşdıqda qeyd edilən fərqli baxışların aradan qaldırılması ilə bərabər, onun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən problemlər olsa da, qiymətləndirilməsinə imkan yaranır.

Hələ keçən əsrin sonlarında R. Kostanza və H.Deyli “Təbii kapital və davamlı inkişaf” əsərində qeyri – monetar dəyərlər kimi təbii kapitalın cəmiyyətin inkişafında böyük rolundan bəhs etmişlər. Məhz bu alimlər biosferanın ekosistem xidmətlərini həyat təminatı sisteminin qabiliyyətləri kimi təbii kapitalı monetar və s. dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqədə və müqayisədə izah etməyə cəhd etmişlər [218], [219], [220]. Amerika iqtisadçısı Cefri D. Saks “Dayanıqlı inkişaf əsri” əsərində davamlı inkişafı hər şeydən əvvəl iqtisadi inkişafın sosial inklyuziv və ekoloji dayanıqlığı kimi təqdim edir. O, dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarının inkişaf xarakteristikalarının davamlı inkişaf kriteriyalarına tamamilə uyğun gəlmədiyini qeyd edir. Cefri D. Saks davamlı inkişaf konsepsiyasına dördüncü istiqaməti kimi siyasi institutların idarəetmə elementini əlavə etsə də, fikrimizcə bu yanaşma dayanıqlı inkişaf probleminin daha dəqiq dərk edilməsinə imkan vermir [292]. Amma təşkilat- kompaniya səviyyəsində olsa da, davamlı inkişafın vahid üç istiqamətli konsepsiyasının iqtisadi inkişaf istiqaməti bir qədər dəqiqləşdirilərək maliyyə - iqtisadi davamlı inkişaf göstəricilərinin işlənməsi zərurətinin qeyd edilməsi [181] fikrimizcə, bu problemin “dörd dayaq” modeli ilə izahına bir qədər yaxınlaşdırır. Beləliklə, sosial – təbii istiqamətdə və ölçmədə cəmiyyətin davami inkişafa keçidinin əsas strateji məqsədini tamamilə yeni sivilizasiyalı modelin formalaşdırılması zərurəti və ya inkişaf istiqaməti təşkil edir [191, s.36]. Bu strateji məqsəd isə birbaşa MS-nin yaradılması və inkişafı modeli ilə bağlıdır. Davamlı inkişafın başlıca və global prinsiplərində

məhz MS-nin yaradılması və artırılmasının aspektlərini də çox aydın şəkildə görmək mümkündür: məsələn, davamlı inkişafın özünün təmin edilməsində böyük rol oynayan MS-nin tarixi inkişaf dövründə nəsillərin topladığı maddi, sosial-mənəvi nemətlərin məcmusu kimi çıxış etməsi, onun daim artırılmasının və uzun müddətli olmasının zəruriliyi, ictimai rifahın mənbəyi olmaqla, cəmiyyətin davamlı istehlak tələbatının ödənilməsinə uyğunlaşdırılması və s.

Azərbaycanda davamlı inkişaf məqsədlərindən meydana çıxan və davamlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq son dövrlərdə iki baza yönümlü proqram və sənədlərin qəbul edilib reallaşdırılması işlərinə də başlanmışdır: Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi [1] və 2030-cu ilə qədər sosial inkişafa dair Milli Prioritetlər [2] bu qəbildəndir. Çox maraqlıdır ki, Strateji yol xəritəsində də milli iqtisadiyyat perspektivi çərçivəsində təklif olunan MS və davamlı inkişaf modellərinə uyğun olaraq, dörd strateji hədəf seçilmişdir. Bu dörd hədəflərin və 11 sektor üzrə strateji yol xəritələrinin reallaşdırılması nəticəsində istehsal - real (əsas kapital) və maliyyə sektorları (maliyyə kapitalı) arasında tarazlığın təmin edilməsi yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın mümkünlüyü təmin ediləcəkdir [1, s.7].

Azərbaycanda hal-hazırda milli gəlir və davamlı inkişaf strategiyasının formalaşmasında neft-qaz sənayesinin böyük rolu vardır və bu ənənə XX əsrin əvvəllərindən indiyə qədər davam etməkdədir [182, s.230-260]. Hələ gələcəkdə də neft-qaz sektorunun Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafında əhəmiyyətinin azalmayacağını çətinlik olmadan proqnozlaşdırmaq olar. Əsas vəzifə milli gəlirin artırılması və ölkənin davamlı inkişafının təminində neft və qaz sektorundan gələn gəlirin istifadəsinin səmərəli istiqamətlərinin optimal idarə edilməsini müəyyən edərək, onları ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəltmək lazımdır. Bu gəlirlərin ölkədə İK-nın inkişafına yönəldilməsi davamlı inkişafın strateji bazası kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının davamlı iqtisadi inkişafının vacib faktoru kimi neft-qaz kompleksinin resurs potensialından istifadə zamanı istehsal və istehlak dinamikasının nisbətinin gözlənilməsi, bu

resursların gələcək nəsillərə qorunub saxlanması və iqtisadiyyatın ekoloji - iqtisadi inkişafının səmərəli modelinin tətbiq olunması həyata keçirilməlidir.

Ancaq müasir dövrdə MS-nin yaradılması və artırılması, eyni zamanda davamlı iqtisadi inkişafın təməlində insan resurslarının, onların sağlamlığı, qabiliyyəti, biliklərin, intellektual bacarığı, yaradıcılığı, başqa sözlə, İK-nın çox vacib faktor kimi çıxış etməsi artıq hamı tərəfindən bir mənalı qəbul edimişdir. Belə ki, hələ XX əsrin sonlarında DB-nin qiymətləndirmələrinə görə milli sərvətin yaradılmasında orta hesabla İK-nın payı 64%, (hətta bir çox ölkələr üzrə daha çox), təbii-ekoloji kapitalın payı 20% və istehsal - əsas kapitalın (fiziki) payı 16% təşkil etsə də, hal-hazırda bu göstəricilər bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə İK-nın xeyrinə çox dəyişmişdir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətli innovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının nəticəsi olaraq MS-nin yaradılmasında, deməli davamlı iqtisadi inkişafın təminində insan kapitalının xüsusi çəkisi keçən əsrin 90-cı illərinin 65-75% göstəricisindən hətta 80-90%-ə qədər yüksəlmişdir [125]. Deməli, MS-nin yaradılması, artırılması və uyğun olaraq davamlı iqtisadi inkişafın təminində İK-nın xüsusi çəkisinin getdikcə daha da artması onun səmərəli qiymətləndirilməsini və inkişafını bir daha obyektiv zərurətə çevirir.

Beləliklə, təklif olunan “dörd dayaq” prinsipi əsasında davamlı inkişafın transformasiya olunmuş model kimi məhz milli sərvətin yaradılması və inkişafı modeli olduğunu inamla qeyd etmək mümkündür. Bu mənada hər bir ölkənin davamlı inkişafı onun MS-nin yaradılması və artırılmasına əsaslanır.

II FƏSİL. TƏBİİ RESURLARIN İQTİSADI İNKİŞAFDA VƏ MİLLİ SƏRVƏTDƏ YERİ, ONLARIN ÖLKƏ ÜZRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri və onların iqtisadi inkişafa, milli sərvətin formalaşmasına təsiri

Təbii resurslar (TR) – Allahın bəşəriyyətə bəxş etdiyi, insanların yaşayış və təsərrüfat fəaliyyətində istifadə etdiyi təbiətin nemətləri – sərvətləridir. TR mahiyyətinə görə fiziki mənbəyə malik olsalar da, onların istifadəsi prosesində iqtisadi resurslara çevrilirlər. Təbii sərvətlərin yer səthində qeyri-bərabər paylanması səbəbindən dünyanın müxtəlif region və ölkələrinin TR-lə təminatı da fərqli və eyni zamanda məhduddur. Məhz resurslarla təminatdakı müxtəliflik və məhdudluq iqtisad elminin və cəmiyyətin həll etməyə çalışdığı əsas problemin, yəni iqtisadiyyatın baş paradoksunun (tələbatların sonsuzluğu və resursların məhdudluğu) əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. TR-nin, ümumiyyətlə bütün növ ehtiyatların miqdarı ilə onların istifadə ölçüləri arasındakı münasibətlə xarakterizə olunan resurs təminatlılıq göstəricisinə görə dünyanın bu və ya digər regionunda TR-nin bolluğu və ya çatışmazlığı (ümumi resurslarla təminata görə varlı və ya kasıb region – ölkələrin mövcudluğu) haqqında mühakimə yürütmək olar.

TR-nin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Məsələn, Yer kürəsinin müxtəlif təbəqələrinə mənxsusluğuna görə litosfera, atmosfer, hidrosfera və biosfera TR fərqləndirirlər. Meydana gəlməsinə görə TR əsasən mineral-yanacaq, torpaq, su və bioloji resurslara ayrılır. Bunlara çox vaxt TR-nin növləri də deyirlər. Mineral resurslar və ya faydalı qazıntılar öz növbəsində yanacaq (neft, təbii qaz, kömür və s.), mədən (qara və rəngli metal, dəmir, xrom, sink və s.) və qeyri-mədən (kimyəvi xammallar, tikinti xammal materialları, qiymətli və yarımqiymətli daşlar və s.) növlərinə ayrılır.

Torpaq resursları - ən başlıca TR-dir. Əslində torpaq olmasa digər əsas TR-dən söhbət açmaq qeyri-mümkündür, torpaq resursları planetin quru hissəsini təşkil etməklə 123,5 mlrd. hektar (planetin torpaq fondu) sahəyə malikdir. Planetin quru

sahəsi məhdud olmaqla, ümumi yer sahəsinin 30%-ə qədərini təşkil etməsi fonunda torpaq resurslarının yalnız 11%-i insanları ilk növbədə qida məhsulları ilə təmin edir. Ümumi dünya ərzaq təşkilatının (FAO) məlumatına əsasən dünya üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi 3,2 mlrd.hektar təşkil edir. Ancaq bu ehtiyatları kənd təsərrüfatı istehsalına daxil etmək üçün böyük əmək və vəsait tələb olunur.

Su resursları - həm yerüstü və həm də yeraltı su ehtiyatlarından təşkil olunmuşdur və onun ümumi həcmi 1390 mln.km³ olmaqla su resurslarının 97%-ni dünya okeanlarının, dənizlərin duzlu suyu və yalnız 2,5-3 %-ni isə şirin sular təşkil edir. Bütün bu göstəricilər torpaq və su resurslarının bəşəriyyətin, həmçinin ölkələrin sərəncamında nə qədər məhdud mövcud olduğunu göstərir. Bu məhdudluq da onlardan səmərəli istifadə zərurətini yaradır.

Bioloji resurslar - dünyanın bitki (meşə, yem, yerin və dənizlərin yeməli bütün resursları və s.) və heyvan resursları olmaqla iki hissəyə ayrılır. Bioloji resurslar içərisində meşə resursları xüsusilə yer tutur. Məhz onlar digər növ bioloji resursların və planetin, yaşayışın əsas oksigen mənbəyi rolunda çıxış edir. Dünya üzrə meşə resurslarının ümumi sahəsi 4,1 mlrd hektardır. Bu da planetin quru sahəsinin 30%-ni təşkil edir. Meşə resurslarının dünya oduncaq ehtiyatı 350 mlrd.m³ təşkil edir.

TR-nin digər təsnifatından: tükənən və tükənməyən (aqroiqlim, günəş, külək, geotermal, hidroenerji, okean və dənizlərin qabarma və çəkilmə və s.) resurslar növlərindən də istifadə olunur. Tükənən resurslar da öz növbəsində bərpa olunmayan (mineral) və bərpa olunan (torpaq, su, bioloji, rekreasiya) resurslara ayrılır. Bərpa olunan resurslar qısa müddətdə bərpa olunan resurslardır.

Beləliklə, bütün təsnifatları ümumiləşdirərək TR-nin geniş formada aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: mineral (faydalı qazıntılar), enerji, su, bioloji, torpaq, aqromühit, rekreasiya. Mineral yanacaq xammallarına əsasən enerji istehsalının 80%-ni təşkil edən “böyük üçlüyə” – neft, qaz, kömür aiddir. Dünya mineral yanacaq ehtiyatları təxminən 13 trlyn.ton həcmində qiymətləndirilir. Mineral yanacaq resursları ilə dünya əhalisinin təminatlığı 1000 ilə kifayət etməsi proqnozlaşdırılır [102]. Neft ehtiyatlarına görə Venesuela, Səudiyyə Ərəbistanı, Kanada, qaz

ehtiyatlarına görə İran, Rusiya, Qətər, kömür ehtiyatlarına görə isə ABŞ, Rusiya və Çin birinci üçlükdə yer tutur. Dünya üzrə kömürün ehtiyatları 860 mlrd.ton qiymətləndirilir ki, bu da planetin ehtiyaclarına 400 ilə kifayət etməsi proqnozlaşdırılır. Hal-hazırda dünyanın 80 ölkəsində kömür çıxarılır. Dünya neft ehtiyatları 236 mlrd.ton həcmində dəyərləndirilir, planetin əhalisinin neftlə resurs təminatlığı isə 55 il üçün qiymətləndirilir.

Dünya qaz ehtiyatları artım tempilə yüksəlməkdədir və hal-hazırda onun ehtiyatları 187 trlyn.m³ qiymətləndirilir [248] və [287].

TR içərisində rekreasiya ehtiyatlarını da qeyd etmək lazımdır. Rekreasiya resursları dedikdə - unikallığa, tarixi, bədii-estetik dəyərə, müalicə-sağlamlıq əhəmiyyətə malik, müxtəlif istirahət, turizm və müalicəvi resursların növlərinin təşkili ehtiyatları başa düşülür. Rekreasiya resursları təbii və antropogen resurslarına bölünür. Təbii rekreasiya resursları geoloji, geometroloji, hidroloji, iqlim, energetik, bioloji, landşaft ehtiyatlarına ayırırlar. Antropogen rekreasiya mənşəli resurslar maddi, (arxitektura abidələri, muzeylər, parklar və s.) həmçinin elm, təhsil, ədəbiyyatda, xalq məişətində və s. təcəssüm olunmuş mənəvi dəyərlərdir. Rekreasiya resursları turizm üçün mənbədir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının turizm imkanları böyükdür və bu imkanları bioloji sərvətin artırılmasının əsas mənbələrindən biri hesab etmək mümkündür.

Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemləri. TR iqtisadi inkişafın ən başlıca faktorlarından biri kimi çıxış edir. Əlbəttə, torpağın təbii xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı, iqlimin xarakteri, meşə və digər, bitkilər, heyvanat aləmi, su, göl, dəniz və okeanlar, yeraltı sərvətlər, havanın təmizliyi və s. təbii imkanlardan, həmçinin çox hallarda istehsalın artım sürəti və insanların həyat səviyyəsi, onların qeyd edilən nemətlərlə təmin olunmasından asılıdır. TR-ə əlverişli giriş imkanları son məhsul üçün lazım olan istehsal xərclərini azaltmağa şərait yaradır. TR ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün təbii bazadır. Bu da TR-nin bütün kompleksinin düzgün qiymətləndirilməsini zərurətə çevirir.

MS-nin təbii resurs, xüsusilə mineral-xammal potensialının yuxarı mümkün həddi yalnız müəyyən lazımi geoloji tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi nəticəsində

əldə olunan bilən resurslardır. TR-nin qiymətləndirilməsi zamanı resursa olan tələb faktorunu nəzərdən qaçırtmaq olmaz. Məlumdur ki, istənilən resurs sahibinin sərvətinin qiyməti ona olan tələb sorğusu ilə müəyyən olunur. Tələbi olmayan resurs istər indi, istərsə də gələcəkdə sərvət daşıyıcısı ola bilməz. Ancaq, hətta qiymətləndirilə bilinməyən nemətə dayanıqlı tələb varsa, onu sərvət kateqoriyasına aid etmək olar. Əlbəttə, bu tələb zamanla bağlı çox dəyişə bilər. Beləliklə, təbiət tərəfindən yaradılmış resursun iqtisadi cəhətdən və mümkün texnoloji baxımından kifayət qədər səmərəli və əlçatan olması onun sərvət daşıyıcısı olması əlamətlərindən hesab etmək olar.

Müasir dövrdə TR-nin həddən artıq istifadəsi və iqtisadi inkişaf nəticəsində təbii mühit nemətlərinin ixtisarı əsas bioloji varlıq olaraq insanların yaşayışını sual altına qoya bilər. MS-nin əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla, TR-nin qorunması cəmiyyətin inkişafında geniş istehsal istiqaməti kimi iqtisadi mexanizmlərin aktuallığını ön olana çəkir. TR sadəcə xammal mənbəyi olaraq çıxış etmir. Onların əsas rolu olmaqla, cəmiyyətin inkişafına təsiri nəzərə alınmalıdır. TR-nin bazar qiymətləri resursların ictimai dəyərini müəyyən etmək üçün kifayət deyildir. Eyni zamanda TR ekosistem ilə bağlı olduğu üçün onun ekoxidmət dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, səmərəli istifadə mexanizmi yaradılmalıdır. TR ümumi ictimai dəyərlərə aid edilməklə, onlar iqtisadi ekoloji və sosial ictimai əhəmiyyət daşıyır [207].

TR iqtisadi artımı yaradan MS-nin əsas tərkib hissəsi kimi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının reallaşdırılmasının obyektiv əsasıdır. Təbii ehtiyatların təyinatı tarixən qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq daim dəyişikliyə uğramışdır. Bu mənada TR və məqsədlər bütövlükdə bir-birindən ayrılmaz tamlıq təşkil etməklə bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının istiqamətini müəyyən edir.

Məlum olduğu kimi, MS – müəyyən dövrdə verilən ölkənin rezidentlərinin mülkiyyətində olan bütün qeyri-maliyyə və maliyyə iqtisadi aktivlərinin bazar qiymətlərində məcmu dəyəri kimi təzahür edir. Amma, hal-hazırda iqtisadi inkişafı xarakterizə edən bir sıra göstəricilərdə - ÜDM, adambaşına düşən ÜDM və s. də təbii kapitaldakı dəyişikliklər əks olunmur. Əlbəttə, təbii kapitalın da daxil olduğu MS və

onun dəyişiklikləri ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bu bir tərəfdən əmək tutumlu və böyük həcmli informasiyaların əldə edilməsi, emalı, digər tərəfdən iqtisadi inkişafın əsas aspektlərini özündə əks etdirən MS göstəricisinin müəyyən edilməsinin metodoloji və praktiki problemlərlə bağlıdır. MS-nin tərkibinə daxil olan iqtisadi aktivlərə: qeyri-maliyyə istehsal aktivləri (əsas fondlar, maddi dövriyyə vəsaitləri, dəyərlilər), qeyri-istehsal maddi aktivlər (torpaq, faydalı mineral qazıntıları, təbii, ekoloji, su resursları və s.), qeyri-maddi (insan, sosial, ictimai və s. kapital, ixtiralarla olan lisenziyalar, verilə bilən müqavilələr, qudvill və s. qeyri-maddi dəyərlər) və həmçinin maliyyə aktivləri (monetar qızıl, valyuta, səhm və s.) aiddir. Göründüyü kimi, MS-nin tərkibində qeyri-istehsal maddi aktivlər kimi çıxış edən, təbii kapital adı altında birləşən və insan tərəfindən istehsal olunmayan TR-ə - torpaq, bioloji, su, faydalı - mineral qazıntı resursları və s. daxil edilir. Təbii kapitalın MS-nin tərkibinə daxil edilməsi üçün onların bazar qiymətlərində dəyəri müəyyən edilməlidir ki, hal-hazırda bu məsələ bir çox problemlərlə təzahür edən və tam formada hesablanması və dəyərləndirilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olan real bir vəziyyət olmaqda davam edir.

TR-nin qiymətləndirilməsindən öncə, onların üçot problemləri aydınlaşdırılmalıdır. Məlum olduğu kimi, aktivlərin uçotunun yerinə yetirildiyi MHS-ə bir qayda olaraq, identifikasiya sahibi olan (bu dövlət də ola bilər) və iqtisadi səmərə gətirə bilən aktivlər daxil edilir. Bu mənada TR-nin dəyərinin hesablanması və MHS-ə daxil edilməsi mürəkkəb məsələlərdəndir. Çünki, canlı və qeyri-canlı təbiətin əlçatanlıq meyarları və iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və yuxarıdakı meyarlara görə təbii kapitalla aid edilib-edilməməsi aydınlaşdırılmalıdır [167, s.8]. TR-nin uçotu, onların səmərəli istifadəsi, iqtisadiyyatın, davamlı inkişafın və ətraf mühitin əlaqəsi son onilliklərdə bir çox tədqiqatların əsas müzakirə obyektinə olmuş və bu indi də davam etməkdədir [213], [214].

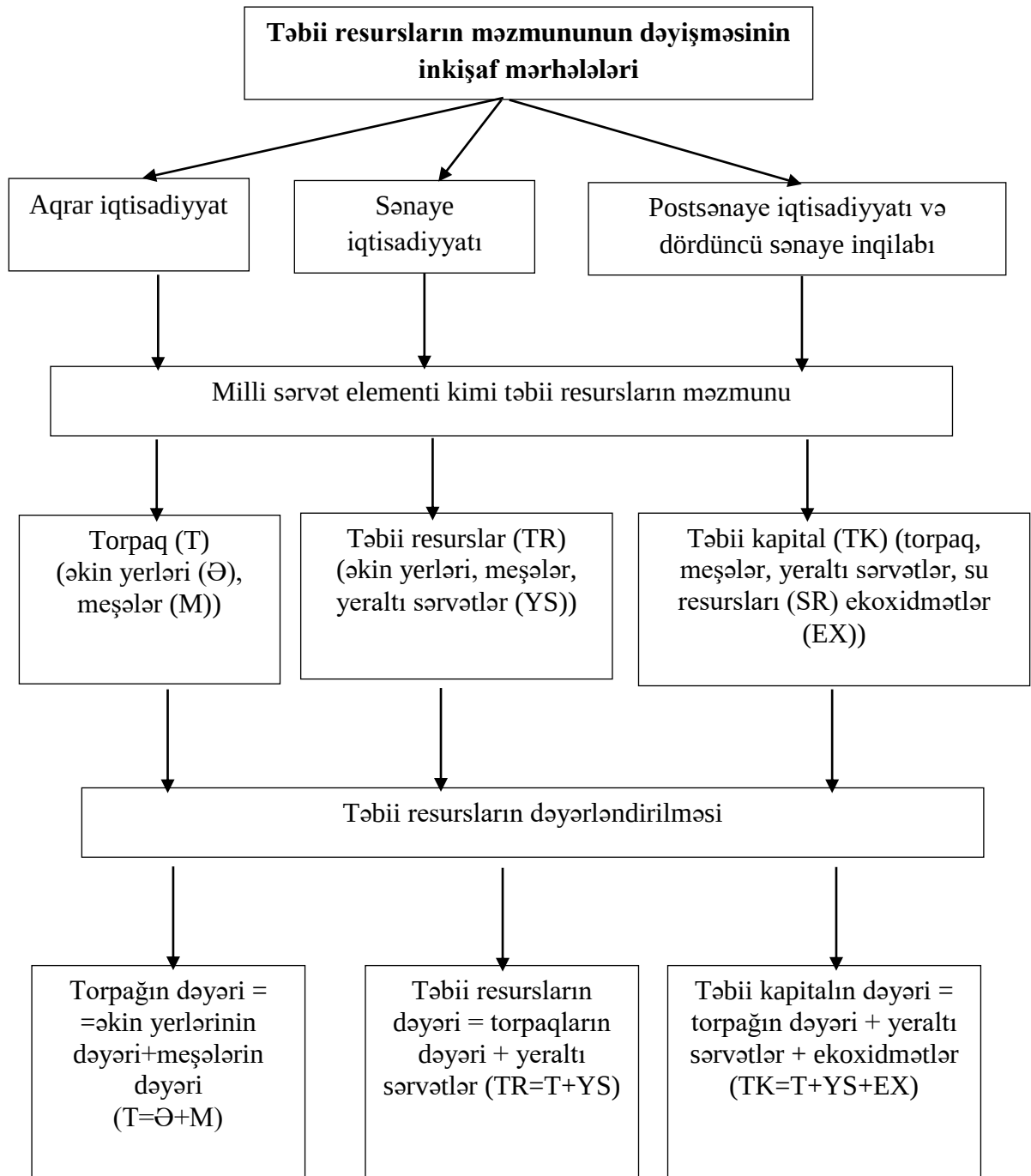
XX əsrin əvvəllərində TR-nin əhəmiyyətli tükənməsi, təbii parkların, rekreasiya zonalarının azalması, ekoloji vəziyyətin ağırlaşması və s. MS-də TR anlayışına geniş mənada yanaşmağı tələb etdi. TR-nin xammal funksiyasına (əvvəllər əsasən torpaq resursları kimi dəyərləndirilirdi) ekoloji və ekosistem funksiyaları da əlavə edildi. Bu

funksiyaların əsas vəzifəsi ətraf mühitin keyfiyyətinin artırılması və onun potensialının gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması təşkil edir. Hələ XXI əsrin əvvəllərində MS-nin elementi kimi müasir təbii kapital nəzəriyyəsinin baniləri amerikalı alimlər R.Kostanza və H.Dalinin fikirlərinə görə ekosistem xidmətləri kimi cəmiyyətin əldə edə biləcəyi xeyirlər başa düşülür [218]. Beləliklə, hal-hazırda xammal resursları və ekosistem xidmətləri iqtisadi aktiv olmaqla və müəyyən mənfəət gətirməklə tədricən “təbii kapital” anlayışına transformasiya edərək MS-nin miqdarına əsaslı sürətdə təsir etməkdədir. Daha doğrusu, iqtisadi inkişaf nəticəsində MS-də yalnız torpaq qismində tərkib hissə kimi çıxış edən bu resurs sonra təbii resursa və daha sonra genişlənərək təbii kapital anlayışına çevrilmişdir (şəkil 2.1.1).

Qeyd etmək lazımdır ki, TR-i özündə əks etdirən MS-nin qiymətləndirilməsi metodunun məzmununun açılışına 1960-cı illərin sonlarından başlanmışdır. Bu dövr BMT tərəfindən bir çox dünya ölkələri üçün milli sərvətin qiymətləndirilməsinin rəsmi metodu təklif olundu və MS-nin qiymətləndirilməsinin inkişafındakı dəyişikliklər əks olundu. Bu zamandan etibarən TR-nin də qiymətləndirilməsinə xüsusi fikir verilməyə başlandı və onun məzmununa yanaşmalar da dəyişməyə davam etdi (şəkil 2.1.1).

Qədim zamanlardan XVIII əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrdə - inkişafın aqrar iqtisadiyyatı dövrlərində yalnız torpaq insanların həyatı üçün bütün nemətlərin əsas mənbəyi kimi çıxış edirdi. Sadəcə, həmin dövrlərdə sənaye inqilabları mövcud olmadığından torpaqların yeraltı sərvətləri də istifadə olunmurdu. Sənaye iqtisadiyyatı dövründə artıq TR anlayışının məzmunu genişlənərək onun qiymətləndirilməsində torpaq resursları yeraltı sərvətləri də özündə əks etdirməyə başladı. Post sənaye və dördüncü sənaye inqilabı [259] iqtisadiyyatın mövcud olduğu müasir dövrdə MS-nin tərkibində TR (torpaq, su resursları, yeraltı sərvətlər) və ekosistemlərin dəyəri kimi təbii sərvətlər nəzərə alındı. Nəticədə, TR anlayışı təbii kapital anlayışına transformasiya olundu. Beləliklə, ənənəvi iqtisadi münasibətlər üçün xarakterik olan TR-nin xammal funksiyası ekoloji və ya ekosistemlə tamamlanır. Onun əsas funksiyası insanı əhatə edən təbii mühitin keyfiyyətinin

yüksəlməsi və onun potensialının gələcək nəsillər üçün qorunmasıdır. Bu da öz növbəsində davamlı iqtisadi inkişafın əsas prioritet məqsədlərindəndir.

Şəkil 2.1.1. Milli sərvətin tərkib hissəsi olan təbii resursların məzmununun dəyişməsinin və qiymətləndirilməsinin ümumi inkişaf mərhələləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

TR-nin qiymətləndirilməsi üzrə cəhdlər ölkələr səviyyəsində deyil, daha çox beynəlxalq təşkilatlar (əsasən BMT və DB) səviyyəsində həyata keçirilməkdədir.

Beynəlxalq təşkilatlar da ölkələrin resurs sərvətlərinin qiymətləndirilməsi üçün bir qayda olaraq hələlilik ən təkmil metodlardan, TR ehtiyatlarının kifayət qədər etibarlı məlumatlarından istifadə etmirlər [296]. Məsələn, bu istiqamətdə DB-nin ekspertləri əsas parametrlərə görə bir neçə fərziyələr irəli sürərək və sonra da müxtəlif ölkələr üçün təbii sərvətlər daxil olmaqla MS dəyərləndirirlər. TR-nin dəyərcə qiymətləndirilməsini ilk dəfə həyata keçirən ölkələrdən biri, Niderland olmuşdur [137, s.127]. Belə ki, Niderlanda TR kimi torpaq, mineral resurslar, neft və qaz ehtiyatlarının uçuotu aparılırdı.

Beləliklə, təbii mühitin tərkib hissələri müasir cəmiyyətdə və dövrdə qida məhsullarının əldə edilməsi üçün istifadə edilən əkin sahələri və həyatı təmin edən vasitələrdən az dəyərə malik deyildir. Deməli, MS nöqtəyi - nəzərinə, onların qiymətləndirilməsi ölkənin xammal-resurs potensialının qiymətləndirilməsi kimi cəmiyyətə çox vacibdir. Əlbəttə, bu halda bazar qiymətlərindən istifadə olunması istiqamətində artıq bir çox ölkələrdə pozitiv irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda bu sahədə problemlərin mövcudluğunu qəbul etmək mümkündür. Buna baxmayaraq, müasir dövrün zərurətindən çıxış edərək, bu istiqamətdə tezliklə irəliləyişlərin əldə edilməsinə ümid etmək olar.

Keçmiş sosialist ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi və bu münasibətlərin intensiv inkişafı TR-nin dəyər formasında qiymətləndirilməsini zərurətə çevirdi. TR-nin demək olar ki, əksər hissəsinin bu günə qədər bir çox dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda dövlətin mülkiyyətində olması səbəbindən onların bazar qiyməti elə bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Qərb iqtisadiyyatında TR-nin qiymətləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı metodlar tətbiq olunur [148, s.42]:

- TR-nin kəşfiyyatı və çıxarılmasının dəyər göstəriciləri;
- İqtisadiyyatda topdansa satış qiymətləri;
- Konsesiya dəyər göstəriciləri (dövlət faydalı qazıntı yataqlarını xüsusi təşkilat və subyektlərə təhvil verdiyi hallarda).

Bu üç metod TR-nin qiymətinin aşağı olmasını şərtləndirdiyi üçün, onların dəyərləndirilməsinin real üsullarının işlənməsini zəruri edir. Bununla əlaqədar, TR-nin iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün onların mənimsənilməsinə çəkilən xərcləri nəzərə alan xərclər metodu təklif olunmuşdur. Xərclər prinsipi TR görə mövcud ödənişlər sistemi əsasında müəyyən olunur. Bu ödənişlərin səviyyəsi də öz növbəsində faydalı qazıntıların kəşfiyyatına, meşə təsərrüfatına və s. çəkilən xərclərlə təyin olunur. Amma həyata keçirilən təcrübələr təbiətdən pullu istifadənin bu metodunun resursların istifadəsində və onların itgisində heç bir dəyişikliyə səbəb olmaması üzündən səmərəli olmadığını üzə çıxartdı.

MS-nin vacib tərkib hissəsi kimi ölkənin sosial-iqtisadi potensialını müəyyən edən TR-nin xarakteristikası üçün nəinki onların mövcudluğunu, həmçinin onların mövcud vəziyyətinin səmərəli istifadəsini nəzərə almaq lazımdır.

Göründüyü kimi, torpağın və digər TR-nin qiymətləndirilməsi metodları təkmil deyildir. Məlum olduğu kimi, torpaq və digər TR insan əməyinin məhsulu deyildir. Bu səbəbdən də onların bazar dəyərindən başqa heç bir qiymətləndirmə növü yoxdur. Yerdə qalan bütün qiymətləndirmə növləri süni xarakter daşıyır və iqtisadi hesablamalarda onların tətbiq olunması real deyildir.

TR-nin qiymətləndirilməsi və istifadəsi problemləri hələ XVI əsrdən başlayaraq öyrənilməyə başlansa da, bu proseslər və TR qiymətləndirilməsilə bağlı problemlər müasir dövrdə də davam etməkdədir. TR ictimai kapitalın təkrar istehsalı, əməyin bölgüsü, iqtisadi artım və inkişaf, beynəlxalq ticarət və s. nəzəriyyələrin təhlil predmeti olmaqda davam edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, TR-nin məqsədli qiymətləndirilməsinin müasir metodoloji bazası onların alternativ resurslarla müqayisəli şəkildə, yaxud da onlarla uzlaşmaqda obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir. Bu və ya digər bir çox səbəblərdən də TR-nin, torpağın həqiqi qiymətləndirilməsi çox hallarda obyektiv olmayaraq, aşağı salınır. Həm xarici mənbələrdə, həm də MDB məkanında ümumi qiymətləndirmə yanaşmaları yoxdur. Bu qiymətləndirmə metodları kifayət qədər geniş diapazonda aparılır.

Təbii sərvətlər və onların qiymətləndirilməsilə bağlı araşdırmalarla məşğul olan rus tədqiqatçılarından A.Lbobrov, E.V.Qiruşov, Y.S.Balamov, K.Q.Qoftman, V.İ.Qurman, A.A.Qusev, A.A.Litvinov və b., xarici ölkə alimlərindən Q.Deyli, T.Conson, R.Kostanza, K.Mak Konel, D.Pirs, A.Fişer və digərlərini qeyd etmək olar.

TR-nin tərkibində ən vacib resurs kimi çıxış edən torpaq resurslarını klassiklər və neoklassiklər bu resursun istifadəsindən əldə edilən rentaya görə qiymətləndirməyi təklif etmişlər. Hal-hazırda renta məsələsinin fundamental tədqiq edilməsinə baxmayaraq, müasir təsərrüfat təcrübəsi təbiətdən istifadənin qiymətləndirilməsi üçün yeni vəzifələr qarşıya qoymuşdur.

Renta konsepsiyasının əsasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində TR-nin bazar qiymətilə mənfəət normasının nəzərə alınması ilə birlikdə, mənfəətin son məhsulun əldə edilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərqi hesablanması durur. Daha doğrusu, ehtiyatların renta qiymətləndirilməsi resursların qiymətilə onların işlənməsinə çəkilən xərclər arasındakı münasibətə görə müəyyənləşir. Hələ keçən əsrin axırlarında (1994) DB tərəfindən faydalı qazıntı ehtiyatlarının dəyəri ABŞ dolları ifadəsində “sub – soil assets” (SSA) kimi hesablanması təklif olunmuşdur. Bu göstərici mədən, mineral, neft, qaz və kömürün təsdiqlənmiş ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini özündə birləşdirir. Bu göstərici yatağın fəaliyyəti dövründə gətirilmiş məcmu renta kimi təsvir olunur. Bu halda renta resurs vahidinin əldə edilməsinə əsaslanaraq, onun dünya qiymətilə çıxarılması xərclərinin fərqi kimi hesablanır. Təbii resurs potensialını, MHS-nin digər göstəricilərini də XIX əsrdə Q.Corc tərəfindən təklif edilən modeli tətbiq edərək dolay yolla da dəyərləndirmək olar [138, s.272]:

$$\text{Renta} = \text{sərvət} - (\text{əmək haqqı} + \text{investisiya edilən kapitaldan gəlir})$$

XX əsrin 50-ci illərində renta nəzəriyyəsində aktiv dəyişikliklər baş vermişdir. S.Q.Strimulin, N.V.Voldomov, K.V.Pojarskiy “renta xərcləri” metodunun əsasını qoymuşlar [148, s.12]. Sovet iqtisadi ədəbiyyatında A.L.Vaynşteyn, V.N.Kiriçenko, Y.A.Kronrat hesab edirdilər ki, TR-nin özü deyil, yalnız onların əldə edilməsi xərcləri və ya iqtisadi qiymətləndirilməsi MS-ə daxildir. Bütün bu yanaşmaların əsasında lazımi ictimai əmək sərf olunan nemətin dəyərə malik olduğu fikri durur. Ona görə də TR-nin qiymətləndirilməsi onların mənimsənilməsi xərclərilə müəyyən

olunurdu. Bu xərclərin orta qiyməti də məhz TR-nin qiymətini bildirirdi. Fikrimizcə, təkcə mənimsəmə xərclərinə görə TR-i MS-də dəyərləndirmək düzgün deyildir. Daha sonralar, XX əsrin 70-ci illərində “xərclər” və “renta” konsepsiysaları ilə yanaşı, “nəticə yanaşmaları” da meydana gəldi [148, s.14]. Bu yanaşma alınan məhsulun iqtisadi qiymətləndirilməsi kimi xərclərin çıxılması formasında, daha doğrusu resursların mənimsənilməsi xərcləri və səmərəlilik amilinin cəmi kimi müəyyən edildi. Bundan sonra isə qiymətləndirilən resursun və daha aşağı səviyyəli resursun işlənməsinə və istismarına gətirilən xərclərə əsaslanan metod meydana çıxdı.

Təbii sərvət yataqlarının dəyərinin hesablanması zamanı nəzərə alınan xərclərə aşağıdakılar aid edilir:

- investor hesabına həyata keçirilən geoloji-kəşfiyyat işlərinin xərcləri;
- yola salınma məntəqəsi və ya boşaltma limanına qədər xammalın nəql edilməsi xərcləri;
- torpağın rekultivasiya xərcləri;
- ekoloji zərərin ödənilməsi xərcləri;
- təbii mühitə edilən ziyanlardan risklərin sığortalanması xərcləri.

Uzaq xarici ölkələrdə də faydalı qazıntı yataqlarının dəyərcə qiymətləndirilməsi gözlənilən mənfəətin hesablanmasına əsaslanır. Qiymətləndirmə üçün kapital qoyuluşlarından riskləri nəzərə alan Xoskold düsturundan istifadə olunur [148, s.16]. Bu düstur investisiya edilmiş kapitalla olan riskləri nəzərə almağa imkan verir.

TR -nin qiymətləndirilməsinin dolayı üsulunun digər bir metodu ehtiyatların cari dəyərində resurs vergi və ödənişlərin konvertasiyasına əsaslanır. Bu metodda resurs ödənişləri özünün renta təbiətinə uyğundur. TR-nin qiymətləndirilməsinin xarici nəzəriyyə və təcrübəsi XX əsrin əvvəllərində R.Kostanza və H.E.Daly tərəfindən işlənmiş hal-hazırda və gələcəkdə qiymətli təbii əmtəə və xidmətlər axını yaradan təbii mühit ehtiyatları (aktivləri) konsepsiyasına əsaslanır [218].

TR-nin qiymətləndirilməsinin ekosistem yanaşmasından istifadə zamanı milli təbii kapitalın miqdarını səmərəliliyin sosial və ekoloji göstəricilərinin cəlb edilməsi hesabına əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olur [140], [206].

Qeyd edildiyi kimi, MHS-2008-də TR-nin iqtisadi aktiv olaraq, bu növ sərvət ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi integrasiya olunmuş ekoloji-iqtisadi uçot üzrə BMT-nin metodoloji vəsaitində xalis cari dəyər əsasında qiymətləndirmə metodu təklif edilir [6, s.8]. Bu metodda təbii sərvətlərin ehtiyatlarının uyğun istifadəsindən gözlənilən iqtisadi mənfəətə görə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. TR-dən gözlənilən xalis gəlir – iqtisadi mənfəət onların istifadəsindən gələcəkdə gözlənilən gəlirlərin cari dəyəri əsasında müəyyən edilir. Bu qiymətləndirmədə zaman faktorunu nəzərə almaq vacibdir. Zaman faktoru onunla bağlıdır ki, TR-dən gəlirlərin əldə edilməsi xeyli müddətə təxirə salına bilər və ya gözlənilən müddətdən daha uzun dövrdə götürülə bilər. Əlbəttə, gözlənilən gəlirlər yaxın müddətlərdə əldə edilən gəlirlərin dəyərindən çoxdur. Bu halda gələcəkdə gözlənilən gəlirlərin cari gəlirlə uyğunlaşdırılması üçün gözlənilən gəlirlərin cari dəyərinin diskont edilməsi tətbiq olunur.

Beləliklə, bu metodda TR-nin dəyəri gözlənilən xalis gəlirin diskont edilmiş cari dəyərinin ehtiyatların istifadəsi müddəti üzrə cəmi kimi hesablanır:

$$V_0 = \sum_{t=0}^T \frac{N_t \cdot Q_t}{(1 + r)^t}$$

Burada: V_0 – təbii sərvətlərin ehtiyatlarının dövrün əvvəli vəziyyətinə cari dəyəri;

N_t – təbii resursların istifadəsindən əldə edilən xalis gəlirin istehsal edilmiş məhsul vahidinə düşən həcmi;

Q_t – təbii sərvətlərin istifadəsi hesabına istehsal olunmuş məhsulun həcmi;

r – diskont dərəcəsi;

T – təbii ehtiyatların mövcud olması müddəti (illərin sayı).

TR-nin istifadəsindən əldə edilən xalis gəlir aşağıdakı üsullarla təyin edilə bilər:

a) TR-dən istifadəyə görə ödənişlərin məbləği əsasında;

b) MHS-nin prinsiplərinə uyğun müəyyən edilən xalis mənfəət göstərici əsasında.

Birinci üsul əsasən dövlət mülkiyyətində olan TR üzrə tətbiq olunur və TR-dən əldə edilən gəlir onların mülkiyyətçiləri tərəfindən istifadəçilərindən aldıkları ödənişlərin miqdarı əsasında təyin olunur. Dövlət mülkiyyətində olan TR-nin istifadəsinə görə haqqlar vergi, royalti və s. ödəmələr şəklində dövlət büdcəsinə daxil edilir. İkinci üsul tətbiq edildikdə TR-nin istifadəsindən xalis gəlir, MHS-nin konsepsiyasına əsasən müəssisələrin, istehsal sahəsinin və yaxud ümumilikdə iqtisadiyyatın xalis mənfəətinin bir hissəsi kimi hesablanır.

DB-nin təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi metodu xammalın satılmasından renta gəlirlərinin gətirilmiş dəyərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır [139, s.16]. Bu metodla TR-nin dəyəri (V_t) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$V_t = \sum_{t=t}^{t+T} \pi_i \cdot q_i \cdot (1 + r^g) - (i - t)$$

Burada: π_i – çıxarılan resurs vahidinə düşən renta (rentanın ölçüsü);

q_i – çıxarılan resurs vahidinin miqdarı;

r^g – iqtisadi artımı nəzərə alan diskontlaşdırma dərəcəsi;

T_t – t dövründən başlayaraq faydalı qazıntının çıxarılmasının sonuna qədər olan dövr.

Diskontlaşdırma dərəcəsi də öz növbəsində belə təyin olunur:

$$r^g = \frac{r - g}{1 + g}$$

Burada: g – iqtisadiyyatın inkişaf tempi;

r – diskontlaşdırmanın sosial norması.

Bundan başqa, π - nin dəyişmə qanunu verilir. $T_t = 20$ qəbul edilir. (DB tərəfindən 20 ildən sonrakı dövrdə təbii renta üçün diskontun yüksək qiymətinin olması ilə izah edilir). Bu da 20 ildən artıq dövrdə rentanın diskontlaşdırılmış axınlarının əhəmiyyətli olmadığını göstərir. Bundan başqa belə uzun müddətdə proqnozlaşdırmanı tam etibarlı hesab etmək qeyri-mümkündür.

Diskontun sosial norması: $r = 0,04$ bütün ölkələr üçün eyni qəbul edilir. Nəticədə resurs sərvətinin ölçüsü t dövründə əldə edilən resurs rentasına uyğun gəlir:

$$V_t = 18,3\pi_t \cdot q_t$$

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi üzrə konsepsiya və metodlar hal-hazırda və hələlik demək olar ki, ölkələr səviyyəsində deyil, beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində həyata keçirilir [296]. Məsələn, bu istiqamətdə əsasən DB daha çox işlər görür. Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi üçün DB hələ təkmilləşdirilməmiş metodlardan istifadə edir. Belə ki, DB bu məqsədlə istifadə oluna bilən əsas göstərici və parametrlərə münasibətdə bir neçə fərziyələr nöqteyi-nəzərindən çıxış edərək, müxtəlif ölkələr üçün TR-nin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. TR-nin qiymətləndirilməsi zamanı məhz onun müəyyən edilmiş qiymətlər və xərclərlə çıxarıla bilən həcmnin nəzərə alınması məqsədli hesab edilməlidir. DB isə təbii resursların müxtəlif növlərinin dollar formasında dəyərini əldə etmək üçün yalnız xammalın satılmasından formalaşan renta gəlirlərinin gətirilmiş dəyərlərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə yuxarıda göstərilən düsturdan istifadə edir.

DB-nin MS-nin genişləndirilmiş konsepsiyasında (təbii, istehsal və insan kapitalı) ölkələr üçün həyata keçirilmiş hesabatlarını mübahisəsiz qəbul etmək qeyri-mümkündür və əldə edilmiş informasiyaların milli mütəxəssislər tərəfindən həm metod və həm də kəmiyyət, keyfiyyət baxımından düzəlişlərinə ehtiyac vardır.

TR-nin qiymətləndirilməsi məqsədilə hal-hazırda daha qəbul edilə bilən yanaşma əsasən ümumi iqtisadi dəyərləndirmə adlanır ki, bu halda resursların ümumi dəyəri təkcə onların istifadə dəyərlərilə deyil, həm də resursların mövcudluq, yəni istifadə olunmaması (ehtiyatları ilə) dəyərilə müəyyən olunur [272]. Bu yanaşma inkişaf konsepsiyasına uyğun gəlməklə, perspektivdə ekosistem xidmətlərinə qiymət verməyə, bununla da təbii kapitalın miqdarını MS-də daha düzgün qiymətləndirməyə imkan verir [249].

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, MS-nin əsas tərkib hissəsi kimi TR-nin dəyərcə qiymətləndirilməsi və uçotu iqtisadi təcrübədə bilavasitə MHS ilə sıx bağlıdır [262]. MS-nin tərkibində həm təbii sərvətlərin, həm də digər maddi nemətlərin dəyər uçotu məqsədilə MHS-nin tətbiqi onların bazar qiymətlərilə dəyərləndirilməsinin nəzərdə tutur. Bu, xüsusilə müasir cəmiyyətdə TR-nin alqı-satqı obyektı olmayan hissəsi üçün çox aktualdır [221].

Beləliklə, TR-nin MS-nin əsas elementi kimi qiymətləndirilməsi üsullarındakı metodoloji fərqlərə baxmayaraq, onların bütövlükdə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. TR-nin dəyərcə qiymətləndirilməsi zamanı ekoloji tərkib elementlərinin və faktorların nəzərə alınmasının zəruriliyi.
2. TR-nin qiymətləndirilməsinin MHS-ə inteqrasiya olunmasının vacibliyi.
3. TR-nin qiymətləndirilməsində rentə prinsipinin gözlənilməsi.
4. TR-nin ümumi iqtisadi qiymətləndirilməsində davamlı inkişaf konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən onların tək-cə istifadə deyil, həm də mövcudluq (istifadə olunmaması) dəyərinin müəyyən olunması.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, təbii kapitalın qiymətləndirilməsi mexanizmi universal deyildir və o, müxtəlif geniş spektrli metodları özündə birləşdirir. TR-nin dəyər qiymətləndirilməsi bir tərəfdən dünya bazar qiymətlərilə əlaqəli olduğundan, onların qiymət səviyyəsinə bazarların böhranları çox təsir edir [208]. Bu vəziyyətin real nəticəsi Azərbaycanda 2015-2016-cı illərdə dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi səbəbindən neftin qiymətinə bağlı olan milli valyutanın da devalvasiyasına səbəb oldu. Digər tərəfdən isə TR coğrafi, relyef vəziyyətilə əlaqədar olduğu üçün onların qiymətləndirilməsi digər keyfiyyət göstəricilərinin mövcudluğunu tələb edir.

Beləliklə, TR, xüsusilə faydalı qazıntılar (torpaq resursları daxil olmaqla) ölkə ərazisinin ayrılmaz sərvəti hesab edilir. Onların mövcudluğu ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu həm də ölkənin təhlükəsizlik səviyyəsinə, davamlı inkişafına təsir edən amillərdəndir.

Təbii resursların iqtisadi inkişafa təsiri. TR istənilən ölkənin iqtisadi inkişafının əsasıdır. TR-lə təminatlılıq ölkə iqtisadiyyatının inkişafı potensialını və istiqamətlərini müəyyən edən, onu stimullaşdıran əsas iqtisadi faktor kimi çıxış edir. TR-nin bolluğunun mövcudluğu bir qayda olaraq iqtisadiyyatın səmərəli və sürətli inkişafının təminatçısı olmaqla, dövlətin dünya bazarında rəqabətliliyini və nisbətən sərbəst olmasını müəyyən edir [86], [87]. Bu baxımdan TR-nin obyektiv qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Baxmayaraq ki, TR ehtiyatları çox az

olan ölkələrin (Yaponiya, Cənubi Koreya və s.) yüksək və səmərəli iqtisadi inkişafını qeyd etmək mümkün olsa da, hər bir halda TR bolluğunu ölkə iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdıran amillərdən biri hesab etmək olar. Digər tərəfdən daha varlı və sürətli iqtisadi inkişafa malik olan ölkələrdən İsveç, Finlandiya, Kanada, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Niderland resurs iqtisadiyyatı olan ölkələrdəndir. Hətta ABŞ da tarixi baxımdan – resurs iqtisadiyyatına malikdir.

Resurs bolluğu anlayışının istifadəsi daha çox iqtisadiyyatın tələb edilən səmərəliliklə bu ehtiyatları emal edə bilməməsi və nəticədə onları xammal formasında ixracının məqsədli hesab edilməsilə əlaqədardır. Resursların satışından əldə edilən ixrac gəlirləri əhalinin rifahına əsaslı surətdə təsir edən faktorlardandır. Ölkə üçün resurs bolluğu mövcud institutların səviyyəsi və iqtisadi siyasətdən asılı olaraq müsbət və ya mənfi nəticələrə gətirib çıxarda bilər. Resurs bolluğu ilə bağlı dörd qarşılıqlı əlaqəli fərziyyələrdən söhbət açılır [160, s. 6].

1. Resurs bolluğu bazarın qeyri-təkmil olmasını gücləndirir, ona görə də təbii resursları bol olan ölkələr digər kapital növlərinə görə onlardan daha az səmərəli istifadə edirlər.

2. Resurs bolluğu mövcud institutlarının keyfiyyətindən asılı olaraq iqtisadi artımı həm yüksəldə və həm də aşağı sala bilər.

3. Resurs bolluğu zəif olan institutların keyfiyyətini pisləşdirir.

4. Resurs bolluğu iqtisadi siyasətin dinamikasına əhəmiyyətli təsir edərək iqtisadi artımı stimullaşdırır.

Resurs bolluğu olan müddətlərin davam etməsindən asılı olaraq (5il, 10il, 25il və s.) məsələn, neft və qazın iqtisadi artımda rolu dəyişə bilər. Uzun dövrlərdə neftin iqtisadi artımda rolu daha az ola bilər. Çünki, uzun dövrlərdə neftin satışından əldə edilən gəlirlər neftin dünya qiymətlərindən asılı olaraq kəskin dəyişə bilər. Məsələn, Azərbaycanda 2015-2016-cı illərdə və qismən də 2020-ci ildə (ilin xüsusilə mart-aprel aylarında) neftin dünya bazar qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi nəticəsində, məhz 2015-ci ildə neft gəlirlərinin azalması ilə əlaqədar milli valyutanın devalvasiyası başlandı. Ola da bilsin ki, belə uzun müddətlərdə resurs “bumu” və resurs enişləri bir-birini balanslaşdırsın, uzun müddətli artım tempi resurs sektorunda

çox da yüksək olmayacaq. Belə uzun dövrlərdə iqtisadi artım üçün iqtisadi və siyasi yenidənqurmalar daha böyük rol oynaya bilər [139, s. 13]. Ölkədəki mövcud institutların keyfiyyəti və neft sərvətləri bir-birilə sıx bağlıdır.

İnkişaf edən iqtisadiyyat ilə məşğul olan iqtisadçılar arasında bol təbii resursların mövcudluğunun inkişaf üçün maneə yaratması faktı geniş yayılmışdır. Bununla əlaqədar iqtisadi mənbələrdə “resurs lənəti” (çoxluğun ziddiyyəti) anlayışı yaranmışdır [90]. Bu anlayışın yaranmasına şərait yaradan TR-nin aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərinə diqqət etmək məqsədlidir:

1. TR-nin tükənən olması.

2. Ölkələrin əksəriyyətinin TR-nin tərkibində xüsusi yeri olan neft, qaz, kömür, minerallar (məhz əsasən bu resurslardan da söhbət gedir) həm ölkələrin öz ərazilərində və həm də ölkələr sırasında qeyri-bərabər yerləşmişdir. Bir çox hallarda bütöv qazıntı yatağı, bütöv sistem kimi çıxış edir və onun bölünməsi əlavə xərclərə gətirib çıxarır.

3. TR-nin əldə edilməsilə bağlı hasilat sənayesi nisbətən sadə texnologiyaya əsaslandığı üçün İK-dan istifadəyə, yeni biliklərə, yüksək ixtisas səviyyələrinə ehtiyac yaratmır.

4. Neft, qaz, kömür kimi mineral yanacaqlar toplanmış ehtiyatların əsas hissəsini təşkil edir və onlar demək olar ki, nəinki bütün digər istehsal sahələri, həmçinin istehlakçıların hamısı tərəfindən istifadə olunur. Bu resurslar həm də güc strukturlarına lazım olmaqla, onların praktiki olaraq əvəz edilməsi qeyri-mümkündür.

5. Yanacağın bütün ölkələrə lazım olmasına baxmayaraq, onun istifadə səviyyəsi, miqdarı və səmərəliliyi müxtəlif olmaqla yüksəkdir.

6. Yataqların ilkin mənimlənməsi və boru kəmərləri nəqliyyatı, magistral məsrəflərin yaradılması xərcləri də çoxdur.

7. TR-nin tarixi ehtiyatları bütün ölkənin MS hesab edilir.

TR-nin yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətləri də öz növbəsində bir əmtəə kimi onların bazarlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaradır. Yanacaq və bir sıra TR bazarı nisbətən sayı çox da böyük olmayan firmalardan ibarət oliqopol bazarlardır. Yataqların işlənməsi, böyük sərmayələrin qoyulması, uzunmüddətli satış

müqavilələrinin bağlanması və s. həyata keçirilməsi yalnız böyük və güclü firmaların imkanı daxilindədir. Bu mənada xammal mənbələri və onların satış bazarları uğrunda mübarizədə azsaylı güclü firmalar qalıb gəlirlər. Digər tərəfdən belə növ xammalların nəqlinin əsasən boru xarakterli olması və texnoloji səbəbdən onların bölünməsinin qeyri səmərəli olması bu bazarların oliqopol xarakterli olmasına şərait yaradır.

Bundan başqa, TR-nin istehsalı və satışı proseslərinə dövlət çox güclü surətdə cəlb olunmuşdur. Buna səbəb təhlükəsizlik, geosiyasət problemləri, TR-nin ümumxalq sərvəti olması kimi kütləvi şüur və s. amillərdir. Bu da uzun müddətli strategiya və dövlət müdafiəsini bu sahələrdən qaçılmaz edir. Yanacaq resurslarının istifadəsinin səmərəliliyindəki fərqlər və mənfəət təbii sərvətləri bol olan ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Buna görə də xammal ixracı çox sərfəli olur. Bu bazarların qeyri-stabilliyi dövlət müdafiəsini zəruri edir. Həsilat sənayesində texnologiyaların nisbətən sadəliyi və yüksək ixrac mənfəəti həsilatın kapitalın çatışmazlığı hiss olunan ilk mərhələsində tələbin böyük olduğu xarici kapitalın dövlətin köməyi olmadan da cəlb edilməsi prosesləri sonrakı mərhələlərdə zəifləyir və hətta sıxışdırıb çıxarılır. TR bol olan ölkələrdə həsilat sənayesi bütövlükdə və ya əsas hissəsi milliləşdirilir. Əlbəttə, bütün proseslər, xüsusilə lazımi institutların kifayət olmayan keyfiyyət səviyyəsində lobbişədmə, korrupsiya, rentanın itirilməsinin digər variantlarının meydana gəlməsinə şərait yaradır ki, belə hallarda hətta itkilər resursların ixracındakı xeyirləri ötür keçə bilər. Bütün bunlarla yanaşı, ölkənin digər sahələrində yüksək texnologiyalı sahələrin inkişafı və İK-nın səmərəliliyi prosesləri ləngiyir.

Beləliklə, bazar qüvvələri resurs bolluğunun optimal istifadəsini təmin edə bilmir. Bu bazarların qeyri-təkmil xarakterli, həmçinin idarəetmə institutlarının aşağı keyfiyyəti TR bol olan ölkələrin iqtisadi vəziyyətinə çox güclü təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “resurs lənəti” müasir dövrün “xəstəliyidir”. “Resurs lənəti” anlayışı ilk dəfə 1993-cü ildə Riçard Auti tərəfindən resursları bol olan ölkələrin belə imkanları çox böyük olmayan ölkələrə nisbətən daha aşağı iqtisadi artıma malik olması ilə əlaqədar vəziyyəti izah edərkən istifadə edilmişdir. Bu problemi araşdıran iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatı laureatı E.Stiqlitzin gəldiyi qənaətə görə bol

təbii imkanları olan ölkələr “resurs lənəti”nin həm iqtisadi, həm də siyasi nəticələri ilə qarşılaşmağa məcburdurlar. Bu isə həmin ölkələrə təbii imkanlardan əlavə, iqtisadiyyatın uzunmüddətli və rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin edilməsini zərurətə çevirmişdir. Daha sonra C.Saks və A.Uorner “resurs lənəti” adını almış bu konsepsiyasını formalaşdırmışdılar [250]. Onların və digər tədqiqatçıların bir çox ölkələr dairəsini əhatə edən statistik məlumatların təhlili zamanı resurs təminatlılığı ilə iqtisadi inkişafın göstəriciləri olan ÜDM-in artım tempi, investisiyalar və İK arasında neqativ korrelyasiya əlaqəsinin olduğu nəticəsi əldə olunmuşdu [273]. Bu dövrlərdə iqtisadçılar arasında TR bolluğunun iqtisadi inkişafa əngəllər yaratmaqla, resurs sahələrində innovasiyalar üçün məhdud imkanlar yaratması fikri geniş yayılmışdır. “Resurs lənəti” fenomeninin əənəvi izahı aşağıdakı kimidir [169, s.46].

- “Holland xəstəliyi”, yəni resursların istifadəsi nəticəsində mübadilə məzənnələrinin artması daxili istehsalı qeyri-rəqabətli edir və qeyri-resurs artımını ləngidir;

- İlk əmtəələrlə ticarət şərtlərinin pisləşməsi və resurs bazarlarının qeyri-stabilliyi kapitalın toplanmasını, həmçinin iqtisadi artımı ləngidir;

- Təbii resurslar sahibkarlığı və iqtisadi artımı ləngidən renta dövrünü stimullaşdırır;

- Resurs sektorunun adətən iqtisadiyyatın digər sektorları ilə əlaqəsi zəif olur və ya heç olmur. Bunlara digər siyasi izahlar da əlavə olunur;

- Koqnitiv (bol resurs gəlirləri siyasətçilərdə qısamüddətli planlaşdırma motivlərini formalaşdırır);

- İctimai (resurslar iqtisadi artıma mane olan elitanın iqtisadi, siyasi və hərbi əsasının təsdiqlənməsini formalaşdırır);

- İnstitusional (resurs gəlirlərinin bolluğu dövlət institutlarının bazasını silkələyir və böyük dövlət müəssisələri yaradır).

Əlbəttə, bunların hər birinin təsdiqi böyük araşdırmalar tələb edir və iqtisadi-resurs modernləşdirilməsi yanaşmasına imkanlar açır [126, s. 42].

Ölkənin və ya regionun təbii sərvətlər bolluğunun ölçü meyarı kimi bu və ya digər göstəricilərinin seçilməsi, “resurs lənəti” fərziyyəsinin testləşdirilməsi nəticələrini çox hallarda əvvəlcədən müəyyən edir [100, s.82].

Resurs iqtisadiyyatının problemlərilə bağlı, “holland xəstəliyi”ni də qeyd etmək mümkündür. Belə ki, Hollandiyanın Şimal dənizində qaz yataqlarının mənimsənilməsi zamanı “qaz bumu” əmək və kapitalın, ixracın yüksək gəlirlərini ölkəyə gətirdi. Nəticədə, ticarət (istehsal) edilən əmtəələrin sıxışdırılması uzunmüddətli perspektivdə ÜDM-in azalmasına, milli valyutanın bahalaşmasına, inflyasiya, istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsinə, bütün iqtisadiyyatın deformasiyası nəticəsində, sonrakı inkişafın səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın iqtisadiyyatı xüsusilə bu vəziyyətlə, 2015-2016-cı illərdə neftin dünya qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması səbəbindən milli valyutanın devalvasiyası ilə qarşılaşdı. “Resurs lənəti”nin qarşısının alınması məqsədilə adətən üç istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi fikirləri irəli sürülür:

1. Uzunmüddətli dövr üçün planlaşdırma məqsədilə sabitləşdirici fondların, əmanət fondlarının yaradılması;
2. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması və deversifikasiyası, eyni zamanda azad ticarətin təmini;
3. Şəffaflığın yaradılması və qorunması [237].

Beləliklə, ölkələr resurs bolluğunun neqativ vəzifələrindən uzaqlaşmaq məqsədilə bir çox aktiv tədbirlərlə yanaşı, əsasən əlavə valyutanı yığa bilən stabilləşdirici fondlar yaratdılar. Azərbaycanda da bu məqsədlə XX əsrin əvvəllərində Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Beləliklə, “resurs lənəti”ni uzun müddətli dövrdə ölkənin iqtisadi inkişafında dominant rol oynayan xammal sahələrinin mənfi təsiri kimi dəyərləndirmək olar.

Azərbaycan Respublikasının neft gəlirlərinin aktiv surətdə ölkəyə daxil olduğu 2010-2019-cu illərdə resurs iqtisadiyyatının göstəricilərinə diqqət etsək, arzu olunmayan nəticələri görmək mümkündür (cədvəl 2.1). Mineral resursların, neft və qazın ixracının ölkənin ümumi ixracında payı orta hesabla bu müddətdə uyğun olaraq 79 % və 75 % olmuşdur ki, bu da ölkəyə daxil olan valyuta axınlarının $\frac{3}{4}$ -nü təşkil

Azərbaycan Respublikasının 2010-2019-cı illər üzrə resurs iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri

Cədvəl 2.1

Göstəricilər		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
İllər											
mlyn.ABŞ dolları ilə	Ümumi daxili məhsul (ÜDM)	52909,3	65951,6	69683,9	74164,4	75234,7	52996,8	37862,8	40867,9	47112,9	48174,2
	Xarici ticarət dövriyyəsi (XTD)	33160,7	44161,7	43813,5	43554,1	39407,5	25809,0	21596,6	24263,8	31782,7	33065,3
	İxracın həcmi	26560,1	34405,7	34160,6	32841,6	30219,8	16592,3	13107,5	15480,5	20316,8	19397,8
	Mineral məhsulların ixracı, o cümlədən:	20119,9	25112,5	22281,1	22255,8	20193,5	11203,4	12301,2	13912,0	17924,3	17852,7
	Neft və qazın ixracı o cümlədən:	18778,1	23485,6	20881,3	20946,1	18709,7	10371,2	11789,5	13408,9	17222,8	17180,9
	Neftin ixracı	18489,6	22911,0	20232,6	20244,1	18405,0	8866,2	10692,8	12171,3	15710,5	14814,1
	Xalis ixracın həcmi	19959,5	24649,7	24507,7	22129,1	21032,1	7375,6	4618,4	6697,2	8850,9	5730,3
Faizlə	Mineral məhsulların ixracının ÜDM-də payı	38,0	38,0	32,1	30,0	27,1	21,1	32,5	34,0	38,0	37,1
	Neft və qazın ixracının ÜDM-də payı	35,5	35,6	30,1	25,2	24,9	19,6	31,1	32,8	36,6	35,7
	Neft və qazın ixracda payı	70,7	68,3	61,1	63,8	61,9	62,5	89,9	86,6	84,8	88,6
	Mineral məhsulların ixracda payı	75,8	73,0	65,2	67,8	66,8	67,5	93,8	90,1	88,2	92,0
	Mineral məhsulların ixracının XTD-də payı	60,8	56,9	50,9	51,1	51,2	43,4	57,0	57,3	57,0	54,0
	Neft və qazın ixracının XTD-də payı	56,6	53,2	47,7	48,1	47,5	40,2	54,6	55,3	54,2	52,1
	Neft və qazın ixracının xalis ixracda payı	94	95	85	95	89	100	100	100	100	100

Qeyd: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (AR DSK) məlumatlarına əsasən ixrac olunan mineral məhsullara duz, kükürd, torpaq, daş, əhəng, filizlər, şlaklar, mineral yanacaq, neft və onun qovulma məhsulları, bitumlu maddələr və s. aiddir. Cədvəlin məlumatlarına əsasən ixrac olunan mineral məhsullar içərisində neft və qaz xammalının, xüsusən neftin xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu qeyd etmək mümkündür. Resurs iqtisadiyyatının əsas göstəricisi kimi qəbul edilən resurs sektorunun xalis ixracda qəbul edilən payının (20-40%) Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yüksək olduğunu qeyd etmək olar. Belə ki, ixrac olunan mineralməhsullar içərisində xüsusi çəkisi böyük olan neft və qazın ixracının xalis ixracda payı 2010-2014-cü illərdə orta hesabla 92%, milli valyutanın devalvasiyasının baş verdiyi 2015-ci illərdən sonra isə təkcə neft və qazın ixracı xalis ixracı üstələdiyini qeyd etmək mümkündür. Bu isə resurs iqtisadiyyatının neqativ nəticələrinin ölkədə yüksək olmasına gətirib çıxarır. Resurs bolluğunun mənfi effekti, korrupsiyanın yüksək səviyyəsi, yeni istehsal sahələrinin, ixrac məhsullarının yaradılmasının, yeni texnologiya və İKT-nin tətbiqinin elmin, biliklərin İK-nın, dövlət institutlarının aşağı səviyyədə olması göstəriciləri ilə, ölkədə azadlıq və demokratiyanın kifayət qədər qeyri-mövcudluğu və s. ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlar “neft siyasəti”nin əsas təzahürləri kimi meydana çıxır [202, s.42]. Resurs iqtisadiyyatı üçün təklif olunan müasir modellərdə asılı dəyişən olan iqtisadi artıma təsir edən bilən dəyişənləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [260]:

- baza iqtisadi göstəriciləri (adambaşına düşən ÜDM, texnoloji dəyişikliklərin düzəlişi ilə əhalinin artım tempi, iqtisadiyyata investisiyaların səviyyəsi);
- yuxarıda adları çəkilən iqtisadi göstəricilərin keyfiyyətinə təsir edən determinatorlar (ölkədə təhsil indeksi və ÜDM-in keyfiyyət tərkibi, təbii resursların ixracından gələn gəlirlərin ÜDM-də payı);
- iqtisadi və siyasi institutların ölkə daxilində inkişafını əks etdirən indikatorlar (iqtisadi azadlıq və demokratiya indeksi).

Resurs bolluğuna malik ölkələrin “resurs lənəti” ilə uğurla mübarizə aparması tədbirləri bağlı qeyd etmək olar ki, əksər ölkələr bu istiqamətdə tarixi və innovasiya yanaşmalarını optimal şəkildə uzlaşdırmağa çalışırlar [243]. Beləliklə, “Resurs

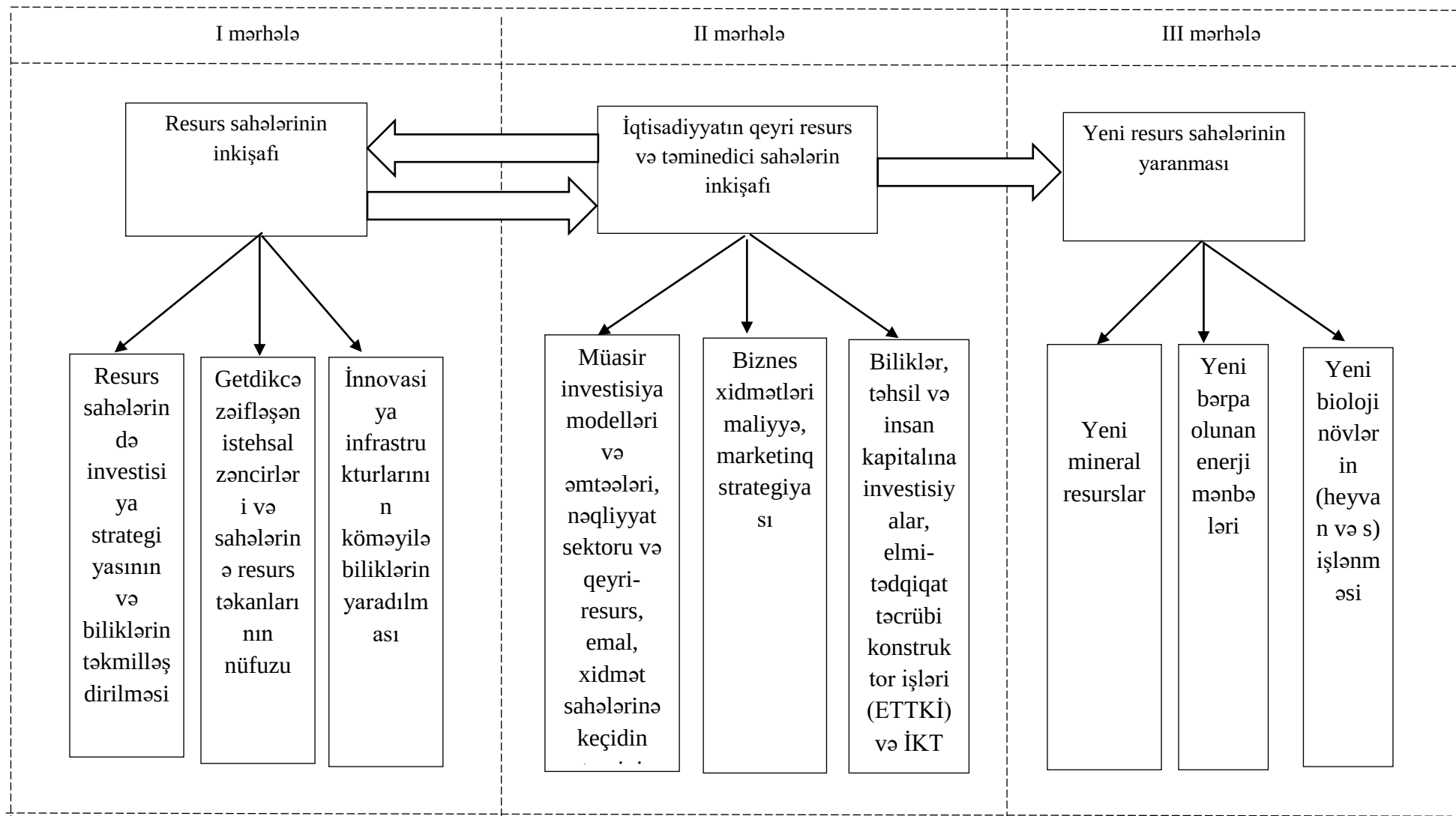
lənəti”ndən uğurla çıxan ölkələrin və yuxarıda adları çəkilən və digər tədqiqatçıların da araşdırmalarını [225] və [288] təhlil edərək, Azərbaycan Respublikasının resurs iqtisadiyyatının daha optimal modernləşdirilməsi modelini vermək mümkündür. I mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün resurs sahələrinin inkişafı artıq baş verməkdədir (şəkil 2.1.2). Sadəcə, bu sahələrdə investisiya strategiyasının və biliklərin təkmilləşdirilməsi, innovasiya və infrastrukturların köməyiylə yeni biliklərin yaradılması zəruridir. Çünki bu, dünya təcrübəsində resurs iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı mexanizminin üç istiqamətindən birilə bağlıdır:

1. Resurs sahələrində biliklərin və investisiya strategiyasının təkmilləşdirilməsi;
2. Getdikcə zəifləşən istehsal zəncirlərinə və sahələrinə resurs təkanlarının nüfuz etməsi;
3. İnnovasiya infrastrukturlarının köməyiylə biliklərin yaradılması.

Məhz bu üç istiqamətdə ölkə resurs sahələrinin tam inkişafı təmin edilməlidir. İkinci mərhələdə resurs sahələrinin iqtisadiyyatın digər qeyri-resurs, emal, xidmət və təminedicilə sahələrilə qarşılıqlı əlaqəsi formalaşdırılmalıdır.

Resurs sahələri özlüyündə maliyyə, nəqliyyat, marketinq daxil olmaqla biznes xidmətlərini stimullaşdıraraq iri həcmli nəqliyyat xidmətlərinə böyük tələbin həmçinin, qlobal resurs bazarlarını mürəkkəb marketinq strategiyasının yaranmasını zəruri edir. Bu mərhələdə, ölkədə emal və digər qeyri-resurs, xidmət sferalarının resurs sahələrilə qarşılıqlı əlaqəsi və uzlaşdırılması daimi olaraq təmin edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, faydalı qazıntıların hasilatı iri miqyaslı dəniz, torpaq resurslarının və investisiya əmtəələrinin istifadəsini və nəticədə isə böyük maliyyə qoyuluşlarını tələb edir. Bu zaman məhz, əsas inkişaf amili kimi resurs sahələrinin iqtisadiyyatın digər sektorları ilə sıx əlaqəsinə xüsusi fikir verilməlidir. II mərhələdə iqtisadiyyatın resurs sahələrinin rolunun tədricən azaldılaraq emal və xidmət sferaları ilə əvəz edilməsi proseslərinin formalaşması prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Resurs iqtisadiyyatına malik İEO və İEOÖ-in (ABŞ, Finkandiya, İsveç, Norveç, Danimarka, İslandiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada və s.) təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın resurs yönümlü və təminedicilə sahələri həmişə tarixi əlaqədə olmuş və bu əlaqələr də öz növbəsində iqtisadiyyatın təminedicilə sektorlarının resurs

Şəkil 2.1.2. Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafı, modernləşdirilməsi, transformasiyası və diversifikasiya modeli

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

sahələrinin vacib problemlərini həll edən və onun müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsinə böyük töhvə verməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Nəticədə (III mərhələdə) yeni resurs sahələri, yeni bərpa olunan enerji sektorları və s. yaranaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Bu halda resurs sahələri digər sahələrdə biliklərin inkişafının bir növ mühərriki, təkanverici rolunda çıxış edərək, yeni texnika və texnologiyaların iqtisadiyyatın digər sahələrinə də nüfuz etməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın resurs sahələri və elmtutumlu sektorlarının qarşılıqlı əlaqələri “resurs lənəti” probleminin aradan qaldırılmasına səmərəli təsir göstərərək, uyğun institusional strukturların yaranmasına, ölkədə davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına və xammal yönümlü milli iqtisadiyyatı olan Azərbaycanın TR əsasında biliklər iqtisadiyyatlı ölkəyə transformasiyasına əlverişli şərait yaradır.

2.2 Azərbaycanın torpaq resursları və onun qiymətləndirilməsi

Dünyanın torpaq resursları [69], [70]. Torpaq Allahın yaratd, təbiətin insanlara bəxş etdiyi ən böyük resurslardan biridir. Torpaq ehtiyatlarının ən xarakterik xüsusiyyəti onun planetin məhz okeandan, dəniz və s. su ehtiyatlarından xaric mövcud olan quru sahəsinə malik olmasıdır. Belə ki, yer kürəsinin ümumi sahəsi 51 milyard hektara yaxın olsa da, onun quru hissəsi - torpaq fondu isə cəmi 149 milyon km² və ya 14,9 milyard hektar təşkil edir. Torpaq fondu geniş mənada planetin bütün quru ərazisi, dar mənada isə təsərrüfat, inzibati ərazi vahidi və ya hər hansı ölkə ərazisi daxilində torpaq yerlərinin məcmusu başa düşülür. Antarktida və Qrenlandiya istisna olmaqla, yer kürəsinin bəşəriyyətin sərəncamında olan quru torpaq sahəsi cəmi 13,4 milyard hektar təşkil edir. Daha doğrusu, yer kürəsinin 70%-dən çoxu su altında yerləşmişdir. Qeyd edilən bu rəqəmlər həm bütövlükdə planet miqyasında, həm də hər bir ölkənin MS-də torpaq resurslarının nə qədər məhdud və dəyərli olmasını bir daha sübut edir. Əslində MS-nin tərkib elementlərinin əksəriyyəti torpaq resurslarının nəticəsi olaraq, onun nemətlərinin çevrilmə formasıdır. Hər bir mənada istənilən ölkə üçün qiymətli nemət hesab edilən torpağın universal TR

olmağı onun digər təbii ehtiyatlarla: meşə, su, bitki, heyvanat aləmi, faydalı qazıntılar və s. ilə birbaşa bağlı olmasıdır, başqa sözlə onların birbaşa mənbəyi olmasıdır. Eyni zamanda insanların yaşayış və təsərrüfat fəaliyyətini də torpaqsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür və torpaq insanların təsərrüfat fəaliyyətində əsas istehsal vasitəsi kimi böyük rol oynayır.

Yer kürəsinin torpaq sahəsinin 11%-ni əkin sahələri, 30%-ni meşələr, 23%-ni otlaqlar, 2%-ni şoran torpaqlar və 34%-ni isə yararsız torpaqlar təşkil edir. Dünyanın aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2.2.1) göstərilən torpaq fondu torpaq resurslarının necə istifadə edildiyini göstərir. Torpaq fondunun ən əhəmiyyətli göstəricisi ölkənin torpaq resursları ilə təmin olunmasıdır. Torpaq resursları ilə təmin olunmanın göstəricisi kimi adambaşına düşən torpaq sahəsi (hektarla) götürülür.

Hər bir ölkənin təkcə MS-nin yaranmasının əsasını deyil, bütün insanların yaşayışının təminatçısı olan torpaq fondunun strukturuna daimi olaraq iki əks proses təsir edir: belə ki, həyat-yaşayış və kənd təsərrüfatı üçün torpaq sahələrinin artırılması uğrunda insanların davamlı mübarizəsinin təsiri nəticəsində hər il dünya kənd təsərrüfatı dövrüyyəsindən orta hesabla 6-7 milyon ha, duzlaşma və bataqlıqlaşma nəticəsində isə 1,5 milyon ha torpaq sahəsi sıradan çıxır. Torpaq ekosistemin vacib tərkib hissəsi kimi bəşəriyyət tərəfindən daima diqqət və xüsusi münasibət tələb edir.

Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bütün dünya və hər bir ölkə üçün torpağın çox dəyərli resurs olması və ta qədimdən müasir dövrə qədər müharibələrin əsasən torpaq, onun qiymətli ehtiyatlarının mənimsənilməsi səbəbindən baş verməsinin danılmaz fakt olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu mənada zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan eyni zamanda torpaq örtüyünün rəngarəngliyinə və zənginliyinə görə də xüsusi diqqət cəlb edir. Azərbaycan Respublikası 1990-cı ildə müstəqillik əldə etdikdən, xüsusilə 1993-cü ildən sonra ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq respublikada bir çox islahatlar reallaşdırılmağa başlandı. Onların arasında torpaq islahatı özünəməxsus xüsusi bir əhəmiyyətə malik oldu. Müasir bazar iqtisadiyyatının özü torpaq münasibətlərinin yenidən qurulmasını zəruri etdi.

Nəticədə torpaqla bağlı bir çox qanunlar, o cümlədən, Torpaq Məcəlləsi [3], Torpaq kadastrı, torpaqla bağlı bir çox qanun, qərar və digər sənədlər qəbul olundu və ölkənin iqtisadi həyatında intensiv surətdə tətbiq olunmağa başlandı. Torpaq

Dünyanın ümumi torpaq balansı

Cədvəl 2.2.1

Torpaqların növləri	Ümumi sahə, mlyn.ha	Ümumi sahədə payı, %-lə		
		Torpaq fondu	Bütövlükdə quru sahə	Yerin səthi
Bütövlükdə torpaq fondu	13392,0	100	89,8	26,2
Məhsuldar torpaqlar, o cümlədən:	8570	64,0	57,5	16,8
kənd təsərrüfatı torpaqları, o cümlədən:	4559	34,0	30,6	8,9
əkin sahələri	1356	10,1	9,1	2,6
bağ və plantasiyalar	93	0,7	0,6	0,2
otlaqlar və biçənəklər	3110	23,2	20,9	6,1
meşə və kolluqlar	4011	30,0	26,9	7,9
Az məhsuldar torpaqlar, o cümlədən:	2816	21,0	18,9	5,5
yaşayış məntəqələri, sənaye və nəqliyyat	440	3,2	3,0	0,9
göllər, çaylar və su anbarları	317	2,4	2,1	0,6
tundra və meşə tundra sahələri	734	5,5	4,9	1,4
bataqlıqlar	400	3,0	2,7	0,8
səhrələr	925	6,9	6,2	1,8
Qeyri məhsuldar, o cümlədən:				
insanlar tərəfindən yararsızlaşdırılmış torpaqlar	450	3,4	3,0	0,9
qumluqlar və yarğanlar	378	3,8	2,5	0,7
buzlaqlar və qarla örtülü sahələr	1178	8,8	7,9	2,3
Antarktida	1523	-	10,2	3,0
Bütövlükdə quru sahə	14915	-	100,0	29,2
Dünya okeanı	36105	-	-	70,8
Yer kürəsinin səthi	51020	-	-	100,0

Mənbə: <http://www.ipages.ru>

islahatının hüquqi qanunverici bazası ölkədə torpaq münasibətlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun yenidən yaradılması və inkişafına böyük təkan verdi.

Azərbaycan Respublikasının tanınmış sərhədləri - hüdudları daxilində yerləşən bütün torpaqlar onun vahid torpaq fondunu təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin ümumi sahəsi, daha doğrusu torpaq fondu 86,6 min kv. km (86,6 min km²) təşkil edir. Onun 77%-dən çoxu istifadə edilir. Cədvəl 2.2.2-nin məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın torpaq fondunun təyinatına görə bölgüsünün dinamikası 2005, 2010-cu illərdən bəri cüzi dəyişiklikləri nəzərə almasaq, dəyişməz qalmışdır. Yalnız xüsusi qorunan ərazilərin torpaqlarının dinamikasında bir qədər artım müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 12,0%-i meşələr, 4,5%-i su altında qalan torpaqlar, 55,2%-i kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar (ondan 28,0% biçənək və öyrüş otlaqları), 28,3%-i digər torpaqlar təşkil edir [12]. Azərbaycan öz torpaqları ilə əlverişli təşkilatı, iqtisadi cəhətdən səmərəli təsərrüfatçılıq sistemi daxilində və ən əsas da yüksək məhsuldarlığın əldə edildiyi şəraitdə təqribən 38 milyon insanı bütün növ ərzaq məhsulları ilə təmin etmək [10] iqtidarındadır.

Azərbaycan Respublikasının torpaq fondu Torpaq Məcəlləsinə görə dövlət kadastrında və torpaq üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı sənədlərində sərhədləri, ölçüləri, coğrafi mövqeyi, hüquqi statusu, rejimi, təyinatı və digər göstəriciləri əks etdirilmiş yer səthinin bir hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının torpaq sahəsi - vahid torpaq fondu üzərində üç mülkiyyət hüququ vardır [5]:

1. Dövlət mülkiyyətində saxlanılan dövlət torpaqları, ümumi sahəsi - 4929807 ha və ya 49,3 min kv.km.
2. Bələdiyyə mülkiyyətinə verilən bələdiyyə torpaqları, ümumi sahəsi - 2022768 ha və ya 20,23 min kv.km.
3. Xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar, ümumi sahəsi - 1702906 ha və ya 17,03 min kv.km.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət mülkiyyətində olan torpaqlar ölkənin ümumi ərazisinin 56,9%-ni, 23,4%-ni bələdiyyə mülkiyyəti və 19,7%-ni isə xüsusi mülkiyyət təşkil edir. Dövlət mülkiyyətində olan torpaqlara dövlət

**Azərbaycan Respublikasının 2005, 2010 - 2019-cu illər üzrə torpaq ehtiyatlarının - ümumi torpaq fondunun təyinatına
görə bölgüsü**

Cədvəl 2.2.2
ilin sonuna, min.ha

İllər Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ölkənin ümumi torpaq sahəsi - cəmi, o cümlədən:	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0
kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar - cəmi, ondan:	4758,6	4766,8	4768,7	4768,3	4769,8	4769,7	4769,8	4772,0	4777,5	4779,5	4779,7	
çoxillik əkmələr	221,5	227,4	227,2	230,9	230,3	233,5	237,0	241,1	246,8	255,0	260,3	
biçənək və örüş-otlaq sahələri	2693,9	2655,3	2655,8	2640,6	2614,2	2609,7	2595,1	2532,9	2436,2	2426,6	2423,4	
Qeyri-kənd təsərrüfatı torpaqları, cəmi, o cümlədən:	3901,4	3893,2	3891,3	3891,7	3890,2	3890,3	3890,2	3887,1	3882,5	3880,5	3880,3	
meşə sahələri	1037,8	1040,7	1040,8	1040,8	1040,2	1040,3	1040,3	1040,3	1040,3	1040,2	1040,3	
su altında olan torpaqlar	394,1	397,8	394,5	394,2	394,1	393,7	394,5	393,0	393,8	394,6	394,6	
digər torpaqlar	2469,5	2465,1	2458,0	2456,3	2455,9	2456,3	2455,4	2453,8	2453,8	2445,7	2445,4	

Mənbə: AR DSK, AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin məlumatları, www.stat.gov.az

hakimiyyət orqanlarının və dövlət obyektlərinin yerləşdiyi torpaqlar: yay, qış otlaqları və meşə fondu torpaqları, su fondu torpaqları, xüsusi mühafizə olunan ərazilərin torpaqları, həmçinin elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin, dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarının daimi istifadəsində olan və eləcə də dövlət ehtiyat fondu torpaqları aiddir. Bələdiyyə mülkiyyətinə: ümumi istifadədə olan torpaqlar, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan torpaqlar, ehtiyat fondu torpaqları, həmçinin şəhərlərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin torpaqları və əhalinin mal-qara üçün istifadə etdikləri öyrüş sahələrinin torpaqları da aiddir.

Xüsusi mülkiyyətdəki torpaqlara: vətəndaşların qanuni istifadəsindəki fərdi yaşayış evlərinin, həyətyanı sahələrin fərdi, kollektiv və kooperativ bağların, dövlət bağçılıq təsərrüfatının tabeçiliyindəki bağların altında olan, həmçinin özəlləşdirilən torpaq sahələri aiddir.

Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının qiymətləndirilməsinin əsasları [69]. Azərbaycan Respublikasının vahid torpaq fondu məqsədli təyinatına və hüquqi rejiminə görə aşağıdakı tərkibə malikdir:

1. Kənd təsərrüfatı məqsədi üçün istifadə olunan torpaqlar.
2. Yaşayış təyinatlı - şəhər, qəsəbə və kəndlərin sərhədləri daxilində yerləşən ümumi torpaq sahələri.
3. Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş torpaqlar.
4. Xüsusi qorunan ərazilərə aid edilən torpaqlar.
5. Meşə fonduna aid torpaqlar.
6. Su fonduna aid torpaqlar.
7. Ehtiyat fonduna ayrılan torpaqlar.

İqtisad elmində davamlı inkişafın əsasını təşkil edən faktorların dəyişməsini özündə əks etdirən MS iqtisadi kateqoriya kimi təkrar istehsal edilən, həmçinin, təbii, insan və maliyyə kapitalının məcmusu kimi təqdim olunur. Əslində bütün növ sərvətlərin və yuxarıda adları qeyd edilən bütün kapital növlərinin başlıca, ilkin mənbəyi və hər bir millətin, böyük sərvəti hesab edilən torpaq resursları ölkənin,

dövlətin MS-nin bazasıdır. Ona görə də onun MS-də yeri və qiymətləndirilməsi çox mühüm faktor kimi dəyərləndirilməlidir [69], [70].

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin demək olar ki, əksəriyyətinin makroiqtisadi göstəriciləri, o cümlədən TR daxil olmaqla, MS göstəricisi əsas baza kimi ən geniş istifadə olunan MHS-2008-ə əsasən hesablanır. MHS-2008 iqtisadi siyasətin təhlili və elmi tədqiqatların işlənməsi üçün müəyyən edilən hərtərəfli, qarşılıqlı razılaşdırılmış və mütəhərrik makroiqtisadi hesablar sistemini özündə birləşdirən konseptual bir bazadır. Artıq məlum olduğu kimi, MHS-2008 BMT, Avropa Komissiyası, İƏ və İT, BVF və DB qrupu tərəfindən işlənmiş və nəşr edilmişdir [177]. Müasir dövrün tələblərinə uyğun MS-nin tərkibinin müəyyən edilməsi zamanı torpaq resursları təbii kapital kimi MS-nin qeyri-maliyyə maddi aktivlər bölməsinin qeyri-istehsal aktivləri alt bölməsinə aid edilmişdir [64, s.71]. Torpaq və digər təbii resursların iqtisadi aktiv kimi çıxış etməsi üçün onların ayrı-ayrı şəxslərin, dövlət orqanlarının, cəmiyyətin mülkiyyətində olması vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Birliyinin Eurostat komissiyası tərəfindən torpaqlarla bağlı hazırladığı təlimatlarda torpaqların dəyərlərinin hesablanması məqsədilə birbaşa yanaşma metodu üzrə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək tövsiyə olunur [226. s.54]:

$$LV_t = \sum_{t=1}^n P_{it} * X_{it} \quad (2.2.1)$$

Burada: LV_t - t ilində torpağın ümumi dəyəri;

P_{it} - müşahidə olunan ildə torpaq növünün qiyməti;

X_{it} - müvafiq torpaq sahəsinin ölçüsüdür.

Bütün torpaq növləri üzrə hesablamaların hamısını yekunlaşdıraraq ümumi torpaqların dəyərini hesablamaq olar. Torpaqların dəyəri istifadə və yaşayış yerindən asılı olduğu üçün torpaqlar və torpaq istifadəçiləri üçün qeyd edilən hesablamaların aparılması ilə torpaqları qiymətləndirmək mümkündür.

Beləliklə, MHS-2008-ə əsasən torpaq qeyri-istehsal aktivləri kimi onun cari qiyməti üzrə dəyərləndirilir. AR DSK tərəfindən MHS-2008-ə əsasən hazırlanan “Təbii ehtiyatların MHS-nin prinsiplərinə uyğun uçotuna dair Metodoloji izahatlar”da

[8] torpaq resurslarının qiymətləndirilməsilə bağlı bir sıra metodoloji prinsiplər müəyyən edilmişdir. Torpağın bütün kateqoriyaları üçün cari dəyərinin hesablanması aşağıdakı düstur üzrə həyata keçirilir [8, s.8].

$$V_0 = \sum_{t=0}^T \frac{N_t Q_t}{(1+r)^t} \quad (2.2.2)$$

Burada: V_0 - təbii sərvətlərin (torpağın) ehtiyatlarının dövrün əvvəlki vəziyyətinə cari dəyəri:

N_t - təbii sərvətlərin (torpağın) istifadəsindən əldə edilən xalis gəlirin istehsal edilmiş məhsul vahidinə düşən həcmi;

Q_t - təbii sərvətlərin istifadəsi hesabına istehsal olunmuş məhsulun həcmi;

r - diskont dərəcəsi;

T - təbii ehtiyatların mövcud olması müddəti (illərin sayı).

Nəticədə, torpağın hər kateqoriyası üzrə hesablanmış cari dəyərləri torpaq ehtiyatlarının ümumi dəyərinin müəyyən edilməsi üçün toplanılır. Beləliklə, torpaq ehtiyatlarını qiymətləndirmək üçün kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılmış aşağıdakı məlumatlar tələb olunur:

- torpaq ehtiyatları fiziki (natura) ifadədə;
- torpaq sahələrinin bazar qiyməti, yaxud icarə haqqının dərəcəsi.

Torpaq resurslarının natura ifadəsində (kv.km və ya ha) müəyyənləşdirilməsi və torpaq sahələrinin onların iqtisadi əhəmiyyəti üzrə qruplara bölüşdürülməsi torpaqların ölkədə mövcud olan uçotunun məlumatları əsasında aparılmalıdır. Belə uçot ölkədə müxtəlif nazirliklər, qurumlar (xüsusilə, AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Kənd təsərrüfatı Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və s.) və elmi təşkilatlar (məsələn, kartoqrafiya, coğrafiya institutları) tərəfindən yerinə yetirilir və digər zəruri məlumatlar həyata keçirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların qiymətləndirilməsində ən mühüm məsələlərdən biri də onların bal ilə dəyərləndirilməsidir. Bu metodun reallaşdırılması üçün torpaqların keyfiyyəti, məhsuldarlığı barədə mühüm tədqiqatların aparılması lazım gəlir. Ancaq, bir çox ölkələrdə torpaqların qiymətləndirmə səviyyələri müxtəlif olmuşdur. Bal şkalası ilə qiymətləndirmə metodu keçmiş SSRİ-də əkin sahələri, kənd

təsərrüfatına yararlı torpaqlar, ümumi istehsal məhsuluna, əldə edilən təmiz gəlirə görə qiymətləndirilmişdir. Məlum olduğuna görə, torpaqların təbii məhsuldarlığını özündə əks etdirən amillər çoxşaxəlidir. Bununla bağlı, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində torpaqların təbii növlərinə görə (məsələn: əkin-dinc, biçənəklər, örüşlər və s.) ayrılması təkcə əkin sahələrindən deyil, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların digər sahələrinin də yararlılıq dərəcəsini aşkarlamağa zərurət yaradır. Məhz, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təbii şəraitinə görə çox mürəkkəb olması səbəbindən bu məsələdə də onları təbii landşafta görə ayırmaq məqsədlidir. Landşafta düzgün qiymət verilməsi isə özlüyündə ekoloji problemlərin yaranmasının qarşısının alınmasında böyük rolu vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin MS-nin tərkibinə daxil olan istehsal olunmayan qeyri-maliyyə aktivləri kimi torpaq resurslarının qiymətinin hesablanması üçün AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Dövlət Yer Quruluşu, Layihə, Tədqiqat Mərkəzinin təqdim etdiyi məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Qeyd edilən xidmət tərəfindən kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların aşağıdakı keyfiyyət qruplarına görə kənd təsərrüfatı yerləri üzrə paylanması həyata keçirilərək, dəyərləndirilmişdir:

1. Kənd təsərrüfatına yararlı sahələr:

- a) əkin-dinc;
- b) çoxillik əkmələr;
- c) biçənəklər;
- d) örüşlər

2. Həyətyanı sahələrin kənd təsərrüfatına yararlı hissəsi (əkin və çoxillik əkmələr).

3. Həyətyanı torpaq sahələri və digər təsərrüfat dövriyyəsində olan sahələr də daxil olmaqla kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ölkə üzrə torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı sənədlər üzrə həyata keçirilir:

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 23 iyul tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında torpaqların yeni normativ qiymətinin müəyyən edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Kabinetinin qərarı və “Azərbaycan Respublikasında torpaqların normativ qiymətinin müəyyən edilməsi haqqında Əsasnamə”[7].

2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 23 iyul tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Kadastr qiymət rayonları və yarım rayonları üzrə torpaqların normativ qiyməti” [8].

3. “Özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin normativ qiyməti haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barəsində” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 27 aprel tarixli 93 nömrəli qərarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı (29 may 2008-ci il, № 120) [81].

4. Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi Kollegiyasının ...aprel 2020-ci il tarixli 02 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş balans sənədi: “Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin təbii - təsərrüfat yerləri üzrə bölüşdürülməsinə dair məlumat (01 yanvar 2020-ci il vəziyyətinə)” [9].

Azərbaycan Respublikası üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların qiymətləndirilməsi [69]. AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin təqdim etdiyi materiallar əsasında, Azərbaycan Respublikası üzrə həyətianı torpaq sahələri və digər təsərrüfat dövriyyəsində olan sahələr də daxil olmaqla, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların dəyəri cəmi 3362,7 milyon manat və ya 3,4 milyard manat təşkil etmişdir (cədvəl 2.2.3). Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların qiymətləndirilməsi, cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi Azərbaycanın 52 rayonu üzrə həyata keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ağdam və Fizuli rayonları üzrə belə torpaqların dəyərinə yalnız 2020-ci ilin 9 noyabr razılaşmasına qədər olan və işğal altında olmayan ərazilər daxil edilmişdir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların dəyərində işğaldan azad olunan yeddi rayonun: Fizuli, Ağdam, Zəngilan Qubadlı, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın və Qarabaq iqtisadi rayonunun Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati ərazilərinin bu növ torpaqlarının dəyəri məlum səbəblərə görə nəzərə alınmamışdır. İşğaldan azad olunan yeddi rayonun ərazisinin torpaqlarının keyfiyyət qruplarına görə kənd təsərrüfatı üzrə yerləri üzrə paylanması məlumatlarının hazır

olmaması və bu istiqamətdə tədqiqatlara, ölçmələrə yenidən başlanması səbəbindən hal-hazırda bu rayonların kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarını qiymətləndirmək qeyri-mümkün olmuşdur. Qarabaq iqtisadi rayonun yuxarıda qeyd edilən ərazilərinin isə torpaqlarını qiymətləndirmək hələlik zəruri məlumatların olmamasına görə də qeyri-mümkündür. Ölkə üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların qiymətləndirilməsi hesablamalarını (cədvəl 2.2.3) nümunə kimi Göyçay rayonu, Aran-Şirvan qiymət (kadastr) rayonu üzrə aşağıdakı kimi qeyd etmək olar (hesablamalar 2.2.1 ifadəsinə uyğun, qəbul edilən müxtəlif əmsallar və keyfiyyət qrupları üzrə həyata keçirilmişdir):

1. II keyfiyyət qrupu üzrə əkin üçün yararlı torpaqların dəyəri:

$$5377000 \times 1,05 : 5000 \times 2894 = 3267818 \text{ manat}$$

Burada:

5377000 - II keyfiyyət qrupu üzrə əkin və dinc torpaqların normativ qiyməti, man/ha [8];

1,05 - Göyçay rayonu üzrə əkin və dinc torpaqların normativ qiymətinin hesablanması üçün tətbiq edilən əmsal [7];

5000 - denominasiya əmsalı;

2894 - əkin, dinc kənd təsərrüfatı yerlərinin dəyəri, manatla (cədvəl 2.2.4)

Analoji olaraq Göyçay rayonunun digər keyfiyyət qrupları üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların dəyəri aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

2. III keyfiyyət qrupu üzrə əkin üçün:

$$4670700 \times 1,5 : 5000 \times 10956 = 10746160 \text{ manat.}$$

3. IV keyfiyyət qrupu üzrə əkin üçün:

$$2167600 \times 1,5 : 5000 \times 6822 = 3105347 \text{ manat.}$$

4. II keyfiyyət qrupu üzrə çoxillik əkmə üçün:

$$4157100 \times 1,15 : 5000 \times 891 = 851915 \text{ manat.}$$

5. III keyfiyyət qrupu üzrə çoxillik əkmə üçün:

$$2953700 \times 1,15 : 5000 \times 2227 = 1512915 \text{ manat.}$$

6. IV keyfiyyət qrupu üzrə çoxillik əkmə üçün:

$$1669200 \times 1,15 : 5000 \times 1336 = 512912 \text{ manat.}$$

**Azərbaycan Respublikası üzrə 01.05.2020-ci il tarixə torpaqların keyfiyyət qruplarına görə kənd təsərrüfatı yerləri
üzrə paylanması və onların dəyəri**

**Cədvəl 2.2.3
manat**

Sıra sayı	Rayonların adı	O cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı sahələr				Həyətə sahələrin kənd təsərrüfatına yararlı hissəsi (əkin və çoxillik əkmələr)	Həyətə torpaq sahələri və digər təsərrüfat dövrüyyəsində olan sahələr də daxil olmaqla kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi	Qeyd
		Əkin-dinc	Çoxillik əkmələr	Biçənəklər	Örüşlər			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Abşeron	136284917	5106860		30152959	4677546	176222282	
2	Ağcabədi	108137541	603036		29613037	7272382	145625996	
3	Ağdam	41906835	252811		1212717	8237331	5160694	
4	Ağdaş	35472412	638839	360595	7092175	8448963	52012984	
5	Ağstafa	14390311	1466134	583142	14491750	3822687	34754024	
6	Ağsu	40506829	2381432	326965	15529312	3958771	62703309	
7	Astara	9413369	6098766	209160	1044309	6410022	23175626	
8	Balakən	33961983	26191670	498107	4492588	10145820	75290168	
9	Beyləqan	65654815	464525		16904143	3346416	86369899	
10	Bərdə	81161189	11853		5942780	13077156	100192978	
11	Biləsuvar	81842352			7180911	3140087	92163350	
12	Cəbrayıl	232126			31055	17200	280381	
13	Cəlilabad	52891489	4840149	1560977	14064735	11971190	85328540	

14	Daşkəsən	1159558		3886512	5180156	1038660	11264886	
15	Füzuli	13074192	247433		4190089	639288	18151002	
16	Gədəbəy	4829051		3762558	5735426	4041786	18368821	
17	Goranboy	29656557	941135	1445721	13279022	5546741	50869176	
18	Göyçay	17119325	2877742		6580680	6962309	33540056	
19	Göygöl	6704127	810739	1368704	5202395	2149799	16235764	
20	Hacıqabul	49421618	22037		6711794	2732371	58887820	
21	Xaçmaz	50136218	12407133	16258	6519488	10161930	79241027	
22	Xızı	11716365		529267	42499784	6484422	61229838	
23	İmişli	54046066	9784		11324789	10756228	76136867	
24	İsmayılı	27369020	4840278	1655298	27136674	4227632	65228902	
25	Kürdəmir	52385660	624338		13615031	9447080	76072109	
26	Qax	61349553	17994819		19806537	8144038	107294947	
27	Qazax	12501249	1911271	494337	3525101	2998905	21430863	
28	Qəbələ	77809005	14662402	801407	9382487	7422571	110077872	
29	Qobustan	16749865	52073		18567309	350028	35719275	
30	Quba	26994669	8661913	11829093	52008276	12806627	112300578	
31	Qusar	63051726	6593941	7471057	15563968	6241186	98921878	
32	Lerik	4775787	410858	913262	5918365	1029773	13048045	
33	Lənkəran	13458684	26263605	663402	2650965	7114041	50150697	
34	Masallı	43668544	4267831	1187796	1809642	7395630	58329443	
35	Neftçala	41878794			7414667	2477735	51771196	
36	Oğuz	60105348	2822470	1187796	9224309	11030689	84370612	
37	Saatlı	62487178	80741		7569258	12626345	82763522	
38	Sabirabad	63705302	197830		496609	14589940	78989681	
39	Salyan	38663793	314383		8871656	10951433	58801265	

40	Samux	15671325	3342395	28678	977901	1787900	21808199	
41	Siyəzən	14881612	197835	255300	14081964	1351065	30767776	
42	Şabran	24414137	1283373	2930247	14063487	3371545	46062789	
43	Şamaxı	35321548	3758485	1083597	35730916	2277379	78171925	
44	Şəki	222766459	5678234	347667	35545071	17393966	281731397	
45	Şəmkir	33194578	4394902	933877	10125823	8269566	56918746	
46	Tərtər	34730936	621793		3782409	5466756	44601894	
47	Tovuz	19606387	2227893	1410035	13558862	6586297	43389474	
48	Ucar	13401103	70785		5043030	7851173	26366091	
49	Yardımlı	4169625	19971	1348928	2917729	1170329	9626582	
50	Yevlax	30362580	903402	960663	12318170	2456436	47001251	
51	Zaqatala	75535106	11658274	652983	7526609	24357531	119730503	
52	Zərdab	33069629	272370		5979429	2318010	41639438	
	Cəmi	216378447	189500543	50703389	620188348	338550711	3362741438	

Qeyd: AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Göyçay rayonunun torpaqlarının keyfiyyət qruplarına görə kənd təsərrüfatı yerləri üzrə paylanması

Cədvəl 2.2.4

Sıra sayı	Rayonların adı	Keyfiyyət qrupu	Kənd təsərrüfatı yerləri, manat					Kənd təsərrüfatı yerlərinin cəmi	Sair torpaqlar	Ümumi sahə
			Əkin dinc	Çoxillik əkmələr	Təbii biçənəklər	Kəndyanı örüşlər	Həyət yanı			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	Aran-Şirvan qiymət (kadastr) rayonu 2020-ci ilin tədqiqatı	I 100-81	-	-	-	-	5455	5455		
		II 80-61	2894	891		686		4471		
		III 60-41	10956	2227		11437		24620		
		IV 40-21	6822	1336		10294		18452		
		V 20-0				458		458		
	Cəmi		20672	4454	-	22875	5455	53456		

Qeyd: AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

7. Örüş torpaqları üçün:

$$1438400 : 5000 \times 22875 = 658068 \text{ manat.}$$

8. Həyətyanı torpaqlar üçün I keyfiyyət qrupu üzrə (əkin sahələri):

$$6077700 \times 1,05 : 5000 \times 5455 = 6962308 \text{ manat.}$$

Beləliklə, analoji qayda ilə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı (kənd təsərrüfatı təyinatlı) torpaqların dəyəri bütün rayonlar üzrə hesablanmış və ölkə üzrə hesablanma nəticələri cədvəl 2.2.3-də verilmişdir. Beləliklə, cədvəlin məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikası üzrə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların ümumi dəyəri 3362,74 milyon manat təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası üzrə yaşayış məntəqələri üzrə (tikinti altında olan) torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının bütün rayonlarının və zona şəhərlərinin yaşayış məntəqələri (tikinti altında olan) üzrə torpaq sahələrinin və onların dəyərinin qiymətləndirilməsi yuxarıda qeyd edilən normativ sənədlər əsasında müəllif tərəfindən aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir (hesablama nümunəsi Abşeron rayonu üzrə verilmişdir (bax: cədvəl 2.2.5).

1. Abşeron rayonu üzrə tikinti altında olan torpaqların sahəsi [9]:

$$4334 - 2807 = 1527 \text{ ha}$$

Burada: 4334 - həyətyanı sahələrin cəmi, ha;

2807 - kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahələri, ha;

2. Abşeron rayonu üzrə tikinti altında olan (yaşayış sahələrinin) torpaqların dəyəri:

$$6171800 \times 1,35 : 5000 \times 1527 = 2544571,4 \text{ manat} = 2,54 \text{ mln.manat.}$$

Burada: 6171800 - I keyfiyyət qrupu üzrə (100 bal qəbul edilir) torpaqların normativ qiyməti, man/ha [8];

1,35 - Abşeron rayonu üzrə torpaqların normativ qiymətinin hesablanması üçün tətbiq edilən əmsal [7]; 5000 - denominasiya əmsalı;

1527 - Abşeron rayonu üzrə tikinti altında torpaqların sahəsi, ha [9]:

Beləliklə, Abşeron rayonu üzrə tikinti altında (yaşayış sahələrinin) torpaqların sahələrinin ümumi dəyəri 2544571,4 manat və ya 2,5 milyon manatdır. Analoji qayda ilə Azərbaycan Respublikasının tikinti altında torpaqlarının qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikası üzrə 01 yanvar 2020-ci il tarixə tikinti altında (yaşayış sahələri) və şərti yararsız (digər) torpaq sahələri və onların qiymətləndirilməsi (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa əraziləri istisna olmaqla).

Cədvəl 2.2.5

Sıra sayı	Rayon və respublika tabeli şəhərlərin adı	Ümumi sahə, ha	Həyətyanı sahələrin cəmi, ha	O cümlədən	Həyətyanı torpaq sahələri və digər təsərrüfat dövriyyəsində olan sahələr də daxil olmaqla k/t yararlı torpaqların cəmi, ha	Tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələrin cəmi, ha (qr4-qr5)	Şərti yararsız (digər) torpaq sahələri nin cəmi, ha (qr3- qr6)	Tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələrinin dəyəri	Şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin dəyəri	Qeyd
				Kənd təsərrüfa- tına yararlı, ha						
								mln.manat		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Abşeron	218340	4334	2807	113468	1527	104872	2,54	14,89	
2	Ağcabədi	175600	4535	3960	13039	575	45561	1,14	9,62	
3	Ağdam	109390	6429	5861	81293	568	28097	1,12	5,93	
4	Ağdaş	102305	6108	5841	66061	267	36244	0,39	5,51	
5	Ağstafa	150370	4541	4098	94138	443	56232	0,29	6,94	
6	Ağsu	102470	3037	2832	77851	205	24619	0,23	3,74	
7	Astara	61643	4013	3550	17563	463	44080	0,84	9,23	
8	Balakən	92427	3057	2662	36307	395	56120	1,27	24,32	
9	Beyləqan	113113	2010	1703	80549	307	32564	0,6	6,88	
10	Bərdə	100964	7103	6655	72143	448	288821	0,86	6,09	
11	Biləsuvar	135789	2378	1913	111917	465	23872	0,76	3,88	

Cədvəl 2.2.5-in ardı

12	Cəbrayıl	105347	1079	815	52409	264	52938	0,17	4,78	
13	Cəlilabad	144143	11824	11313	108611	511	35532	0,54	4,44	
14	Daşkəsən	104605	1730	1581	60131	155	44474	0,1	3,32	
15	Füzuli	141226	2285	2122	110458	163	30768	0,13	2,91	
16	Gədəbəy	123298	6284	5834	75943	450	47355	0,31	3,53	
17	Goranboy	170025	6499	6296	126371	203	43654	0,13	3,26	
18	Göyçay	73567	6087	5455	53456	632	20111	0,81	2,31	
19	Göygöl	91675	3102	2489	61187	613	30488	0,53	3,77	
20	Hacıqabul	160235	2320	1839	75253	481	84982	0,68	14,19	
21	Xaçmaz	106731	5390	4578	61729	812	45002	1,8	9,04	
22	Xızı	166789	626	401	93570	220	73219	0,36	9,35	
23	İmişli	189026	8103	7309	121998	794	67028	1,17	11,19	
24	İsmayilli	207372	4576	4165	93679	411	113693	0,42	13,05	
25	Kəlbəcər	198972	911	753	90261	158	108711	0,07	5,07	
26	Kürdəmir	161561	7770	7332	120054	438	41507	0,56	6,31	
27	Qax	149380	2458	1946	6617	512	82563	1,81	29,96	
28	Qazax	69229	2937	2937	18277	256	18705	0,23	2,31	
29	Qəbələ	154850	2203	1874	56637	329	98213	1,15	42,57	
30	Qobustan	136938	922	420	83955	502	52983	0,42	5,17	
31	Quba	261032	6194	5680	144865	514	116167	0,3	23,35	
32	Qubadlı	79812	543	454	34083	89	45729	0,05	2,13	
33	Qusar	149953	3925	3276	84651	649	65302	0,78	13,12	
34	Laçın	182603	927	720	89133	207	93470	0,11	4,36	
35	Lerik	108127	1979	1711	57607	268	50520	0,16	2,99	
36	Lənkəran	153941	4665	3426	26545	1239	127396	2,57	26,68	
37	Masallı	72097	3812	3385	35881	427	36216	0,93	7,59	

Cədvəl 2.2.5-in ardı

38	Neftçala	145171	2359	1751	99733	608	45438	0,86	7,59	
39	Oğuz	107739	2643	2567	37802	76	69937	0,27	30,31	
40	Saatlı	118047	8716	8262	105058	454	12989	0,69	2,17	
41	Sabirabad	146911	11582	9727	100465	1855	46446	2,78	7,75	
42	Salyan	160253	7816	7233	103655	583	56598	0,88	9,45	
43	Samux	144857	2210	2070	60702	140	84155	0,12	10,39	
44	Siyəzən	68005	1686	773	38878	913	29127	1,6	5,85	
45	Şabran	108056	2405	1929	54798	476	53258	0,83	10,7	
46	Şamaxı	171275	2668	2381	116468	287	54807	0,27	6,29	
47	Şəki	243275	4902	4655	149598	247	93679	0,76	40,6	
48	Şəmkir	167281	9395	8948	123744	447	43537	0,41	5,38	
49	Tərtər	42258	2982	2731	31857	251	10401	0,5	2,2	
50	Tovuz	194209	8029	7550	113876	479	80333	0,29	9,92	
51	Ucar	83398	6821	6459	46789	362	36609	0,44	5,56	
52	Yardımlı	66720	2510	2314	41889	196	24831	0,1	1,47	
53	Yevlax	144210	2824	1962	85788	862	58422	1,08	8,88	
54	Zaqatala	134501	6296	5926	56766	370	77735	1,3	33,69	
55	Zəngilan	72550	553	412	33960	141	38590	0,06	1,8	
56	Zərdab	85560	2038	1718	57029	320	28531	0,43	4,34	
57	Babək	82842	2756	2475	30897	281	51945	0,27	4,61	
58	Culfa	92630	1593	1400	25742	193	66888	0,16	5,94	
59	Kəngərli	70489	1430	1284	26539	146	43950	0,14	3,9	
60	Ordubad	97899	1933	1788	22158	145	75741	0,11	6,73	
61	Sədərək	16374	958	897	7483	61	8891	0,06	0,79	
62	Şahbuz	83658	1100	987	30352	113	53306	0,04	2,23	
63	Şərur	87226	3421	3421	16351	380	58289	0,35	5,18	

Cədvəl 2.2.5-in ardı

64	Naxçıvan şəh.	19157	942	730	5209	-	-	277,78	-	
65	Naxçıvan MR	550275	14513	12982	177317	-	-	-	-	
66	Yuxarı Qarabağ	440372	3522	3042	184971	-	-	-	-	
67	Bakı	188396	5767	3347	25925	-	-	65561,81	-	
68	Gəncə	12496	1385	914	4038	-	-	562,32	-	
69	Mingəçevir	12963	388	275	5065	-	-	187,96	-	
70	Naftalan	3573	307	183	2694	-	-	34,3	-	
71	Sumqayıt	10915	528	309	2796	-	-	491,18	-	
72	Şirvan	7270	391	283	893	-	-	105,42	-	
	Şəhərlər üzrə cəmi:	235613	8766	5311	41411	-	-		-	
	Azərbaycan üzrə cəmi:	8655481	262829	231331	4779691	-	-	67261,9	587,5	

Qeyd 1. Cədvəl AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Dövlət Yer Quruluşu Layihə, Tədqiqat Mərkəzinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib, hesablanmışdır.

Qeyd 2. Hesablamaların nəticələrində Qarabaq iqtisadi rayonun Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa şəhərinin torpaq sahələri barədə zəruri məlumatların olmaması səbəbindən nəzərə alınmamışdır.

bütün rayonlar və şəhərlər üzrə həyata keçirilmiş və hesablamaların nəticələri cədvəl 2.2.5-də verilmişdir (Qarabaq iqtisadi rayonun Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Şuşa əraziləri istisna olmaqla).

Zonalar üzrə tikinti altında torpaq (yaşayış sahələrinin) sahələrinin dəyərinin hesablanması Bakı şəhəri nümunəsində aşağıdakı kimi həyata keçirilmişdir (bax: cədvəl 2.2.5):

Bakı şəhəri üzrə tikinti altında torpaq sahələrinin dəyərinin hesablanması.

1. Bakı şəhərinin ümumi sahəsi [9]:

$$188396 \text{ ha} \times 10000 \text{ kvm} = 1883960000 \text{ kvm} \quad (1\text{ha} = 10000 \text{ kvm olmaqla})$$

2. [81] üzrə sonuncu zonalarda yerləşən torpaq sahələrinin 100kv. metrinin bazis qiymətinə əsasən (7№-li əlavə üzrə) Bakı şəhərinin 12-ci zonasının 100 kv.metrinin qiyməti 400 manat təşkil etdiyi üçün: 1kv.metrinin qiyməti 4 manat alınır ($400:100=4\text{man}$)

[81] əsasən, Bakı şəhəri üzrə birinci zona əmsalı 8,7 qəbul edilmişdir. Bu halda Bakı şəhərinin tikinti altında torpaqlarının sahələrinin ümumi dəyəri:

$$4 \times 8,7 \times 1883960000 = 65561808000 \text{ manat} = 65561,8 \text{ mln.manat}$$

Analoji olaraq Gəncə şəhəri üçün də uyğun hesablamaları həyata keçirmək mümkündür (bax: cədvəl 2.2.5):

1. Gəncə şəhərinin ümumi sahəsi [9]:

$$12496 \text{ ha} \times 10000 \text{ kvm} = 124960000 \text{ kvm}$$

2. [81] əsasən, (7№-li əlavə üzrə) 1kv. metrin bazis qiyməti:

$$90 \text{ manat} : 100 = 0,9 \text{ manat təşkil edir.}$$

[81] əsasən, (2№-li əlavə üzrə) Gəncə şəhəri üzrə birinci zona əmsalı 5,0-dir. Bu halda Gəncə şəhəri üzrə tikinti altında torpaq sahələrinin ümumi dəyəri:

$$0,9 \times 5 \times 124960000 = 562320000 \text{ manat} = 562,32 \text{ mln.manat.}$$

Azərbaycan Respublikasının digər birinci zonaları üzrə (Mingəçevir, Naftalan, Sumqayıt, Şirvan, Naxçıvan) də tikinti altında torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi analoji olaraq həyata keçirilmiş və hesablamaların nəticələri cədvəl 2.2.5-də verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası üzrə şərti yararsız torpaqların (digər) torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikası üzrə şərti yararsız (digər) torpaqların dəyərinin hesablanması nümunə kimi Abşeron rayonu üzrə aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir (bax: cədvəl 2.2.5):

1. Abşeron rayonu üzrə şərti yararsız torpaqların sahəsi [9]:

$218340 - 113468 = 104872$ ha təşkil edir.

Burada:

218340 - Abşeron rayonunun ümumi sahəsi, ha.

113468 - həyətyanı torpaq sahələri və digər təsərrüfat dövriyyəsində olan sahələr də daxil olmaqla kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi, cəmi, ha.

2. [8]-dən istifadə etməklə, Abşeron rayonu üzrə şərti yararsız torpaqların dəyərini hesablayaq:

$709700 : 5000 \times 104872 = 14885531,68$ manat = 14,89 mln.manat

Burada:

709700 - şərti yararsız torpaqların normativ qiyməti, man/ha;

5000 - denominasiya əmsalı;

104872 - Abşeron rayonu üzrə hesablanmış şərti yararsız torpaqların ümumi sahəsi, ha.

Qeyd etmək lazımdır ki, şərti yararsız torpaqların dəyərinin hesablanması zamanı əmsal qiymətlərindən deyil, yalnız bir hektar üçün şərti yararsız torpaqların normativ qiymətindən istifadə olunur: [8] üzrə. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası üzrə analogi qaydada hesablanan tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələri və şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi üzrə nəticələr cədvəl 2.2.5-də verilmişdir (Qarabaq iqtisadi rayonun Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa şəhərinin ərazisinin torpaqları istisna olmaqla).

Beləliklə, cədvəl 2.2.3 və cədvəl 2.2.5 üzrə hesablamaların nəticələrini yekunlaşdıraraq Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsini üç istiqamətdə cədvəl 2.2.6 - da aşağıda göstərmək olar.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi torpaq sahələrinin qiymətləndirilən yekun dəyərində (71212,14 milyon manat və ya

71,2 milyard manat) işğaldan azad olunan 7 rayonun və Qarabaq iqtisadi rayonun yuxarıda qeyd edilən ərazilərinin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının və həmçinin tikinti altında olan və şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin dəyərində isə Qarabaq iqtisadi rayonun yuxarıda adları qeyd olunan ərazilərinin dəyərinin əks olunmaması səbəbindən, ölkəmizin torpaqlarının ümumi dəyərinin hesablanan qiymətdən kifayət qədər çox olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Bundan başqa, hesablamalarda keçən əsrin sonlarında qəbul edilmiş norma, əmsal və dəyər göstəricilərindən istifadə olunduğunu da nəzərdən qaçırtmaq olmaz.

**Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi torpaq sahələrinin yekun
qiymətləndirilməsi (01 yanvar 2020-ci il tarixə)**

**Cədvəl 2.2.6.
mln.manat**

Sıra sayı	Torpaq sahələrinin növləri	Ümumi dəyəri
1.	Kənd təsərrüfatına yararlı (kənd təsərrüfatı təyinatlı) torpaqların ümumi dəyəri (işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla)	3362,74
2.	Tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla)	67261,9
3.	Şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla)	587,5
4.	Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi torpaq sahələrinin yekun dəyəri (cədvəlin 1,2,3 bəndlərində mötərizədə qeyd olunan ərazilərin torpaq sahələri istisna olmaqla)	71212,14

Qeyd: Cədvəl 2.2.3 və 2.2.5 üzrə hesablanmış nəticələrə görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Artıq həmin dövrdən 20 ildən artıq müddət keçməsinə və torpaqların, xüsusilə tikinti altında olan torpaqların dəyərinin dəfələrlə artdığını da nəzərə alsaq, onda bir daha ölkə üzrə ümumi torpaqların dəyərinin 71,21 milyard manatdan kifayət qədər yüksək olduğunu inamla qeyd etmək mümkündür. Cədvəl 2.2.6-da əldə edilən hesablamalardan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olur. Azərbaycanın ümumi torpaq fondunun yarıdan çoxunu - 55,2%-ni kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təşkil etməsinə baxmayaraq, ölkə üzrə qiymətləndirilən torpaqların ümumi dəyərində isə tikinti altında olan torpaqların xüsusi çəkisi daha böyükdür. Belə torpaq sahələri qiymətləndirilən ümumi torpaqların 94,5%-ni təşkil edir ki, bunun çox hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür (92%). Bu da ölkə üzrə şəhər və rayonlar üzrə tikinti altında olan torpaqların dəyərinin paytaxt və onun ətrafında çox yüksək olduğunu və urbanizasiya problemlərinin mövcudluğunu göstərir. Bundan başqa çox qiymətli və məhdud resurs olan torpaqlarımızın yenidən qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu zərurət ölkədəki torpaqların uçot və dəyərinə məsul olan qurumların və təşkilatların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsini tələb edir. Xüsusilə işğaldan azad olan yeddi rayonun torpaqları üzrə uçotun aparılmasının sürətləndirilməsini, həmçinin Qarabaq iqtisadi rayonun Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa şəhərinin ərazilərinin də dövlətimizin tam nəzarətinə keçməsi problemlərinin həlli ilə bağlı ölkəmizin MS və onun digər tərkib hissələrinin mənbəyi, yaradılması və artırılmasının çox vacib amili kimi çıxış edən torpaqlarımızın yenidən qiymətləndirilməsini Azərbaycan Respublikasının qarşısında yubanmadan həll etməli olduğu ən önəmli məsələlərdən birinə çevirir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının yalnız 16,6%-i və ya 793065 hektar yüksək keyfiyyətli torpaqlardan ibarətdir [298]. Bu növ torpaqların müxtəlif səbəblərdən (şorlaşma, sorakətləşmə, erroziya, daşlılıq, bataqlaşma və s.) yaxşı, orta, aşağı və şərti yararsız torpaqlara çevrilməsi prosesləri baş verir. Bütün bu səbəblər, torpaqlarımızın keyfiyyətinə neqativ təsir edərək, onun məhsuldarlığını aşağı salır. Bunu isə bir tərəfdən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunmasına mənfi və digər tərəfdən isə birbaşa MS-nin azalmasına təsir edən faktorlar kimi dəyərləndirmək olar. Digər tərəfdən isə

torpaqların münbitliyinin ildən-ilə azalması da xoşagəlməz həm ekoloji, həm də ərzaq təhlükəsizliyi problemlərindən biridir. Ölkədə torpaqların keyfiyyətilə bağlı onların münbitliyini məhdudlaşdıran və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını aşağı salan mənfi amillərdən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, torpaqların şoranlaşmasıdır. Azərbaycanın quru-isti iqlimini nəzərə alaraq, bu proseslərin getdikcə sürətlənməsi labüddür. Torpaqların şoranlaşması onun iki metrlik qatında olan asan həll olan duzların mövcudluğu ilə bağlıdır. Respublikada bütövlükdə suvarılan torpaqların 46,6%, daha doğrusu, 661937 hektar torpaq sahəsi müxtəlif səviyyələrdə şoranlaşmaya məruz qalmışdır.

MS-nin əsas tərkib hissəsi kimi, torpaq ərzaq təhlükəsizliyinin, qida məhsullarının yeganə mənbəyidir. Əslində torpaq bütün növ resursların, o cümlədən, digər kapital növlərinin çevrilmiş formada əldə edilməsinin, insanların yaşayışının yeganə mənbəyidir. Digər tərəfdən dünya üzrə 11 iqlim növünün 9-nun Azərbaycanda mövcudluğu, təbii torpaq - iqlim şəraiti bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarını məhsuldar şəkildə yetişdirməyə imkan verir. Amma bununla yanaşı bir çox amillər, xüsusilə XX əsrin 90-cı illərindən - Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini əldə etdikdən sonra yaranan siyasi-iqtisadi şərait kənd təsərrüfatının potensialını meydana çıxartmağa imkan vermədi. Nəticədə, ölkəmiz bir sıra ərzaq, kənd təsərrüfatı məhsullarına xaricdən idxal etmək məcburiyyətində qaldı. Hal-hazırda da bu ənənə davam etməkdədir. Əlbəttə, ölkəmizin torpaq və həmçinin su resursları ilə kifayət qədər təmin olunmasına baxmayaraq, bir çox ərzaq məhsullarının, xüsusilə, strateji yeyinti məhsulu olan taxılın müəyyən hissəsinin xaricdən idxal edilməsini arzuolunmayan faktlardan hesab etmək lazımdır. Bütün bunların aşağıda qeyd edilən real və digər səbəbləri olsa da, onların aradan qaldırılması torpaq ehtiyatlarımızın qorunmasının, nəticədə isə ərzaq təhlükəsizliyimizin vacib amilləridir.

Ermənistanın 30 ilə yaxın müddətdə ölkəmizin 20% torpaq ərazimizi işğal etməsi nəticəsində 10 min hektarla torpaqların kənd təsərrüfatı dövriyyəsiindən çıxarılması ölkədə ərzaq məhsulları istehsalının azalması səbəblərindən biri hesab edilə bilər. Sevindirici amil kimi qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın işğaldan tam

azad edilməsi respublikamızda MS-nin artmasına təkan verməklə kənd təsərrüfatının inkişafına və onunla bağlı yeyinti və yüngül sənayenin də intensiv yüksəlişinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikası bütövlükdə torpaq resursları ilə orta dərəcədə, yəni adam başına təxminən 0,86 ha torpaq sahəsilə təmin olunmuş və xırda torpaq mülkiyyətçilərinin mövcud olduğu ölkələr arasındadır. Torpaq resursları ilə əhalinin orta təminat səviyyəsində olmasına baxmayaraq, mövcud olan xırda mülkiyyətçilik torpaq resurslarında ölkədə səmərəli və keyfiyyətli istifadə edilməsinə böyük maneə yaradan amillərdəndir. Müasir dövrdə yüksək becərmə texnologiyaları, aqrotexnika vasitələri, başqa sözlə innovasiyalı elmi-texniki nəticələrin kənd təsərrüfatında tətbiqi böyük təsərrüfat fermer birliklərinin və komplekslərinin yaradılmasını zəruri edir və bu problemin yubanmadan həlli çox dəyərli hesab edilə bilər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən bu və ya digər problemlərin aradan qaldırılması Azərbaycan Respublikasında torpaq resurslarının qorunub saxlanmasına, nəticədə isə milli sərvətimizin artmasına, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə, onun ixrac potensialına müsbət təsir göstərə bilər.

2.3. Azərbaycan neft-qaz və digər təbii mineral ehtiyatları, onların qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın təbii resursları. Azərbaycan çox qədim zamanlardan bəri və hal-hazırda da özünün zəngin olan təbii sərvətlərilə dünyanın daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu diqqət bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsilə bağlı olsa da, ilk növbədə ölkənin zəngin təbii şəraitə və yeraltı, yerüstü təbii ehtiyatlara malik olması həmişə xarici ölkələrin maraq dairəsində olan önəmli faktorlardan biri olmuşdur. Məhz təbii sərvətlər, o cümlədən mineral-xammal resursları ölkəmizin iqtisadi potensialının inkişafı və əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəldilməsini şərtləndirən mühüm amil kimi çıxış edir. Respublikanın mürəkkəb relyef quruluşunu təşkil edən əsas formalar: qarlı və yüksək hündürlüklü dağlar, məhsuldar torpaqlı dağətəyi sahələr, geniş düzənliklər, okean səviyyəsindən aşağı ovalıqlar və s. təbii şəraitin də: iqlimin, torpaq-bitki örtüyünün,

su resurslarının müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Əlbəttə, bu müxtəliflik də öz növbəsində respublikanın təbii sərvətlərinin zənginliyinə və MS-nin tərkibində TR-nin rolunun böyük olmasına gətirib çıxartmışdır.

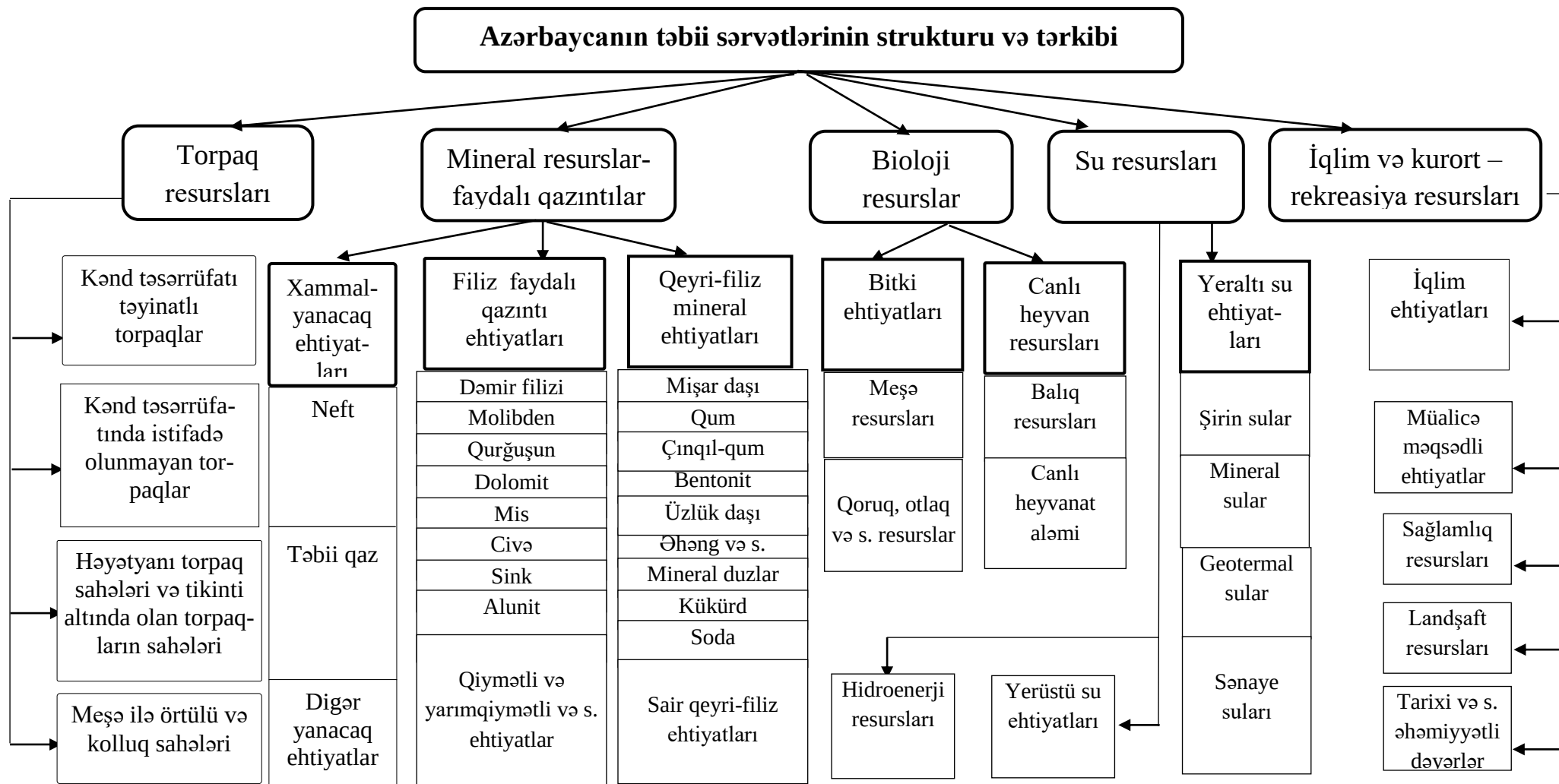
Azərbaycan Respublikasının təbii sərvətlərinin bütövlükdə strukturu və tərkibini araşdıraraq, bu sərvətləri ən ümumi formada aşağıdakı kimi ayırmaq mümkündür (şəkil 2.3.1):

1. Torpaq resursları;
2. Mineral resurslar – faydalı qazıntılar;
3. Bioloji resurslar;
4. Su resursları;
5. Kurort rekreasiya resursları.

Torpaq resursları (torpaq resursları və onların qiymətləndirilməsi ətraflı bölmə 2.2-də verilmişdir) özləri də dörd istiqamətə: a) kənd təsərrüfatı təyinatlı; b) kənd təsərrüfatında istifadə olunmayan; c) həyətyanı torpaq sahələri və tikinti altında olan torpaqların sahələri və d) meşə ilə örtülü kolluq sahələrinə ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın böyük əhəmiyyətə malik torpaq ehtiyatları ilə təminatlılıq səviyyəsi yüksək deyildir. Əlbəttə, bu göstəricilər hər il əhalinin artımından, tikinti-sənaye obyektlərinin sayının artımından, nəqliyyatın və s. infrastrukturaların inkişafından asılı olaraq dəyişə bilər [304].

Bioloji resursları meşə, qoruq, otlaq və s., həmçinin balıq, canlı heyvanat aləmi resurslarından ibarət olan heyvan resursları kimi qeyd etmək olar (ətraflı: bölmə 2.5). Bitki və heyvan resurslarının, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin MS-də özünəməxsus yeri olmağına baxmayaraq, zəruri informasiyaların olmaması səbəbindən MS-nin bir tərkib hissəsi olaraq onların tədqiqat işində qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olmuşdur.

Su resursları – ölkənin su sərvətinin yeraltı su ehtiyatları olan: şirin, geotermal, mineral, sənaye suları, hidroenerji və yerüstü su ehtiyatları kimi tərkib hissələri ümumi MS-nin çox vacib təbii dəyərlərindəndir. Əldə edilə bilən məlumatlar əsasında tədqiqat işində MS-nin tərkib hissəsi kimi su resurslarının dəyərləndirilməsi mümkün olmuşdur (ətraflı: bölmə: 2.4).

Şəkil 2.3.1. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin strukturu və onun tərkib elementləri.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İqlim və kurort rekreasiya resurslarının əsas tərkib hissələrinə iqlim, müalicə, sağlamlıq, landşaftları və s. əhəmiyyətli ehtiyatları aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasını iqlim resursları nöqteyi-nəzərindən də dünyanın ən məhsuldar ölkələrindən biri hesab etmək olar. Çünki, Azərbaycanda hal-hazırda Yer planetində qeyd edilən 11 iqlim növündən doqquzuna rast gəlinir. Amma, dünyada mövcud olan 13 iqlim qurşağından yalnız ikisi Azərbaycanda vardır. Bu iqlim qurşağından biri subtropik iqlim qurşağı adlandırılmaqla ölkə ərazisinin 65%-ni, ikinci mülayim iqlim qurşağı olmaqla, 35%-ni əhatə edir [37, s.91]. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasının iqlim ehtiyatlarının formalaşmasına ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərilə yanaşı, Xəzər dənizi də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Xəzər dənizinin sahilboyu zonasının münbit mühiti, bol günəş şüaları, radiasiyası, isti çimərliklər, geniş əhatəli qumluqlar, dənizin faydalı suları və s. kurort-rekreasiya ehtiyatları baxımından çox əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək mümkündür.

İqlim ehtiyatlarının əlverişliyi və əhəmiyyəti ilk növbədə iqtisadiyyat, sosial-iqtisadi həyat, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi və enerji xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Bundan başqa, respublikamızın bir sıra bölgə və zonalarında iqlim ehtiyatları eyni zamanda təbii-müalicəvi və istirahət nöqteyi-nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, respublikamızın əlverişli iqlim ehtiyatları onlardan istirahət və müalicəvi-kurort məqsədləri üçün istifadəyə əlverişli şərait yaradır. Belə ki, Naxçıvanda müalicə xüsusiyyətlərinə malik yeraltı duz mağaraları, mineral sular, Lənkəran – Astara, Xaltan bölgəsindəki müalicəvi-kükürdlü mədən suları, həmçinin yüksək göstəricili Qalaaltı və Naftalan kurortları, Abşeronun və Xəzər dənizinin sahil boyu çimərlikləri, eyni zamanda Nabran-Yalama meşə-dəniz istirahət kompleksi təbii müalicə və rekreasiya nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın iqlim ehtiyatları ilə bağlı belə müalicə-istirahət imkanları bol olsa da, bu imkanlardan tam və səmərəli istifadə olunmur. Formalaşmış və tanınmış əsas müalicə kurortları Abşeron (Bilgəh, Buzovna, Zağulba), İstisu (balneoterapevtik kurort), Lənkəran (iqlim-balneoterapevtik dəniz sahili kurortlar) və Naftalanda (balneoterapevtik kurortu) yerləşir.

Azərbaycanın müalicəvi neftin möcüzəsi, dünyada məşhur olan Naftalan neftilə təzahür edərək bir çox xəstəlikləri müalicə edir. Bundan başqa, mülayim iqlimi, təmiz dağ havası, qiymətli mədən suları olan Şuşa – Turşsu zonası, Gəncə - Hacıkənd – Göy-Göl, Quba – Xaçmaz – Nabran, Zaqatala – Şəki, Oğuz – Qəbələ və s. zonaları da respublikamızın geniş iqlim və rekreasiya imkanlarındandır. İşgaldan azad olan Kəlbəcərin İstisu zonası da çox faydalı istirahət-müalicə imkanlarına malikdir. Çox təəssüf ki, Qarabağın əlverişli və əhəmiyyətli kurort-müalicə resurslarından istifadə imkanları uzun müddət məlum səbəblərdən ölkə üçün qeyri-mümkün olmuşdur. Beləliklə, bəzi məlumatlara əsasən Respublika ərazisində 1200 turizm-rekreasiya, balneoloji komplekslər mövcuddur [325]. Bundan başqa, mədəni-tarixi obyektlər (“İçəri şəhər”, Qobustanın qədim qaya rəsmləri, müxtəlif rayonlarda qalalar, arxeoloji abidələr və s.), ehtiyatlar ölkədə turizmin inkişafına səbəb olmaqla, MS-nin dəyərlərindəndir.

Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikası müxtəlif təbii ehtiyatlara malik olsa da, hal-hazırda istismar nöqtəyi-nəzərindən ölkəyə daha çox gəlir gətirən ən mühüm təbii sərvətlər kimi neft-qaz resursları hesab edilir. Azərbaycanın ərazisi dünyanın ən qədim neft çıxarılan ölkələrdən biri kimi tanınır. Belə ki, hələ e.ə. VI-VII əsrlərdə Abşeronda neft çıxarılması və digər ölkələrə çatdırılması haqqında məlumatlar mövcuddur.

Ölkənin ən böyük həcmli neft və qaz yataqları Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin şelf zonasında, Bakı və Abşeron arxipelaqlarında yerləşir. Qeyd edilən zonalarla yanaşı, respublikanın cənub-şərqi Şirvan, Mərkəzi Aran, Qobustan, Ceyrançöl, Acınohur, Siyəzən bölgələri də neftlə zəngindir.

Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatları ilə bağlı perspektivli hesab olunan ərazisinin ümumi sahəsi 70 min kvadrat kilometr təşkil edir. Neft və kondensat ehtiyatının 47,7%-i, başqa sözlə daha böyük hissəsi Xəzər dənizi akvatoriyasında, 26,2%-i Kür-Araz ovalığında, 10,6%-i Abşeron yarımadasında və 6,7%-i Quba-Siyəzən rayonunda yerləşir. Beləliklə, ölkənin neft-qaz kondensat resurslarının 91,1%-i bu zonaların ərazisində yerləşir [23, s.55].

Azərbaycan nefti keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə də özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Belə ki, bu neftin tərkibində kükürd, parafin, qatran və koksun az miqdarda olması neft məhsullarının həm istismar və həm də emal etmə proseslərinin keyfiyyət və məhsuldarlığını yüksəldir.

Ölkəmizin neft-qaz sənayesinin intensiv inkişafı isə məhz son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının ikinci dəfə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra – XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq hal-hazırkı dövrdə də davam etməkdədir. Belə ki, dövlətimizin milli-iqtisadi maraqlarını təmin etmək və bu maraqlara uyğun neft strategiyasını formalaşdırmaq məqsədilə Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycana aid olan sektorunda “Azəri”, Çıraq” və dərinsulu “Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsi və həmçinin hasilatın pay bölgüsü haqqında beynəlxalq müqavilə imzalandı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ - SOCAR) və dünyanın 7 ölkəsini təmsil edən aparıcı 11 xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında imzalanan bu müqavilə öz strateji əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlandırıldı. Bu müqavilə Xəzər dənizindəki neft yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatına əsaslanaraq imzalanmış, daha sonra ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli, məqsədyönlü istifadə və yeni neft strategiyasının inkişafı üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın neft resursları içərisində ölkəmizin neft potensialının xüsusi çəkisi 0,6%-i təşkil etsə də, respublikamızın əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi sonrakı illərdə bu müqavilənin həcmnin daha da artmasına, nəticədə dünyanın müxtəlif ölkələrinin 41 neft şirkətilə otuz iki saziş imzalanmasına səbəb olmuşdur. Son dövrlərdə də Azərbaycanın neft-qaz resurslarının istismar imkanları artmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 10 avqust 2020-ci ildə Bakı Dərin Özüllər zavodunda “Qarabağ yatağının dayaq blokunun dənizə yola salınması” tədbirindəki çıxışında belə qeyd etmişdir: *“Qarabağ yatağı Xəzər dənizində ilk böyük, nəhəng qurğudur. Bu yataq Xəzər dənizinin dərin sular hissəsinə aiddir, onun potensialı 60 milyon ton səviyyəsində dəyərləndirilir. Mən ümid edirəm ki, işlənmə proseslərində bu rəqəm artacaq... Bu gün üçün Azəri-Çıraq və Günəşli yataqlarının potensialı 1 milyard ton nefti ötür. Ona görə də digər geoloji faktorları da nəzərə alsaq, Qarabağda təbii*

resursların həcmi daha böyükdür. Bu yataq işə düşəndən sonra ondan hər il ən azı 1,5 milyon ton neft və 1,5-1,8 milyard m³qaz əldə ediləcəkdir. Əlbəttə, bu Azərbaycanın neft və qaz potensialının sabilliyinə və artırılmasına böyük xeyir və töhvə verəcəkdir” [305].

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Rusiyanın Ukraynadakı müharibəsilə əlaqədar Avropa ölkələrinin qaza tələbatı artmışdır. Bu da Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının istismarına marağı artırmışdır. Belə ki, qaz kondensatının əhəmiyyətli hissəsi Azəri-Çıraq və Günəşli yataqlarından əldə olunur və bu yataqlar ölkənin neft və qazdan əldə olunan gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edir. Xəzər dənizindəki “Şahdəniz-2” layihəsi də dünyada demək olar ki, ən iri qaz-kondensat yataqlarından biridir. Bu yatağın əlavə olaraq 16 milyard m³ qaz verəcəyi proqnozlaşdırılır. 2021-ci ildə “Abşeron yatağı”ndan birinci mərhələdə 1,5 milyard m³ qazın çıxarılması planlaşdırılmışdır. Perspektivdə “Şəfəq Asiman” yatağında qazma işlərinin intensivləşməsi də gözlənilir. Azərbaycandan keçib gedən Cənub Qaz koridoru vasitəsilə Azərbaycan qazının Avropaya çatdırılması ölkənin təbii sərvətlərindən milli maraqlar çərçivəsində istismarında mühüm hadisələrdən biri kimi olacaqdır. Şahdəniz yatağından Azərbaycan qazının Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Yunanıstan, İtaliya və digər Avropa və Balkan ölkələrinə çatdırılması Cənub Qaz Dəhlizinin uğurları kimi çıxış etməsini ölkəmizin tarixi nailiyyətlərindən olduğunu qeyd etmək mümkündür.

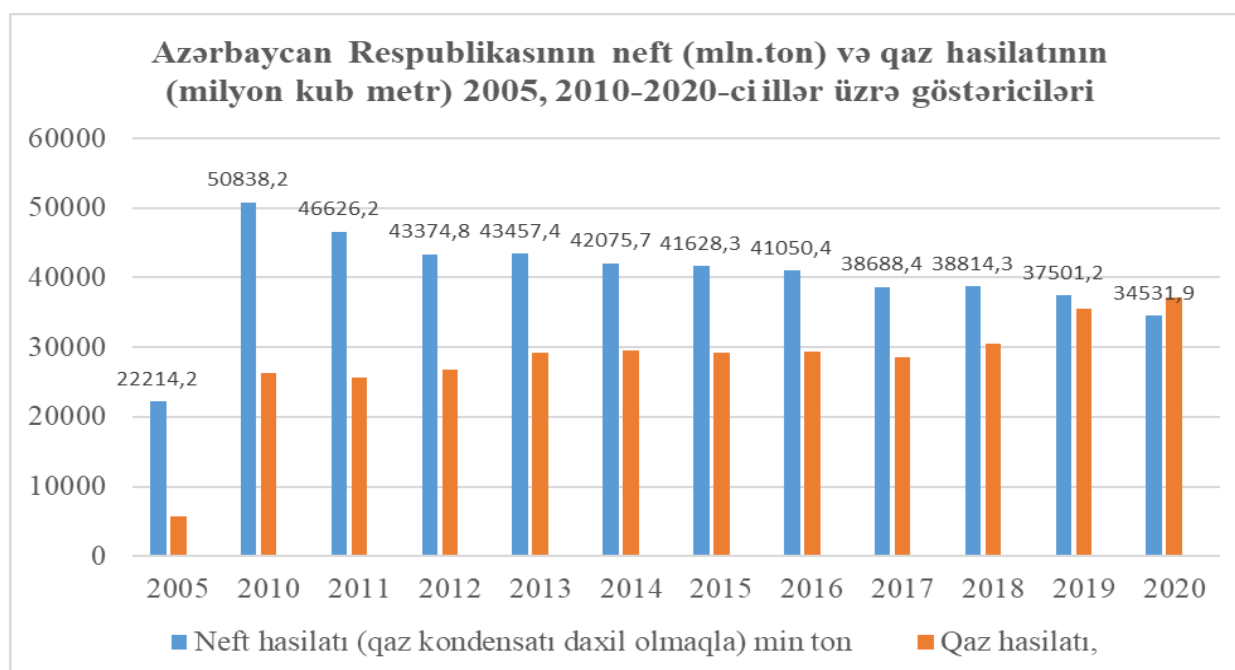
Azərbaycan Respublikasının 2005, 2010-2020-ci illər üzrə neft və qaz hasilatının dinamikasına diqqət etsək, neft hasilatının ölkə üzrə 2010-cu ildə ən yüksək göstəricisi: 50838,2 min ton olmaqla, bu göstəricinin 2005-ci ilə nisbətən 2,3 dəfə yüksəldiyini qeyd etmək olar (cədvəl 2.3.1, qrafik 2.3.1). Daha sonrakı illərdə neft hasilatının azalması müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə neft hasilatı 1,5 dəfə azalaraq 34531,9 min ton təşkil etmişdir. Bu balans və çıxarılabilən ehtiyatların miqdarının azalması ilə əlaqədar olmuşdur. Əlbəttə, ölkənin davamlı inkişafı nöqteyi-nəzərindən təbii sərvətlərdən gələcək nəsillərin də yararlanması diqqətdə saxlanılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının neft və qaz hasilatının 2005, 2010-2020-ci illər üzrə göstəriciləri, cari qiymətlərlə

Cədvəl 2.3.1

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla) min ton	22214,2	50838,2	46626,2	43374,8	43457,4	42075,7	41628,3	41050,4	38688,4	38814,3	37501,2	34531,9
Qaz hasilatı, milyon kub metr	5732,1	26312,4	25728,3	26795,8	29244,6	29554,3	29175,1	29331,4	28595,9	30490,0	35610,3	37139,6

Mənbə: AR DSK, www.stat.gov.az.

Qrafik 2.3.1. Azərbaycan Respublikasının neft və qaz hasilatının 2005, 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası

Qrafikdən göründüyü kimi, qeyd edilən dövrlərdə ölkədə qaz hasilatı ilə bağlı göstəricilərdə neft hasilatının əksinə olaraq artım müşahidə edilmişdir. Cədvəl.2.3.1 məlumatlarına əsasən 2010-cu ildə (5732,1 mln.m³) 2005-ci ilə nisbətən qaz hasilatı 4,6 dəfə artaraq 26312,4 mln.kub metr təşkil etmişdir. Bu artım ənənəsi 2020-ci ilə qədər davam edərək 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 1,4 dəfə artaraq 37139,6

mln.kub metr olmuşdur. Bu dövrlərdə neft hasilatı üçün ən yüksək göstərici 2010-cu ilə təsadüf edir. Məhz həmin il neftdən gələn gəlirlərin ən yüksək olduğu dönamdır.

Ölkənin ÜDM-nin istehsalında neft qaz sektorunun payı 2005-ci ildən başlayaraq sonrakı dövrlərdə artım tempilə xarakterizə olunsa da, 2020-ci ildə bu artım 2019-cu ilə nisbətən azalaraq 36,7 faizdən (30051,9 mln.manat) 28,4 faizə enməklə 20577,6 mln. manat təşkil etmişdir (cədvəl 2.3.2, qrafik 2.3.2). 2015-ci ildə dünya üzrə neftin qiymətinin kəskin düşməsi səbəbindən bu ildə neft-qaz istehsalının ÜDM-də payı 2020-ci illə demək olar ki, eynilik təşkil etmişdir (uyğun olaraq 28,3% və 28,4%). Neft-qaz sektorunun ÜDM-də payının ən yüksək olduğu dövr 2010-cu ildir və demək olar ki, ÜDM-in yarısını təşkil etmişdir (48,1%). Bunu da ölkə iqtisadiyyatında “holland sindromu”nun yaranmasına şərait yaradan amillərdən hesab etmək mümkündür (ətraflı: bölmə: 2.1).

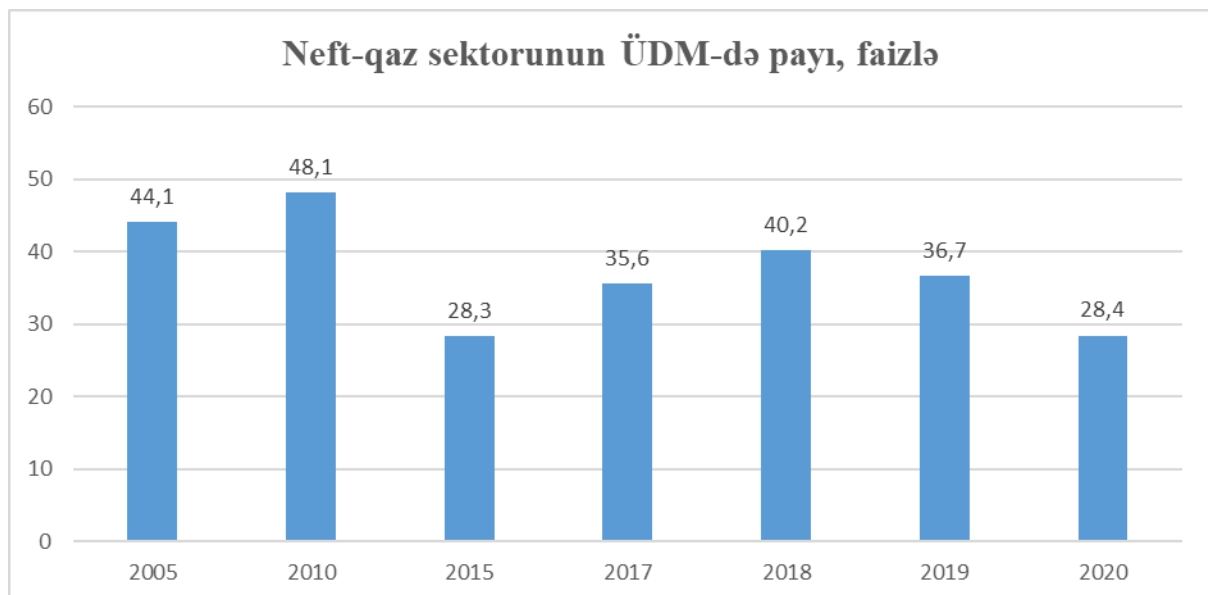
İqtisadiyyatın neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorunda ÜDM-in istehsalı

Cədvəl 2.3.2.
mln.manatla

	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
ÜDM cəmi:	12522,5	42465,0	54380,0	70337,8	80092,0	81896,2	72432,2
O cümlədən: neft-qaz sektoru	5520,9	20409,5	15382,2	25005,4	32231,7	30051,9	20577,6
Qeyri neft-qaz sektoru	6055,1	19178,0	34138,8	40328,0	41662,0	44481,8	44862,1
Neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı, faizlə	44,1	48,1	28,3	35,6	40,2	36,7	28,4

Qeyd: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları və müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi onların istehsal-təsərrüfat dəyəri haqqında obyektiv təsəvvür yaratmaqla yanaşı, digər vacib məsələlərin də həllinə: onların qorunması və təkrar istehsalına investisiyaların tətbiq meyarlarını müəyyən etməyə, intensiv istismar metodlarını seçməyə, bu sərvətlərin perspektiv istismar imkanlarını aşkarlamağa, vergi qoyuluşlarının səmərəli tətbiqinə və bütövlükdə

Qrafik 2.3.2. Neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi.

ölkənin təbii sərvət potensialından optimal istifadə strategiyasının əsaslandırılmasına imkan verir. Bunun üçün ilk növbədə təbii sərvətlərin ehtiyatlarının miqdarının düzgün müəyyən edilməsi önəmli şərtlərdəndir.

İqtisadi əhəmiyyətinə görə, faydalı qazıntı ehtiyatlarının uçota alınması iki əsas qrup üzrə: balans (iqtisadi) və balansdan kənar (potensial iqtisadi) qruplara ayrılmaqla həyata keçirilir [36, s.16]. Öz növbəsində də balans ehtiyatlarına iqtisadi cəhətdən səmərəli olan və yerin təkindəki ehtiyatların müəyyən edilməsi məqsədilə tələb edilən kondisiyaları təmin edə bilən faydalı qazıntı resursları daxil edilir. Balans ehtiyatları içərisində mövcud texnika və texniki-iqtisadi hesablamalara əsasən qiymətləndirmə zamanı iqtisadi cəhətdən səmərəli ola bilən ehtiyatları (tədqiqatda hesablamalar zamanı belə ehtiyatlar kimi “çıxarıla bilən ehtiyatlar” məlumatlarından istifadə edilmişdir) ayırmaq məqsədlidir.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi məqsədləri çox əhatəlidir: sərvətlərin pul dəyərinin müəyyən edilməsi, onların istismar şərtlərinin seçilməsi, sərvətlərin istifadəsindən yarana bilən itkilərin və zərərlərin müəyyən edilməsi, təbii resurslara qoyulan investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bir çox vacib məsələlərin həll edilməsi təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Qeyd edilən məqsədlər içərisində

ölkənin bütövlükdə MS-ni müəyyən etmək üçün onun əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edən təbii sərvətlərin payının qiymətləndirilməsi önəmli istiqamət kimi çıxış edir. Məhz tədqiqat işində də Azərbaycan Respublikasının MS-ni müəyyən etmək üçün onun əsas tərkib hissəsi kimi təbii sərvətlərin, o cümlədən neft və qazın qiymətləndirilməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası təbiətdən, təbii resurslardan istifadənin idarə olunması, inzibati resurs ödənişləri və vergilərə münasibətdə inzibati-idarəetmə metodlarının tətbiqinin dominantlığı ilə xarakterizə olunur. Təbii resursların qiymətləndirilməsinin razılaşdırılmamış metodlarından istifadə (TR-nin istifadəsilə əlaqədar dövlət strukturları və s. təşkilatlar) və ya bu metodların qeyri-mövcudluğu ölkənin təbii-resurs potensialını obyektiv dəyərləndirməyə imkan verməmişdir. Bunu da öz növbəsində ölkənin davamlı inkişafını təmin etməyə yol açan imkanların araşdırılmasına şəraitin yaradılmasına maneçilik törədən faktorlardan hesab etmək olar. TR-nin səmərəli idarə olunması onların obyektiv və əsaslandırılmış qiymətləndirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. Belə bir məsuliyyətli işin yerinə yetirilməsində əlaqəli olan ölkə təşkilat və strukturlarının birgə səyi, razılaşdırılmış fəaliyyəti olmadan buna nail olmağa çətinlik yaranır. TR-nin qiymətləndirilməsini həm bütövlükdə ölkə səviyyəsində, həm də regionlar səviyyəsində həyata keçirtmək daha məqsədlidir. Çünki, bununla da bir tərəfdən ölkənin, digər tərəfdən regionların inkişaf meyarlarının potensialını müəyyən mümkündür. Amma, tədqiqat işində əldə edilə bilən zəruri məlumatlara əsaslanaraq ölkə üzrə bütövlükdə təbii sərvətlərin, o cümlədən neft və qaz ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

TR düzgün qiymətləndirilmədən, onların işlənməsindən əldə edilən gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatının inkişafına hansı istiqamətdə yönəldilməsi, həmçinin onların səmərəli istifadəsi və s. məsələləri optimal həll etmək qeyri-mümkündür. Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi istiqamətləri və problemləri tədqiqat işinin 2.1. bölməsində ətraflı araşdırılmışdır. Qısaca olaraq, təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsinin yanaşma və metodlarından:

- sərvətlərin hasilatı, mənimsənilməsinə (istifadəsinə) çəkilən orta xərclərin miqdarı ilə onların qiymətləndirilməsini müəyyən edən və geniş istifadə olunan **xərc metodu**;

- təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsini onların mənimsənilməsinə çəkilən xərclər və istifadəsindən əldə olunan məcmu gəlirlə müəyyən edən **xərc-resurs metodu**;

- yalnız gəlir gətirmək xüsusiyyətinə malik sərvətlərin qiymətləndirilməsi əldə olunan gəlirlə onlara sərf edilmiş xərclər arasındakı fərqə əsaslanan **nəticə yanaşması**;

- sərvətlərin bərpası və ətraf mühitə dəyən itgiləri nəzərə alan **təkrar istehsal yanaşması**;

- sosial səmərəliliyin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan **ümumi iqtisadi dəyər konsepsiyası**;

- aşağı qiymətli və ya bazar qiymətinə malik olmayan sərvəti, onun digər məqsədlərlə istifadəsindən əldə oluna bilən, ancaq əldən verilən mənfəətlərlə qiymətləndirməyə imkan verən **alternativ dəyər metodu**;

- daha yaxşı təbii faktorlarla xarakterizə olunan təbii sərvətlərin istismarı ilə əlaqədar qiymətləndirməni nəzərdə tutan **renta və differensial yanaşma** və s. metodları qeyd etmək olar [36, s. 29-42].

Azərbaycan Respublikasının neft və qaz ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində **renta (xərc-resurs)** yanaşmasından istifadə olunmuşdur. Belə ki, ARDNŞ -nin təqdim etdiyi ilkin məlumatlar: 2010-2020-ci illərdə Respublika üzrə təsdiq olunmuş qalıq neft və qaz ehtiyatları, həmçinin 1 ton neft və 1000 m³ qazın faktiki istehsal maya dəyəri (hasilatın maya dəyəri) və ixrac üzrə orta satış qiyməti (istehsalçının satış qiyməti) əsasında (Mənbə: SOCAR 191000021630221039x00002, 06 noyabr 2019-cu il tarixli məlumat məktubu) ölkənin neft və qaz ehtiyatları dəyərləndirilmişdir. Respublikanın neft resursları çıxarıla bilən ehtiyatlar əsasında iki istiqamətdə: ixrac satış qiymətləri (cədvəl 2.3.3) və barrel paketi üzrə (cədvəl 2.3.4) qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyərinin müəyyən edilməsi (ixrac satış qiymətləri üzrə)

Cədvəl 2.3.3

Sıra №	Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Balans ehtiyatları, mlrd.ton	5,21	5,14	5,04	4,93	4,90	4,40	4,39	4,50	4,47	4,63	4,72
2	Çıxarıla bilən ehtiyatlar, mlrd.ton	1,21	1,15	1,13	1,05	1,01	0,93	0,90	0,93	0,88	0,90	0,87
3	1 ton neftin faktiki istehsal maya dəyəri, manatla	76,63	82,45	94,92	92,96	91,63	94,74	97,81	111,42	117,92	118,21	118,21
4*	1 ton neftin faktiki istehsal maya dəyəri, ABŞ dolları ilə	95,48	104,41	120,82	118,5	116,82	92,33	61,29	64,74	69,36	69,53	69,53
5	İxrac üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, ABŞ dolları ilə	548,0	764,0	773,0	766,0	717,5	353,5	304,6	375,3	482,4	458,8	458,8
6*	İxrac üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, manatla	439,82	603,33	607,27	600,93	562,81	362,73	486,11	642,49	820,08	779,96	779,96
7	Daxili bazar üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, manatla	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6
8	1 ABŞ dolları=manat	0,8026	0,7897	0,7856	0,7845	0,7844	1,0261	1,5959	1,7211	1,7000	1,7000	1,7000
9*	Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin satış qiyməti, manatla	363,19	520,88	512,35	507,97	471,18	267,99	388,3	530,07	702,16	661,75	661,75
10*	Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin satış qiyməti, ABŞ dolları ilə	452,52	659,59	652,18	647,5	600,68	261,17	243,31	310,56	413,04	389,27	389,27
11*	Ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarıla bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln.manatla	439459,9	599012,0	578955,5	533368,5	475891,8	249230,7	349470,0	492965,1	617900,8	595575,0	575722,5
12*	Ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarıla bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln. ABŞ dolları ilə	547549,2	758528,5	736963,4	679875,0	606686,8	242888,1	218979,0	288820,8	363475,2	350343,0	338664,9

Mənbə: ARDNŞ-in (SOCAR) təqdim etdiyi məlumatlar, AR DSK və <http://www.bp.com/statistical> review

Qeyd: Cədvəlin ulduz (*) işarəli bölmələri müəllif tərəfindən qeyd edilmiş mənbələrin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

**Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyərinin müəyyən edilməsi
(barrel paketi üzrə)**

Cədvəl 2.3.4

Sıra №	Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Balans ehtiyatları, mlrd.ton	5,21	5,14	5,04	4,93	4,90	4,40	4,39	4,50	4,47	4,63	4,72
2	Çıxarıla bilən ehtiyatlar, mlrd.ton	1,21	1,15	1,13	1,05	1,01	0,93	0,90	0,93	0,88	0,90	0,87
3	1 ton neftin faktiki istehsal maya dəyəri, manatla	76,63	82,45	94,92	92,96	91,63	94,74	97,81	111,42	117,92	118,21	118,21
4*	1 ton neftin faktiki istehsal maya dəyəri, ABŞ dolları ilə	95,48	104,41	120,82	118,5	116,82	92,33	61,29	64,74	69,36	69,53	69,53
5	İxrac üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, ABŞ dolları ilə	548,0	764,0	773,0	766,0	717,5	353,5	304,6	375,3	482,4	458,8	458,8
6*	İxrac üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, manatla	439,82	603,33	607,27	600,93	562,81	362,73	486,11	642,49	820,08	779,96	779,96
7	Daxili bazar üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, manatla	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6	53,6
8	1 ABŞ dolları=manat	0,8026	0,7897	0,7856	0,7845	0,7844	1,0261	1,5959	1,7211	1,7000	1,7000	1,7000
9	1 Barrel neftin (Brent) qiyməti, ABŞ dolları ilə	79,50	111,26	111,67	108,66	98,95	52,39	43,73	54,19	71,31	64,21	41,96
10*	1 ton neftin barrel paketi üzrə satış qiyməti, ABŞ dolları ilə	580,35	812,20	815,19	793,22	722,34	382,45	319,23	395,59	520,56	468,73	306,31
11*	1 ton neftin barrel paketi üzrə satış qiyməti, manatla	465,79	641,39	640,41	622,28	566,60	392,43	509,46	680,85	884,95	796,85	520,72
12*	Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin qiyməti, manatla	389,16	558,94	545,49	529,32	474,97	297,69	411,65	569,43	767,03	678,64	402,51
13*	Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin qiyməti, ABŞ dolları ilə	484,87	707,79	694,37	674,72	605,52	290,12	257,94	330,85	451,2	399,2	236,78
14*	Ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarıla bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyərimln.. man.	470883,6	642102,5	616403,7	555786,0	479719,7	276851,7	370485,0	529569,9	674986,4	610776,0	350183,7
15*	Ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarıla bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln.ABŞ dolları ilə	586692,7	813958,5	784638,1	708456,0	611575,2	269811,6	232146,0	307690,5	397056,0	359280,0	205998,6

Mənbə: ARDNŞ-in (SOCAR) təqdim etdiyi məlumatlar, AR DSK və [http://www.bp.com/statistical review](http://www.bp.com/statistical_review)

Qeyd: Cədvəlin ulduz (*) işarəli bölmələri müəllif tərəfindən qeyd edilmiş mənbələrin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

**Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının
(kondensatla birlikdə) dəyərinin müəyyən edilməsi (ixrac satış qiymətləri üzrə
2018-ci ilin hesabatı)**

Qeyd: Hesablamalar nümunə kimi, 2018-ci ilin sonuna olan mövcud göstəricilər üzrə həyata keçirilmişdir. Yerdə qalan illər üzrə hesablamalar nümunəyə uyğundur (bax: cədvəl 2.3.3).

1. 1 ton neftin faktiki istehsal maya dəyəri, ABŞ dolları ilə:

$$117,92 : 1,7000 = 69,36\$ (4^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.3})$$

2. İxrac üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, manatla:

$$482,4 \times 1,7000 = 820,08 \text{ manat} (6^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.3})$$

3. Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin satış qiyməti, manatla:

$$820,08 - 117,92 = 702,16 \text{ manat} (9^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.3})$$

4. Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin satış qiyməti, dollarla:

$$482,4 - 69,36 = 413,04\$ (10^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.3})$$

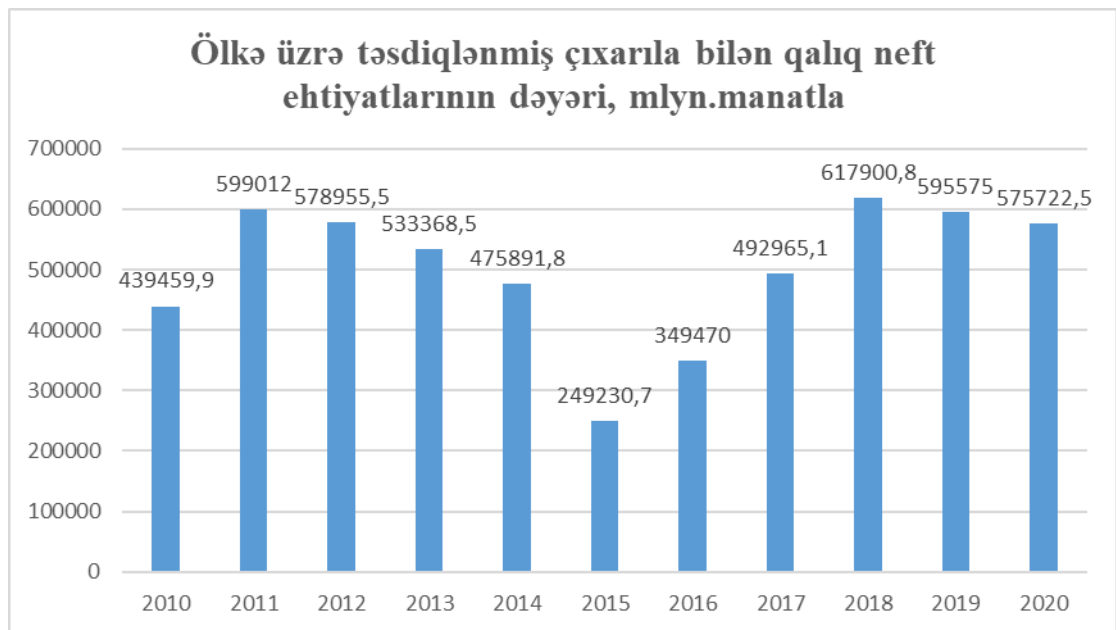
5. Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılı bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln.manatla:

$$\begin{aligned} 0,88 \text{ mlrd.ton} \times 702,16 &= 880.000.000 \times 702,16 = 617900800.000 = \\ &= 617900,8 \text{ mln.manat} (11^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.3}) \end{aligned}$$

6. Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılı bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln. ABŞ dolları ilə:

$$\begin{aligned} 0,88 \text{ mlrd.ton} \times 413,04 &= 880.000.000 \text{ ton} \times 413,04 = 363.475.200.000 \\ &= 363475,2 \text{ mln.}\$ (12^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.3}) \end{aligned}$$

Dünya üzrə neftin qiymətinin kəskin enməsi nəticəsində 2015-ci ildə ölkə üzrə qalıq neft ehtiyatları 2010-2020-ci illər ərzində ən aşağı dəyərə (249230,7mln.manat) malik olmuşdur. Qeyd edilən illər ərzində neft ehtiyatlarının ən böyük dəyəri 2018-ci ildə - 617900,8 mln. manat təşkil etmişdir (qrafik 2.3.3).

Qrafik 2.3.3. Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyərinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikasi.

Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyərinin müəyyən edilməsi (barrel paketi üzrə 2018-ci ilin hesabatı)

Qeyd: Hesablamalar nümunə kimi, 2018-ci ilin sonuna olan mövcud göstəricilər üzrə həyata keçirilmişdir. Yerdə qalan illər üzrə hesablamalar nümunəyə uyğundur (bax: cədvəl 2.3.4).

1. ARDNŞ-ın (SOCAR) qəbul etdiyi barrel paketinə görə hesablamalarda 1 ton neft = 1000kq = 7,3 barrel götürülmüşdür.

2. 1 ton neftin faktiki istehsal maya dəyəri, ABŞ dolları ilə:

$$117,92 : 1,7000 = 69,36\$ (4^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.4})$$

3. İxrac üzrə 1 ton neftin orta satış qiyməti, manatla:

$$482,4 \times 1,7000 = 820,08 \text{ manat} (6^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.4})$$

4. 1 ton neftin barrel paketi üzrə satış qiyməti, ABŞ dolları ilə:

$$7,3 \times 71,31 = 520,56 \$ (10^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.4})$$

5. 1 ton neftin barrel paketi üzrə satış qiyməti, manatla:

$$520,56 \times 1,700 = 884,95 \text{ manat} (11^* \text{ bəndi, cədvəl 2.3.4})$$

6. Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin satış qiyməti, manatla:

$$884,95 - 117,92 = 767,03 \text{ manat (12* bəndi, cədvəl 2.3.4)}$$

7. Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1 ton neftin satış qiyməti, ABŞ dolları ilə:

$$520,56 - 69,36 = 451,2\$ \text{ (13* bəndi, cədvəl 2.3.4)}$$

8. Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılalarla bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln.manatla:

$$0,88 \text{ mlrd.ton} \times 767,03 = 880.000.000 \text{ ton} \times 767,03 = 674986.400.000 = \\ = 674986,4 \text{ mln.manat (14* bəndi, cədvəl 2.3.4)}$$

9. Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılalarla bilən qalıq neft ehtiyatlarının dəyəri, mln. ABŞ dolları ilə:

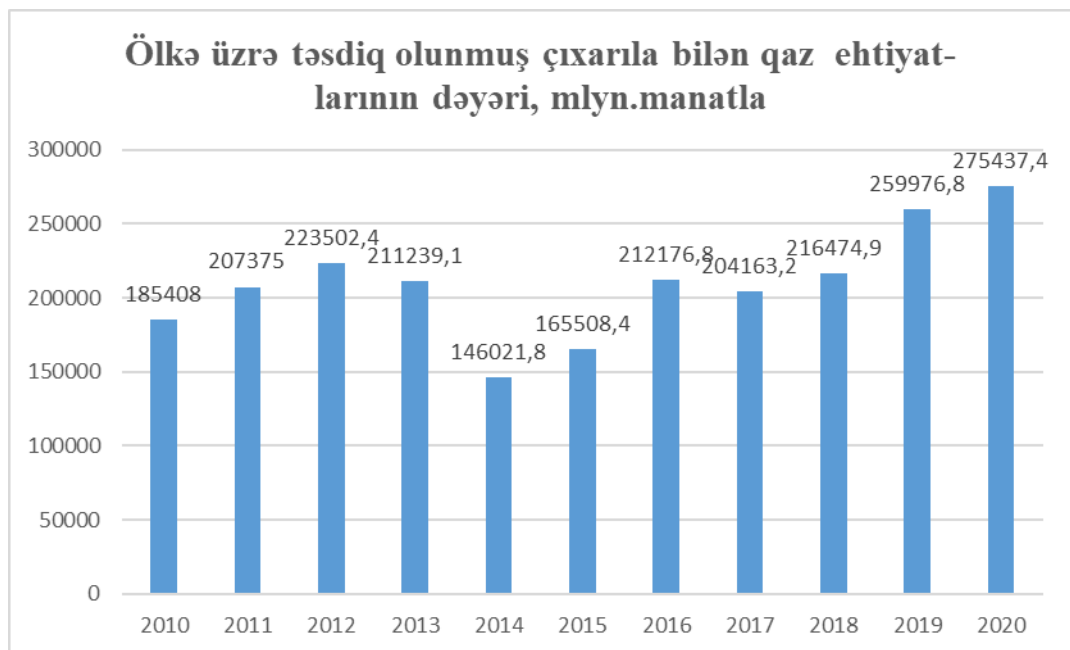
$$0,88 \text{ mlrd.ton} \times 451,2 = 397056.000.000 = 397056,0 \text{ mln.}\$ \text{ (15* bəndi, cədvəl 2.3.4)}$$

Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyəri çıxarılalarla bilən ehtiyatlar (cədvəl 2.3.5) əsasında müəyyən edilmişdir. Bu ehtiyatlara uyğun hesablanmış ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılalarla bilən qaz sərvətinin dəyəri 2020-ci ildə yeni qaz yataqlarının aşkarlanması ilə əlaqədar 2010-cu ilə nisbətən (185408,0 mln.manat) 1,5 dəfə artaraq 2010-2020-ci illər ərzində ən böyük dəyərə malik olmaqla, 275437,4 mln.manat təşkil etmişdir. Bu da Azərbaycanın yaxın gələcəkdə qaz ixrac edən ölkələr arasında önəmli yer tutacağına inam yaradır. Bu inamın yaranmasını Azərbaycanın qaz yataqları ilə zənginliyini şərtləndirən amillərdən, son dövrlərdə iki böyük yatağın (“Şahdəniz” və “Ümid”) kəşf olunmasını qeyd etmək olar.

“Şahdəniz” dünyada ən iri qaz yataqlarından biri hesab edilir, sahəsi təxminən 859,8 km² təşkil edir. Xəzər dənizində yerləşən “Ümid” yatağında ilkin hesablamalara görə 200 milyard kub metr qaz ehtiyatlarının aşkarlandığı proqnozlaşdırılır və onun ölkə büdcəsinə 30-40 milyard dollar gəlir gətirəcəyi gözlənilir.

Azərbaycan Respublikası üzrə 2010-2020-ci illərdə təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dinamikası qrafik 2.3.4 -də verilmişdir. Qrafikdən də göründüyü kimi,

çıxarıla bilən ehtiyatların miqdarının dəyişməsinə uyğun olaraq (cədvəl 2.3.5, bənd 2) onların miqdarında müxtəliflik baş vermişdir. Belə ki, 2010-cu ildə çıxarıla bilən ehtiyatların ən böyük səviyyəsinin (1,28 trilyon m³) olmasına baxmayaraq, 2010-2020-ci illərdə 1000m³ qazın faktiki istehsal maya dəyərinin və ixrac üzrə orta satış qiymətinin qeyd edilən dövrlərdə dəyişməsilə əlaqədar ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarıla bilən qaz ehtiyatlarının ən yüksək dəyəri 2020-ci ildə (275437,4 mln. manat) və ən aşağı səviyyəsi isə 2014-cü ildə (146021,8 mln.manat) müşahidə olunmuşdur.

Qrafik 2.3.4. Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyərinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası.

Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyərinin müəyyən edilməsi

Qeyd: Hesablamalar nümunə kimi, 2018-ci ilin sonuna olan mövcud göstəricilər üzrə həyata keçirilmişdir. Yerdə qalan illər üzrə hesablamalar nümunəyə uyğundur (bax: cədvəl 2.3.5).

1. 1000 m³ qazın ixrac üzrə orta satış qiyməti, manatla:

$$163,9 \times 1,7000 = 278,63 \text{ manat (5* bəndi, cədvəl 2.3.5)}$$

2. Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1000 m³ qazın satış qiyməti, manatla:

$$278,63 - 55,46 = 223,17 \text{ manat (8* bəndi, cədvəl 2.3.5)}$$

3. Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1000 m³ qazın satış qiyməti, ABŞ dolları ilə:

$$223,17 : 1,7000 = 131,28 \$ (9* bəndi, cədvəl 2.3.5)$$

4. Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılmaqla bilən qaz ehtiyatlarının dəyəri, mln. manatla:

$$0,97 \text{ trilyon m}^3 \times 223,17 = 970.000.000.000 \times 223,17 = 216474900.000.00$$

$$\text{manat} = 216474,9 \text{ mln. man (10* bəndi, cədvəl 2.3.5)}$$

5. Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarılmaqla bilən qaz ehtiyatlarının dəyəri, mln. ABŞ dolları ilə:

$$0,97 \text{ trilyon m}^3 \times 131,28 = 970.000.000.000 \times 131,28 =$$

$$= 127341600.000.000 \$ = 127341,6 \text{ mln. \$ (11* bəndi, cədvəl 2.3.5).}$$

Faydalı qazıntı yataqlarının keyfiyyət əlamətləri təbii xüsusiyyətlərlə əlaqədar olduğundan bütövlükdə onların milli iqtisadi-təsərrüfat dəyərini, daha doğrusu bu ehtiyatların potensial dəyərini müəyyən etmək üçün onların axtarışı, istismarına çəkilən xərclər kifayət etmədiyindən bu resursların eyni zamanda hasilatı və emalı zamanı, əldə edilən iqtisadi səmərə də mütləq olaraq nəzərə alınmalıdır. Aşkarlanmış faydalı qazıntı yataqlarının ölkənin MS-nin tərkibinə daxil edilməsi məqsədilə bu resursların potensial iqtisadi dəyəri onların bütövlükdə istismarı zamanı əldə edilməsi mümkün ola bilən hazır məhsulun ümumi dəyəri ilə göstərilir. Əlbəttə, bu halda yataqların gələcəkdə milli iqtisadiyyatda istifadəsi zərurətində potensial dəyərin müəyyən edilməsi zamanı hazır məhsulun cari bazar və zaman amili nəzərə alınmaqla perspektiv topdansatış qiymətlərindən istifadə oluna bilər. Beləliklə, hal-hazırda Azərbaycanın daxili və xarici iqtisadi maraqları nöqteyi nəzərindən əsas yanacaq resursu neft və qaz hesab edilir və neft-qaz sənayesi ölkənin davamlı inkişaf strategiyasının əsasıdır [189, s.101]. Bu nöqteyi-nəzərdən, həmçinin MS-nin TR-nin əsas tərkib hissələrindən biri kimi ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması onların dəyərləndirilməsilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası üzrə təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyərinin müəyyən edilməsi

Cədvəl 2.3.5

Sıra №	Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Balans ehtiyatları, trilyon m ³	2,11	2,07	2,17	2,09	2,04	1,73	1,66	1,63	1,66	1,87	2,06
2	Çıxarıla bilən ehtiyatlar, trilyon m ³	1,28	1,25	1,32	1,27	1,22	1,06	0,99	0,96	0,97	1,08	1,19
3	1000m ³ qazın faktiki istehsal maya dəyəri, manatla	40,7	39,50	44,36	33,48	37,19	39,74	46,77	62,19	55,46	60,94	60,94
4	1000m ³ qazın ixrac üzrə orta satış qiyməti, ABŞ dolları ilə	230,4	260,1	272,0	254,7	200,0	190,9	163,6	159,7	163,9	172,0	172,0
5*	1000m ³ qazın ixrac üzrə orta satış qiyməti, manatla	184,92	205,4	231,68	199,81	156,88	195,88	261,09	274,86	278,63	292,4	292,4
6	Daxili bazar üzrə orta satış qiyməti, manatla	56,74	66,03	65,12	68,51	87,29	88,24	93,65	150,97	139,49	135,02	135,02
7	1 ABŞ dolları=manat	0,8026	0,7897	0,7856	0,7845	0,7844	1,0261	1,5959	1,7211	1,7000	1,7000	1,7000
8*	Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1000m ³ qazın satış qiyməti, manatla	144,85	165,9	169,32	166,33	119,69	156,14	214,32	212,67	223,17	231,46	231,46
9*	Faktiki istehsal maya dəyəri çıxılmaqla 1000m ³ qazın satış qiyməti, ABŞ dolları ilə	180,48	210,08	215,53	212,02	152,59	152,17	134,29	123,57	131,28	136,15	136,15
10*	Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarıla bilən qaz ehtiyatlarının dəyəri, mln.manatla	185408,0	207375,0	223502,4	211239,1	146021,8	165508,4	212176,8	204163,2	216474,9	259976,8	275437,4
11*	Ölkə üzrə təsdiq olunmuş çıxarıla bilən qalıq qaz ehtiyatlarının dəyəri, mln. ABŞ dolları ilə	231014,4	262600,0	284499,6	269265,4	186159,8	161300,2	132947,1	118627,2	127341,6	147042,0	162018,5

Mənbə: ARDNŞ-in (SOCAR) təqdim etdiyi məlumatlar, AR DSK və [http://www.bp.com/statistical review](http://www.bp.com/statistical_review)

Qeyd: Cədvəlin ulduz (*) işarəli bölmələri müəllif tərəfindən qeyd edilmiş mənbələrin məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının digər təbii mineral ehtiyatları – filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi. Azərbaycan MS-nin yaradılması və artırılması ölkənin malik olduğu və bu sərvətin əsas hissəsini təşkil edən təbii sərvətlərdən, iqtisadi potensialdan istifadə səviyyəsindən asılıdır. Azərbaycanın filiz və qeyri-filiz yataqları hələ keçmiş SSRİ miqyasında aktiv surətdə istismar olunmuşdur. Müasir dövrdə XX əsrin sonlarında yenidən müstəqillik əldə etmiş ölkəmiz üçün bu ehtiyatların davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq böyük sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət Azərbaycan ərazisində yayılmış qara, əlvan və nəcib metal filizlərinin, o cümlədən qeyri-metal mineral-xammal yataqlarının müasir dövrün tələbləri səviyyəsində tədqiq edilməsi və düzgün qiymətləndirilməsi, həmçinin məqsədli istismarı və qorunması ilə sıx bağlıdır. Qafqazda yeganə sənaye əhəmiyyətli və istismar olunan, böyük ehtiyatlara malik Daşkəsən skarn-dəmir yatağı, Böyük Qafqazın Cənub yamacındakı kolçedan filiz sahəsi, ölkəmizdə əlvan metallurgiyanın gələcək inkişaf bazası olacaq Filizçay, Katex, Kaşdağ və digər mis kolçedan-polimetal yataqları, Kiçik Qafqazın Şimal-Şərq və mərkəzi hissələrində və cənubunda yerləşən və hazırda bəzilərinin yataqları istismar olunduğu qızıl filiz yataqları, bentonit, tikinti materialları və s. həm indiki və həm də gələcək nəsillərin həyat təminatı baxımından əsaslı dəyərlərə malikdirlər [24, s. 73-100]. Uzun müddət istismar olunan sənaye əhəmiyyətli Daşkəsən kobalt, zəylik alunit, Daşkəsən dəmir və mərmər, Paraqaçay molibden, Filizçay polimetallik, Gümüşlü qurğuşun, Naxçıvan daşduz və s. yataqları qeyd etmək mümkündür. Amma Allahın ölkəmizə bəxş etdiyi təbii sərvətlərimizin ehtiyatları kifayət qədərdir və onların məqsədli istismarı və qorunması xalqımızın və dövlətimizin davamlı inkişaf maraqları dairəsində həyata keçirilməlidir. Ermənistanın 1988-ci ildən sonra Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etməsinin əsas səbəbi məhz bu ərazilərimizin təbii sərvətlərlə zəngin olması idi. Aşağıdakı cədvəldə Qarabağ bölgəsində, həmçinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə XX əsrin 90-cı illərinə qədər geoloji cəhətdən öyrənilmiş yataqlar haqqında məlumatlardan (cədvəl 2.3.6) [38, s.93] göründüyü kimi, bu ərazilərin geoloji baxımından yenidən tədqiq edilməsi, iqtisadiyyatımızın strateji inkişafı üçün müxtəlif növ ehtiyatların aşkarlanması mühüm rol oynaya bilər.

**Azərbaycan Respublikasının Qarabağda və işğaldan azad olunmuş ərazilərində
aşkarlanmış (1990-cı ilə qədər) faydalı qazıntı yataqları**

Cədvəl 2.3.6

Rayonun adı	Faydalı qazıntı yataqlarının növü	Yataqların sayı	Rayonun adı	Faydalı qazıntı yataqlarının növü	Yataqların sayı	Rayonun adı	Faydalı qazıntı yataqlarının növü	Yataqların sayı
Kəlbəcər	Xromit	1	Ağdam	Əhəngdaşı	1	Qubadlı	Aqat (əqiq)	1
	Molibden	2		Mərmərləşmiş əhəngdaşı	2		Yaşma	1
	Mis	2		Gilçə	3		Traverten	1
	Qızıl	2		Çınqıl-qum	2		Gil	1
	Civə	5		Gil	2		Cəmi	4
	Sürmə	1		Cəmi	11			
	Nefritoid	1	Zəngilan	Qızıl	1	Fizuli	Əhəngdaşı	2
	Serpentinit	1		Əhəngdaşı	3		Mərmər	1
	Kvarsit	1		Mərmərləşmiş əhəngdaşı	1		Çınqıl-qum	2
	Listvenit	4		Porfirit	1		Gil	1
	Əhəngdaşı	2		Çınqıl-qum	1		Cəmi	6
	Tuf	1		Qum	1	Ağdərə	Mis	2
	Liparit	1		İnşaatdaşı	2		Qurğuşun sink	1
	Andezit-bazalt	2		Gil	1		Kükürlü kolçedan	2
	Vulkanik kül	1		Cəmi	11		Qızıl	1
	Gəc	1	Cəbrayıl	Mis	1		İsland şpatı	1
	Çınqıl-qum	1		Kükürlü kolçedan	1		Əhəngdaşı	2
	Gil	2		Yaşma	1		Gəc	1
	Obsidan	3		Kolçedan	2		Gil	1
	Perlit	3		Mərmər	2		Daş kömür	1
	Cəmi:	36		Tuf külü	2		Cəmi	13
Laçın	Civə	3		Vulkan külü	1	Əskəran	Mərmərləşmiş əhəngdaşı	1
	Nefritoid	1		Gəc	3		Gilçə	1
	Kopal	1		Çınqıl-qum	1		Pemza	1
	Tuf	1		Qum	3		Çınqıl	1
	Mərmərləşmiş əhəngdaşı	1		İnşaat daşı	2		Cəmi	4
	Bazalt	1		Gil	1	Xocalı	Mərmərləşmiş əhəngdaşı	1
	Pemza	2		Cəmi	20		Mərmər	1
							Gil	1

Cədvəl 2.3.6-nın ardı

	Çınqıl-qum	1	Xocavənd	İsland şpatı	1	Şuşa	Cəmi	3
	İnşaat daşı	1		Əhəngdaşı	1		Mərmərləşmiş əhəngdaşı	1
	Gil	2		İnşaat daşı	1		Mərmər	1
	Vermikulit	2		Qabbroidiabat	1		İnşaat daşı	1
	Cəmi:	17		Gil	1		Gil	1
				Cəmi	5		Cəmi	4
Xankəndi şəhəri				Əhəngdaşı	1			

Qeyd: Mənbə: [38, s.93], [306] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan ərazilərimizin 1989-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olunması nəticəsində, nəhayət 2020-ci ilin payızında işğaldan azad olunan bölgələrimizdə milli sərvətimizin təbii ehyat potensialının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən dəyərləndirilən ehtiyatlarının [306, s.2-4] miqdarının hansı səviyyədə talan edilməsi və onların qiymətləndirilməsilə bağlı işlərə hələ bir neçə illər bundan əvvəl başlanmışdır [25], [46] [80]. Hal-hazırda da işğal nəticəsində ölkəmizin milli sərvətinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsilə bağlı işlər uyğun strukturlar tərəfindən davam etdirilməkdədir. Ümid edirik ki, milli sərvətimizin 30 il ərzində itirilən hissəsi ədalətli şəkildə öz qiymətini tapacaq və bu sərvətlərimizin dəyəri ölkəmizə qaytarılacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının filiz yataqlarının qara metallar (dəmir, marqanes, xrom, titan, vanadium), rəngli metallar (mis, qurğuşun və sink), yüngül metallar (kobalt, nikel, molibden, volfram, olovo, civə və sürmə), nəcib metallar (qızıl, gümüş, platin), nadir metallar (tantal, niobium, serkonium, berilium, litium, stronsium), səpələnmiş nadir metallar (kadmium, indium, skandium, helium, tallium, qermanium, selen, tellur, renium, vismut), radiaktiv elementlər (uran və torium), qeyri-metal filiz yataqları (kükürlü kolçedan, mişyak, barit) kimi növləri və təsnifatı mövcuddur [149, s.6]. Göstərilən siyahıdan da ölkəmizin filiz yataqlarının müxtəlifliyə və zəngin tərkibə malik olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Azərbaycan çox qədim zamanlardan neft ölkəsi kimi tanınsa da, hələ orta əsrlərə dair tarixi mənbələrdə ölkəmizdə mis, qızıl, gümüş, qurğuşun və s. kimi belə faydalı sərvətlərin olması və istismarı barəsində informasiyalar mövcud olmuşdur. Sadəcə daha sonralar ölkədə neft-qaz sənayesinin inkişafı, digər faydalı qazıntıların araşdırılması və onların perspektiv inkişaf məsələləri bir növ arxa plana atılmışdır. Amma faydalı qazıntı yataqlarının qiymətləndirilməsi zamanı onların MS-də neft və qazdan daha çox dəyərə malik olduğu aşkarlanır, sadəcə onların istismarının intensivləşməsi prosesləri həyata keçirilməmişdir. Digər faydalı qazıntı yataqlarının MS-də xüsusi çəkiyə malik olması onların da daim diqqətdə saxlanılmasını zəruri edir. Faydalı qazıntı yataqlarının aşkarlanması və istismarı tarixinə nəzər salmadan qeyd etmək mümkündür ki, Daşkəsən dəmir filiz və Zəylik alunit yataqlarının istismara verilməsilə ölkədə dağ-mədən sənayesinin inkişafına təkan verildi. Daha sonra Gümüşlü, Ağdərə polimetal, Parağacay molibden filiz yataqlarında istismar işləri yerinə yetirilmişdir. Daşkəsən dəmir filizi qrupu yataqlarının sənaye ehtiyatı 250 mln.ton təşkil edir ki, bu da Qafqaz regionunda olan yataq ehtiyatlarına görə dünyada Çindən sonra 2-ci yeri tutur [22, s.4], [307], [315]. Hal-hazırda Azərbaycanda qara metallardan hesab edilən 3 dəmir filizinin sənaye cəhətdən dəyərə malik olan ehtiyatları Daşkəsən filiz rayonunda yerləşməklə, onlar Daşkəsən, Cənubi Daşkəsən və Dəmir kobaltlı – maqnetit yataqları adlanır. Xromit filizləri Kəlbəcər rayonu ərazisində Göydərə, Laçın rayonunda isə İpək qrupu xromit filiz təzahürləri ilə aşkar edilmişdir. Manqanın çox da böyük olmayan həcmli yataq təzahürlərinə Ağdamda rast gəlinir.

Azərbaycanın mis yataqları əsasən Balakən-Zaqatala, Gədəbəy, Qarabağ və Ordubad filiz rayonlarında cəmlənmişdir. Mis filizləri mis-kolçedan və mis-porfer formasıyalıdır. Ölkənin sənaye əhəmiyyətli ehtiyatları ümumi filiz ehtiyatlarının 4,7%-ni təşkil edən Qarabağ mis-profer yatağında yerləşmişdir. Kiçik Qafqazda bu yataqla yanaşı, Qızılbulaq qızıllı mis-kolçedan və az miqdarda Veynəli qızıl yatağında da mis ehtiyatları təsdiq edilmişdir. Kiçik Qafqazın əsas mis yataqları Gədəbəy filiz rayonunda yerləşən mis-profir və az miqdarda mis-kolçedan tipli yataqlardır.

Naxçıvan qırıxıqlıq zonasında Göydağ, Diaxçay, Misdağ – Şəlalə mis-profir, Ağyurd qızıl, Nəsirvaz-Ağdərə polimetal yataqlarında mis ehtiyatları Dövlət balansında qeydə alınmışdır. Kiçik Qafqazın Qarabağ filiz rayonu mis minerallaşmasında perspektivliyi yüksək qiymətləndirilir. Bu yataqlar mis-porfer, qızıl-mis-kolçedan və digər növlərə aiddir. Son illərdə Ordubad filiz rayonu da yüksək perspektivli bölgələrdən hesab edilir. Qeyd edilən ərazidə Parağaçay, Misdağ, Göydağ, Göygöl, Şəlalə, Diaxçay, Kotam-Kilit filiz sahələrində çoxlu miqdarda mis-molibden təzahürləri aşkarlanmışdır. Alüminium filizinin (alunit) ən böyük ehtiyatı – Daşkəsən rayonunda və 1960-cı ildən istismar olunan Alunit təzahürlərinə Şəmkir və Ordubad rayonlarında da rast gəlinir.

Qurğuşun və sink ehtiyatlarının təsdiq edilmiş polimetal filiz yataqları: Filizçay, Kaşdağ, Katex, Mehmana və Gümüşlükdür. Qurğuşun ehtiyatları kiçik Qafqazın Qazax filiz rayonunda Şəkərbəy, Naxçıvanda Ordubad filiz rayonunda Nəsirvaz-Ağdərə polimetal filiz yataqlarında qiymətləndirilərək proqnoz resursları verilmişdir.

Avropada ən nəhəng yataq hesab edilən və dünyanın ən iri yataqları sırasına daxil olan Filizçay kolçedan-polimetal yatağının 95 mln ton miqdarında filiz ehtiyatına malik olduğu aşkarlanmışdır [22, s.6]. Bu yatağın rentabelliği 60 ilə qədər proqnozlaşdırılır. Naxçıvanın ərazisində sənaye əhəmiyyətli qurğuşun-sink yataqları Şərur və Ordubad rayonlarında yerləşir. Balakən- Zaqatala filiz rayonunda Saqator mis-sink yatağında Naxçıvandakı Nəsirvaz-Ağdərə polimetal yataqlarındakı sinkin ehtiyatları qiymətləndirilərək Dövlət balansına alınmışdır. Kobaltın dövlət balansına alınmış sənaye ehtiyatları “Daşkəsənfiliz” rayonunda – “Hamamçay” və “Dəmir” dəmir filizi yataqlarında, həmçinin Balakən-Zaqatala filiz bölgəsində - Filizçay kolçedan-polimetal yatağında qeydə alınmışdır. Molibdenin dövlət balansında hesaba alınmış ehtiyatları Ordubadda - Parağaçay yatağında yerləşir. Alüminium-alunit filizləri respublikanın Zəylik alunit filizləri yatağında qeyd alınmış və bu filizlər ölkənin ümumi filiz ehtiyatlarının 29,7%-ni təşkil edir [22, s.8]. Bu yatağın cəlbədiciliyinin əsas xüsusiyyəti alunit filizlərinin tərkibində vanadium və qallium metallarının olmasıdır. Civə yatağının dövlət balansında qeydə alınmış sənaye ehtiyatları Kəlbəcər filiz rayonunda yerləşən Levçay yatağıdır. Bundan başqa, Kiçik

Qafqazın həmin rayonunda qeydə alınmış Narzanlı, Sarıbulaq, Gildəkçay, Qamışlı, Şorbulaq, Ağyataq yataqları mövcuddur.

Azərbaycanın təbii sərvətləri içərisində qeyri-filiz faydalı qazıntıları və tikinti materialları da xüsusi yer tutur. Dövlət balansında XXI əsrin əvvəllərinə onların ümumi sayı 303 olmuşdur. Belə ki, tikinti-inşaat materiallarından: 59 mişar daşı, 95 müxtəlif növ gil, 27 tikinti daşları, 70 qum-çınqıl, 14 qum, 3 bitumlu qumlar, 2 perlit, pemza yataqları Dövlət balansında qeydə alınmışdır. Qeyri-filiz xammal resurslarının ümumi sayı 31 yataqdır. Onlardan 7 gips-antuderit, gəc, 2 bentonit gilləri (Daş Salahlı və Xanlar yataqları, son dövrlərdə Şamaxı-Qobustan zonası, Bəylər yatağında da ehtiyatlar hesablanmışdır), 4 xörək duzu (Naxçıvan, Nehrəm, Şəkərabad-Qoşadüzə daş duz və Masazır göl duzu), 2 dolomit (Nehrəm və Keçiqaya), 2 kvarsit (Xanlarda Qızılca və Daşkəsəndə Çovdar yataqları), 2 Elyus və soda daşı üçün əhəng daşı, 1 keramika xammalı (Çovdar çini daşı yatağı), 2 mineral boya (Çovdar və Mirzlik yataqları) 5 kvars qumları (Hacıvəli, Hökməli, Şərqi Zeyid, Yasamal və Zeyid), 2 barıt (Çovdar və Başqışlaq), 2 çini daşı (Daşkəsən Toğanalı və Çıraqdərəsi-Toğanalı), İslandiya şpatı (Dağlıq Talışın Kalvaz-Kalaxan, Kosmolyon törəməsi) odadavamlı və çətinəriyən gillər (Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı, Xanlar, Daşkəsən, Qazax rayonları ərazisində), soda üçün xammal (Nehrəm dolomit yatağı), təbii soda təzahürləri (Orta Araz, Sədərək, Naxçıvan Çökəklikləri və s. proqnoz sahələri), şüşə istehsalı üçün xammal (Nehrəm dolonut yatağı), seolitlər, mişardaşı (Qaradağ, Güzdək, Şahbulaq, Naftalan və s.) və digər yataqlar Azərbaycanın zəngin qeyri-filiz və xammal tikinti resurslarına malik olduğunu göstərir [22, s.12-14]. (Mənbə: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi).

2000-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə təbii resursların hasilatına (cədvəl 2.3.7) diqqət etsək metal filizlərin hasilatı 2010-cu ildən daha yüksək tempə artmış, 2020-ci ildə (314,1 mln.ton) 2010-cu ilə nisbətən (62,5 mln.ton) bu artım 5,03 dəfə olmuşdur. Mədəniçixarma sənayesinin digər sahələri üzrə bu illər ərzində ən yüksək artım 2011-ci ildə (83,2 mln.ton) ən aşağı səviyyə 2016-cı ildə (37,5 mln.ton) müşahidə olunmuşdur. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibində təbii mineral resurslar kimi faydalı filiz və qeyri-filiz qazıntı yataqlarının

Azərbaycan Respublikası üzrə təbii resursların hasilatı

Cədvəl 2.3.7.

İllər Göstəricilər		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
mln.ton	Xam neft hasilatı(qaz kondensatı daxil olmaqla)	14,0	14,9	15,3	15,4	15,5	22,5	32,3	42,6	44,5	50,4	50,8	46,6	43,4	43,5	42,1	41,6	41,1	38,7	38,8	37,5	34,5
	Təbii qaz	5,6	5,5	5,1	5,1	5,0	5,7	9,1	16,9	23,4	23,6	26,3	25,8	26,8	29,2	29,6	29,2	29,3	28,6	30,5	35,6	37,1
mlrd m ³	Xam neft və təbii qaz hasilatı	1620,0	1841,0	1995,0	2336,0	2945,0	5673,0	10537	16364	22581	16417	20741	26737	25473	24539	21877	16221	21027	27712	34627	32472	
	Metal filizləri	0,2	0,1	0,03	0,2	0,6	0,2	0,3	0,2	2,5	6,2	62,5	74,3	68,1	51,2	55,0	87,4	127,6	262,1	249,1	314,1	
	Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	2,7	3,4	7,4	10,2	12,9	23,8	28,2	48,9	48,0	36,8	59,0	83,2	66,4	65,3	49,0	53,8	37,5	59,3	55,8	71,8	
min ton.	Dəmir filizi (əmtəlik)	8,2	4,7	0,4	3,1	19,1	7,3	11,3	17,6	28,1	-	57,8	214,3	207,3	141,4	81,9	56,8	54,5	235,6	212,3	222,5	
	Bentonit																					
	Gil-torpaq əhəng	214,7	87,5	91,0	180,0	232,3	4,9	27,2	15,3	1,4	0,7	0,9	2,2	16,9	10,7	14,1	17,4	27,4	29,8	30,8	44,6	34,3
	Balıq	19,1	18,7	21,9	23,3	24,8	26,4	21,4	20,6	21,0	45,1	45,3	47,0	57,7	51,0	50,1	51,2	63,1	63,8	61,9	63,1	61,2
	Duz hasilatı	4,0	3,7	5,4	7,6	9,2	11,2	12,0	7,1	7,5	6,9	11,6	20,9	28,6	32,0	35,2	39,5	63,9	67,0	66,7	77,1	74,3

Mənbə: AR DSK, www.stat.gov.az

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin təqdim etdiyi balans ehtiyatları göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. Balans ehtiyatları təqdim edilən və dəyərləndirən filiz faydalı qazıntı yataqlarından yalnız dəmir filizi, molibden, qurğuşun, dolomit, sink, alunit, mis və civəni (cədvəl 2.3.8) qeyri-filiz mineral resurslardan isə ancaq mineral duzlar, kükürd, soda, mişar daşı, qum, çınqıl-gil, bentonit, üzlük daşı, əhəng və s. (cədvəl 2.3.9) qeyd etmək mümkündür. Mineral resursların 2010-2020-ci illər ərzində təqdim edilən balans ehtiyatlarının göstəricilərində dəyişikliklərin demək olar ki, cüzi olduğunu nəzərə alaraq, onların qiymətləndirilməsi üçün 2021-ci ilin bazar qiymətləndirilməsindən (mənbə: ru.investing.com, ru.globalproductprices.com) istifadə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu resurslar üzrə istismar şirkətlərinin göstəricilərinin (xərclər, mənfəət, maliyyə öhdəlikləri və s.) mövcud olmaması səbəbindən onların MS-nin tərkibində nəzərə alınması və dəyərləndirilməsi balans ehtiyatı kimi tam formada hesablanması həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 2.3.8 və 2.3.9-un məlumatlarından göründüyü kimi, 2010-2020-ci illər ərzində Azərbaycanın filiz faydalı qazıntı yataqlarının dəyərində böyük dəyişiklik olmamışdır (balans ehtiyatlarında az miqdarda dəyişikliklər olması səbəbindən). Belə ki, filiz ehtiyatlarının 2020-ci ildə ümumi dəyəri 5629946,7 mln.manat olmaqla, 2010-cu ilə nisbətən cəmi 18% artmışdır (4774840,1 mln.manat) (qrafik 2.3.5).

Azərbaycan Respublikasının qeyri-filiz yataqlarının balans ehtiyatlarında da 2010-2020-ci illər ərzində kiçik dəyişikliklər olması səbəbindən, bu illərdə (cədvəl 2.3.9) ehtiyatların orta dəyəri 1984576,1 mln.manat təşkil etmişdir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin filiz ehtiyatlarının dəyərində son dövrlərdə artım müşahidə olunsa da, qeyri-filiz yataqlarının dəyərində əksinə, azalma müşahidə olunmuşdur (qrafik 2.3.6).

Azərbaycan Respublikasının qızıl-gümüş ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi. Qızıl-gümüş ölkənin filiz ehtiyatları içərisində nəcib metallar sinfinə aid edilir. Ölkəmizin ərazisinin mədən çıxarma, o cümlədən qiymətli metal hesab edilən qızılçıxarma sənayesinin davamlı və uzunmüddətli inkişafı üçün perspektivləri və imkanları çox böyükdür. Belə ki, son dövrlərdə aşkar edilmiş həm

Azərbaycan Respublikasının mineral resurslar – filiz faydalı qazıntı yataqları üzrə təbii sərvətlərinin balans ehtiyatları (min ton) və onların qiymətləndirilməsi, mln.manatla

Cədvəl 2.3.8.

İllər						2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Göstəricilər																	
Filiz faydalı qazıntı yataqlarının adları	Dəmir filizi	1 ton ehtiyat vahidinin bazar qiyməti	manat	\$	Balans ehtiyatları	228292,9	228292,9	228292,9	228292,9	228292,9	228292,9	226141,1	226141,1	226141,1	226141,1	226141,1	
			357	210	Ehtiyatların bazar dəyəri	81500,6	81500,6	81500,6	81500,6	81500,6	81500,6	80732,4	80732,4	80732,4	80732,4	80732,4	
	Molibden		manat	\$	Balans ehtiyatları	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0	25444,0
			18700	11000	Ehtiyatların bazar dəyəri	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	475802,8	
	Qurğuşun		manat	\$	Balans ehtiyatları	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5	99015,5
			3723	2190	Ehtiyatların bazar dəyəri	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	368634,7	
	Dolomit		manat	\$	Balans ehtiyatları	9997,1	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6	9996,6
			11	6,5	Ehtiyatların bazar dəyəri	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0	110,0
	Sink		manat	\$	Balans ehtiyatları	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6	98600,6
			5052	2972	Ehtiyatların bazar dəyəri	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2	498130,2
	Alunit		manat	\$	Balans ehtiyatları	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0	161806,0
			4214	2479	Ehtiyatların bazar dəyəri	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5	681850,5
	Mis		manat	\$	Balans ehtiyatları	153868,0	153868,0	153868,0	153868,0	153868,0	153868,0	153868,0	203226,4	203226,4	203226,4	203226,4	203226,4
			17340	10200	Ehtiyatların bazar dəyəri	2668071,1	2668071,1	2668071,1	2668071,1	2668071,1	2668071,1	2668071,1	3523945,8	3523945,8	3523945,8	3523945,8	3523945,8
	Civə		manat	\$	Balans ehtiyatları	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2
			11900	7000	Ehtiyatların bazar dəyəri	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2	740,2
Cəmi ehtiyatların dəyəri, mln.manatla:						4774840,1	4774840,1	4774840,1	4774840,1	4774840,1	4774840,1	5629946,7	5629946,7	5629946,7	5629946,7	5629946,7	

Qeyd 1: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

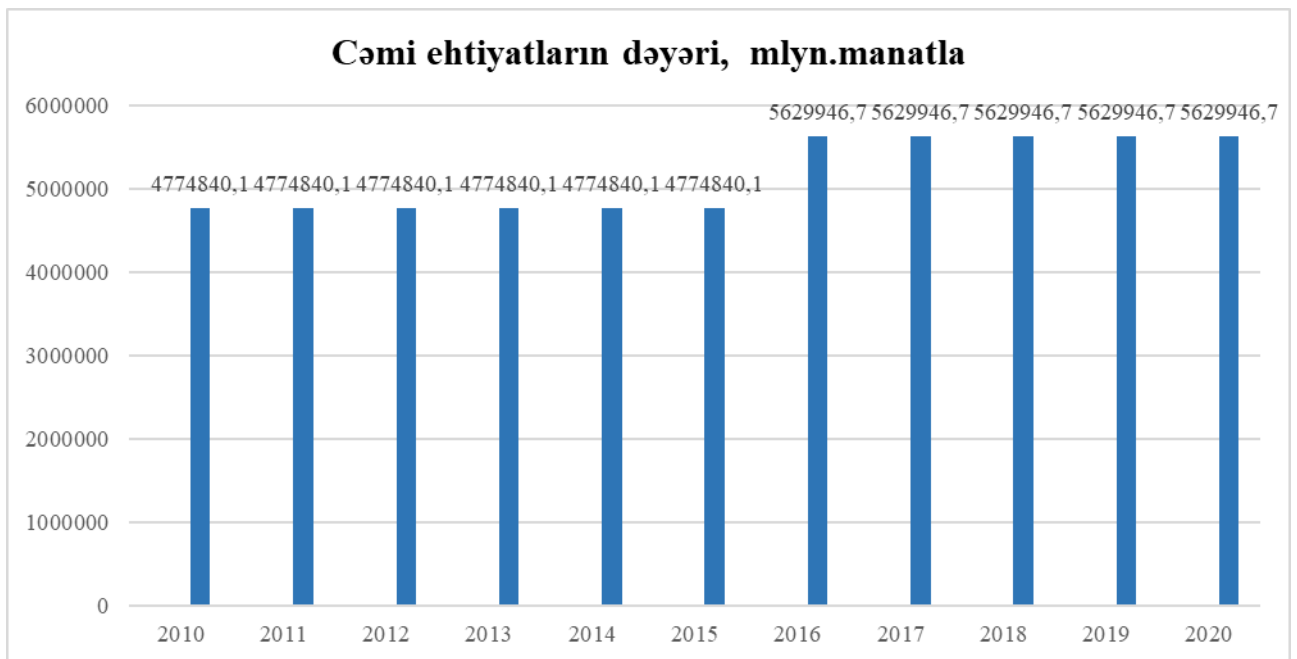
Qeyd 2. Ehtiyat vahidinin bazar qiyməti 2021-ci ilin göstəricilərinə əsaslanır, mənbə: ru.investing.com; ru.globalproductprice.com

Azərbaycan Respublikasının qeyri-filiz mineral resurslar üzrə təbii sərvətlərinin balans ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi, mln.manatla
Cədvəl 2.3.9.

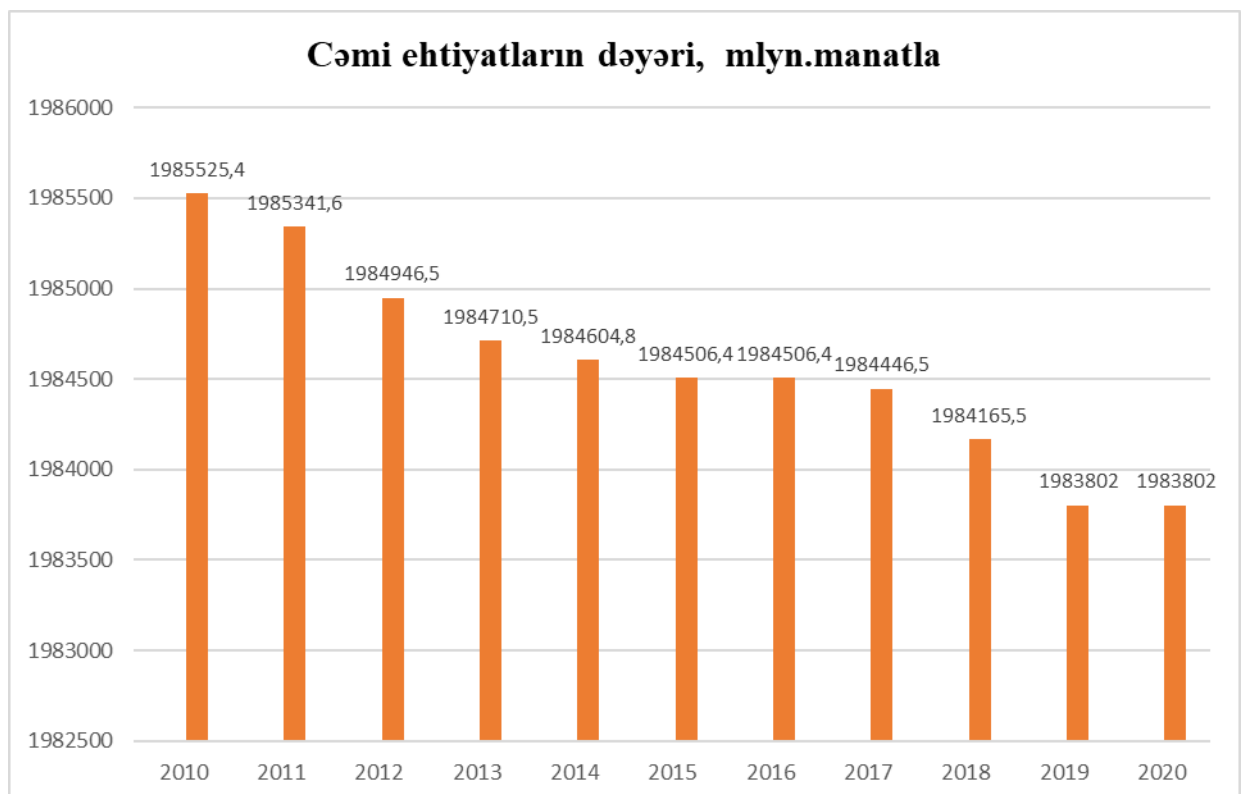
İllər						2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Göstəricilər																	
Qeyri-filiz mineral resurslarının adları	Mineral duzlar	1 ton ehtiyat vahidinin bazar qiyməti	manat	\$	Balans ehtiyatları, min ton	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	1301597	
			1309	770	Ehtiyatların bazar dəyəri	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	1703790,5	
	Kükürd		manat	\$	Balans ehtiyatları, min ton	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8	110703,8
			130,9	77	Ehtiyatların bazar dəyəri	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	14491,1	
	Soda		manat	\$	Balans ehtiyatları, min ton	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0	129833,0
			960	565	Ehtiyatların bazar dəyəri	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	124639,7	
	Mişar daşı		manat	\$	Balans ehtiyatları	652957,3	652902,3	652085,6	649133,6	649012,0	648583,1	648583,1	647633,5	647371,1	647370,5	647370,5	
			24	14	Ehtiyatların bazar dəyəri	15671,0	15669,7	15650,1	15579,2	15576,3	15566,0	15566,0	15543,2	15537,0	15536,9	15536,9	
	Qum		manat	\$	Balans ehtiyatları	60460,0	65241,8	65242,3	65241,0	65216,6	65180,6	65150,6	65153,2	65119,5	56742,8	56742,8	
			16	9	Ehtiyatların bazar dəyəri	967,4	1043,9	1043,9	1043,9	1043,5	1042,9	1042,9	1042,5	1041,9	907,9	907,9	
	Çınqıl-gil		manat	\$	Balans ehtiyatları	1146577,3	1135988,3	1135206,2	1134412,0	1133804,7	1133559,7	1133559,7	1133522,2	1133255,6	1134326,9	1134326,9	
			16	9	Ehtiyatların bazar dəyəri	18345,2	18175,8	18163,3	18150,6	18140,9	18137,0	18137,0	18136,4	18132,1	18149,2	18149,2	
	Bentonit		manat	\$	Balans ehtiyatları	88864,8	88788,8	88655,8	88526,5	88447,6	88378,5	88378,5	88348,7	88119,5	87911,1	87911,1	
			1173	69	Ehtiyatların bazar dəyəri	104238,4	104149,3	103993,3	103841,6	103749,0	103668,0	103668,0	103633,0	103364,2	103119,7	103119,7	
	Üzlük daş		manat	\$	Balans ehtiyatları	56114,8	56098,7	50349,3	50330,7	50326,7	50255,4	50255,4	50192,7	50138,2	50255,4	50138,2	
			36	21	Ehtiyatların bazar dəyəri	2020,1	2019,6	1812,6	1811,9	1811,8	1809,2	1809,2	1808,1	1807,0	1805,0	1805,0	
	Əhəng və s.		manat	\$	Balans ehtiyatları	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56746,4	56742,8	56742,8
			24	14	Ehtiyatların bazar dəyəri	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	1362,0	
Cəmi ehtiyatların dəyəri, mln.manatla:						1985525,4	1985341,6	1984946,5	1984710,5	1984604,8	1984506,4	1984506,4	1984446,5	1984165,5	1983802,0	1983802,0	

Qeyd 1: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Qeyd 2. Ehtiyat vahidinin bazar qiyməti 2021-ci ilin göstəricilərinə əsaslanır, mənbə: ru.investing.com; ru.globalproductprice.com

Qrafik 2.3.5. Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə filiz mineral resurslarının dəyərinin dinamikası.

Qrafik 2.3.6. Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə qeyri-filiz mineral resurslarının dəyərinin dinamikası.

xalis qızıl, həm də digər metallarla birlikdə xeyli miqdarda qızıl yataqları və onun təzahürləri MS-nin formalaşmasında, ölkəmizin davamlı sosoal-iqtisadi inkişaf nöqteyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Qızıl digər metallarla, hava, su və s. ilə asanlıqla birləşə bilmədiyi üçün paslanmayan qiymətli sabit metal hesab olunur.

Respublikamızın qızıl yataqlarını mütəxəssislər adətən iki qrupda birləşdirirlər:

- birbaşa dağ süxurlarında formalaşma mənbələrində aşkar edilən **köklü və ya məxsusi qızıl yataqları**;

- məxsusi qızıl yataqlarının aşınması, yaranan çöküntülərin bu yataqlardan müxtəlif məsafələrə daşınması nəticəsində meydana gəlmiş qızıl təzahürlərinə aid edilən **səpinti qızıl yataqları**.

- Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın həm köklü qızıl yataqları və həm də onun təzahürləri - səpinti qızıl yataqlarının aşkarlanması və tədqiqi ilə 1960-2015-ci illərdə keçmiş Geologiya idarəsinin (daha sonralar “Dövlətgeolkom”, indiki Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi), Kiçik Qafqaz və Naxçıvan Geoloji Axtarış Ekspedisiyalarının, “Azərqızıl” (AzərQold) Dövlət Şirkətinin, həmçinin keçmiş Milli Elmlər Akademiyasının və Bakı Dövlət Universitetinin geoloqları və tədqiqatçıları, bir çox alimlər məşğul olmuşlar. Xüsusilə, Azərbaycanın qızılığı barədə yeni obyektiv axtarış-kəşfiyyat geokimyəvi-texnoloji tədqiqatlar Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və onun tərkibində fəaliyyət göstərən Mineral Xammal Elmi-Tədqiqat İnstitutunda həyata keçirilərək və bu ehtiyatlar müəyyən edilərək dövlət balansında qeydə alınmışdır. Bu araşdırmalar nəticəsində yuxarıda adları qeyd edilən məxsusi qızıl filiz yataqları və onların təzahürləri üç geoloji-sənaye tipində birləşirlər: **qızıl-kvars-sulfid, qızıl-mis-kolçedan və qızılı metasomatitlər** [39, s.15]. Tədqiqat işinin bu bölməsində Azərbaycadakı qızıl və onun təzahürləri olan yataqların geoloji və digər xüsusiyyətlərinə toxunmadan, bu yataqların harada yerləşməsi və adlarını qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Beləliklə, Kiçik Qafqazın Qırışlıqlıq zonasının şimal-şərq bölgəsində yerləşən qızıl yataqları və onun təzahürlərinə aiddir: Daşkəsən, Qoşa Qızıl, Qızılbulaq, Çovdar, Gədəbəy, Dağcəyir qızıl yataqları və Tülallar qızıl yatağının təzahürləri olan: Sarıçuxur, Yeni Zodçay, Pant və Sarıyol qızıl təzahürləri. Kiçik Qafqaz Qırışlıqlıq zonasının mərkəzi

bölgəsində yerləşən qızıl yataqları təzahürlərinə: Söyüdlü, Tutqun (təzahürləri: Qızılitən, Ağzibir, Qalaboynu və Qazıxanlı qızıl təzahürləri) və Ağduzdağ qızıl filiz sahəsi (təzahürləri: Şirvan, Ketidağ və Ağduzdağ) aiddir. Kiçik Qafqaz Qırıqlıq zonasının cənub-şərq bölgəsində yerləşən qızıl yataqlarına: Ağyurd, Pizazbaşı, Şəkərdərə, Kələki, Veynəli qızıl yataqları aiddir. Bu yataqlardan 2005-ci ildən ermənilər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə yerləşən Söyüdlü (Zod), Qızılbulaq, Veynəli qızıl yataqları xarici şirkətlər tərəfindən intensiv istismar edilərək, bu qiymətli sərvətlərimiz xaricə daşınmışdır. Buna baxmayaraq, adları çəkilən və son dövrlərdə də aşkar edilməkdə olan qızıl yataqları və onların təzahürləri bu ehtiyatların MS-də böyük əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha sübut edir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən təsdiq edilmiş və 2005-2009-cu illəri əhatə edən 4 illik iş Proqramı əsasında Gədəbəy, Qosa və Ordubad kontrakt sahələrində geoloji kəşfiyyat işlərinə başlanmışdır və qızıl yataqlarının istismarı dövlətin həmişə diqqət mərkəzində olmaqdadır. 2009-cu il may ayının 26-da Gədəbəydə Azərbaycan Beynəlxalq Mədən Əməliyyat Şirkətinin Gədəbəy qızıl-mis emalı zavodunun fəaliyyətə başlaması ilə bağlı mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev böyük məruzə ilə çıxış edərək belə qeyd etmişdir: “... *Azərbaycanın potensialı çox böyükdür. Həm insan potensialı, həm iqtisadi, həm təbii sərvətlərimizlə zəngin olmağımız ölkəmizin gələcəyini təmin edəcəkdir. Ona görə bu qızıl-mis emalı zavodunun əhəmiyyəti çox böyükdür...*”.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında (cədvəl 2.3.10) Qarabağ zonası da daxil, 2010-2020-ci illərdə ölkənin qızılının balans ehtiyatları dəyişməmiş, 67,14 mln.ton təşkil etmişdir.

Gümüşün balans ehtiyatlarında 2000-2014-cü illərdə dəyişiklik olmamış və bu ehtiyatlar 4627,66 min ton təşkil etmişdir. Amma 2015-ci ildə bu ehtiyatların miqdarı 2000-2014-cü illərə nisbətən 34% artaraq 4784,46 min ton təşkil etmiş və bu ehtiyatlar 2020-ci ilin sonuna qədər dəyişməmişdir. Bu məlumatlara əsasən qızıl və gümüş ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi bazar qiymətləri əsasında daha doğrusu, 1 unsiya=31qr qızıl = 1700\$=2890 manat və 1 unsiya=31qr gümüş = 30 manat (2021-

Azərbaycan Respublikasının qızıl və gümüş üzrə balans ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi, mln. manatla

Cədvəl 2.3.10

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Qızılın balans ehtiyatları (min ton)	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14	67,14
Qızıl ehtiyatlarının bazar dəyəri 1 unsiya = 31qr qızıl = 1700\$ = =2890man (mln.manatla)	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3	645410,3
Gümüşün balans ehtiyatları (min ton)	4627,66	4627,66	4627,66	4627,66	4627,66	4784,46	4784,46	4784,46	4784,46	4784,46	4784,46
Gümüş ehtiyatlarının bazar dəyəri 1 unsiya = 31qr gümüş = 30 man (mln.manatla)	447838,06	447838,06	447838,06	447838,06	447838,06	463012,25	463012,25	463012,25	463012,25	463012,25	463012,25

Qeyd 1: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Qeyd 2. Ehtiyat vahidinin bazar qiyməti 2021-ci ilin göstəricilərinə əsaslanır, mənbə: ru.investing.com;
ru.globalproductprice.com

ci ilin qiymətlərinə əsasən mənbə: ru.investing.com və ru.globalproductprices.com) qəbul edilərək həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2010-2020-ci illərdə ölkənin qızıl ehtiyatlarının dəyəri dəyişməyərək 645410,3 mln.manat təşkil etmişdir. Gümüş ehtiyatlarının dəyəri isə bu müddət ərzində orta hesabla 455425,16 mln.manat təşkil etmişdir. Amma ölkənin MS-nin tərkibinə bu ehtiyatlar da balans ehtiyatlarının bütöv dəyəri ilə (istehsalçı şirkətlərin xərcləri, maliyyə öhdəlikləri ilə bağlı məlumatların olmaması səbəbindən) daxil edilmişdir.

2.4. Azərbaycanın su ehtiyatları, bərpa olunan enerji mənbələri, hidroenerji potensialı və onların qiymətləndirilməsi

Dünyanın su resursları. Su nəinki bütün canlı orqanizmlərin, o cümlədən insanların, həmçinin planetdə bütöv həyatın mövcudluğunun vacib şərtlərindəndir [72], [74]. Su resursları təbii ehtiyatların bir növü olmaqla, onların digər növləri: yanacaq-mineral, torpaq, meşə, rekreasiya və s. ehtiyatları ilə birlikdə insanların yaşayış-təsərrüfat fəaliyyətilə sıx bağlıdır.

Su resursları - ümumi halda təbiətin, insanların yaşayış-təsərrüfat fəaliyyətində yararlı olan hidrosferanın sularıdır. Su resursları - geniş mənada çaylarda, göllərdə, buzlaqlarda dəniz və okeanlarda, həmçinin yeraltı mənbələrdə və atmosferdə olan hidrosferanın bütün su həcmidir. Su resursları - dar mənada isə hidrosferanın yalnız istifadə üçün yararlı olan və onun bütün su həcmnin 2,5%-ni təşkil edən şirin sularıdır. Hidrosferanın 97,5%-ni yerdə qalan su mənbələri təşkil edir. Planetin ümumi su ehtiyatları 1390 mlyn.km³ (1,390 mlrd.km³), ondan 1340 mlyn.km³-ə yaxını dünyanın duzlu sularını təşkil edir. Bəşəriyyətin tələbatını ödəyən şirin suyun həcmnin isə çox az, cəmi 1,3 min km³ təşkil etdiyini nəzərə alsaq, içməli su problemi ilə insanlığın üzbəüz qaldığını görməmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, suyu XXI əsrin “nefti” adlandırsalar da, hətta yaxın gələcəkdə suyun qiymətinin qızıldan dəfələrlə artıq olması faktının reallığa çevrilməsini gözləmək mümkündür. Şirin suyun əsas mənbəyi olan çaylar, göllər, su anbarlarının dünyanın ümumi su

resurslarının strukturunda (cədvəl 2.4.1) xüsusi çəkisinin çox aşağı olması qeyd etdiklərimizi bir daha sübut edir.

İnsanların tələbatını ödəyən və yer kürəsinin ümumi su ehtiyatının 2,5%-ni (97,5% duzlu su) təşkil edən şirin su ehtiyatları praktiki olaraq Antraktida, Qrenlandiya, Antraktidanın buzlaqlarında, dağ massivlərində, yeraltı sulara cəmlənmişdir. Ancaq onların istifadəsi hələlik qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən də şirin suların insanların istifadəsi üçün ən əlverişli və əsas mənbələri hal-hazırda çaylar, göllər və su anbarlarıdır. Onların ümumdünya su ehtiyatlarında xüsusi çəkisi

Dünyanın ümumi su resursları və onun strukturunu

Cədvəl 2.4.1

Su resurslarını təşkil edən hidrosferanın hissələri	Suyun ümumi həcmi, min.km³	Ümumi həcmdə payı, %
Dünya okeanı	1338000	96,4
Buzlaqlar və daimi qar örtükləri	25800	1,86
Göllər	176	0,013
Su anbarları	6	0,0004
Çay suları	2	0,0002
Bataqlıqlardakı sular	11	0,0008
Yeraltı sular	23400	1,69
Çoxillik donmuş torpaq zolaqlarının yeraltı buzlaqları	300	0,022

Mənbə: [311].

cəmi 0,0136% təşkil edir. Dünya üzrə şirin suyun tərkibində isə 68,9% - buzlaqlar və daimi qar örtüklər, 29,9 - şirin qurult suları və yuxarıda qeyd edildiyi kimi çox az hissəsini isə: 0,3% - göllər, çaylar və su anbarları təşkil edir. Şirin su mənbələrindən yalnız bu sonuncu üç mənbə bərpa olunan su ehtiyatları hesab edilir. Su resursları tükənməyən ehtiyatlara daxil edilsə də, şirin suyun dünyanın müxtəlif region və ölkələrində tükənmək təhlükəsi vardır və bu problem həmişə tədqiqatçıların da müzakirə mövzudur [274].

Dünya ölkələrinin su resursları ilə təminatında böyük fərqlər vardır. Ən böyük çay axınlarına malik olan ölkələr: Braziliya, Rusiya, Kanada ABŞ, Çin və Hindistandır. Dünya üzrə şirin suyun paylanması kəskin fərqlənir. Dünyanın

əhalisinin 70%-inin yaşadığı Avropa, Asiyada şirin su çatışmazlığı yüksək səviyyədədir. Bir çox ölkələrin (məsələn, İran körfəzi ölkələri) su resursları ilə təminat səviyyəsi böhran səviyyəsindədir. Eyni zamanda şirin su ehtiyatları bol olan ölkələr də mövcuddur (Braziliya, Kanada, Rusiya və s.).

Təbii şirin su ehtiyatlarına görə, dünyada birinci yeri Braziliya (6950 km^3), ikinci yeri Rusiya (4300 km^3), üçüncü yeri isə Kanada (2900 km^3) tutur. Dünyanın su ehtiyatlarının böyük olmasına baxmayaraq onun əsas hissəsini artıq qeyd edildiyi kimi, dünya okeanlarının istifadə üçün yararlı olmayan şor suları təşkil edir. Son bir əsrdə dünya əhalisinin kəskin artması, bəşəriyyətin şirin suya tələbatına böyük təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən isə, şirin suların dünya üzrə ehtiyatlarının çox az və tükənən olmasını nəzərə alsaq, bu problemin həllinin bütün ölkələrin birgə səyi nəticəsində reallaşdırılması qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu və digər səbəblərə görə planetin bir çox yerlərində şirin suların kənd təsərrüfatı, sənaye məqsədləri və digər məişət tələbatları üçün kəskin çatışmazlığı hiss olunur. Su ilə orta təminat göstəricisi ildə $7400 \text{ m}^3/\text{adam}$, böhran səviyyəsi isə $1700 \text{ m}^3/\text{adam}$ təşkil etdiyini nəzərə alsaq, planetin əhalisinin böhran həddində olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya üzrə suya tələbat getdikcə artır, təkcə XX əsrdə bu göstərici 6,8 dəfə artmışdır. Suyun dünya istehlakının həcmi planetin su resurslarının 25%-ni təşkil edir. Dünya üzrə şirin suya əsas tələbatı kənd təsərrüfatı sahəsi yaradır. Belə ki, dünyanın su tələbatı strukturunda 70%-i kənd təsərrüfatının, 20%-i sənayenin və 10%-i kommunal-məişət ehtiyaclarının payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında istifadə olunan su demək olar ki, geri qayıtmır və bu sahədə itgilər ümumi istehlakın yarısını təşkil edir. Torpaqların suvarılması səbəbindən bir çox MDB ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da suya tələbat getdikcə daha da çoxalır.

Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri (BEM). Su resursları bərpa olunan resurslardan hesab olunur. Amma bu günə qədər aydın deyildir ki, su istifadə olunduqdan sonra hansı sürətlə bərpa olunur və onun çox kəskin şəkildə çatışmazlığı planetin ekosistemini təhlükədə qoyur. Bununla əlaqədar, daha doğrusu hidroenerji

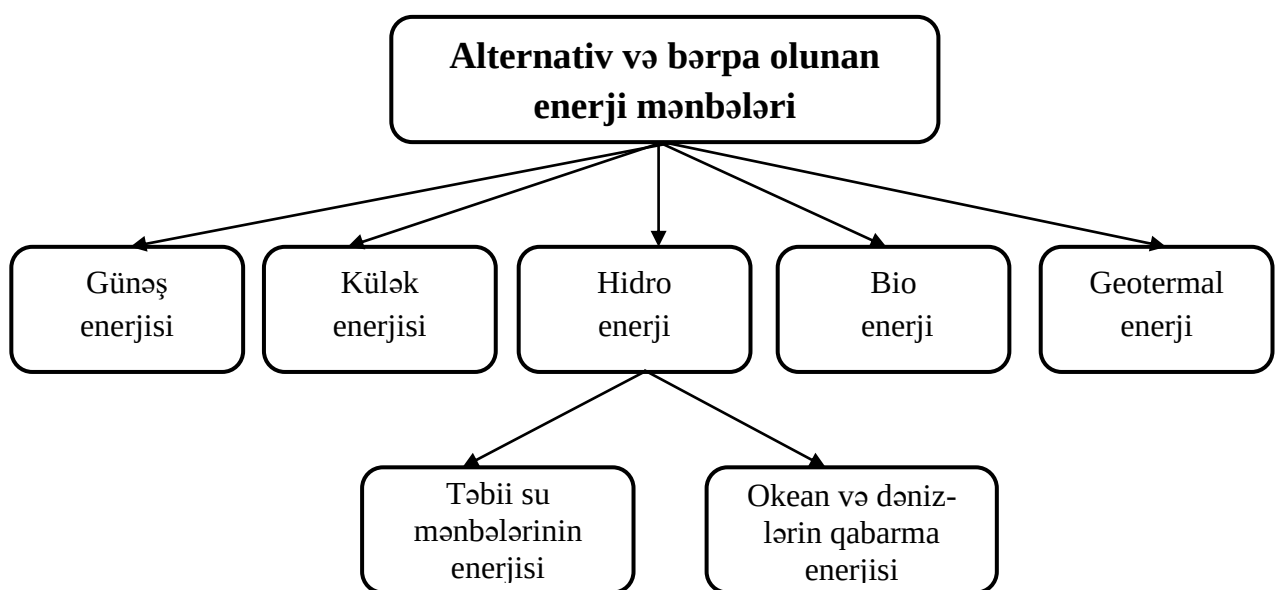
ilə yanaşı, digər alternativ və BEM-in yaradılması zərurətilə bağlı hələ yaxın keçmişdə Azərbaycanda istilik-enerji kompleksinin inkişafı üzrə 2005-2015-ci illər üzrə Dövlət Proqramı [21] qəbul edilmişdir. Proqramda alternativ və BEM-in, o cümlədən BEM kimi su resurslarının istifadəsində mineral enerji mənbələrinin istifadəsini daha səmərəli həyata keçirmək məqsədilə belə enerji mənbələrinin də inkişafına üstünlük verilmişdir. Bununla əlaqədar 2012-2020-ci illərdə alternativ və BEM-in istifadəsi üzrə Milli Strategiyanın (2011) reallaşdırılması üzrə fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir [30]. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada alternativ və BEM-ə olan tələbatı nəzərə alaraq, ölkəmizdə də bu sahədə fəaliyyətlərin aktivləşdirilməsinə və Qarabağın azad edilməsi proseslərilə əlaqədar yeni strategiya və Dövlət Proqramının qəbul edilməsinə zərurət yaranmışdır. BEM-in inkişafına dövlət büdcəsindən 60 mln.dollar vəsait də artıq ayrılmışdır [193, s.11].

Azərbaycan Respublikasının gələcəkdə MS-nin artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilən və ilkin enerji sistemi kimi ənənəvi enerji mənbələrinə nisbətən qeyri-ənənəvi müasir strateji enerji sistemi olan alternativ və BEM-lərin, o cümlədən təbii su resurslarının tədqiqi, inkişafı, qiymətləndirilməsini, qorunmasını, iqtisadi cəhətdən çox səmərəli olan bu enerji mənbələrində yeni texnologiyaların tətbiqini mühüm zərurət kimi dəyərləndirmək olar. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (İEA) təsnifatına əsasən alternativ və BEM-lər beş istiqamətə ayrılır (şəkil 2.4.1).

Su enerjisindən - hidroenerjidən istifadə axar suyun kinetik enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsinə əsaslanır. Hidroenerji istehsal edən su elektrik stansiyaları (SES) çayların üzərindən bəndlər və su anbarlarının tikilməsi yolu ilə yaradılır. SES-lərin əsas üstünlüyü tükənməyən enerji mənbəyindən istifadə etməsi, əlavə yanacağa ehtiyacın olmaması və bunun nəticəsində maya dəyərin aşağı olması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, onların mənfi cəhətləri tikintisinin kapital tutumlu, həmçinin su anbarlarının çox yer tutması və yerləşdiyi coğrafi mühitin dəyişməsinə səbəb olmasıdır. Hidroenerji ümumdünya elektrik enerji istehsalının 19%-ni, BEM-lərdən alınan enerjinin isə 63%-ni təşkil edir. SES-lərdən alınan adambaşına enerjinin miqdarına görə dünyada ilk yerləri Norveç, İsveç və Kanada tutur. Amma,

Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyinin (İRENA) təqdim etdiyi məlumatlara əsasən hal-hazırda dünya üzrə ən böyük hidroenerji istehsalçısı Çindir. 2020-ci ildə bu ölkənin hidroenerji istehsalı 339840 mln.kvt/saat olmaqla, dünya üzrə ümumi hidroenerji istehsalının (1210616 mln.kvt/saat) 28%-ni təşkil etmişdir [245,s.8].

Külək enerjisindən istifadə atmosferdə olan hava kütlələrinin kinetik enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, külək enerjisinin dünya üzrə potensial ehtiyatları hidroenerji ehtiyatlarını yüz dəfələrlə üstələsə də,

Şəkil 2.4.1. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

faktiki 2020-ci ilin göstəricilərinə görə dünya üzrə külək enerjisində nisbətən hidroenerji daha çox istehsal olunur (uyğun olaraq: 1210616 və 733276 mln.kvt/saat).

Geotermal enerji yerin təkində olan istilik enerjisindən istehlak və elektrik enerjisinin istehsalı üçün istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Vulkanik regionlarda yeraltı sular qaynama temperaturundan da artıq qızır, sonra isə təbii qeyzərlər və ya qazılmış quyular vasitəsilə yer səthinə qalxır. Qaynar su və buxar evlərin qızdırılmasında, isti su təminatında və ya elektrik enerji istehsalında istifadə olunur. Soyumuş sular isə

yenidən borular vasitəsilə yerin təkinə qaytarılır. Geotermal elektrik enerjisinin dünya üzrə ən iri istehsalçı ölkələri ABŞ və İsraildir.

Günəş enerjisindən istifadə günəş şüalarının hər hansı digər enerji istehsalında istifadəsini nəzərdə tutur. Bu proses müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər: məsələn, günəş fotoelementləri, yaxud buxar maşınları vasitəsilə elektrik enerjisi istehsal oluna bilər. Günəş enerjisindən ən səmərəli istifadə heliotermal energetika hesab olunur. Belə ki: bu halda günəş şüaları toplanaraq suyu qızdırır və isti sudan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Günəş enerjisindən istifadə ətraf mühit və təbiət üçün ən zərərsiz enerji hesab edilir və bu sahədə ən qabaqcıl ölkələr Yaponiya, Amaniya və ABŞ hesab olunur.

Okean və dənizlərin qabarma enerjisindən istifadə hidroenerjinin bir istiqaməti olmaqla, qabarmaların, daha doğrusu, Yer kürəsinin fırlanmasının kinetik enerjisindən faydalanmağa əsaslanır. Qabarma elektrik stansiyaları dəniz və okeanların sahilində xüsusi bənd vasitəsilə tikilir. Günəş və Ayın təsiri ilə belə sahələrdə suyun səviyyəsi 13 metrə qədər dəyişə bilər. Qabarma enerjisinin üstünlüyü əldə edilən elektrik enerjisinin maya dəyərinin aşağı olması, çatışmazlığı isə tikintinin kapital tutumluğu və gün ərzində enerji verimliyinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Qabarma elektrik stansiyalarının əsas istifadəçi ölkələri Fransa, Britaniya, Kanada, Hindistan, Çin və ABŞ hesab edilir.

Bioenerji və yaxud bioyanacaq bioloji xammalın (şəkər qamışı, qarğıdalı, soya, üzvi tullantılar və s.) emalından əldə olunan yanacaqdır. Bioyanacaqlar bərk, maye və qaz halında ola bilər. Bioqaz qurğuları həm də təmizləyici qurğular kimi, qlobal istiləşmə ilə mübarizənin ən yaxşı qısamüddətli üsullarından biridir. Bioenerji istehsalı Braziliyada, ABŞ-da və Qərbi Avropada geniş yayılmışdır.

Hal-hazırda dünyada, o cümlədən Azərbaycanda alternativ və BEM-dən daha çox istifadə olunanı əsas hidroenerji mənbəyi kimi çıxış edən təbii su mənbələrinin enerjisidir. Faydalı qazıntı və nüvə enerjisinə əsaslanan, ilkin sistem kimi təzahür edən ənənəvi enerji sisteminə nisbətən, alternativ və BEM-ə əsaslanan qeyri-ənənəvi enerji sistemini tükənməyən yeni və müasir strateji sistem hesab etmək olar [57].

BEM-lərin gələcəyin strateji enerji mənbəyi olmasına baxmayaraq, müasir dövrdə bütün dünya üzrə qeyd edilən enerji mənbələrinə nisbətən elektrik enerjisinin əldə edilməsində ənənəvi enerji mənbələrindən daha çox istifadə olunur. Belə ki, hazırda ümumdünya üzrə enerji istehlakının 81,7%-i (o cümlədən 2,2%-i nüvə enerjisi) ənənəvi enerji mənbələri və 18,3%-i isə alternativ və BEM hesabına təmin edilir. Əlbəttə, gələcəkdə BEM elmi texniki tərəqqi və yeni - yüksək texnologiyalar əsasında çox sürətlə inkişaf edən müasir enerji mənbələri olması proqnozlaşdırılsa da, ənənəvi enerji mənbələri, xüsusilə təbii qaz və nüvə enerjisindən istifadə hələ uzun müddət öz üstünlüyünü qoruyub saxlayacaqdır.

Dünya və Azərbaycan üzrə BEM-in elektrik enerjisi istehsalının 2011-2020-ci illər üzrə dinamikası cədvəl 2.4.2-də verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanın dünya üzrə BEM-in ümumi elektrik enerji istehsalında payı çox azdır və bu göstərici 2020-ci ildə cəmi 0,05% təşkil etmişdir.

Dünya və Azərbaycan üzrə bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi elektrik enerji istehsalının 2011-2020-ci illər üzrə dinamikası

Cədvəl 2.4.2
mln.kvt/saat

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dünya	1329886	1442763	1564390	1694061	1847258	2010005	2180389	2358749	2538441	2799094
Azərbaycan	999	1024	1125	1120	1154	1184	1194	1277	1291	1296

Mənbə: International Renewable Energy Agency, 2021 [245].

Proqnozlara görə, 2040-cı ilə qədər ənənəvi enerji mənbələri ümumi enerji istehlakının 77%-ni təşkil edəcəkdir. Amma, ənənəvi enerji mənbələrinin, xüsusən neft, təbii qaz, daş kömürün tükənən və məhdud olması (hesablamalara görə, mövcud resurslar və texnologiyaların səviyyəsilə neft bəşəriyyətin tələbatını təxminən 43-50 ilə, qaz 65-73 ilə, daş kömür 150-170 ilə, boz kömür isə 500-550 ilə ödəyə biləcək) BEM-ə tələbatı artıracaqdır. Bundan başqa, BEM-in aşağıda qeyd edilən üstünlükləri onların tətbiqi və istifadəsinə geniş imkanlar açır:

1. Ənənəvi enerji mənbələrinə nisbətən BEM tükənməz və bərpa olunandır (baxmayaraq ki, bu amil su mənbələrinə münasibətdə nisbi xarakter daşıyır).

2. İstifadəsi ətraf mühitə müxtəlif zəhərli qazların (kükürd qazı - SO_2 , azot oksidi - NO_2 , metan - CH_4 və s.) buraxılması ilə nəticələnən ənənəvi enerji mənbələrinə nisbətən alternativ və BEM ekoloji cəhətdən təmiz və səmərəlidir.

3. Azərbaycanda MS-nin artırılmasının əsas mənbələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilən BEM-in təbii şəkildə mövcudluğu və bolluğu belə enerji

mənbələrinin istifadəsi və tətbiqini iqtisadi cəhətdən ucuz və səmərəli olmasını şərtləndirir.

Azərbaycan BEM-in təbii şəkildə mövcud olan, demək olar ki, bütün növlərinin: günəş, külək, geotermal, biokütlə və hidroenerjinin geniş ehtiyatlarına malikdir. Belə ki, ölkədə kənd təsərrüfatının əhəmiyyətli dərəcədə həcmi kənd təsərrüfatı istehsalının tullantılarından biokütlə və qazlaşdırma məqsədləri üçün istifadə olunmasını təmin edə bilər. Bundan başqa, əlverişli təbii şəraitə görə Azərbaycanda günəş enerjisindən və həmçinin küləyin orta illik sürətinin yüksək olmasına görə külək enerjisindən istifadə potensialını çox səmərəli edir. Eyni zamanda ölkəmiz geotermal və hidroenerji ehtiyatlarına da kifayət qədər malikdir. Bu mənada, BEM-in imkanlarından tam istifadə olunmasa da, MS-nin artırılmasının əsas mənbələrindən biri kimi, bu enerji mənbələrinin inkişafı dövlətimizin qarşısında duran əsas strateji və prioritet vəzifələrdən biri olmalıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası, Energetika Nazirliyinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən [326]. Azərbaycan BEM üzrə yüksək potensiala malik ölkə kimi, ölkəmizin iqtisadi cəhətdən çox əlverişli və texniki cəhətdən istismarı və istifadəsi səmərəli olan bu enerji mənbələrinin ehtiyatları 26940mvt, o cümlədən külək enerjisi üzrə 3000mvt, günəş enerjisi üzrə 23040mvt, bioenerji potensialı 380mvt, dağ çaylarının potensialı isə 520mvt həcmində qiymətləndirilir. Bu sahədə intensiv həyata keçirilən işlərin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasında BEM və onlardan səmərəli istifadə sahəsində fəaliyyətin təşkili və tənzimlənməsini təmin etmək, bu istiqamətdə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək məqsədilə AR Prezidentinin 2020-ci il 22 sentyabr, 1159 nömrəli Fərmanı ilə AR, Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan

Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Ölkəmiz BMT-nin üzvü olan dövlətlərin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) qoşulmuş və BMT-nin “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn vəzifələrin icrasına başlamışdır [286]. Bu istiqamətdə ölkəmizin bərpa olunan enerji sahəsinə və yaşıl iqtisadiyyata diqqətin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin uyğun bölməsində bərpa olunan enerjinin iqtisadiyyatın bütün sahələrinə tətbiqi məsələləri öz əksini tapmışdır [13].

Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi “Azalternativ enerji” MMC-nin stansiyalarında 2019-2020-ci illərdə istehsal olunan elektrik enerjisinin dinamikası cədvəl 2.4.3-də verilmişdir. Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, “Azalternativ enerji” MMC-nin stansiyalarında bütün əsas BEM-in növləri üzrə elektrik enerji istehsalında 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən azalma müşahidə olunmuşdur.

**“Azalternativ enerji” MMC-nin stansiyalarında bərpa olunan enerji
mənbələrindən istehsalın göstəriciləri**

Cədvəl 2.4.3.

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Hesabat		
		2019 illik	2020 illik	2021 6 aylıq
Məhsulun ümumi buraxılışı: Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təhçizatı (ƏDV-siz)	min manat	532,5	476,6	239,7
Alternativ enerji mənbələrinin sektorlar üzrə istehsal göstəriciləri				
Dövlət, o cümlədən:		10,99	10,00	4,85
Su elektrik stansiyalarının elektrik enerjisi	QVt.s	0,37	0,48	0,14
Külək elektrik stansiyalarının elektrik enerjisi	QVt.s	4,21	3,76	2,52
Günəş elektrik stansiyalarının elektrik enerjisi	QVt.s	6,41	5,76	2,19

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi “Azalternativ enerji” MMC

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialının qiymətləndirilməsi və ondan istifadə istiqamətləri. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan BEM üzrə yüksək potensiala malik ölkələrdəndir. Belə ki, ölkəmizin iqtisadi cəhətdən əlverişli və texniki cəhətdən istifadəsi mümkün olan BEM-lərin potensialı 26940 MVt, o cümlədən, külək enerjisi üzrə 3000 MVt, günəş enerjisi üzrə 23040 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çaylarının potensialı 520 MVt həcmində qiymətləndirilir (Cədvəl 2.4.4).

BEM-lərin qeyd edilən proqnoz potensial güclərinə uyğun illik elektrik enerji istehsalını müəyyən etmək üçün hesablamalarda Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Agentliyi tərəfindən təqdim olunan həmin alternativ enerji mənbələrinin illik enerji istehsalı müddətlərindən istifadə olunmuşdur:

1. Külək elektrik stansiyası üzrə: illik 3500÷4500 saat.
2. Günəş elektrik stansiyası üzrə: illik 2400÷3200 saat.
3. Bioenerji üzrə: illik 2300 saat.

BEM-lərin proqnoz potensial gücləri və onların orta illik elektrik enerji istehsalı müddətlərindən istifadə edərək (uyğun olaraq orta hesabla, külək üçün 4000 və günəş üçün 2800 saat qəbul etməklə), onların ümumi illik elektrik enerji istehsalı potensialını aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

1. Külək elektrik enerjisi üzrə:

$$3000 \text{ MVt} \times 4000 \text{ saat} = 12000000 \text{ min kVt s.} = 12000,0 \text{ mln.kVt. s.}$$

2. Günəş elektrik enerjisi üzrə:

$$23040 \text{ MVt} \times 2800 \text{ saat} = 64512000 \text{ min kVt.s.} = 64512,0 \text{ mln.kVt.s.}$$

3. Bio enerji üzrə:

$$380 \text{ MVt} \times 2300 \text{ saat} = 874000 \text{ min kVt. s.} = 874,0 \text{ mln. kVt.s.}$$

illik elektrik enerjisi istehsalını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Külək, günəş və bioenerji üzrə proqnozlaşdırılan elektrik enerji potensialının dəyərini hesablamaq üçün Azərbaycan Respublikası, Tarif (Qiymət) Şurasının qərarına əsasən BEM üzrə elektrik enerji istehsalının topdansaşatış qiyməti: 1 kVt.saat=0,057 man qəbul edilmişdir [33]:

1. Külək enerjisi üzrə illik elektrik enerji potensialının dəyəri:

$$12000,0 \text{ mln. kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 684,0 \text{ mln.manat}$$

2. Günəş enerjisi üzrə illik elektrik enerji potensialının dəyəri:

$$64512,0 \text{ mln. kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 3677,2 \text{ mln.manat}$$

3. Bioenerji üzrə illik elektrik enerji potensialının dəyəri:

$$874,0 \text{ mln. kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 49,8 \text{ mln.manat} \text{ proqnozlaşdırılır.}$$

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının külək, günəş və bio BEM üzrə illik elektrik enerji istehsalının qiymətləndirilməsi üzrə hesablamaların nəticələri cədvəl 2.4.4-də verilmişdir. Hesablamaların nəticələrinə görə ölkənin BEM üzrə potensial illik elektrik enerji istehsalı 77386,0 mln.kVt.saat təşkil edir. Əldə edilən proqnoz istehsalın həcminə görə Azərbaycan Respublikasının BEM-in ümumi illik elektrik enerji potensialının dəyəri 4411,0 mln.manat təşkil edir. Bu da BEM-lərin MS-nin formalaşmasında əhəmiyyətinin kifayət qədər olduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikasının bərpa olunan enerji mənbələrinin potensial gücü, elektrik enerji istehsalı və onların qiymətləndirilməsi (01.01.2021 tarixə)

Cədvəl 2.4.4

Sıra sayı	Bərpa olunan enerji mənbələrinin adları	Bərpa olunan enerji mənbələrinin		
		Potensial gücü, MVt	İllik elektrik enerji istehsalı, mln.kVt.saat	İllik elektrik enerji potensialının dəyəri, mln.manat
1.	Külək enerjisi	3000	12000,0	684,0
2.	Günəş enerjisi	23040	64512,0	3677,2
3.	Bioenerji	380	874,0	49,8
	Yekun	26420	77386,0	4411,0

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası, Energetika Nazirliyi Yanında Bərpa Olunan Enerji Dövlət Agentliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ölkəmizdə külək, günəş və bio BEM üzrə ən böyük elektrik enerji potensialını günəş enerjisi təşkil edir (64512,0

mln. kVt.saət). Allahın bizə bəxş etdiyi bu nemətin illik proqnoz elektrik enerji potensialı (3677,2 mln.manat) MS-nin yaradılması və artırılmasında, nəticədə isə ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafında əvəzsiz rol oynadığını inamla qeyd etmək olar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinin 5-ci bəndində (Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi) iqlim dəyişikliyi və onunla mübarizə istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə yaşıl enerji məkanı prinsiplərinə əsaslanan bərpa olunan enerjiden iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu Milli Prioritet ölkəmizin bərpa olunan enerji sahəsinə və yaşıl iqtisadiyyata diqqətinin bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. 2030-cu ilə qədər ölkənin ümumi enerji balansında bərpa olunan enerji üzrə qoyuluş gücünün 30%-ə çatdırılması əsas hədəf kimi müəyyən edilmişdir.

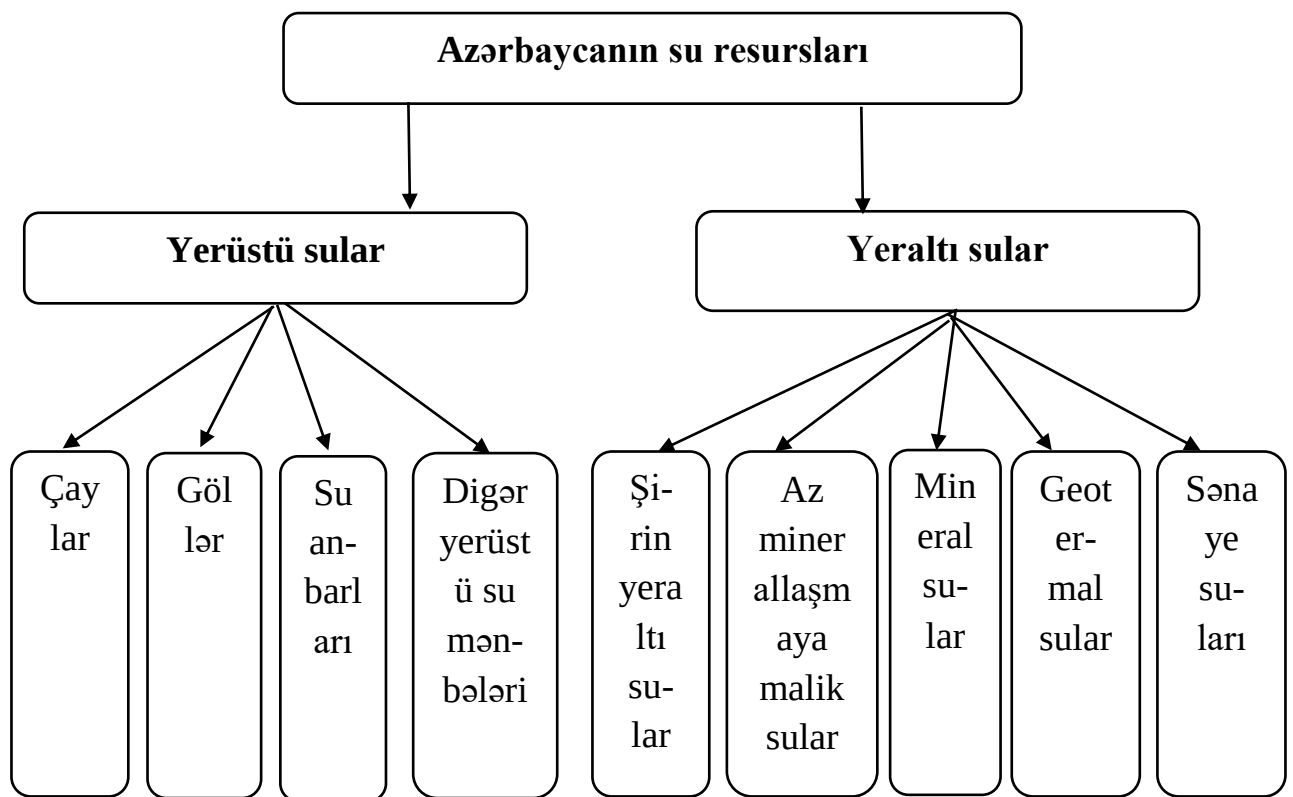
Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ilin dekabr ayında Energetika Nazirliyi tərəfindən Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji təminatı, Qarabağ və ətraf regionlarda BEM-in enerji-potensialının qiymətləndirilməsi problemlərinin həllində tələb edilən koordinasiyanın təmin edilməsi məqsədilə işlərə start verilmiş və bu məqsədlə İşçi qrupu da fəaliyyətə başlamışdır [326]. Qarabağ Regionu enerji mənbələri, xüsusilə hidroenerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji mənbələrilə zəngindir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən önəmli vəzifələrdən biri də BEM üzrə o cümlədən, hidroenerji potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və ondan səmərəli istifadənin təmin edilməsidir. Bu məqsədlə müvafiq qurumlar tərəfindən BEM-in müxtəlif enerji növlərini istehsal edəcək stansiya və qurğuların tikilməsinin ilk növbədə texniki-iqtisadi əsaslandırılması həyata keçirilmişdir. Qarabağ Regionu üzrə BEM-in enerji istehsalı baxımından potensialın qiymətləndirilməsi üzrə ilkin hesablamalara əsasən aşağıdakıları qeyd etmək olar. Belə ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə, 6 rayonda: Fizuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcərdə Günəş Elektrik Stansiyalarının (GES) tikintisi məqsədilə ümumi günəş enerji potensialı 4000 MVt-dan artıq qiymətləndirilən 8 perspektiv ərazi müəyyən olunmuşdur. 100 metr yüksəklikdə küləyin orta illik sürətinin 7-8 m/s olduğu geniş ərazilər, xüsusilə Laçın və Kəlbəcər rayonlarının Ermənistanla sərhəddə yerləşən

dağlıq hissələr külək enerjisinin əldə edilməsi üçün çox əlverişlidir. Bu ərazilərin mövcud imkanları, infrastrukturuları nəzərə alınaraq, ilkin külək enerji potensialı 500 MVt-dək qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının təbii su resurslarının 25%-nin Qarabağ Regionunda yerləşməsi faktı bu regionun hidroenerji potensialının böyük imkanlarından xəbər verir. Bu məqsədlə Tərtər, Bazarçay, Həkəri kimi əsas çaylar və onların qollarında elektrik enerji istehsalı perspektivləri AR, Energetika Nazirliyində araşdırılaraq, regionda mövcud olan kiçik su elektrik stansiyaları haqqında məlumatlar toplanılıb. Araz çayı üzərində Xudafərin və Qız Qalası SES-nin tikintisi yekunlaşmaq üzrədir. Bundan başqa, azad edilmiş ərazilərdə, Tərtər, Kəlbəcər, Laçın rayonlarında mövcud SES-lərin təmir-bərpa işlərinə başlanmış, yeni elektrik stansiyalarının tikilməsi ilə bağlı İranla əməkdaşlıq perspektivləri həyata keçirilməkdədir. Artıq Laçın rayonu ərazisində Həkəri çayı üzərində yerləşən 8 MVt gücündə Güləbirid SES istifadəyə verilmişdir. Bundan başqa, işğaldan azad edilmiş Suqovuşanda yerləşən və ümumi gücü 7,8 MVt olan Suqovuşan-1 və Suqovuşan-1 SES-də əsaslı təmir və bərpa işlərinə başlanmışdır. Hal-hazırda bu stansiyaların mövcud imkanlarından irriqasiya məqsədləri üçün istifadə olunur. Suqovuşan-1 və Suqovuşan-2 stansiyalarının tam bərpasından sonra ilkin olaraq Suqovuşan qəsəbəsi, Talış kəndi də daxil olmaqla, yaxın ərazilərimizin də elektrik enerjisi ilə təmin edilməsilə yanaşı, daha sonra işə enerji paylayıcı elektrik şəbəkəsinin yeni çəkilən elektrik xətləri vasitəsilə başqa ərazilərə və istiqamətlərə bu enerji ötürüləcəkdir. Bütün bu imkanlarla yanaşı, eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, nəhəng Cənub Qaz kəməri layihəsinin nəinki Azərbaycanın bütövlükdə, həmçinin onun ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ Regionunun bərpa və inkişafında böyük rol oynayacağını inamla qeyd etmək mümkündür.

Azərbaycanın su resursları. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istifadəyə yararlı (içməli və təsərrüfat məişət ehtiyatları, suvarma əkinçiliyi və kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, hidroenergetika, ekoloji və digər məqsədlər üçün istifadə olunan) sular məhdud ehtiyatlara malik olub, qeyri-bərabər paylanmışdır. Respublikanın orta illik həcmi 36 mlyd.m³-ə yaxın olan su ehtiyatlarının 21 mlyd.m³-i ölkə ərazisindən kənarda formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin təbii – fiziki – coğrafi şəraitinin rəngarəngliyi, müxtəlifliyi, relyef və iqliminin özünəməxsus xüsusiyyətləri; eyni zamanda insanların fəaliyyəti ölkənin hidroqrafik şəbəkəsinin müxtəlif istiqamətli inkişafını müəyyən edir. Hidroqrafik şəbəkəyə aid olan başlıca su obyektləri: çaylar, göllər və su anbarları ölkə ərazisinin müxtəlif təbii vilayətlərində qeyri-bərabər paylanıb. Azərbaycanın bütün su resurslarını yerüstü, yeraltı, mineral, termal və sənaye suları təsnifatı üzrə araşdırsaq, onların qısa təsviri ilə bağlı aşağıdakı zəruri məlumatları vermək olar (şəkil 2.4.2).

Şəkil 2.4.2. Azərbaycanın su resurslarının strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Belə ki, ölkəmizin yerüstü su ehtiyatlarını şirin sular mənbəyi kimi, çaylar, göllər, su anbarları və s. təşkil edir. Yerüstü sular bölməsi üzrə bütün məlumatların hazırlanması Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Hidrometrologiya Departamenti tərəfindən “Dövlət Su Kadastrı”-nın “Yerüstü sular” bölməsi üzrə həyata keçirilir. “Dövlət Su Kadastrı”nda toplanan su obyektlərinin çoxillik müşahidə

məlumatları Azərbaycan ərazisinin yerüstü sularının ehtiyatlarının hesablanmasına imkan verir (eco.gov.az).

Yerüstü suların əsas ehtiyatları çaylarda (xüsusilə Kür və Araz) toplanıb. Ölkənin çaylarının su ehtiyatları yerli və tranzit çayların hesabına formalaşır. Yerli çayların bütövlükdə axımı Azərbaycanın ərazisində baş verir, tranzit çayların əsas axımı isə ölkə ərazisindən kənarda, xarici ölkələrdə formalaşır. Azərbaycanda 21 tranzit çay mövcuddur və onların əksəriyyəti Kür və Araz çaylarının hövzələrinə aiddir.

Azərbaycan Respublikası çaylarının su ehtiyatları bütövlükdə 28,1- 30,3 km³, qonşu ölkələrdən ölkə ərazisinə daxil olan axım 19,7-20,3m³ (67-70%), respublika ərazisində formalaşan axımın həcmi isə 7,81-10,6 km³ təşkil edir. Nəticədə, qonşu ölkələrdən daxil olan axım 2,0-2,5 dəfə yerli axımdan artıqdır. Ölkənin yerüstü su resurslarının digər istiqamətini təşkil edən su anbarlarının ümumi həcmi 21,4m³, işçi həcmi 12,4m³, su səthinin sahəsi isə 694m³-dir. Ölkənin yerüstü ehtiyatlarından olan göllərin şirin su ehtiyatları 0,90 km³-dir, onların ümumi su səthinin sahəsi isə 394 km²-dir. Yerüstü su ehtiyatlarından illik istifadə 11-12 mlyd.m³-ə yaxındır.

“Mineral sular muzeyi” adlandırılan Naxçıvan MR-da qiymətli mineral sular daha çoxdur. Bu ərazidə dünyada məlum olan mineral suların əksəriyyətinin analoquna rast gəlmək olur (Badamlı-Narzan, Sirab-Barjomi, Pyatigorsk, Mineqorsk tipli və s.). Kəlbəcərdə “Karlovi-Varı” tipli İstisu mineral su yataqları böyük həcmdədir. Şabran rayonunun “Naftusiya” tipli “Qalaaltı”, Xaçmazda “Nabran” və digər bir çox ərazilərdə mineral su ehtiyatları və yataqları vardır. Ölkədə mövcud olan bu mineral su ehtiyatları xalqın MS-nin tərkib hissəsi kimi böyük əhəmiyyəti vardır.

BEM kimi, geotermal və ya sadəcə termal sular yeraltı istilik enerjisinin akkumulyatoru və yüksək istilik-enerji tutumluğu xüsusiyyətləri ilə çox əhəmiyyətlidir. Ölkə ərazisində termal sular çox geniş miqyaslarda (Talış zonası, Xəzəryanı zona, Quba-Xaçmaz zonası və s.) yayılmasına baxmayaraq, onlardan milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilməsi qeyri-qənaətbəxşdir. Bu yataqların kompleks şəkildə öyrənilməsi və aşkarlanması ölkənin MS-nin

artırılmasında böyük rol oynaya bilər. İstilik enerji əhəmiyyətli termal və sənaye əhəmiyyətli yüksək minerallaşmış termal və hidrotermal xammal suları ilə zəngin olan respublikamız keçmiş ittifaqda 1-2 yerləri tuturdu.

Azərbaycanda kəşf edilmiş yodlu-bromlu sənaye suları 5 əsas yataqda: Neftçala, Xıllı, Babazənən, Mişovdağ və Binə-Hövsan yataqlarında cəmlənmişdir. Amma ölkədə sənaye sularının bir çox digər yataqları da mövcuddur.

Su resursları bərpa olunan resurslar kateqoriyasına aid edilsə də, şirin suların məhdudluğu səbəbindən hidroenerji mənbələrinin qorunub saxlanması, onlardan səmərəli istifadə olunması önəmli məsələlərdən hesab edilməlidir. Azərbaycan Respublikası onun şirin su resurslarının mənbəyini təşkil edən 8400 iri və kiçik çaylara malikdir. Onlardan 850-si 5 km-dən artıq uzunluğa malikdir. Cəmi 24 çay isə 100 km-dən artıq uzunluğa malikdir [310]. Ölkənin əsas su resurslarını Qafqazın ən iri çayları olan Kür və Araz təşkil edir. Bu çaylar Qafqaz regionunun əsas içməli su, suvarma və hidroenerji mənbəyidir. Kür və Araz çaylarının hövzəsinin su ehtiyatları bütövlükdə 25,9 – 26,9 km³ arasında dəyişir. Kür çayının ölkə ərazisinə daxil olan axımı ümumi su ehtiyatlarının 76-77%-ni (və ya 19,6-20,8m³) təşkil edir. Kür çayı hövzəsinin su ehtiyatı 86000 km², su toplayıcı sahəsindən 16-17,8 m³ qonşu ölkələrdən daxil olan axım 11,7-121,7 km² (70-71%), yerli axım isə 4,5-6,02 km³-dir (mənbə: eco.gov.az). Kür və Araz çayları transsərhəd (Kür və Arazın hövzələri uyğun olaraq dörd və beş ölkənin ərazisində yerləşir) çayları olduğundan müxtəlif su istifadəçilərinin tələbatlarının ödənilməsi zamanı bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olur [119, s.41]. Kür çayı başlanğıcını Türkiyə ərazisindən götürərək, Gürcüstan və sonra isə, Azərbaycan ərazisi üzrə axır. Onun ümumi uzunluğu 1515 km, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən uzunluğu isə 906 km, basseynin sahəsi - 188 min kvadrat kilometr təşkil edir. Kür çayı üzərində Azərbaycanın ən iri hidroenerji mənbəyi - su anbarı olan Mingəçevir, Şəmkir və Yenikənd su anbarları, plotinlər, hidroelektrik stansiyaları tikilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ərazisinin əsas hissəsi quru iqlim şəraitinə malikdir. Bu səbəbdən də, quraqlıq iqlimi mövcud olan bölgələrdə suvarılan əkinçilik ərazilərini genişləndirmək, həmçinin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin su ilə

təchizatı məqsədilə bir çox həm kiçik, həm də böyük ümumi su hovuzları adlandırılan su anbarları, su qovşaqları, su tutarları tikilmişdir. Su anbarları su təsərrüfatı obyektı olmaqla, ta qədim zamanlardan bəri insanların suya olan tələbatlarını ödəmək, əkin sahələrinin suvarılması məqsədilə tikilən, həmçinin mövcud çay axınlarının toplanması və nizamlanmasına xidmət edən vacib tikililərdəndir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında 153 su anbarı mövcuddur. Ölkənin su anbarlarının ümumi su həcmi 21,9 mlrd.m³ təşkil edir [18, s.8]. Su anbarlarından yalnız 61-nin həcmi 1 mln. m³-dan çoxdur.

Su anbarlarından ən böyüklərinə: Kür çayı üzərindəki Mingəçevir (həcmi 2,6 mlrd.m³), Şəmkir (2,6 mlrd.m³), Araz çayı üzərindəki Araz (1,3 mlrd.m³), Tərtər çayı üzərindəki Sərsəng (0,5 mlrd.m³) aiddir. Ölkə ərazisində mövcud olan su anbarlarının ümumi sahəsi 87 min hektar, suyunun həcmi isə 22 km³-ə yaxındır.

Su anbarları ilə yanaşı ölkə ərazisində 47 ədəd suvarma kanalları mövcuddur ki, bunların içərisində ən uzun kanal uzunluğu 172,4 km, su buraxma qabiliyyəti saniyədə 113 km³ olan Mingəçevir su anbarından qidalanan Yuxarı Qarabağ suvarma kanalıdır [19, s.5]. Daha sonra, uzunluğu 123,5 km olan Yuxarı Şirvan və üçüncü yerdə isə uzunluğu 110 km olan Samur-Abşeron suvarma kanalını qeyd etmək olar. Suvarma kanallarının ümumi uzunluğu 90000 km-dən artıq olmaqla, onlar 1,3 min hektar torpaq sahəsinin suvarılmasına şərait yaradır.

Azərbaycanın ikinci əsas şirin su resurslarının mənbəyini Araz çayı təşkil edir. O, öz başlanğıcını Türkiyə ərazisindən götürür və Sabirabad şəhəri yaxınlığında Kür çayı ilə birləşir. Araz çayının ümumi uzunluğu 1072 km, basseyinin sahəsi (hövzəsi) 102 min km²-dir. Beləliklə, Araz çayı hövzəsinin su ehtiyatı 102000 km² su toplayıcı sahəsindən 9,1-9,3 km³ bərabərdir, qonşu ölkələrdən daxil olan axım 7,7-8,1 km³ (85-87%), yerli axım isə 1,04-1,4 km³-dir (mənbə: eco.gov.az).

Azərbaycanın şimal-şərqində ölkənin üçüncü ən böyük Samur çayı öz başlanğıcını 3600 m hündürlükdən - Rusiya Federasiyasının ərazisindən götürür və Xəzər dənizinə tökülür. Onun uzunluğu 1072 km, basseyinin sahəsi 4,4 min km² təşkil edir.

Azərbaycanda kifayət qədər çoxlu dağ çayları vardır ki, onların əksəriyyəti atmosfer çöküntüləri hesabına formalaşır. Ölkənin su resurslarının digər mənbəyini 250-ə yaxın şirin və duzlu suya malik göllər təşkil edir. Xəzər dənizi - dünyada ən iri göl hesab edilir və o, Azərbaycan xalqının həyatında çox böyük rol oynayır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının ümumi su ehtiyatları 36 milyard m³-ə yaxın, ondan 5 milyard m³ yeraltı sular, çay sularının ehtiyatları 30,0 milyard m³-dan artıq təşkil edir. Ölkənin içməli su tələbatının 80%-ni Kür çayı ödəyir.

Azərbaycanın su potensialının qiymətləndirilməsi. Azərbaycan su resursları bütövlükdə dövlətin mülkiyyəti olmaqla, ölkənin MS-nin tərkib hissəsidir. Ölkənin MS-də su resursları və onun digər nemətlərinin yeri olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Su həyatda bir çox funksiyalarla bağlı olmaqla yanaşı, ilk növbədə canlı aləmin əsasıdır, təbii şəraitdə ekoloji proseslərin nizamlanmasında əvəzedilməzdir. MS-nin əsas təbii resurs tərkibi olmaqla, su ən çox su təsərrüfat sahələrində ilk növbədə, kənd təsərrüfatında suvarma məqsədilə geniş istifadə edilir. Su ölkə iqtisadiyyatında təbii hidroenerji mənbəyi olaraq, hidroenerji qurğularının, elektrik stansiyalarının işlənməsində də aktiv istifadə edilir. Geotermal sular kimi, su resursları insanların məişətində və təsərrüfat fəaliyyətində də mühüm yer tutur. Su hövzələrinin balıqçılıq təsərrüfatlarının inkişafında əhəmiyyəti əvəzedilməzdir. Bundan başqa su nəqliyyat, istirahət, sanatoriya turizm sahələrinin yaradılması ilə də sıx bağlıdır. Bütün bunların ölkənin MS-nin yaradılmasında və artırılmasında böyük rolu danılmaz fakt kimi göz önündədir.

MS-nin tərkib hissəsi kimi su resurslarının qiymətləndirilməsi bir çox məlumatların: bioloji, sanitar-epidemioloji, geoloji, hidrotexniki və s. kimi informasiyaların mövcudluğunu və toplanmasını tələb edir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, suların qiymətləndirilməsi digər təbii resursların qiymətləndirilməsinə uyğun həyata keçirilməlidir [41, s.53-54]. Digər təbii resurslarda olduğu kimi, suyun qiymətləndirilməsində rentə metodunu tətbiq etmək lazım gəlir. Qiymətlər həm resurs, həm də digər xərclərlə birgə müəyyən edilməlidir. Su resurslarının iqtisadi və ekoloji qiymətləndirilməsində su meliorasiya tədbirləri də mühüm yer tutur. Su-

meliorasiya tədbirləri kompleks qiymətləndirmə (təbii morfomeliorativ və məqsədli qiymətləndirmə) tələb edir. Eyni zamanda su ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsində bir m³ suya çəkilən xərclərin maya dəyəri müəyyən edilməlidir. Su resurslarının qiymətləndirilməsində ən böyük çatışmazlıq su hövzələrinin hidroloji və ekoloji qiymətləndirilməsi və digər informasiyaların mövcudluğu ilə bağlı olmuşdur. Əlbəttə, ölkədə su təsərrüfatı ilə məşğul olan məqsədli qurumların mövcudluğu yaxın gələcəkdə ölkəmizdə mövcud su ehtiyatlarının kompleks şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, su resurslarının bütöv şəkildə qiymətləndirilməsi böyük problemlərlə bağlıdır. Buna baxmayaraq, əldə olunan mümkün məlumatlar əsasında həm MS-i bütöv formada, həm də ölkənin su resurslarının MS-də yerini müəyyən etmək üçün iki istiqamətdə qiymətləndirməni həyata keçirtmək mümkün olmuşdur:

1. Azərbaycan Respublikası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin məlumatları əsasında ölkənin əsas su ehtiyatları növləri üzrə: şirin sular, mineral sular, geotermal sular və sənaye sularının balans ehtiyatlarının mövcud bazar qiymətləri ilə dəyərləndirilməsi.

2. “Azərenerji” ASC, Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə-Axtarış Energetika İnstitutunun məlumatları əsasında çayların suları vasitəsilə əldə edilən ölkənin hidroenerji potensialının qiymətləndirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatlarının şirin, mineral, geotermal və sənaye su resurslarının hər birinin ayrılıqda və ümumi qiymətləndirmənin nəticələri cədvəl 2.4.5-də verilmişdir. Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ölkənin 2010-2020-ci illər ərzində qeyd edilən su ehtiyatları balansının dinamikası demək olar ki, dəyişməmişdir (mineral sular üzrə 2016-cı ildən sonra çox da böyük olmayan azalma istisna olmaqla).

Beləliklə, mövcud bazar qiymətləri əsasında 2020-ci ildə şirin suların bazar dəyəri 1355,9 mln.manat, mineral suların bazar dəyəri 3,6 mln. manat, geotermal suların bazar dəyəri isə 5,6 mln.manat, sənaye sularının bazar dəyəri isə 131450,2 mln.manat olmuşdur. Ölkənin göstərilən su ehtiyatlarının ümumi dəyəri isə 2010-2020-ci illərdə dəyişməyərək 132815,3 mln.manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi, mln.manat

Cədvəl 2.4.5

Göstəricilər			2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020		
Su ehtiyatlarının növləri	1 m ³ ehtiyat vahidinin qiyməti	Balans ehtiyatları, min m ³													
Şirin sular	manat	\$	Günlük	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	7429,6	
	0,5	0,3	İllik	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	2711804,0	
			Şirin su ehtiyatlarının bazar dəyəri	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9	1355,9
Mineral sular	0,5	0,3	Günlük	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	19,8	19,7	19,7	19,7	19,7	19,7	
			İllik	7227	7227	7227	7227	7227	7227	7191	7191	7191	7191	7191	7191
			Mineral su ehtiyatlarının bazar dəyəri	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6
Geotermal sular	0,6	1	Günlük	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	25,4	
			İllik	9271	9271	9271	9271	9271	9271	9271	9271	9271	9271	9271	9271
			Geotermal su ehtiyatlarının bazar dəyəri	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6	5,6
Sənaye suları	0,6	1	Günlük	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	600229,0	
			İllik	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0	219083585,0
			Sənaye su ehtiyatlarının bazar dəyəri	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2	131450,2
Cəmi su ehtiyatlarının bazar dəyəri, mln. manat				132815,3	132815,3	132815,3	132815,3	132815,3	132815,3	132815,3	132815,3	132815,3	132815,3		

Qeyd 1: Cədvəl Azərbaycan Respublikası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Qeyd 2: Ehtiyat vahidinin bazar qiyməti 2021-ci ilin göstəricilərinə əsaslanır, mənbə: ru.investing.com, ru.global product prices.com

Ölkənin su resurslarının milli səviyyədə tənzimlənməsi, monitorinqi, istismarı, və elmi tədqiqatı ilə müxtəlif təşkilatlar, o cümlədən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC, “Azərenerji” ASC və s. məşğul olur. Su resurslarının MS-də vacib rolunu, ölkədə adambaşına düşən suyun çatışmazlığı problemini nəzərə alaraq, su resurslarından istehlakın dəqiq uçotunun aparılması, içməli su təhcizatının və su mənbələrindən, hidroenerji potensialından səmərəli istifadənin təşkili və s. məsələlərin optimal həlli həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının ənənəvi enerji mənbələrindən fərqli olaraq BEM kimi ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi cəhətdən isə səmərəli olan hidroenerji potensialını əsasən Kür və Araz çayları üzərində tikilən su elektrik stansiyaları təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hidroenerji potensialını yaradan su resurslarının alternativ və bərpa olunan enerji mənbəyi kimi tükənməz olması nisbi xarakter daşıyır və bu nisbilik şirin su mənbələrinin məhdudluğu ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar, Azərbaycanda alternativ və BEM-in əlverişli inkişafı üçün onların ölkəmizdə digər növlərinin təbii şəkildə və kifayət qədər mövcudluğunu nəzərə alaraq MS-nin artırılması məqsədilə ölkənin gələcək enerji potensialında prioritet istiqamət kimi qəbul edilməlidir.

Ölkənin ümumi elektrik enerji istehsalı, hidroenerji istehsalı, digər BEM və s. mənbələr üzrə istehsal olunan elektrik enerjisinin 2005, 2010÷2020-ci illər üzrə dinamikası cədvəl 2.4.6-da verilmişdir. Cədvəl 2.4.6-nın məlumatlarından göründüyü kimi, 2020-ci il ərzində respublikada elektrik enerjisinin istehsalı 25,8 milyard kVt.st təşkil edib. Bu dövrdə elektrik enerjisinin istehsalı İES-lərdə 24,3 milyard kVt.st,

SES-lərdə 1070,0 mln.kVt.st, digər mənbələr külək elektrik stansiyaları (KES), günəş elektrik stansiyaları (GES) və Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodunda (BMTYZ) üzrə isə 343,55 mln.kVt.st olub. İl ərzində külək elektrik stansiyalarında 96,1 mln.kVt.st, GES-də 46,9 mln.kVt.st, BMTYZ-da 200,6 mln.kVt.st elektrik enerjisi istehsal edilib. BEM hesabına istehsal olunmuş elektrik enerjisi ümumi istehsalın təqribən 6%-ni təşkil edib.

Azərbaycanın ümumi elektrik enerjisi istehsalı gücü 7516 MVt, iri su elektrik stansiyaları daxil olmaqla, BEM üzrə elektrik stansiyalarının gücü 1278 MVt-dir ki,

bu da ümumi gücün 17%-ni təşkil edir [326, s.2]. Amma cədvəl 2.4.6-nın məlumatlarına əsasən qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin su elektrik stansiyalarında 2020-ci ildə istehsal olunan elektrik enerjisi 2010-cu ildə nisbətən 3,2 dəfə azalmışdır. Bu isə mövcud hidroenerji potensialından tam gücü ilə istifadə olunmadığını göstərir. Əksinə, külək və günəş elektrik stansiyalarında hasil olunan enerji istehsalı 2020-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən daha çox, təxminən 15 dəfə artmışdır. Deməli, respublikamızda külək və günəş üzrə BEM-in perspektivləri böyükdür və bu istiqamətdə fəaliyyətlərin intensivləşdirilməsi məqsədlidir. Çünki, onların istehsalı böyük xərclər tələb etmir.

**Azərbaycan Respublikasının bütün mənbələr üzrə elektrik enerji istehsalı,
mln kvт.саat**

Cədvəl 2.4.6

Göstəricilər	İllər	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ölkə üzrə ümumi elektrik enerji istehsalı, o cümlədən:		22872	18709	24688	24953	24321	25229	26073	25800
istilik elektrik stansiyalarında		19344	15003	20904	20699	20446	21243	22290	24300
su elektrik stansiyalarında		3009	3446	1638	1959	1746	1768	1565	1070
külək elektrik stansiyalarında		-	1	5	23	22	83	105	96
günəş fotoelektrik stansiyalarında		-	-	5	35	37	39	44	47
Qeyri-enerji müəssisələrinin istehsalı		431	260	2137	2237	2070	2096	2096	
Generatorlar vasitəsilə istehsal		88	-	-	-	-	-	-	-
Hidroelektrik enerjisinin ümumi elektrik enerji istehsalında xüsusi çəkisi, %		13,2	18,4	6,6	7,9	7,2	7,0	6,0	4,1
Külək və günəş elektrik enerjisinin ümumi elektrik enerji istehsalında xüsusi çəkisi, %		-	-	0,04	0,2	0,2	0,5	0,6	0,6

Qeyd: Cədvəl AR, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

BEM-ə nisbətən Azərbaycan Respublikasının istilik elektrik stansiyalarında istehsal olunan elektrik enerjisinin xüsusi çəkisi hələ də çox böyükdür, 2019-cu ildə istilik elektrik stansiyalarında istehsal olunan elektrik enerjisi ümumi elektrik enerjisinin 85%-ni təşkil etmişdir. Amma, çox təəssüf ki, bu ildə BEM (su, külək və

günəş mənbələri üzrə) üzrə uyğun göstərici çox aşağı 6,6% təşkil etmişdir. BEM-in ümumi elektrik enerji istehsalında xüsusi çəkisinin artırmaqla, MS-nin potensialını da yüksəltməyə nail olmaq mümkündür. 2030-cu ilə qədər ölkənin ümumi enerji balansında BEM üzrə, o cümlədən, hidroenerji daxil olmaqla, qoyuluş gücünün 30%-ə çatdırılması başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur [326].

Dünyanın, o cümlədən hər bir ölkənin hidroenerji potensialının əsas mənbəyi ekoloji təmiz elektrik enerjisi almağa imkan verən su resurslarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın hidroenerji potensialı ölkələrin texniki iqtisadi inkişafından asılı olaraq qitələr və regionlar üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

1. Asiya -27%, 2. Latın Amerikasası -19%, 3. Şimali Amerika - 17%, 4. Afrika - 16%, 5. MDB - 11% , 6. Avropa - 7%, 7. Avstraliya və Okeaniya - 2%

Göründüyü kimi, ən böyük hidroenerji potensialı Asiya qitəsinə məxsusdur. Azərbaycanın da daxil olduğu MDB məkanı dünya üzrə ümumi hidroenerji potensialının 11%-ə qədərini təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, hidroenerji potensialının üç kateqoriyası mövcuddur:

1. **Nəzəri hidroenerji potensialı** (ümumi və ya potensial hidroenerji) - bu su mənbəyi olan çayın tam axma səthinə uyğundur. Bu hidroenerji potensialı ildə 35 trlyn kvtsaat enerji istehsalına uyğundur.

2. **Texniki hidroenerji potensialı** - bu, çayların axmasının illik və mövsümi meylətməsini (qalxıb-enmələri), SES-in tikintisi üçün uyğun bəndin - qapanmanın və ya örtmənin mövcudluğu, həmçinin buxarlanma, filtrləşdirmə və s. nəticəsində suyun itgilərini nəzərə almaqla, nəzəri potensialın texniki cəhətdən istifadə olunan hissəsidir.

3. **İqtisadi hidroenerji potensialı** - bu verilən konkret yerin şəraitində və zamanında iqtisadi cəhətdən özünü doğrulda bilən texniki potensialın hissəsidir.

İqtisadi hidroenerji potensialı texniki potensialdan təxminən iki dəfə azdır və dünya üzrə ildə 10 trlyn kvtsaat təşkil edir ki, bu da 2340 mlyn.kvtsaat gücə uyğundur [311]. Dünyanın hidroenerji potensialı və onun istifadəsi cədvəl 2.4.7-də göstərilmişdir. Cədvəl 2.4.7-dən göründüyü kimi Xarici Avropa regionu, Avstraliya və Okeaniya istisna olmaqla, dünya üzrə ən aşağı iqtisadi hidroenerji potensialına

(710 mlyn kvv/saat) malik olsa da, amma ümumi hidroenerji potensialında ən yüksək paya -70%-ə malikdir. Bu da həmin regionun mövcud potensialdan daha səmərəli və demək olar ki, tam gücü ilə istifadə edilməsini göstərir.

Dünyanın hidroenerji potensialı və onun istifadəsi

Cədvəl 2.4.7

Dünyanın regionları	İqtisadi hidroenerji potensialı mln kvv/saat	Bütün potensialda mənimsəmə, %
MDB	1100	20
Xarici Avropa	710	70
Xarici Asiya	2670	14
Afrika	1600	3
Şimali Amerika	1600	38
Latın Amerikas	1900	16
Avstraliya və Okeaniya	200	18
Dünya üzrə cəmi	9870	21

Mənbə: [311]

İqtisadi hidroenerji potensialına görə dünya üzrə birinci yerdə Rusiya (850 mlyrd kvv/s), daha sonra ABŞ (705 mlyrd kvv/s), Çin (680 mlyrd kvv/s), Britaniya (660 mlyrd kvv/s) və sonuncu beşlikdə Kanada (535 mlyrd kvv/s) yer alır. Dünya üzrə ən böyük hidroenerji istehlak edən ölkə Çin (585 Tvv/s), daha sonra ABŞ (369 Tvv/s), 3-cü yerdə Monqolustan (364 Tvv/s) hesab edilir. MDB məkanında bütün hidroenerji potensialından mənimsəmə faizi (20%) ümumdünya üzrə mənimsəməyə (21%) uyğundur. Azərbaycan geniş imkanlı öz hidroenerji potensialından tam istifadə etməsə də, MS-nin tərkib hissəsi kimi, onun qiymətləndirilməsində ölkəmizin malik olduğu bu enerji potensialını lazımi səviyyədə nəzərə almaq və dəyərləndirmək lazımdır. Bununla əlaqədar, hidroenerjinin aşağıda qeyd edilən üstünlükləri və eyni zamanda çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq, MS-nin təbii mənbələrindən biri kimi, bu potensialın qorunub saxlanması, ondan səmərəli istifadənin imkanlarını həmişə diqqətdə saxlanması zəruridir.

Azərbaycan Respublikası 1990-cı ildən müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə hidroenerji potensialı və istehsalı artmağa başladı (Cədvəl 2.4.8).

Azərbaycan Respublikasının ümumi hidroenerji potensialı

Cədvəl 2.4.8

Sıra sayı	Ümumi hidroenerji potensialının növləri	İllik elektrik enerji potensialı
1.	Nəzəri hidroenerji potensialı	40 mlrd.kVt.saat
2.	Texniki hidroenerji potensialı	16 mlrd.kVt.saat
3.	İqtisadi cəhətdən səmərəli enerji potensialı	6 mlrd.kVt.saat
4.	Mövcud hidroenerji potensialı	4795,2 mln.kVt.saat

Mənbə: “Azərenerji” ASC, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə-Axtarış Energetika İnstitutu.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ölkəmiz kifayət qədər hidroenerji potensialına malikdir. Hal-hazırda mövcud hidroenerji potensialı nəzəri və texniki hidroenerji potensialını nəzərə almadan, təkcə iqtisadi cəhətdən səmərəli olan hidroenerji potensialının 80%-ə qədər təşkil etdiyini müəyyən etməklə, bu istiqamətdə MS-nin artırılması imkanlarının geniş olduğu qənaətinə gəlmək olar. Keçmiş SSRİ dönməində tikilən SES-lərdən ən qədimi və ən böyüyü 1946-cı ildə tikilən Mİngəçevir, daha sonra üç stansiya: Varvara SES (1954), Araz (1970) və Şəmkir (1975) SES işə salınmışdır və həmin stansiyalar hal-hazırda da tam gücü ilə işləyir. Respublikada fəaliyyət göstərən 20-dən artıq SES, o cümlədən kiçik SES (KSES) ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra tikilib istifadəyə verilmişdir. Hal-hazırda doqquz hidroenerji mənbəyi olan SES tikilən və perspektiv SES-ə aid edilir (Cədvəl 2.4.9 və 2.4.10). Əlbəttə, Qarabağ Regionunun işğaldan azad edilməsilə bağlı bir çox SES-in tikilişi və bərpası, o cümlədən, Suqovuşan-1, Suqovuşan-2 SES-in yenidən qurulması həyata keçirilmiş, Göləbirid SES isə artıq işə salınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin ekoloji cəhətdən təmiz olan hidroenerji potensialı böyükdür. Amma ondan tam istifadə olunmur. Əlbəttə, bu potensial MS-nin əsas mənbələrindən biri hesab edilməklə, onlar gələcəkdə yeni irriqasiya sistemlərinin yaradılması mənbələri kimi də çıxış edə biləcəklər.

Azərbaycan Respublikasının hidroenerji potensialı əsasən aşağıda göstərilən üç istiqamətdə formalaşır. Ölkənin MS-nin tərkib hissəsi kimi təbii resurslara aid edilən hidroenerji potensialı respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin əsas

mənbələrindən biri kimi çıxış edir. “Azərenerji” ASC, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə - Axtarış Energetika İnstitutu tərəfindən təqdim olunan məlumatlara əsasən (bax: cədvəl 2.4.9 və 2.4.10) qeyd edilən üç əsas hidroenerji potensialı aşağıdakılardır:

1. Kür çayı hövzəsinin hidroenerji potensialı. Ən böyük hidroenerji potensialı olan bu hövzəyə: Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası (SES), Varvara SES, Şəkmir SES, Enikənd SES, Göyçay SES, Şəmkirçay SES, İsmayilli-1, Kiçik Su Elektrik Stansiyası (KSES), İsmayilli-2 KSES, Balakən-1 KSES, Sərsəng SES, Şəki KSES, Çiçəkli KSES, Tovuz SES, Poylu SES, Oğuz-1 KSES, Oğuz-2 KSES, Oğuz-3 KSES Suqovuşan-1 və Suqovuşan-2 KSES aiddir. Məhz respublikanın ən böyük hidroenerji potensialı da bu hövzədə yerləşmişdir. Bu hövzənin hidroenerji potensialı hal-hazırda 3880,6 mln.kVt.saat təşkil edir. Suqovuşan-1 və Suqovuşan-2 KSES hələlik irriqasiya məqsədləri üçün istifadə olunur.

2. Araz çayı hövzənin hidroenerji potensialı. Bu hövzəyə Araz SES, Vayxir SES, Biləv SES, Arpaçay-1 SES, Arpaçay-2 KSES, Füzuli SES, Muğan KSES, Xudafərin SES, Qız-Qalası SES, Ordubad SES və bu yaxınlarda təmir olunub istifadəyə verilən Güləbirid KSES aiddir. Bu hövzənin hidroenerji potensialı illik 849 mln.kVt.saat təşkil edir.

3. Digər su hövzələrinin: Taxta körpü SES, Qusar-1 KSES, Astara-1 KSES-nin hidroenerji resursları əvvəlki iki su hövzələrinə nisbətən daha az olmaqla, hal-hazırda illik elektrik enerji istehsalı 65,6 mlyn. kVt.saat təşkil edir. Ölkə üzrə bütün mövcud SES və KSES-lərin hər birinin ayrılıqda gücü (MVt ilə) və elektrik enerji istehsalı potensialı (mln.kVt.saat ilə) cədvəl 2.4.9 və 2.4.10-da verilmişdir.

Yuxarıda adları qeyd edilən ölkə üzrə cəmi otuz üç SES və KSES-dən 24-ü mövcud işləyən hidroenerji potensiallı elektrik stansiyalarıdır. Onların illik elektrik enerji istehsalı 2906 mln.kVt.saat həddindədir. Dövlətə məxsus SES və KSES-lərlə yanaşı, özəl KSES də fəaliyyət göstərir. Onlara: Muğan KSES, Şəki KSES və Çiçəkli KSES aiddir. Bu özəl elektrik stansiyaların illik elektrik enerji istehsalı, kiçik olmaqla, 32,7 mln.kVt.saat təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının mövcud hidroenerji potensialının tərkibi və qiymətləndirilməsi

Cədvəl 2.4.9

Sıra sayı	Su elektrik stansiya və kiçik su elektrik stansiyalarının			
	Adları	Qoyulmuş gücü, MVt	İllik elektrik enerji istehsalı, mln.kVt.saat	İllik elektrik enerji potensialının dəyəri, mln.manat
Kür çayı hövzəsi				
1.	Mingəçevir SES	424,6	1090	62,1
2.	Varvara SES	16,95	100	5,7
3.	Şəmki SES	380	830	47,3
4.	Enikənd SES	150	320	18,2
5.	Göyçay KSES	3,1	15	0,9
6.	Şəmkiçay SES	24,4	56	3,2
7.	İsmayilli-1 KSES	1,58	7	0,4
8.	İsmayilli-2 KSES	1,58	4	0,2
9.	Balakən-1 KSES	1,44	9	0,5
10.	Sərsəng SES	50	123	7,0
11.	Şəki KSES	1,66	6	0,3
12.	Çiçəkli KSES	2,76	12,7	0,7
13.	Tovuz SES	400	1000	57,0
14.	Poylu SES	45	290	16,5
15.	Oğuz-1 KSES	1,34	6,7	0,4
16.	Oğuz-2 KSES	1,34	6,7	0,4
17.	Oğuz-3 KSES	0,9	4,5	0,3
18.	Suqovuşan-1 KSES	4,8	irriqasiya	-
19.	Suqovuşan-2 KSES	3	irriqasiya	-
CƏMİ:		1514,45	3880,6	221,1
Araz çayı hövzəsi				
1.	Araz SES	22	87	4,9
2.	Vayxır SES	4,5	14	0,8
3.	Biləv SES	20	50	2,9
4.	Arpaçay-1 SES	20,7	60	3,4
5.	Arpaçay-2 KSES	1,4	3	0,2
6.	Füzuli SES	25,2	50	2,9
7.	Müğan KSES	3,81	14	0,8

Cədvəl 2.4.9-un ardı

8.	Xudafərin SES	100	250	14,3
9	Qız-Qalası SES	40	108	6,2
10.	Ordubad SES	36,6	190	10,8
11.	Güləbirid KSES	8	23,0	1,3
CƏMİ:		282,21	849	48,5
Digər hövzələr				
1.	Taxta-körpü SES	25	60	3,4
2.	Qusar-1 KSES	0,96	5	0,3
3.	Astara-1 KSES	0,13	0,6	0,03
CƏMİ:		26,09	65,6	3,7
YEKUN:		1822,75	4795,2	273,3

Qeyd: Cədvəl “Azərenerji” ASC, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə - Axtarış Energetika İnstitutunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə üzrə doqquz SES və KSES hal-hazırda tikilməkdə olan və perspektivdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan stansiyalardır (cədvəl 2.4.10). Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası üzrə mövcud elektrik enerji istehlakı əldə etməyə imkan verən hidroenerji potensialı 4795,2 mln.kVt.saat olsa da, nəzəri cəhətdən bu potensial dəfələrlə çoxdur və 40 mlrd.kVt.saat təşkil edir. Texniki cəhətdən hidroenerji potensialı da mövcud imkanlardan daha çox: 16 mlrd.kVt.saatdır. Qiymətləndirmələrə görə iqtisadi cəhətdən səmərəli enerji kifayət səviyyədə yüksək: 6 mlrd.kVt.saat olduğunu qeyd etmək mümkündür (bax: cədvəl 2.4.8). Bütün bu göstəricilər ölkəmizin MS-nin vacib tərkib hissəsi kimi təbii resursların, hidroenerji potensialının böyük rol oynadığını bir daha sübut edir.

Dünya üzrə mövcud olan 11 iqlim şəraitindən Azərbaycanda doqquzunun mövcud olması təbii resursların, o cümlədən hidroenerji potensialının yaranmasına və bolluğuna təkan vermişdir. MS-də hidroenerji potensialını dəyərləndirmək üçün “Azərenerji” ASC-nin hal-hazırda mövcud bazar qiymətlərində qəbul etdiyi tarifdən istifadə olunmuşdur. Daha doğrusu, Azərbaycan Respublikası Tarif (Qiymət) Şurasının qərarına əsasən hidroenerji üzrə elektrik enerji istehsalının topdansaş qiyməti: 1kVt.saat=0,057 manat qəbul edilmişdir [9].

**Azərbaycan Respublikasının mövcud, tikilən və perspektiv hidroenerji
potensialının tərkibi və qiymətləndirilməsi**

Cədvəl 2.4.10

Sıra sayı	Su elektrik stansiya və kiçik su elektrik stansiyalarının			
	Adları	Qoyulmuş gücü, MVt	İllik elektrik enerji istehsalı, mln.kVt.saat	İllik elektrik enerji potensialının dəyəri, mln.manat
Mövcud SES və KSES-lər				
1.	Mingəçevir SES	424,6	1090	62,1
2.	Varvara SES	16,95	100	5,7
3.	Şəmkir SES	380	830	47,3
4.	Enikənd SES	150	320	18,2
5.	Araz SES	22	87	4,9
6.	Vayxır SES	4,5	14	0,8
7.	Biləv SES	20	50	2,9
8.	Arpaçay-1 SES	20,7	60	3,4
9.	Arpaçay-2 KSES	1,4	3	0,2
10.	Füzuli SES	25,2	50	2,9
11.	Göyçay KSES	3,1	15	0,9
12.	Taxta-körpü SES	25	60	3,4
13.	Şəmkirçay SES	24,4	56	3,2
14.	İsmayılı-1 KSES	1,58	7	0,4
15.	İsmayılı-2 KSES	1,58	4	0,2
16.	Qusar-1 KSES	0,96	5	0,3
17.	Balakən-1 KSES	1,44	9	0,5
18.	Sərsəng SES	50	123	7,0
19.	Güləbirid KSES	8,0	23,0	1,3
20.	Suqovuşan-1 KSES	4,8	irriqasiya	-
21.	Suqovuşan-2 KSES	3	irriqasiya	-
CƏMİ:		1189,21	2906	165,6
Özəl KSES-lər				
1.	Müğan KSES	3,81	14	0,8
2.	Şəki KSES	1,66	6	0,3
3.	Çiçəkli KSES	2,76	12,7	0,7
CƏMİ:		8,23	32,7	1,8
Tikilən və perspektiv SES və KSES-lər				
1.	Tovuz SES	400	1000	57,0

Cədvəl 2.4.10-un ardı

2.	Poylu SES	45	290	16,5
3.	Xudafərin SES	100	250	14,3
4.	Qız-Qalası SES	40	108	6,2
5.	Ordubad SES	36,6	190	10,8
6.	Oğuz-1 KSES	1,34	6,7	0,4
7.	Oğuz-2 KSES	1,34	6,7	0,4
8.	Oğuz-3 KSES	0,9	4,5	0,3
9.	Astara-1 KSES	0,13	0,6	0,03
CƏMİ:		625,31	1856,5	105,9
YEKUN:		1822,75	4795,2	273,3

Qeyd: Cədvəl “Azərenerji” ASC, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə - Axtarış Energetika İnstitutunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Hesablamalar və dəyərləndirmələr həm nəzəri və texniki hidroenerji potensialı və həm də iqtisadi cəhətdən səmərəli enerji potensialı, o cümlədən, mövcud və tikilən SES və KSES-lərin illik elektrik enerji istehsalı (mlyn.kVt.saət) üzrə həyata keçirilmişdir. Belə ki:

1. Nəzəri hidroenerji potensialı üzrə:

40 mlyrd.kVt.saət elektrik enerjisi istehsalının dəyəri: $40000,0 \text{ mln.kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 2280,0 \text{ mln.manat}$ təşkil edir.

2. Texniki hidroenerji potensialı üzrə:

16 mlyrd.kVt.saət elektrik enerjisi istehsalının dəyəri: $16000,0 \text{ mln.kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 912,0 \text{ mln.manat}$ təşkil edir.

3. İqtisadi cəhətdən səmərəli 6 mlyrd.kVt.saət enerji potensialının dəyəri: $6000,0 \text{ mln.kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 342,0 \text{ mln.manat}$ təşkil edir.

4. O cümlədən ölkədə mövcud, tikilən və perspektivli SES və KSES-lərin illik 4795,2 mlyn. kVt.saət elektrik enerji istehsalının dəyəri: $4795,2 \text{ mln.kVt.s} \times 0,057 \text{ manat} = 273,3 \text{ mln.manat}$ təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının ümumi hidroenerji potensialının qiymətləndirilməsi üzrə hesablamaların nəticələri cədvəl 2.4.11-də verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, ölkəmizin mövcud hidroenerji potensialı nəzəri

hidroenerji potensialının 11,9%-ni, texniki hidroenerji potensialının 29,8%-ni, iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialının 80%-ni təşkil edir. MS nöqteyi-nəzərincə ölkəmizin hidroenerji potensialını iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialının 80%-ni təşkil edir. MS nöqteyi-nəzərincə ölkəmizin hidroenerji potensialını iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialına əsasən dəyərləndirsək, onda bu potensialın qiyməti 342,0 mln.manat təşkil edir. Ölkəmizin texniki hidroenerji potensialı iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialından təxminən 2,6 dəfə artıqdır. Alınan nəticə dünya üzrə qəbul edilmiş səviyyəyə də uyğundur. Bu isə respublikamızın hidroenerji sahəsində böyük potensialının olduğunu bir daha sübut edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan Respublikasının hidroenerji potensialının imkanları kifayət qədər böyükdür və bu imkanlar MS-nin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Beləliklə, bütün qeyd edilənlərlə bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd etmək mümkündür:

1. Müasir dövrdə, mövcud xammal-enerji çatışmazlığı və məhdudluğu problemi ilə əlaqədar alternativ və BEM-lərə, hidroenerji potensialına olan yüksək tələbatı nəzərə alaraq, Azərbaycanda da bu sahədə fəaliyyətlər intensivləşdirilməli və həmçinin Qarabağın azad edilməsilə əlaqədar bu istiqamətdə yeni strategiya və Dövlət Proqramının qəbul edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikasının (01.01.2021 tarixə) nəzəri, texniki, iqtisadi cəhətdən səmərəli və mövcud hidroenerji potensialının qiymətləndirilməsi nəticələri

Cədvəl 2.4.11.

s.s.	Hidroenerji potensialının istiqamətləri	Su elektrik stansiyalarının illik elektrik enerji istehsalı, mln.kVt.saət	İllik elektrik enerjisi potensialının dəyəri, mln.manat
1.	Nəzəri hidroenerji potensialı	40000,0	2280,0
2.	Texniki hidroenerji potensialı	16000,0	912,0
3.	İqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialı	6000,0	342,0
4.	Mövcud hidroenerji potensialı	4795,2	273,3

Qeyd: Cədvəl müəllif hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasının hal-hazırkı dövrdə və gələcəkdə də MS-nin artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilən və ilkin enerji sistemi olan alternativ və BEM-lərin, o cümlədən, su resurslarının tədqiqi, inkişafı, qiymətləndirilməsi, qorunması, iqtisadi cəhətdən çox səmərəli olan bu enerji mənbələrində yeni texnologiyaların tətbiqini zərurət kimi dəyərləndirmək olar.

3. Azərbaycan Respublikasında MS-nin artırılmasının əsas mənbələrindən biri kimi dəyərləndirilən BEM-in o cümlədən, hidroenerji potensialının təbii şəkildə mövcudluğu və bolluğu belə enerji mənbələrinin istifadəsi və tətbiqini iqtisadi cəhətdən ucuz və səmərəli olmasını şərtləndirir.

4. MS-nin artırılmasının əsas mənbələrindən biri kimi BEM-lərin imkanlarının inkişafı və artırılması dövlətimizin qarşısında duran əsas strateji və prioritet vəzifələrdən biri olmalıdır. Bununla bağlı alternativ və BEM-lərin səmərəliliyinin araşdırılması məqsədlidir.

5. Ölkənin su resurslarından səmərəli istifadə etməklə, onların çirklənməsinin və itgilərinin qarşısının alınması tədbirlərinin reallaşdırılması məqsədilə müasir və yeni texniki vasitə və texnologiyalardan istifadə olunması diqqətdə saxlanılmalıdır.

6. BEM, o cümlədən hidroenerji potensiala malik ərazilərin müəyyənləşdirilməsi və onların üstünlüklərindən istifadə məqsədilə araşdırmalar, tədqiqatların və layihələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyi nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə hərraclar vasitəsilə potensial investorların cəlb edilməsini səmərəli addımlardan hesab etmək olar.

2.5. Azərbaycanın meşə ehtiyatları, bitki və heyvan resurslarının, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin milli sərvətdə yeri

Azərbaycanın meşə ehtiyatları və onun qiymətləndirilməsi. Meşələr Yer planetinin “ağ ciyərləri” adlandırılmaqla, okeanlarla birlikdə insanları oksigenlə təmin edən başlıca təbii sərvətlərdəndir [76]. Meşə ehtiyatları biosferanın əsas resurs növüdür. Meşə resurslarına müxtəlif növ ağaclar, meyvələr, oduncaqlar, göbələklər, dərman bitkiləri, ovçuluq-sənaye resursları və s. aiddir. Meşələrin faydalı

xüsusiyyətlərinə: suqoruyucu, iqlimtənzimləmə, eroziyanın qarşısının alınması, sağlamlıq, rekreasiya və s. aid etmək mümkündür. Meşə resursları bərpa olunan resurslara aid edilir. Dünya meşə resursları iki göstərici ilə xarakterizə olunur: meşə sahəsinin ölçüsü (dünyanın quru sahəsinin 4,1 mlrd.ha və ya 31%-ni təşkil edir) və oduncaq ehtiyatları (350 mlrd.m³).

Ən böyük meşə sahəsinə Avrasiya regionu malikdir. Dünyanın 40% meşə sahəsi və ümumi oduncaq ehtiyatlarının 42%-i bu regionda yerləşir. Amma meşələrin yerləşdiyi sahənin kontingentin ümumi sahəsinə nisbətində görə meşələrin ən çox olduğu region Cənubi Amerika hesab edilir. Oduncaq ehtiyatlarına görə Asiya, Cənubi və Şimali Amerika fərqlənir. Bu sahədə əsas aparıcı ölkələr: Rusiya (815 mln.ha), Kanada (347 mln.ha), Braziliya (497 mln.ha), ABŞ (310 mln.ha) və Çin (220 mln.ha) hesab edilir. Dünyanın ümumi meşə resurslarının 54%-i bu 5 ölkənin payına düşür. Dünyanın meşə resurslarının əsas hissəsi -73%-i dövlət, 22%-i isə xüsusi mülkiyyətdədir. Bütün dünya üzrə meşə ehtiyatlarının 424 mln.ha sahəsi biomüxtəlifliyin qorunması üçün təyin olunmuşdur. Dünyanın meşə ehtiyatlarından 180 mln.hektarı isə ilk növbədə sosial xidmətlərin təqdim olunması məqsədilə istifadə olunur. Dünya üzrə meşə resursları 2010-2020-ci illər ərzində müxtəlif səbəblər (yanğınlar, oduncaq istehsalı və s.) üzündən 4,7 mln.ha azalmışdır [161].

Azərbaycan Respublikasının ümumi meşə fondu sahəsi hal-hazırda 1213,7 min.ha, 2020-ci ildə Kənd təsərrüfatı və ərzaq təşkilatının (FAO) “2020-ci ildə meşə resurslarının qlobal qiymətləndirilməsi” adlı hesabatında 1132,0 min.ha təşkil edir (cədvəl 2.5.1). Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ölkənin meşə fondu 2000-2020-ci illər ərzində yüksək artım tempi ilə olmasa da, qismən artmışdır. Belə artım həm təbii şəkildə bərpa olunan, həm də becərilən meşələrin həcminə aiddir. AR DSK məlumatlarına əsasən ölkənin meşə sahələri 2020-ci ildə 1040,3 min hektar təşkil etmişdir.

**Azərbaycan Respublikasının meşə resursları üzrə Kənd təsərrüfatı və ərzaq
təşkilatının global hesabatındakı göstəriciləri**

Cədvəl 2.5.1.

İllər	1990	2000	2010	2020	1990-2000 min.ha/il	%	2000-2010 min.ha/il	%	2010-2020 min.ha/il	%
Meşə resurslarının həcmi										
Meşələrin sahəsi, min.ha	945	987	1032	1132						
Orta illik xalis dəyişmə					4,2	0,44	4,5	0,45	9,9	0,92
Təbii şəkildə bərpa olunan meşələrin həcmi										
Təbii bərpa olunan meşələr, min.ha	652	681	743	826						
Orta illik xalis dəyişmə					2,9	0,44	6,2	0,88	8,3	1,06
Becərilən meşələrin həcmi										
Becərilən meşələr, min.ha	293	306	289	306						
Orta illik xalis dəyişmə					1,32	0,44	-1,69	- 0,57	1,65	0,56
İllər	1990			2000		2010			2020	
Becərilən meşələr və digər plantasiyalı becərilən meşələr içində becərilən meşələrin ümumi payı										
Plantasiyalı becərilən meşələr (ümumi becərilən meşələrdə,%)		3		3		4			7	
Digər plantasiyalı becərilən meşələr (ümumi becərilən meşələrdə,%)		97		97		96			93	

Qeyd: Cədvəl Kənd təsərrüfatı və ərzaq təşkilatının (FAO) “Meşə resurslarının 2020-ci ildə global qiymətləndirilməsi” hesabatı əsasında tərtib edilmişdir, mənbə [161].

Ondan 1022,0 min hektarı meşə ilə örtülmüşdür. 2005-ci ildən bəri meşə fondunda cüzi artımı nəzərə almasaq, meşə sahələrinin respublikanın ümumi torpaq fondunda xüsusi çəkisi demək olar ki, dəyişməmiş və 12% həcmində qalmışdır (cədvəl 2.5.2). Respublikanın meşələrində 1536 cinsə aid olan 150 növ yabanı meyvə bitkiləri mövcuddur. Bu bitkilərdən min tonlarla (adi qoz, alma, armud, zoğal, alça, əzgil, fındıq, xurma, yemişan, şabalıd və s.) yabanı meyvə məhsullarından 30% istismar əhəmiyyətə malikdir. Bu, meşələrin MS-nin artırılmasında oduncaqla yanaşı, rolunun az olmadığını bir daha sübut edir.

Azərbaycanın meşə ilə örtülü sahələrində 300-dən artıq qiymətli dərman bitkilərinin mövcudluğu [40, s.85] meşələrimizin əczaçılıq-dərman sənayesində də əhəmiyyətini artırır. Meşələr həmçinin arıcılığın inkişafı üçün əlverişli şəraitə malikdir. Hal-hazırda da meşə müəssisələrində 700-ə yaxın arı ailəsi saxlanılır. Arılar qiymətli bal məhsulu istehsal etməklə yanaşı, meşə bitkilərinin tozlanmasına, bol toxum məhsullarının alınmasına əlverişli şərait yaradırlar.

Azərbaycan Respublikasının meşələrinin özünə məxsus formasiyaları aşağıdakılardan ibarətdir [327]:

1. Qarmaqvari şamdan ibarət iynəyarpaqlı meşələr.
2. Ardıc seyrək meşəliklər.
3. Şərq fıstığından ibarət fıstıq meşələri.
4. Palıd meşə formasiyaları:
 - Şabalıd yarpaq palıddan ibarət (Talış) meşələr;
 - Qafqaz palıdından ibarət aşağı dağ qurşaq meşələr;
 - Şərq palıdından ibarət yuxarı dağ qurşağı meşələri;
 - Uzunsaplaq palıddan ibarət düzən meşələr;
 - Araz palıdından ibarət məhsuldar meşələr.
5. Vələs meşə formasiyası.
6. Dəmirağacından ibarət relik meşə formasiyası.
7. Ağcaqayın meşə formasiyası.
8. Tranttoveter ağcaqayından ibarət seyrək meşələr.

Azərbaycan Respublikasının meşə ehtiyatları üzrə göstəricilərinin 2005, 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası

Cədvəl 2.5.2

	2005	2020	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ölkənin ümumi torpaq sahəsi, cəmi	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0	8660,0
O cümlədən: Meşə sahələri, min ha	1037,8	1040,7	1040,8	1040,2	1040,3	1040,3	1040,3	1040,3	1040,3	1040,2	1040,3	1040,3
Meşə sahələrinin ümumi torpaq fondunda payı, %	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0	12,0
Ölkənin ümumi ərazisindən quru ərazi, min ha	8265,9	8265,5				8266,3	8265,8	8267,0	8266,0	8265,4	8265,4	8264,6
Ümumi ağac ehtiyatı, mln.m ³	139,0	144,2				151,0	151,9	153,4	154,8	156,5	157,4	151,6
Meşə fondu torpaqlarında meşə bərpaı –cəmi, min ha	9,7	10,6	10,5	10,5	10,1	10,1	10,1	10,2	10,2	10,2	14,0	10,4
O cümlədən: Meşə əkin və səpini	3,9	3,5	3,1	3,1	2,8	2,6	2,6	2,7	4,0	2,5	1,5	0,7
Meşənin təbii bərpasına yardım	5,9	7,2	7,4	7,4	7,4	7,5	7,5	7,5	6,2	7,7	12,5	9,7
Meşə bərpaı aparılmış sahədə meşə əkini və səpini sahələrinin payı, %	40,2	33,0	29,5	29,5	27,7	25,7	25,7	26,5	39,2	24,5	10,7	6,7
Meşə yanğınlarının sayı, ədəd	2,0	24,0	4,0	8,0	0,0	14,0	3,0	2,0	8,0	9,0	20,0	37,0
Yanğının əhatə etdiyi sahə, ha	34,8	55,4	318	10,0	0,0	58,0	3,5	0,7	372,0	15,8	513,8	48,0
Ondan: meşə və örtülü sahə, ha	24,0	23,7	1,7	6,2	0,0	49,7	1,0	0,0	104,7	12,3	210,3	32,7
Kökü üstündə yanmış ağacların həcmi, m ³	0,0	18,9	3,2	104,9	0,0	291,6	0,0	0,0	138,0	32,3	26,2	91,2
Satıla biləcək oduncaq qırılmışdır min m ³	16,4	28,7		33,5	27,4	26,8	27,9	26,6	31,0	35,8		

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

9. Xurma meşələri.
10. Qarağac meşələri.
11. Adi qozdan ibarət meşələr.
12. Adi şabalıddan ibarət meşələr.
13. Azad ağacından ibarət meşələr.
14. İpək akasiyadan ibarət meşələr.
15. Yalanqozdan ibarət rütubətli meşələr. Qızılağac meşələri.
16. Tozağacı meşələri. Qovaq meşələri.
17. Kür-Araz sahilləri boyunca formalaşan Tuqay meşələr.

Hər bir belə meşələrin də özünəməxsus xüsusi növləri də vardır.

Meşələrin bərpası ilə bağlı ölkəmizdə həyata keçirilən proqramlarla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar. Belə ki, ağacəkmə tədbirləri, deqradasiyaya uğramış torpaqlarda meşə landşaftının bərpasını nəzərdə tutan Bonn çağırışına ölkəmiz də qoşuldu. Nəticədə, BMT-nin Ərzaq və kənd təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) dəstəyi ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında meşələrin mühafizəsi və dayanıqlı inkişafına dair 2020-2030-cu illəri əhatə edən Milli Meşə Proqramı” qəbul edilmişdir [327]. Bu proqrama əsasən Azərbaycanda 2030-cu ilə qədər meşə fonsdunun 170,0 min hektar artırılması nəzərdə tutulur. Bundan başqa, Qafqazda meşələrin bərpasına da dair xüsusi proqram hazırlanıb həyata keçirilməkdədir. 2021-2025-ci illəri əhatə edən Qarabağ Meşə Bərpası Proqramına [53] əsasən Qarabağda 23325 hektar meşə sahələri bərpa edilib artırılması nəzərdə tutulub. AR, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Meşələrin İnkişafı Xidmətinin verdiyi məlumatlara əsasən Zəngilan rayonunda 10 hektar ərazidə meşə əkininin aparılması proqnozlaşdırılır, artıq 100-dən çox ağac əkilmiş, 200 hektar ərazidə meşəbərpa işlərinin aparılması nəzərdə tutulub. Bu çərçivədə 400-dən artıq ağacın əkilməsi planlaşdırılır [53]. Qəbul edilən proqramların əsas məqsədi kimi uzun müddətli ölkə meşələrinə dair ictimai gözləntilərin dayanıqlılığını təşviq etmək, meşə təsərrüfatının idarəedilməsi və hökumətin meşə siyasətini, sürətli struktur dəyişikliklərini reallaşdırmaq, milli meşələrin idarəedilməsi üzrə institusional və hüquqi bazanın inkişafı üçün çətinlikləri və inkişaf vasitələrini

aşkarlamaq və s. qeyd etmək olar.

Meşələrin qiymətləndirilməsi problemləri. MHS-2008-də kultivasiya olunmayan bioehtiyatlar kateqoriyasına meşə və balıq resursları aiddir [177]. İqtisadi aktivlərin MHS-də qəbul olunmuş təsnifatında və İntegrasiya olunmuş ekoloji-iqtisadi uçot üzrə BMT-nin metodoloji vəsaitində meşə altında olan torpaqlar və köküstündə olan meşələr aktivlərin müxtəlif növlərinə aid edilir. Meşələr həm istehsal olunan və həm də istehsal olunmayan aktiv kimi çıxış edir (istehsal olunmayan torpaq aktivlərindən fərqli olaraq). Meşə altında olan torpaqların dəyəri və meşə ehtiyatlarının dəyəri hər biri ayrılıqda müəyyən edilməlidir. Ancaq, praktikada onları bir-birindən ayırmaq şətin olduğu üçün, bu halda meşənin dəyəri qiymətləndirilir, torpaq sıfıra bərabər götürülərək, onun dəyəri nəzərə alınmır. Meşə resurslarının qiymətləndirilməsi üçün statistik olaraq cari dəyər əsasında qiymətləndirmə metodundan istifadə olunur [6, s.17]. Meşə ehtiyatlarının istifadəsindən əldə edilən xalis gəlir meşə tədarükçüləri tərəfindən meşə resurslarından istifadəyə görə meşənin mülkiyyətçisinə ödənilən haqqın miqdarına bərabər müəyyən edilə bilər. Köküstündə ağacın istehsal xərcləri meşəni yetkin vəziyyətə çatdırılmasına çəkilən xərclər kimi dəyərləndirir. Kultivasiya olunmayan meşələr üçün bu xərclər kiçik olduğu üçün hesablamalarda nəzərə alınmır.

Köküstündə meşə ehtiyatları gələcəkdə yetkin vəziyyətə çatacaq ağaclar nəzərə alınmaqla, meşədəki ağacların yaşı və boy artım sürəti haqqında cari məlumatlar əsasında müəyyən edilməlidir. Bunun üçün köküstündə meşədəki ağaclar yaş qruplarına bölünərək, hər qrup üçün yetkinliyə çatacağı vaxt və köküstündə ağacın həcmi müəyyən olunur. Daha sonra bu həcm meşədən istifadə haqqına vurulur və hər yaş qrupu üzrə meşənin bir hektarının dəyəri hesablanır. Yekunda bu dəyər uyğun yaş qrupunun tutduğu sahəyə vurulur.

Meşə resurslarının istifadəsindən əldə edilən xalis gəlirin digər üsulla hesablanması zamanı istehsal olunmuş məhsulun həcmi tədarük olunmuş meşənin dəyərilə ölçülür, onun tədarükünə çəkilən xərclərə isə meşənin kəsilməsi, ilkin emalı və nəqli xərcləri daxil edilir. Meşə resursları ağac tədarükü üçün deyil, digər məqsədlər üçün istifadə edildiyi halda (məsələn, suyun mühafizəsi, istirahət, turizm,

sağlamlıq və s. məqsədlər üçün), onun dəyəri şərti olaraq kəsilmək üçün nəzərdə tutulan meşə ehtiyatlarının dəyəri kimi müəyyən edilir.

Beləliklə, meşə resurslarının cari dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı məlumatların mövcudluğu zəruridir:

- yaş və növlər (iynəyarpaqlı, sıxyarpaqlı və qarışıq meşələr) üzrə;
- meşə növlərinin qrupları üzrə meşələrin kəsilməsinə görə yığımların cari dərəcələri və ya;
- istehsal olunmuş məhsulun həcmi və meşə tədarükü müəssisələrinin cari xərcləri;
- meşə tədarükü müəssisələrinə məxsus istehsal olunan əsas və dövriyyə aktivlərinin ehtiyatlarının ilin əvvəlinə vəziyyətinin dəyəri.

Amma, statistik baxımdan yuxarıda adları çəkilən məlumatların olmaması səbəbindən və Azərbaycan Respublikasının meşə resurslarının hərtərəfli qiymətləndirilməsi çox əhatəli və mürəkkəb proses olduğundan və digər problemlərə görə, biz meşə resurslarının digər nemətlərini və xərcləri nəzərə almadan, yalnız oduncaq ehtiyatı üzrə ümumi dəyərləndirilməsini həyata keçirməli olacağıq.

Bu məqsədlə AR, Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi yanında Meşələrin İnkişafı Xidmətinin təqdim etdiyi məlumatlardan istifadə olunur [76]. Məlumatlar və hesablamaların nəticələri cədvəl 2.5.3-də verilmişdir. Cədvəlin nəticələrindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının meşə resurslarının 2020-ci il vəziyyətinə oduncaq ehtiyatı üzrə dəyəri 4997 mln.manat təşkil edir. Ancaq bu qiymətləndirmənin meşələrin tam dəyərini əks etdirmədiyini (məsələn, malik olduğu digər bir çox resursların dəyərinin nəzərə alınmaması, həmçinin dəqiq qiymətləndirmə üçün tələb olunan məlumatların əldə edilməsinin qeyri-mümkünlüyü və s. səbəblərə görə) və bu qiymətin daha böyük olduğunu inamla qeyd etmək mümkündür.

Nəticə olaraq, qeyd etmək olar ki, meşələrin MS-də yerinin müəyyən edilməsində onun əsas resursunun oduncaq olduğunu nəzərə alaraq, bu ümumi qiymətləndirməni MS-i dəyərləndirmək məqsədilə baza kimi qəbul etmək mümkündür. Hal-hazırda dünya ölkələri birliyində geniş yayılmış yaşıl artım

çağırışları da malik olduğumuz təbii nemətləri dəyərləndirməyə istiqamətləndirir [11]. Çünki, yaşıl artım insanların rifahının asılı olduğu təbii ehtiyatları qorumaq və onlardan “təbii ehtiyatlar həm də gələcək nəsillər üçündür” prinsipi əsasında səmərəli istifadə etməklə iqtisadi artımı və inkişafı stimullaşdırmağa yönələn bir modeldir.

**Azərbaycan Respublikası meşə resurslarının oduncaq ehtiyatı üzrə
qiymətləndirilməsi (2020-ci il vəziyyətinə)**

Cədvəl 2.5.3

Ölkənin meşə resursları, min ha	Bir hektara düşən oduncaq ehtiyatı, m³	Ümumi oduncaq ehtiyatı, mln.m³	Bir m³ oduncaq ehtiyatının bazar dəyəri, manat	Ölkə üzrə meşə resurslarının dəyəri, mln.manat
1022,0	163	166,6	30	4997,0

Qeyd: Cədvəl AR, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Meşələrin İnkişafı Xidmətinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyi - bitki və heyvan resurslarının və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin milli sərvətinin artırılmasında rolu. Azərbaycan Respublikasının TR-nin bir hissəsi olaraq bitki və heyvan resurslarından ibarət bioloji müxtəlifliyi və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ölkənin MS-nin yaradılması və artırılmasında özünəməxsus xüsusi rolu vardır. Daha doğrusu, ölkəmizin fauna və florasının tərkib hissəsi kimi çıxış edən bioloji müxtəliflik və xüsusi olaraq qorunan təbiət ərazilərimiz insanların həm sosial və həm də iqtisadi rifahının, o cümlədən bütövlükdə ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafının yaxşılaşdırılmasında, ekosistemin qorunması və bütövlüyünün saxlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çox təəssüf ki, hələlik Allahın və təbiətin bizə bəxş etdiyi bu resursu və nemətləri MS-nin tərkib hissəsi olaraq qiymətləndirmək obyektiv səbəblərdən, o cümlədən ümumi dünya səviyyəli təkmil metodoloji bazanın qəbul olunması və tətbiqi problemlərinin mövcudluğu, bu istiqamətdə müəyyən boşluqlar və s. zərurətlərdən mümkün deyildir. Bununla əlaqədar olaraq, biz yalnız Azərbaycan Respublikası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Bioloji Müxtəlifliyin

Qorunması Xidmətinin rəsmi sorğuya əsasən təqdim etdiyi məlumatların [15] təqdimi, onlara şərtlər və təkliflər vasitəsilə yanaşmalarımızı təqdim etməklə kifayətlənəcəyik. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə bu problem də respublikamızda müsbət həll olunaraq, bitki və heyvan resurslarının, həmçinin xüsusi qorunan təbiət ərazilərimizin dəyəri MS-də öz yerini tapacaqdır. Azərbaycanın füsunkar təbiəti zəngin biomüxtəlifliyə malikdir. Ölkəmizin coğrafi şəraitinin unikallığı, geoloji tarixinin zənginliyi burada bitki və heyvanat aləminin rəngarəngliyinə şərait yaratmışdır. Respublikamız Xəzər dənizi hövzəsinin qərbində yerləşir, ərazisinin yarısından çoxunu quru landşaftlar (yarımsəhra, dağətəyi, dağlıq, çöllər) təşkil edir. Yer kürəsindəki 11 iqlim tipindən 9-una Azərbaycanda təsadüf edilir ki, bu da öz növbəsində, bioloji müxtəlifliyin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Azərbaycanda yayılmış 4500 ali bitki növündən 200 növü Azərbaycan, 920 növü isə Qafqaz üçün endemik növlərdir. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmiş 300 növ bitkidən 266 növü ali bitki, 20 növü ibtidai bitki, 14 növü göbələklərə aiddir. Azərbaycan faunasının 14000 növünü həşərat, 100 növü balıq, 9 növ suda-quruda yaşayan, 54 növ sürünən, 394 növ quş, 107 növ məməli heyvan növləri təşkil edir. “Qırmızı Kitab”a daxil edilmiş 223 növdən 1 növü oliqoxet, 1 növ xərçəngkimi, 1 növ molyuska, 71 növ həşərat, 14 növ sürünən, 9 növ balıq, 72 növ quş, 42 növünü məməlilər təşkil edir [15].

Bioloji müxtəliflik dünyada baş verən global ekoloji və geoloji dəyişikliklər şəraitində insanın ən yaxın müttəfiqi və canlı həyatın əsasıdır. Bu baxımdan biomüxtəlifliyin qorunması sahəsində görülən işlər həyati vacibliyi ilə səciyyəlidir və onun tükənmə təhlükələrinin öyrənilməsi və aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin son illərdə dünya miqyasında iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının inkişafı, habelə demoqrafik problemlər fonunda ətraf mühitə gündəngünə artan birbaşa və dolaylı təzyiqlər planetin, eləcə də bölgənin milyon illər boyu formalaşmış bioloji kütləsinə dağıdıcı təsirlər göstərməklə, təbii təkamülün pozulmasına və ümumilikdə ekosistemin deqradasiyasına gətirib çıxarmışdır. Belə bir şəraitdə canlı həyatımızın vacib elementini təşkil edən ətraf mühitin və ekosistemin qorunması, bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi, qorunub saxlanması və təbii bərpasının

təşkil olunması vacib şərtlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu həm də ölkəmizin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı baxımından, MS-nin yaradılması və artırılması nöqteyi-nəzərinə də çox önəmlidir.

Bioloji müxtəlifliyin və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərimizin qorunması təbiət - ekoloji baxımından vacibliyi ilə yanaşı, bu imkanların ölkəmizin belə nadir ərazilərinə turistlərin cəlb edilməsilə ekoturizmin təşkili əlavə dəyər gətirməklə MS-nin artırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması ənənələri qədim dövrlərə gedib çıxır. Ölkəmizdə hal-hazırda Eldar şamı Dövlət Təbiət Qoruğu kimi fəaliyyət göstərən qorunan ərazi Çar Rusiyasının, indiki Göygöl, Qızılağac Milli parkları və Zaqatala dövlət təbiət qoruğu isə, keçmiş SSRİ-nin ən qədim xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən hesab olunur. Belə ki, 1910-cu ildə 3,5 min hektar sahədə yaradılmış Eldar şamı Botaniki Yasaqlığı nəinki Azərbaycanın, eləcə də Cənubi Qafqazın ilk xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi hesab edilir.

2001-ci ilədək respublikamızın ərazisində ümumi sahəsi 478 000 hektar olan 14 dövlət təbiət qoruğu və 20 dövlət təbiət yasaqlığı mövcud idi. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi ölkə ərazisinin 4,5%-ni təşkil edirdi, dövlət təbiət qoruqlarının ümumi ərazisi isə ölkə ərazisinin cəmi 2,2% miqdarında idi.

Azərbaycanda milli park statuslu qorunan ərazilərin təşkil olunmasına 2003-cü ildən başlanılmış, ilk milli parklar - H.Əliyev adına Zəngəzur və Şirvan Milli Parkları 2003-cü ildə yaradılmışdır. 2003-2019-cü illərdə aparılmış işlər nəticəsində qorunan ərazilərin ölkəmizdə ümumi sahəsi 893 min hektara çatdırılmış, o cümlədən, 10 milli park (Şirvan, Hirkan, Altıağac, Ağgöl, Abşeron, Şahdağ, Göygöl, Samur-Yalama, Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur və Qızılağac Milli Parkları), 10 dövlət təbiət qoruğu və 24 dövlət təbiət yasaqlığı fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ölkə ərazisinin 10,3 %-ni, o cümlədən, milli parklar 3,7%-ni təşkil edir. Son olaraq , 2018-ci ilin sentyabr ayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 99060 hektarlıq ərazidə Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunun bazasında Azərbaycanın və Xəzər regionunun ilk dənizkənarı milli parkı - Qızılağac Milli Parkı yaradılmışdır.

Ölkədə bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması xüsusi mühafizə olunan ərazilərin əhəmiyyəti çox böyükdür. AR DSK-nın məlumatlarına əsasən 2019-cu ilin sonuna flora və faunanın qorunub saxlanması və təkrar istehsalı üçün ölkədə ümumi sahəsi 120,7 min hektar olan 10 dövlət təbiət qoruğu, sahəsi 421,4 min hektar olan 10 milli park və sahəsi 350,8 min hektar olan 24 dövlət təbiət yasaqlığı mövcud olmuşdur. Xüsusi qorunan təbiət əraziləri 2005-ci ildə ölkənin ümumi ərazisinin 7%-ni təşkil edirdisə, arzuolunan ənənə kimi bu göstərici ilbəil artaraq, 2012-2019-cu illərdə sabit qalmaqla 2019-cu ildə 10,3% təşkil etmişdir (cədvəl 2.5.4). Xüsusi mühafizə olunan ərazilərin gələcəkdə daha da genişlənməsini MS-nin artırılmasında əsas amillərdən biri kimi dəyərləndirmək olar.

Milli parklar. Azərbaycan Respublikasında milli parkların yaradılmasına 2003-cü ildən başlanmışdır və bu ildə cəmi üç milli park formalaşdırılmışdır. 2005-ci ildə onların sayı iki dəfə artırılmış və 2019-cu ildə milli parkların əhatə etdiyi ərazilər (421,4 min hektar 2005-ci ilə nisbətən (117,8 min hektar) 3,6 dəfə artmışdır. Çox təəssüf ki, dövlət təbiət qoruqlarının sayı isə 2019-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən üç ədəd azaldılaraq 10-a enmişdir. Dövlət təbiət yasaqlıqları isə yalnız 2009-cu ildən yaradılmağa başlamış (24 sayda) və 10 il müddətində onların sayı dəyişməmişdir (cədvəl 2.5.5). Ekosistemin qorunması və MS-nin yaradılması məqsədilə onların sayının artırılmasını məqsədli hesab etmək olar. Milli Parkların yaradılmasında əsas məqsəd ətraf mühitin, ekoloji tarazlığın, təbiət abidələrinin qorunması şərtilə ekoturizmin inkişafı, ekoloji maarifləndirmənin gücləndirilməsi, regionun zəngin təbiətinin qorunması və tərənnümündən ibarətdir. Qeyd olunduğu kimi, ölkə tarixində ilk milli parkların yaradılması digər məqsədlərlə yanaşı, turizmin tərkib hissəsi olan ekoturizm üçün daha münasib şərait yaratmaq, təbii-coğrafi mühiti qorumaq və yaxşılaşdırmaq məqsədi daşımaqla öz növbəsində təbiət komplekslərinin qorunmasında mühüm amil kimi çıxış edir.

Bioloji müxtəlifliyin qorunması insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılması və təbiətin insanlara verdiyi ekosistem xidmətlərindən davamlı və dayanıqlı istifadədən keçir. Bu məqsədlə, Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının xüsusi qorunan əraziləri, km²

Cədvəl 2.5.4

İllər Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Xüsusi qorunan torpaqların ümumi sahəsi, o cümlədən:	6038,2	8807,7	8807,7	8925,5	8925,5	8925,5	8925,5	8925,5	8925,5	8928,6	8928,6	
Dövlət təbiət qoruqları	2008,9	2090,8	2090,8	2090,8	2090,8	2090,8	2090,8	2090,8	2090,8	1207,2	1207,2	
Milli parklar	1177,5	3105,3	3105,3	3223,1	3223,1	3223,1	3223,1	3223,1	3223,1	4213,7	4213,7	
Dövlət təbiət yasaqlıqları	2851,8	3611,6	3611,6	3611,6	3611,6	3611,6	3611,6	3611,6	3611,6	3507,7	3507,7	
Ölkənin ümumi ərazisində xüsusi çəkisi, %:	7,0	10,2	10,2	10,3	10,3	10,3	10,3	10,3	10,3	10,3	10,3	

Mənbə: AR DSK: www.stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasında milli parklar və qoruqlar (ilin sonuna)

Cədvəl 2.5.5

Göstəricilər \ İllər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Milli parkların sayı	6	8	8	9	9	9	9	9	9	10	10	
Onların sahəsi, min hektar	117,8	310,5	310,5	322,3	322,3	322,3	322,3	322,3	322,3	421,4	421,4	
Milli parkların saxlanması üçün çəkilən xərclər, min manat	147,5	1119,1	1464,9	1657,6	1786,3	1905,1	1862,7	2235,1	2230,8	2656,1	3033,1	
Dövlət təbiət qoruqlarının sayı, ədəd	13	11	11	11	11	11	11	11	11	10	10	
Onların sahəsi, min hektar	200,9	209,3	209,3	209,1	209,1	209,1	209,1	209,1	209,1	120,7	120,7	
Dövlət təbiət qoruqlarının saxlanmasına xərclər, min manat	327,5	938,1	1042,7	1060,8	1136,4	1195,3	1303,4	1374,8	1420,3	1301,2	1875,7	
Dövlət təbiət yasaqlıqlarının sayı, ədəd	-	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	
Onların sahəsi, min hektar	-	361,2	361,2	361,2	361,2	361,2	361,2	361,2	361,2	350,8	350,8	

Mənbə: AR DSK: www.stat.gov.az

Respublikamızda Cənubi Qafqazda ilk olan Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsində Zaqatala-Balakən Biosfer rezervatının yaradılması işlərinə başlanmışdır. Biosfer qoruğunun yaradılması ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı, yerli əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması, ekoloji turizmin stimullaşdırılması ilə yanaşı bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasına şərait yaradacaqdır. Bundan əlavə, Azərbaycanda ilk dəfə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yeni bir növü- geoloji parkların yaradılması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının "Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında" qanuna müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə geoloji parkların yaradılması ilə kifayətlənməyərək belə parkların perspektivdə eyni zamanda birbaşa ekoturizmin və sağlamlıq-kurort bazalarının təşkili ilə əlaqədar yaradılması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bir çox geoloji parklar, yeraltı mağaralar həm turist, həm də müalicə baxımından yararlı olması imkanları ətraflı araşdırılmalıdır. Nümunə olaraq, Naxçıvandakı təbii yeraltı duz müalicə məkanının və "Əsabu-kəf" geoloji dağ parkının mövcud imkanları MS-i artırmaq nöqteyi-nəzərincə genişləndirilməlidir. Əlbəttə, Zəngəzur koridorunun açılması, Naxçıvan Muxtar Respublikasının MS-nin dəyərləndirilməsində onun vacib rolunu bir daha artıracaqdır.

Relikt və endemik növlərlə zəngin unikal təbii meşələri ilə Cənubi Qafqazda məşhur olan Hirkan Milli Parkının "YUNESKO-nun Ümumdünya Təbii İrs Siyahı"sına daxil edilməsi məqsədilə, nominasiyanın hazırlanması ilə əlaqədar müvafiq işlər davam etdirilir. 2020-ci illər üçün "Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı" təsdiq edilmişdir.

"Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı" sənədində bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılması komponentləri əhatəli olaraq nəzərə alınmışdır, sənədin icrasına aidiyyəti dövlət qurumları, Qeyri-Hökumət Təşkilatları, təhsil müəssisələri cəlb olunmuş və təsadüfi deyildir ki, ötən müddət ərzində bioloji müxtəlifliyin qorunması, xüsusi mühafizə olunan təbiətə ərazilərinin inkişafı sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Su bioloji resurslarının artırılması. Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyinin formalaşmasında dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsi olan Xəzər dənizi mühüm rol oynayır. Xəzərin balıq ailəsi növcə kasıbdır, lakin başqa hövzələrlə əlaqəsi olmayan Xəzərin bioloji müxtəlifliyində bitki və heyvan növlərin, o cümlədən balıqların təxminən yarısı endemik sayılır. Xəzərin və ona tökülən çayların ixtiofaunasında dəniz, çay, keçici və yarımkeçici kateqoriyalarına aid cəmi 153 balıq növü var, o cümlədən, Xəzərin Azərbaycana aid bölməsində 80 növdək balıq yaşayır. Xəzərdə daim dənizdə yaşayan balıq növlərin sayı – 61, keçici növlərin – 19, endemik növlərin sayı isə 81-dir. Xəzərdə ixtiofaunanın ümumi kütləsinə görə ən böyük hissəsini kilə balıqları təşkil edir – 60-70%. İlin müxtəlif fəsillərində Xəzərin Azərbaycana aid bölməsində 30-dan çox sənaye (vətəgə) əhəmiyyətli balıq növlərinə rast gəlmək olar.

Nərəkimilər – Dünyada cəmi 27 növ nərə cinsli balıqlar var, bunlardan Xəzər dənizində və ona tökülən çaylarda cəmi 6 növ yaşayır: bölgə, qaya balığı (kələmo), Kür (fars) nərəsi, rus nərəsi, uzunburun, çökə (yalnız şirin suda). Dünyada nərə cinsli balıqların ən böyük ehtiyatı Xəzər dənizində cəmləşib – 75-80%. Son 20 il ərzində Xəzər dənizində nərə cinsli balıqların ehtiyatı təxminən 10 dəfə azalıb və buna görə də 2011-ci ildən başlayaraq Xəzəryanı ölkələri nərə balıqlarının kommersiya (sənaye) ovunu həyata keçirmirlər, nərə balıq ovu yalnız balıqartırma zavodlarında süni çoxaltma və elmi tədqiqatlar üçün həyata keçirilir. Hal-hazırda, Xəzərdə nərə cinsli balıqların sayının bərpası məqsədilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin nəzdində Xıllı Nərə Balıqartırma Zavodu fəaliyyət göstərir. 2019 və 2020-ci illərdə müvafiq olaraq 342 və 549 min ədəd körpə nərə cinsli balıqları artırılaraq Kür çayının Xəzər dənizi ilə qovuşan mənsəbi hissəsində təbii mühitə buraxılmışdır.

Qızılbalıqlar – Xəzər dənizində iki növ qızılbalıq yaşayır – Xəzər qızılbalığı və ağ qızılbalıq. Ağ qızılbalıq əsasən Xəzərin şimal hissəsində rast gəlinir və kürütökmə üçün dənizin şimaldakı çaylara, əsasən Volqaya daxil olur. Xəzər qızılbalığı keçici balıqdır, dənizin cənub hissəsində yaşayır və əsasən Kür çayında kürü tökür. Qızılbalıq körpələri 2 yaşınadək çaylarda yaşayır və sonra isə Xəzər dənizinə keçirlərlər. 1952-ci ilə qədər hər il Kürdə 170 tonadək qızılbalığı ovlanırdı, lakin

sonrakı illərdə Kür və Araz çayları üzərində su elektrik stansiyalarının bəndlərinin tikilməsi və Xəzər qızılbalığının təbii kürüləmə yerlərinə keçə bilməməsi səbəbindən, onun ehtiyatları kəskin azalmış və bu balıq növü “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na daxil edilmişdir. Xəzər qızılbalığının ehtiyatını bərpa etmək məqsədilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Təcrübəvi Dəniz Balıqartırma Zavodu tərəfindən hər il təxminən 50 min ədəd körpə qızılbalıqlarının artırılıb dəniz qəfəslərində yetişdirilərək, Xəzər dənizinə buraxır. Bununla da, qızılbalığın nəslinin kəsilməsi təhlükəsi aradan qaldırılır.

Çəkikimilər – Xəzərin və ona tökülən çayların ixtiofaunasında növ tərkibinə görə ən böyük fəsiləsidir – cəmi 52 növ. Azərbaycana aid su hövzələrində isə – 42 növ, bunların da arasında şirin suda yaşayan, keçici və yarımkeçici növlər vardır. Sənaye baxımından daha qiymətli yarımkeçici növlər olan – ziyad (kütüm), külmə, həşəm, lil balığı, şamayı, çapaq, çəki, qarasol, və b. daha sərfəli sayılırlar. Bu balıqların çay populyasiyası Cənubi Xəzərin cənub-qərb hissəsində məskunlaşır, kürüləmə üçün isə Kür çayına, Qızılağac körfəzinin və yaxınlıqdakı Kürətrafi ərazilərin şirin sularına daxil olurlar. Cənubi Xəzərin qərb sahillərində 30-40 metrədən çox olmayan dərinliklər, o cümlədən, Kür çayı mənsəbinin ağzı keçici balıqlar (həşəm, şamayı, qarasol və s.) üçün səciyyəvi yemlənmə yeridir. Burada körpə balıqlar da öz növbəsində qida üçün cəmləşirlər. Keçən əsrin 60-cı illərində əlavə olaraq üç növ (ağ amur, əlvan və ağ qalınalın) iqlimləşdirilmişdir. Azərbaycanın və Qafqaz regionun biomüxtəlifliyinin, o cümlədən, Xəzər dənizi faunasının qorunması və vəhşi populyasiyalarının bərpası məqsədi ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin nəzdində çəkikimi balıqların artırılması üzrə Kiçik Qızılağac Balıqartırma Təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. 2019 və 2020-ci illərdə müvafiq olaraq 3.4 və 5.3 milyon ədəd körpə kütüm, çəki, ağ amur və qalınalın balıqları artırılaraq, Xəzərin Kiçik Qızılağac körfəzinə, Kür çayına, Mingəçevir, Şəmkir və Yenikənd Su anbarlarına buraxılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının bitki və heyvan resurslarının xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin MS-nin artırılmasının bir istiqaməti kimi gələcəkdə onların düzgün qiymətləndirilməsi önəmli vəzifələrdən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN MİLLİ SƏRVƏTİNİN ƏSAS VƏ MALİYYƏ KAPİTALI, ONLARIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Azərbaycanın əsas kapitalı, digər maddi və qeyri-maddi dəyərlərinin mövcud vəziyyəti və qiymətləndirilməsi

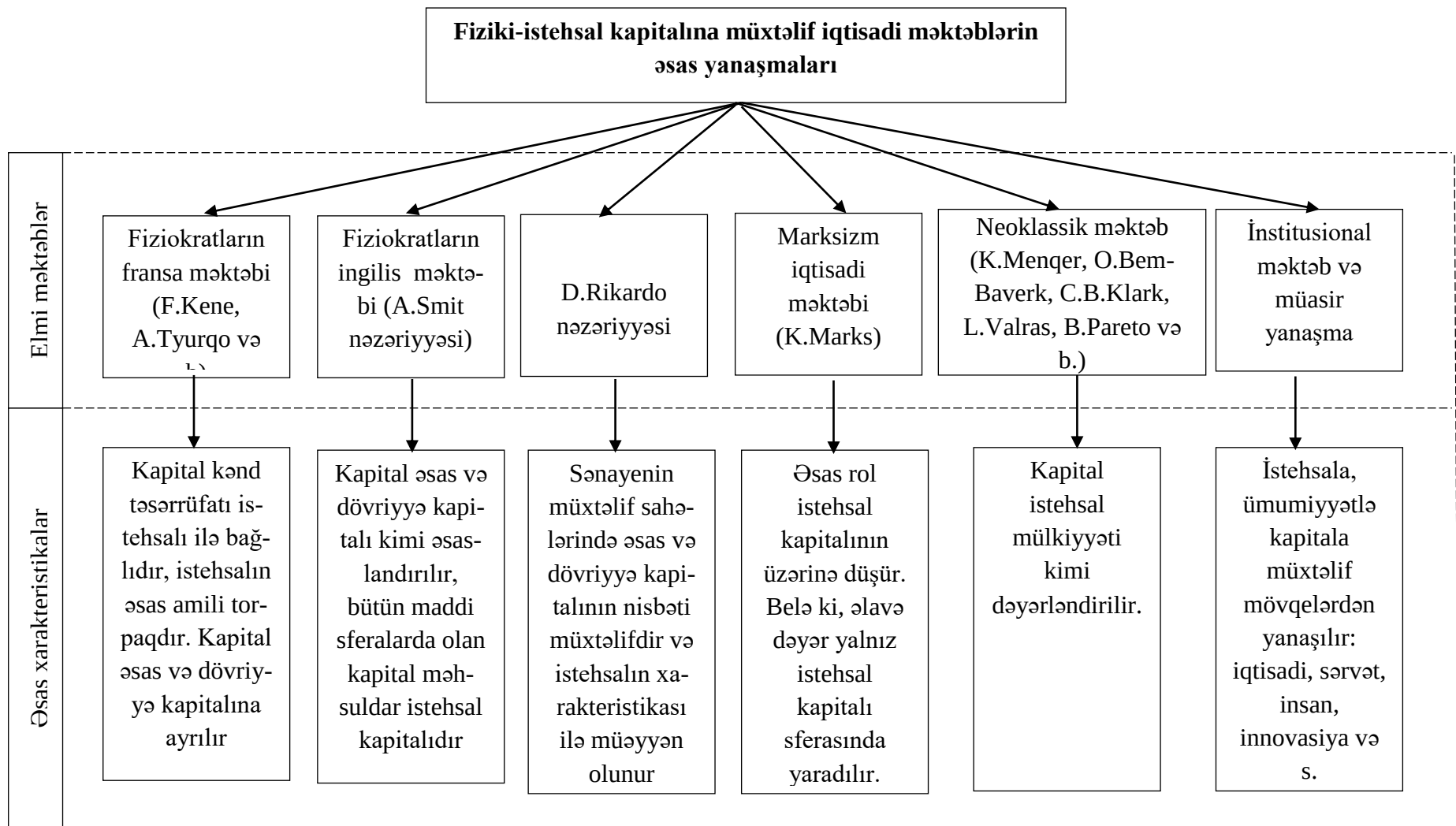
MS ölkənin mövcud olduğu bütün tarixi dövrdə iqtisadi və sosial inkişafının nəticələrinin məcmu dəyərləndirilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Bu mənada MS ölkədə müəyyən dövrə yığılmış maddi və qeyri-maddi nemətlərin, həmçinin maliyyə ehtiyatlarının məcmusudur. MS-nin qiymətləndirilməsinin əsas problemi çox mürəkkəb tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda dəyərləndirilməsinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır [268].

MS-nin tərkib elementlərindən biri də MHS-2008-ə əsasən qeyri-maliyyə maddi aktivlər bölməsinin istehsal aktivləri alt bölməsinə aid edilən ölkənin əsas kapitalıdır. Artıq məlum olduğu kimi, MS-nin qeyri-maliyyə maddi aktivlər bölməsinin digər alt bölməsinə qeyri-istehsal aktivləri kimi çıxış edən təbii kapital təşkil edir. I Fəsildə qeyd edildiyi kimi, digər makroiqtisadi göstəricilərlə yanaşı, MS-nin ölkələrarası səviyyədə razılaşdırılmış qiymətləndirmə və hesablama metodu BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən beynəlxalq standart kimi dəstəklənən MHS-2008-ə əsaslanır. Bu yanaşma əsasında da DB-nin MS konsepsiyası müasir dövrdə daha geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Məhz bu konsepsiyaya əsasən MS aşağıdakı bütöv sistem yaradan tərkib elementlərindən ibarətdir: təbii kapital, fiziki-əsas kapital (istehsal kapitalı), qeyri-maddi (insan və sosial kapital) kapital. Son dövrlərdə MS-nin tərkibinə maliyyə kapitalı da daxil edilməkdədir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi fikir və baxışların formalaşmağa başladığı dövrdən bəri iqtisadi mənbələrdə əsas istehsal amilləri (və ya iqtisadi amillər, ehtiyatlar, resurslar) kimi torpaq, əmək, kapital ehtiyatları və son dövrlərdə isə bilik, texnologiyaların, innovasiyaların inkişafı ilə əlaqədar sahibkarlıq qabiliyyəti və ya sahibkarlıq resursları qəbul edilir [185, s.287] və [194, s.135-137].

MS-nin DB konsepsiyasına əsasən əsas-fiziki kapital istehsal kapitalı kimi adlanır. Fiziki-istehsal kapitalı (və ya əsas kapital) kimi istehsal vasitələri məqsədilə istifadə olunan və gəlir gətirən, həmçinin qeyri-istehsal təyinatlı obyektlər, tikililər və s. ehtiyatlardır. MS-nin tərkibində olan bu resursların içərisində istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlar xüsusi yer tutur. Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında geniş təkrar istehsal kapitalının rolu böyükdür [127, s.50]. Bu kapital növü ümumi kapital nəzəriyyəsinin, anlayışının inkişafı, mahiyyətinə uyğun olaraq, bu və ya digər tarixi dövrü özündə əks etdirən şərtlərdən asılı olaraq dəyişmişdir. Məsələn, cəmiyyətin aqrar inkişaf dövründə kapital nəzəriyyəsi torpaq və kənd təsərrüfatı ilə sıx bağlı olmuşdur ki, bu da özünü fiziokratların nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Kapital nəzəriyyəsində uzun müddət istehsal - əsas kapital xüsusi yer tutmuşdur. Ona görə də, fiziki kapital haqqında təsəvvürlər cəmiyyətin inkişaf mərhələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Onların geniş izahına toxunmadan, müxtəlif elmi məktəblər çərçivəsində fiziki-istehsal kapitalına əsas yanaşmaları aşağıdakı şəkildə belə göstərmək olar (şəkil 3.1.1). Hal-hazırda fiziki kapital innovasiya texnologiyalarının və əsas kapitalın istifadə müddətinin inkişafı, məhsulun həyat dövrünün qısaldılması ilə sıx bağlıdır, çünki innovasiyalı iqtisadi inkişaf əsas kapitalın mahiyyətinə daha mütəhərrik formada və müasir dövrün tələblərinə uyğun yanaşmanı tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas kapital istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı kapitalın məcmusu kimi çıxış edir. Əsas kapital bir neçə istehsal tsiklində tətbiq olunaraq, məlum olduğu kimi, tədricən aşınmaya məruz qalır və öz dəyərini hissə-hissə onun bütün istismar dövründə hazır məhsula keçirtməklə, özünün natural görünüşünü itirmir. İstehsal kapitalına bina və tikililər, maşın və avadanlıqlar, ötürücü qurğular, nəqliyyat vasitələri, torpaq sahələri, təbiətdən istifadə obyektləri və s. aiddir. Qeyri-istehsal kapitalı isə - uzun müddətli qeyri-istehsal istifadə obyektləri olub, öz natural formasını saxlayan və tədricən dəyərini itirən kapitaldır. Bura yaşayış evləri, sosial mədəni təyinatlı binalar, səhiyyə, həmçinin təhsil və elm təyinatlı obyektlər aiddir. Qeyri-istehsal kapitalı istehlak dəyərinin yaradılması proseslərində iştirak etmir [50].

Şəkil 3.1.1. İstehsal - əsas kapitala müxtəlif iqtisadi məktəblərin yanaşmalarının əsas istiqamətləri.

Mənbə: Müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələr, [127] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Beləliklə, fiziki-əsas kapital maddi məhsulun və əlavə dəyərin, həmçinin MS-nin maddi bazasının yaradılması məqsədilə istifadə olunan istənilən nemətlər – resurslardır. MS-nin, ölkənin rəqabət göstəricilərindən biri də məhz əsas kapitalın genişləndirilmiş istehsal şərtləridir. MS-nin, milli iqtisadiyyatın istehsal potensialı təbii və əmək resurslarının, əsas kapitalın, ETT-nin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid ilə əlaqədar olaraq, ölkədə əsas kapitalın yenidən qiymətləndirilməsi 1991-1997-ci illərə təsadüf edir. Əsas kapital MS-nin ən dinamik hissəsi olmaqla onun istehsal potensialının maddi-texniki bazasını təşkil edir [328]. MS-nin tərkibində əsas kapitalın qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın perspektiv inkişafının tədqiqi, struktur irəliləyişin həyata keçirilməsi üçün təbii bir baza rolunu oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas makroiqtisadi göstəricilərin, o cümlədən MS-nin makroiqtisadi təhlilində sosial-iqtisadi proseslər bütövlükdə təhlil və tədqiq olunur. Daha doğrusu, iqtisadi münasibətlərin bütün subyektlərinin ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyətinin nəticələrinin və şərtlərinin qarşılıqlı surətdə araşdırılması və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına o cümlədən MS-nin yaradılmasına təkan verən amillərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir [60, s.52].

Əsas kapitalın həcmilə məhsul buraxılışı arasında sıx asılılıq olduğuna görə, ilk növbədə 2005-2020-ci illərdə ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricisi olan ÜDM-in inkişaf dinamikasına nəzər salmaq (cədvəl 3.1.1 və qrafik 3.1.1).

Məlum olduğu kimi, bazar və açıq iqtisadiyyat sistemində ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri MS göstəricisi ilə yanaşı, ÜDM və onun adambaşına düşən həcmi hesab olunur. Hal-hazırda ÜDM MHS-2008-ə əsasən hesablanır. AR DSK-nın 2005-2020-ci illər üzrə məlumatlarına əsasən (cədvəl 3.1.1), ÜDM-in inkişaf dinamikasında demək olar ki, hər il artım müşahidə olunmuşdur. Yalnız 2015-ci ildə dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və milli valyutanın digər xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin düşməsi, daha doğrusu manatın devalvasiyası proseslərində 2014-cü ildə ÜDM 59014,1 mln. manatdan 2015-ci ildə 54380,0 mln.manata enmiş və nəticədə ÜDM-in dinamikasında 8,5% azalma baş vermişdir.

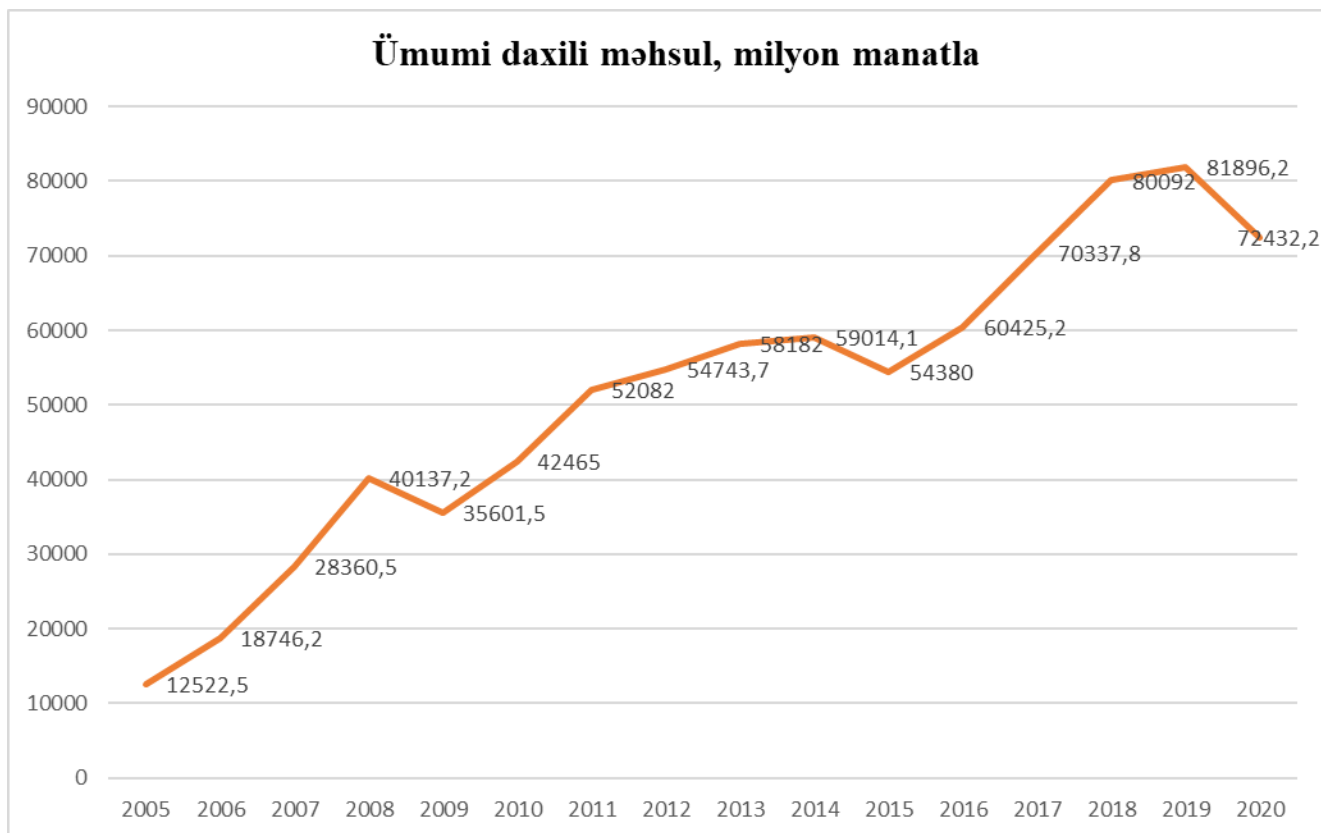
Əsas makroiqtisadi göstəricilər

Cədvəl 3.1.1, cari qiymətlərlə, mln.man

Göstəricilər		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ümumi daxili məhsul	milyon manatla	4718,1	12522,5	18746,2	28360,5	40137,2	35601,5	42465,0	52082,0	54743,7	58182,0	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81896,2	72432,2
	milyon dollarla	5272,8	13238,7	20983,3	33050,3	48852,5	44297,0	52909,3	65951,6	69683,9	74164,4	75234,7	52996,8	37862,7	40867,9	47112,9	48047,6	42607,2
	adambaşına dollarla	662,9	1579,8	2471,6	3841,7	5603,3	5018,2	5922,0	7285,0	7594,3	7977,4	75990,8	5561,5	3928,6	4198,5	4797,8	4864,0	4272,8
	adambaşına manatla	593,2	1494,3	2208,2	3296,6	4603,7	4033,2	4753,0	5752,9	5966,1	6258,3	6268,0	5706,6	6269,6	7226,0	8156,2	8247,0	7262,8
Real ÜDM əvvəlki ilə nisbətən		-	10783,7	16837,3	33442,0	33411,8	43868,5	37381,1	42495,2	53210,0	57924,2	59790,5	59659,7	52674	60526,1	71374,4	81873,1	-
Ümumi milli gəlir		4633,5	11094,2	16502,0	24215,7	36012,5	32973,5	39922,2	48519,1	51644,7	55288,4	57322,4	52641,2	56794,0	67678,6	75956,3	78721,4	72005,6
Sərəmcamda qalan ümumi gəlir		5180,0	12115,8	17541,9	25454,7	37358,3	34021,0	40811,1	49479,5	52050,7	55696,4	57866,4	53266,8	57457,9	69583,8	78126,4	80254,4	73602,1
Ümumi yığım		975,4	5201,2	5597,5	6104,6	7503,1	6746,0	7669,0	10555,9	12217,0	14928,3	16234,8	15179,4	15518,1	17147,6	16122,1	16631,3	17589,1
Ümumi qənaət		1426,2	5536,1	8985,6	13242,2	20528,5	14838,9	19475,0	24799,8	24680,5	25333,4	24627,6	15691,1	14229,4	21101,6	26381,3	24048,9	18199,6
Son milli istehlak		3753,5	6579,7	8556,3	12212,5	16829,8	19182,1	21336,1	24679,7	27370,2	30363,0	33238,8	37575,7	43228,5	48482,2	517454,1	56205,5	55402,5
Əhalinin gəlirləri		4047,3	8063,6	10198,5	14558,2	20735,4	22601,1	25607,0	30524,6	34769,5	37562,0	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7	56769,0	55726,1
Dövlət büdcəsinin gəlirləri		714,6	2055,2	3868,8	6006,6	10762,7	10325,9	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,5	26077,9
İqtisadiyyatda balans dəyəri ilə əsas fondlar (əsas kapital)		18139,7	33939,3	40641,2	50183,0	54735,8	61436,6	66659,5	74186,4	84262,4	95451,1	110677,9	124008,4	169120,3	182788,5	198970,4	227220,6	240694,0
Əsas kapitala ümumi investisiyalar		967,8	5769,9	6234,5	7471,2	9944,2	7724,9	9905,7	12799,1	15407,3	17850,8	17618,6	15957,0	15772,8	17430,3	17244,9	18539,5	17226,1
Əsas kapitala xarici investisiyalar		507,5	3665,0	3333,1	2844,5	2241,9	1645,0	2406,5	2600,1	3258,9	4671,9	4903,6	6898,5	9282,5	8665,1	5370,0	5672,4	5155,3
Bütün mənbə əl üzrə iqtisadiyyata investisiyalar	Ümumi investisiyalar	1289,8	6733,4	7415,6	10353,9	13328,0	10475,	14118,9	17048,8	20251,1	21448,2	21890,7	20057,4	22706,4	24462,5	25877,0	24986,6	22484,0
	Daxili investisiyalar	460,3	2104,9	2901,4	4626,7	7702,7	6079,9	7499,2	10199,0	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6490,3	8765,2	11874,9	12867,1	12070,8
	Xarici investisiyalar	829,5	4628,5	4514,2	5727,2	5625,3	4395,1	6619,7	6849,8	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1	15697,3	14002,1	12119,5	10413,2

Mənbə: AR DSK-nın məlumatları, www.stat.gov.az

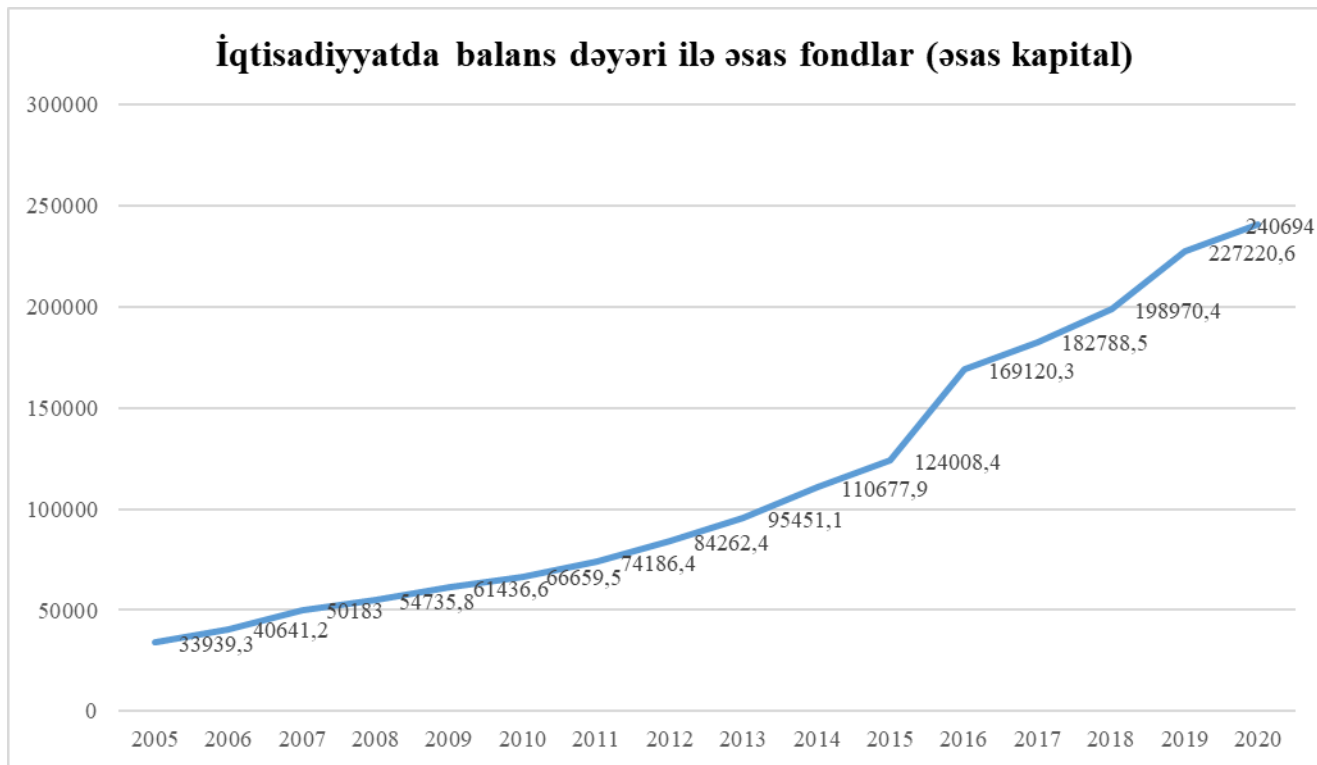
Qeyd: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 3.1.1. Azərbaycanın 2005-2020-ci illərdə ümumi daxili məhsulünün inkişaf dinamikası, milyon manatla

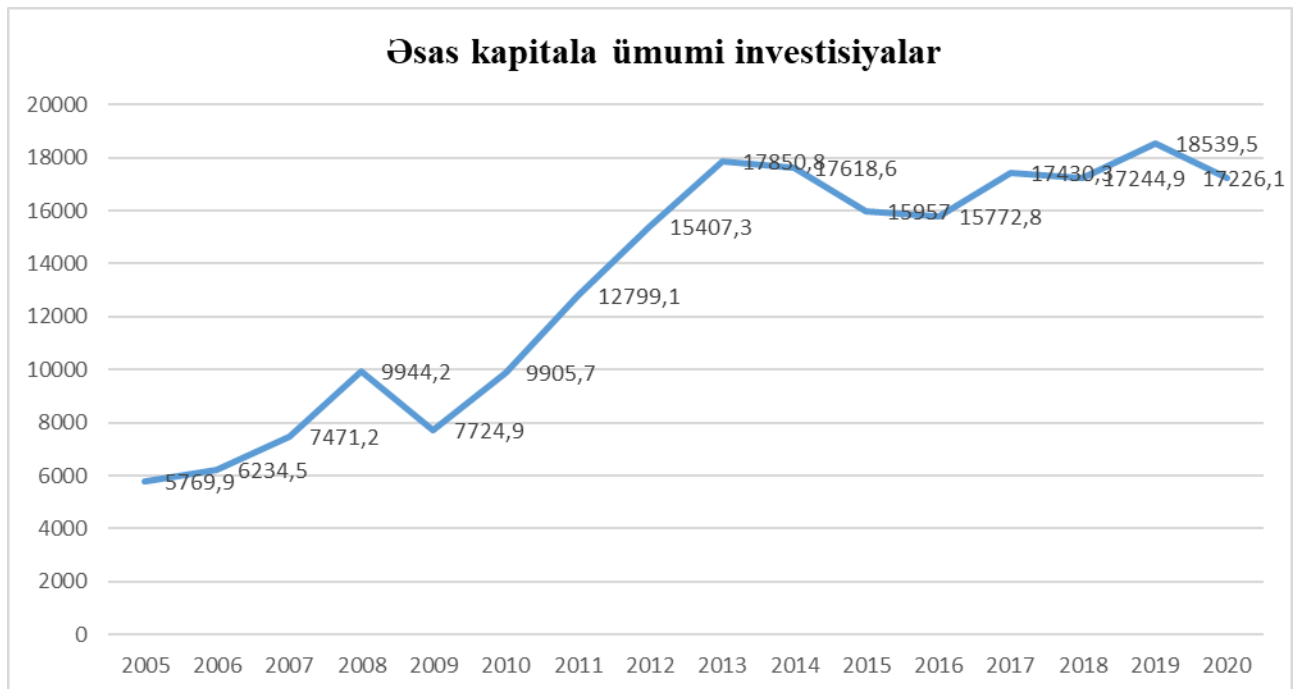
Son 2010-2020-ci illərin nəticələrinə əsasən, ÜDM 2020-ci ildə (72432,2 mln.man) 2010-cu ilə nisbətən (42465,0 mln.man) 70,2% artıma malik olmuşdur. Əlbəttə, buna əsas səbəb kimi XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində “əsrin müqaviləsi” ilə əlaqədar dünyanın əsas aparıcı transmilli korporasiyaları ilə bağlanmış neft kontraktları və neft-qazın böyük həcmdə ixracını qeyd etmək mümkündür. 2010-cu ildən sonra, yalnız 2016-cı ildə devalvasiya ilə bağlı ölkədə məhsul istehsalının buraxılışı aşağı düşərək, real ÜDM-in dinamikasında 2016-cı ildə 2015-ci ilə nisbətən 11,7% azalma baş vermişdir. 2005-2020-ci illərdə 2015-ci il istisna olmaqla, bütün illərdə adambaşına ÜDM-də artımı qeyd etmək mümkündür.

Amma, buna baxmayaraq, qeyd edilən dövrlərdə MS-nin tərkib hissəsi kimi əsas kapitalın dəyərində hər il artım qeyd olunmuşdur və əsas kapital 2020-ci ildə (240694,0 mln.man) 2005-ci ilə nisbətən (33939,3 mln.man) 7,1 dəfə artmışdır (qrafik 3.1.2). Bunun əsas səbəbi neft müqavilələri ilə bağlı əsas kapitalla investisiyaların həcmünün artması olmuşdur (qrafik 3.1.3).

Qrafik 3.1.2. Azərbaycan 2005-2020-ci illərdə əsas kapitalın dinamikası, milyon manatla

Azərbaycan Respublikasının MS-nin tərkib hissəsi kimi əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları və qeyri-maddi aktivlər üzrə göstəricilərinin dinamikası cədvəl 3.1.2-də verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, MS MHS-nin əsas göstəricilərindən biri olmaqla o, ölkənin digər makroiqtisadi göstəricilərlə (ÜDM, ÜMM, milli gəlir və s.)

Qrafik 3.1.3. Azərbaycanda əsas kapitala qoyulan ümumi investisiyaların 2005-2020-ci illərdə dinamikası, milyon manatla

qarşılıqlı əlaqədədir. MS qeyd edilən makroiqtisadi göstəricilər üçün baza rolunu oynayır [64]. MS eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi statistikasının əsas hissəsini özündə cəmləşdirir (əsas, təbii, insan, maliyyə kapitalı üzrə). MS istənilən ölkənin, dövlətin iqtisadi potensialını və sosial-iqtisadi inkişafını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan indikator kimi dəyərləndirilir. Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi göstəricilərinin hesablanması MHS-2008-ə əsaslanarsa da, ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi 2005-ci ildən dayandırılmışdır (ətraflı bax: bölmə 4.3.). Ölkədə MS-nin qeyd edilən dövrə qədər qiymətləndirilməsi MHS-1993-ə əsasən həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1995-2004-cü illər ərzində AR DSK tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsi onun bütün tərkib hissələri ilə deyil, yalnız aşağıdakı bölmələr üzrə həyata keçirilmişdir. Əsas kapital, əsas istehsal fondları, maddi dövrəyə vəsaitlərinin ehtiyatları, uzun müddətli istehlak mallarının istifadəsi (əhalinin ev əmlakı) və qeyri-

maddi aktivlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda MS-nin tərkibinə yuxarıda sadalananlardan uzun müddətli istehlak vasitələri - əhalinin ev əmlakı daxil edilmir.

Ölkənin MS-nin 2004-cü ildə qeyd edilən bölmələr üzrə dəyəri 34251,5 mln. manat olmuşdur. Ölkənin MS-də 1996-2005-ci illərdə əsas kapitalın xüsusi çəkisi orta hesabla 86,9% olmuşdur [60, s. 61]. Belə bir nəticənin səbəblərindən biri də həmin dövrlərdə əsrin müqaviləsilə bağlı ölkənin əsas kapitalına yönəldilən investisiyalar olmuşdur. Beləliklə, nəticə ondan ibarətdir ki, qeyd edilən dövrlərdə statistik dəyərləndirməyə əsasən ölkənin MS-i demək olar ki, əsas kapitaldan (əsas və qeyri-əsas fondlardan) ibarət olmuşdur.

Cədvəl 3.1.2-nin məlumatlarından da göründüyü kimi, 2005-2023 illərdə MS-nin tərkib hissəsi kimi ölkənin əsas kapitalı (əsas fondlar, mal-qara daxil olmaqla) və maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarından ibarət olan qeyri-maliyyə maddi istehsal aktivlərinin dəyəri artım inkişaf dinamikasına malik olaraq, 2020-ci ildə (250516,8 mln.man), 2005-ci ilə nisbətən (35116,4 mln. man) 7,1 dəfə yüksəlmişdir. Tərkibinə kompüter proqramları, patentlər, ixtiralar və s. kimi intellektual mülkiyyətin daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərdə də artım əsas kapitalın artım tempindən daha yüksək olaraq, bu göstərici 2020-ci ildə (2428,8 mln.man) 2005-ci ilə nisbətən (102,7 mln.man) 23,7 dəfə təşkil etmişdir. Ölkənin qeyri-maddi aktivlər bölməsinin inkişaf dinamikasındakı bu artım müsbət qiymətləndirməklə, MS-nin insan kapitalı kimi ən vacib tərkib hissəsində intellektual mülkiyyətlərin az rol oynamadığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-maddi aktivlərin dəyəri onlarda olan informasiya ilə bağlıdır. DB-nin qlobal sərvətlərin və həmçinin dünya ölkələrinin MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı 2018 və 2021-ci illərdəki son hesabatlarında əsas kapital kimi istehsal kapitalı qəbul edilmiş və onun tərkibinə istehsal avadanlıqları, maşınlar, tikilən aktivlər əsas fondlar, səhər torpaqlarındakı tikililər və s. aid edilmişdir [278] və [279].

**Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları və
qeyri-maddi aktivlər üzrə göstəricilərinin dinamikası**

Cədvəl 3.1.2

cari qiymətlərlə, mln. man.

Sıra №	Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Əsas kapital (əsas fondlar, mal-qara daxil olmaqla)	18139,7	33939,3	40641,2	50183,0	54735,8	61436,6	66659,5	74186,4	84262,4	95451,1	110677,9	124008,4	169120,3	182788,5	2989704	227220,6	240694,0
2	Maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları	508,4	1177,1	1688,6	1926,4	2637,3	1246,8	2601,4	5916,3	5941,5	2936,7	3207,9	3607,9	4970,8	5056,7	72708	8338,0	9822,8
3	Milli sərvətin qeyri-maliyyə maddi istehsal aktivlərinin cəmi dəyəri (1+2)	18648,1	35116,4	42329,8	52109,4	57373,1	62683,4	69260,9	80102,7	90203,9	98387,8	113885,8	127616,3	174091,1	187845,2	306241,2	235558,6	250516,8
4	Qeyri-maddi aktivlər	21,8	102,7	133,5	149,7	164,7	273,9	323,9	486,2	565,3	673,7	1121,3	1190,2	1631,1	1770,6	2291,2	2280,2	2428,8
5	Yekun (1+2+3+4)	18669,9	35219,1	42463,3	52259,1	57537,8	62957,3	69584,8	80588,9	90769,2	99061,5	115007,1	128806,5	175722,2	205551,2	308532,4	237838,8	252945,6

Mənbə: AR DSK-nın məlumatları, www.stat.gov.az

Qeyd: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş və hesablanmışdır.

Bu hesabatlara əsasən Azərbaycan Respublikası üçün 2014-cü ildə adambaşına MS 85,341\$ olan səviyyədə istehsal kapitalı adambaşına 20,061\$ təşkil etmişdir ki, bununla da ölkənin əsas kapitalının adambaşına düşən MS-də xüsusi çəkisinin 23,5% təşkil etdiyini müşahidə etmək olar. DB-nin 2021-ci ilin hesabatında dörd ildən sonra 2018-ci ildə isə uyğun göstəricilər: 36,315\$ və 11,475\$ olmaqla, əsas kapitalın adambaşına MS-də payı 31,6% təşkil etmişdir. Ötən dörd il ərzində ölkənin adambaşına MS və əsas kapitalı xeyli azalsa da, amma 2018-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən istehsal kapitalının xüsusi çəkisində artım müşahidə olunmuşdur (uyğun olaraq 31,6% və 23,5%). Bu nəticə dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, milli valyutanın devalvasiyaya uğraması ilə əlaqədar olaraq, ölkənin MS-də isə İK-nın payının artması əvəzinə, əsas kapitalın xüsusi çəkisinin daha da yüksəldiyini göstərir.

3.2. Azərbaycanın maliyyə aktivləri və onların dəyərləndirilməsi

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun maliyyə aktivləri. MS-nin maliyyə aktivləri bölməsinin ölkənin sərvətlərinin tərkibinə daxil edilməsi qlobal miqyasda DB-nin ölkələrin sərvətlərinin hesablanmasına aid yalnız axırıncı hesabatlarında – məruzələrində öz əksini tapmışdır [75], [278]. DB-nin əsaslandığı MS-nin maliyyə aktivlərinin tərkibi BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən hazırlanan MHS-2008-ə əsasən aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir [177]:

1. Monetar qızıl və xüsusi borclanma hüququ.
2. Valyuta və depozitlərin mövcudluğu.
3. Bank kreditləri və borc qiymətli kağızları, ssudalar.
4. Səhmdar kapitalı və s. investisiya fondlarının səhmləri/payları.
5. Sığorta, təqaüd təminatı və standartlaşdırılmış zəmanət proqramları.
6. Yaradılan maliyyə alətləri, opsiyonlar (əhalinin, işçilərin səhmləri əldə etmək hüququnu verən opsiyonlar və s.).
7. Digər debitor/kreditor borcları, maliyyə tələbləri.

MHS-2008-də maliyyə aktivləri və əməliyyatlarının təsnifləşdirilməsinin çətinliyinin mürəkkəb maliyyə alətlərinin meydana gəlməsilə əlaqədar yeniliklərin

yananması ilə bağlı olduğu vurğulanır. Təsnifləşdirmə probleminin yaranmasının digər səbəbi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif maliyyə alətlərinin mövcudluğu və onların uçuğunun və təsnifləşdirilməsinin milli xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Ona görə də ölkələrin milli imkan və tələbləri nəzərə alınmaqla, onların MS-də nəzərə alınması mütəhərriklik və özəl yanaşmaları tələb edir. MHS-2008-ə əsasən MS-nin maliyyə aktivlərinin qısa xarakteristikalarını qeyd etmək məqsədlidir:

Monetar qızıl və xüsusi borclanma hüququ ölkənin yalnız pul-kredit sistemi orqanlarının (mərkəzi banklar və mərkəzi idarəetmə orqanları) malik olduğu maliyyə aktivləri hüquqlarını təşkil edir.

Monetar qızıl – ölkənin pul-kredit tənzimləmə orqanına məxsus olaraq, rəsmi ehtiyat qızıl-valyuta aktivlərinə aiddir. O, özündə qızıl külçələrini və qeyri-rezidentlərin saflaşdırılmış qızıl hesablarını birləşdirir. O, öhdəliyi olmayan yeganə maliyyə aktivini kimi xarakterizə olunur.

Xüsusi borclanma hüququ (ingiliscə: SDR – Special Drawing Rights) – Beynəlxalq valyuta Fondu (BVF) tərəfindən beynəlxalq ehtiyat aktivini kimi yaradılır və onun üzvləri arasında paylanılır. Bu hüquq onun sahibinə digər xarici valyutada BVF-nin başqa üzvlərindən ehtiyat aktiv almaq hüququnu verir. Nəgd valyutaya ölkənin MB və ya dövlət orqanı tərəfindən mübadiləyə buraxılmaq üçün qeyd edilmiş nominal dəyəri olan banknotlar və monetlər aiddir. Köçürülə bilən depozitlərə - nominal dəyəri əsasında tələb üzrə nəgd valyutaya mübadilə oluna bilən bütün depozitləri özündə birləşdirən vəsaitlər, digər depozitlərə isə yığım depozitləri, təcili qoyuluşlar və mübadilə olunmayan depozit sertifikatları aiddir.

Borc qiymətli kağızları - borc şəhadətnaməsi kimi xidmət edən mübadilədə olan alətlərini: borc öhdəlikləri, sərbəst mübadilə olunan depozit sertifikatları, vekselləri özündə birləşdirir. Belə aktivlər qısa və uzun müddətli ola bilərlər.

Ssudalar – kreditor tərəfindən borc kimi bilavasitə debitora təqdim olunan maliyyə aktivləridir və mübadilə olunmayan sənədlərlə rəsmiləşdirilir. Öz növbəsində debitor və kreditor borcları ssudalara aid edilmir və ayrıca olaraq maliyyə alətləri kateqoriyasına aid edilir və onlar da qısa və uzunmüddətli olurlar.

Səhm kapitalı və investisiya fondlarının səhmləri – institusional vahidin aktiv münasibətlərinə və qalıq tələblərinə aid olan fərqləndirici əlamətləri olan maliyyə aktivləridir. Məlum olduğu kimi, səhmdar kapital institusional vahidin kapitalına onun mülkiyyətçisi tərəfindən yartırılmış bir vəsait kimi təsəvvür edilir.

İnvestisiya fondlarının səhm və payları – investorların maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiya yatırımları etmək məqsədilə öz vəsaitlərini birləşdirdikləri maliyyə alətləridir. İnvestisiya fondları pul bazarlarına və digər investisiya fondlarına ayrılır.

Sığorta proqramları, təqaüd təminatı və standartlaşdırılmış zəmanətlər – vasitəçi maliyyə təşkilatlarının mövcudluğu şərtində gəlir və ya sərvətin yenidən bölgüsü funksiyasını yerinə yetirir.

Törəmə maliyyə alətləri – maliyyə risklərinin maliyyə bazarlarında mübadilə predmeti kimi olmasına imkan yarada bilən, konkret maliyyə aləti və ya göstəricisi və ya əmtəə ilə bağlı olan maliyyə alətləridir. Törəmə maliyyə alətinin dəyəri onun bağlı olduğu obyektin qiyməti (baza qiyməti) ilə təyin olunur. Bu əmtəənin, maliyyə aktivinin, faiz dərəcəsinin, valyuta məzənnəsinin, digər törəmə maliyyə alətinin qiyməti ola bilər. Onların iki növü vardır: opsiya kontraktları (opsionlar) və forvard tipli kontraktlar (forvardlar).

Digər debitor və kreditor borcları – özündə əmtəə və xidmətlərin və yerinə yetirilən işlərlə əlaqədar ayırmalar, qiymətli kağızların alışı və satışı ilə bağlı kommersiya krediti və avansları birləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin maliyyə aktivləri tərkib hissəsinin formalaşması ilə bağlı zəruri məlumatların əldə edilməsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (AMB) vasitəsilə reallaşdırılmışdır. Tədqiqat işində adları qeyd edilən ölkənin maliyyə aktivləri ilə bağlı məlumatlara məsul olan bu iki xüsusi dövlət orqanlarının bilavasitə təqdim etdiyi məlumatlardan istifadə edilmişdir. Məlum olduğu kimi, 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın ən nüfuzlu neft şirkətləri ilə Xəzər dənizinin Azərbaycana aid olan sektorunda “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında “Əsrin müqaviləsi” adı altında saziş imzalandı. Bu

müqavilə əsasında neftin ixracı ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması imkanlarını yaratdı. Nəticədə, getdikcə artan neft gəlirlərinin saxlanacağı və gəlir aktivlərinin səmərəli idarə olunmasını həyata keçirə biləcək bir qurumun yaradılması zərurəti meydana çıxdı [316]. Bununla bağlı neft ixrac edən ölkələrin analoji təcrübəsi də mövcud idi. Bütün bu səbəblərə görə, nəticədə ümummilli lider H.Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə ARDNF yaradıldı və o, ölkəmizin ən böyük sərvətləri olan neft və qazdan əldə edilən gəlirlərin yığılması, səmərəli idarə edilməsi və gələcək nəsillər üçün saxlanmasını təmin edən xüsusi bir quruma çevrildi. Azərbaycan Respublikası-nın ümummilli lideri H.Əliyev həmin dövrlərdə belə qeyd etmişdir: *“Neft – Azərbaycanın ən böyük sərvəti olub, xalqa, özü də tək-cə indiki nəsə deyil, həm də gələcək nəsillərə mənsubdur”*. Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının yaranması da ölkənin sərvətlərindən səmərəli istifadə etməklə, onları bugünkü nəsillərin tələbini ödəməklə yanaşı, gələcək nəsillərin marağının qorunmasını tələb edirdi. Əlbəttə, bu zaman yerin altındakı sərvətlərin tam istismarı deyil, onların da müəyyən hissəsinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasını unutmaz olma.

Məhz ARDNF tərəfindən ölkənin valyuta vəsaitlərinin yuxarıda qeyd edilən prinsip və zərurətlərə uyğun olaraq səmərəli idarəedilməsi və Fondun valyuta vəsaitlərinin təhlükəsiz qorunması yolu ilə investisiya gəlirləri əldə etmək və davamlı artırmaq məqsədlərinin həyata keçirilməsi reallaşdırılmağa başlandı.

Tədqiqat işi ilə bağlı ARDNF-nin təqdim etdiyi DNF-nin valyuta ehtiyatları cədvəl 3.2.1-də, illər üzrə (ilin sonuna) qızılın portfəldəki dəyəri cədvəl 3.2.2-də və DNF tərəfindən alınan qızılın çəkisi cədvəl 3.2.3-də verilmişdir.

ARDNF-nin son 2010-2020-ci illərdə valyuta ehtiyatlarının dinamikası qrafik 3.2.1-də göstərilmişdir. Cədvəl 3.2.1-in məlumatlarından göründüyü kimi “Əsrin müqaviləsi”nin reallaşdırılmağa başlandığı ilk dövrlərdən -2001-ci ildən bəri ölkənin MS-nin tərkib hissəsi və davamlı inkişaf faktoru kimi valyuta ehtiyatlarının inkişaf dinamikasında artım müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2020-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən DNF-nin valyuta ehtiyatları 57,4 dəfə artmışdır.

Azərbaycan Respublikası, Dövlət Neft Fondunun 2001, 2005-2020-ci illərdə valyuta ehtiyatları, cari qiymətlərlə

Cədvəl 3.2.1

Göstəricilər	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dövlət Neft Fondu-nun valyuta ehtiyat-ları, mln.manatla	469,4	1280,5	1267,14	2092,4	8986,7	11966,5	18165,7	23437,7	26791,5	28132,2	29134,2	50885,2	56979,0	60304,3	64905,6	73079,3	73488,7
Dövlət Neft Fondu-nun valyuta ehtiyat-ları, mln.ABŞ dolları ilə	491,5	1394,3	1454,5	2475,4	11219,2	14900,4	22766,8	29800,0	34129,4	35877,5	37104,1	33574,1	33147,0	35806,5	38515,2	43322,7	43563,4

Azərbaycan Respublikası, Dövlət Neft Fondunun 2012-2021-ci illər üzrə qızılın investisiya portfelindəki dəyəri, cari qiymətlərlə

Cədvəl 3.2.2

Göstəricilər		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Qızılın bazar dəyəri	ABŞ dolları	796094,643.73	1178,320	1150,107	1038,152	1111,689	1257,109	2093,086	4930,095	6170,752	5892,663
			878.96	498.55	682.16	720.04	708.94	067.83	985.16	185.36	879.15
	Milyon ABŞ dolları	796,09	1178,32	1150,11	1038,15	1111,69	1257,11	2093,09	4930,10	6170,75	5892,66
	Milyon manat	625,41	924,39	902,15	1065,25	1774,15	2163,61	3558,25	8381,17	10490,3	10017,52

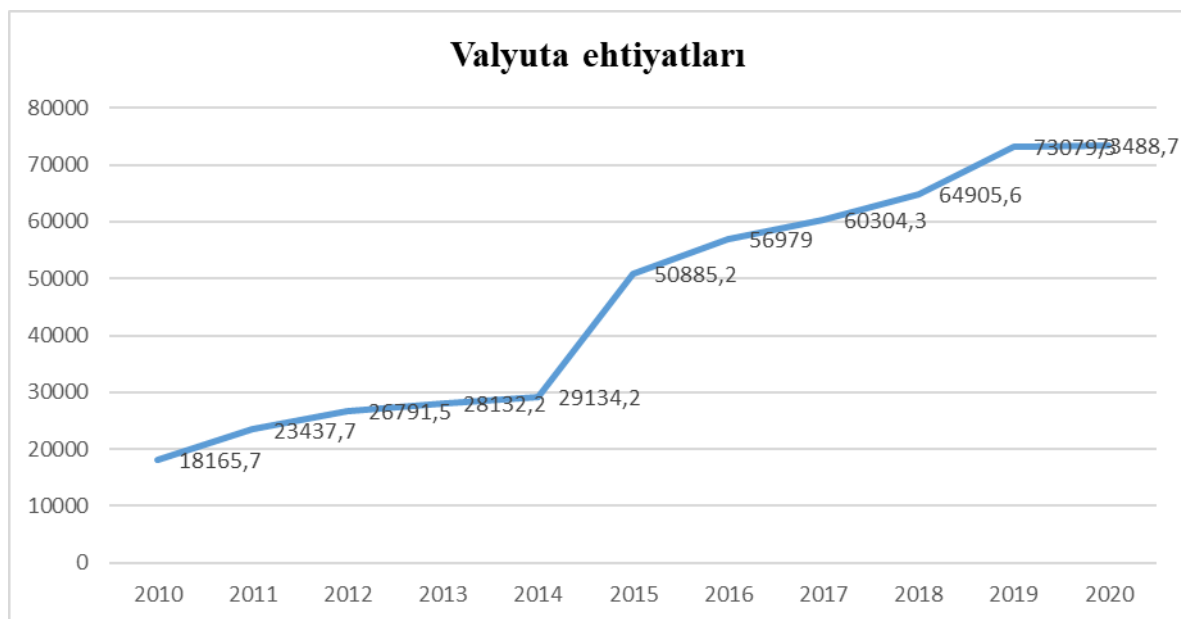
Azərbaycan Respublikası, Dövlət Neft Fondunun 2012,2013 və 2018-2020 - ci illərdə əldə olunan qızıl ehtiyatları

Cədvəl 3.2.3

Göstəricilər	2012	2013	2018	2019	2020
Alınan miqdar (oz)	480145,51	490000,00	688040,70	1616872,63	17915,92
Alınan miqdar (kq)	14934,19	15240,70	20778,39	50290,36	557,25

Mənbə: AR DNF-nin təqdim etdiyi məlumatlar.

Qeyd: Cədvəllər AR DNF-nin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş və hesablanmışdır.

Qrafik 3.2.1. Dövlət Neft Fondunun valyuta ehtiyatlarının 2010-2020-ci illərdə inkişaf dinamikası, milyon manatla.

Amma, sonrakı 2010-2020-ci illərdə isə (qrafik 3.2.1) bu artım tempi nisbətən azalmış, 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən valyuta ehtiyatları 4,1 dəfə artmışdır. Əlbəttə, bu ənənənin əsas səbəblərindən biri də 2015-2016-cı illərdə dünya neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, manatın devalvasiyası olmuşdur. 2019-cu ildə ümumi valyuta ehtiyatları 433222 mln.ABŞ dolları və manat ekvivalenti ilə ehtiyatlar 73079,3 mln.manat olmuşdur. ABŞ dolları portfelinin 4930,1 milyon dollarlıq hissəsini qızıl investisiyaları (cədvəl 3.2.1) təşkil etmişdir. 2020-ci ildə DNF-nin cəmi investisiyalar portfeli 43563,38 mln. ABŞ dolları və manat ekvivalentində isə ehtiyatlar 73488,7 mln.manat təşkil etmişdir. Uyğun olaraq, ABŞ dolları portfelinin 6170,8 milyon dollarlıq hissəsini qızıl investisiyaları təşkil etmişdir. DNF-nin qızıl ehtiyatlarına gəldikdə isə 2019-cu ildə qızılın investisiya portfelinə ümumi miqdarı 101244 kq (3255059 troya unsiyası) və ya 4930 milyon ABŞ dolları olmuşdur. 2020-ci ildə Fondun qızıl ehtiyatları 101,8 ton təşkil etmişdir. 2020-ci ildə qızıl ehtiyatlarının DNF tərəfindən alınmağa başlandığı 2012-ci ildə nisbətən qızıl ehtiyatları 7,4 dəfə artmışdır. Fond tərəfindən 2012-ci ildə qızıl ehtiyatlarının yaradılmasına başlanılması ARDNF-nin investisiya portfelinin diversifikasiyası və gəlirliyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin

2011-ci il 27 oktyabr tarixli 519 nömrəli Fərmanı ilə “ARDNF-nin valyuta vəsaitlərinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar”a dəyişikliklərlə əlaqədar baş vermişdir. ARDNF-nin investisiya siyasətinə əsasən investisiya portfelinin məcmu dəyərinin 10%-ə qədəri xalis qızıla investisiya edilə bilər. Bu da ölkənin MS-nin maliyyə aktivlərinin əsas hissəsini təşkil edən qızıl valyuta ehtiyatlarının formalaşmasının istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 2021 və 2022-ci illərdə ARDNF valyuta ehtiyatlarındakı artım əvvəlki ilə nisbətən çox da yüksək olmamışdır: cəmi 8,8%. 2022-ci ildə valyuta ehtiyatlarının artımı müşahidə olunmuşdur. Uyğun olaraq, 2021-ci ildə Fondun ehtiyatları 450 mlrd.\$, 2022-də isə 49,0 mlrd.\$ (49033,6 mln ABŞ \$) olmuşdur. ARDNF eyni zamanda maliyyə ehtiyatlarının toplanması məqsədlərini həyata keçirməklə yanaşı, Fondun qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğunlaşaraq, sosial-iqtisadi təyinatlı layihələrin həyata keçirilməsinə də vəsait ayırmışdır.

Sosial layihələrə və transferlərə ümumi çəkilən xərclər 145709,2 mln.manat [320] təşkil etmişdir ki, bu da 2020-ci il üçün DNF-da toplanan ehtiyatlardan təxminən iki dəfə artıqdır. Dövlət büdcəsinə transferlər (131413,3 mln. AZN) və AMB-yə (3949,5 mln. AZN) transferləri nəzərə almasaq, təkcə investisiyaya ARDNF 10346,4 mln. manat vəsait ayırmışdır ki, bu da ümumi ayrılan vəsaitlərin çox az hissəsini cəmi 7,1%-ni təşkil edir. ARDNF-dən xərclənən ümumi vəsaitlərin 90,2%-ni isə təkcə dövlət büdcəsinə ayırmalar (131413,3 mln.manat) təşkil edir ki, bu da büdcə gəlirlərinin daha çox Fondun vəsaitləri hesabına formalaşdığını göstərir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının maliyyə aktivləri. MS-nin tərkibinə daxil olan maliyyə aktivlərinin bir hissəsi də AMB-nin vəsaitləri hesabına formalaşır. Azərbaycan Respublikasının ölkə rəhbərliyi tərəfindən 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərilə uzlaşan və ölkənin davamlı sosial və ekoloji amillərə əsaslanan iqtisadi inkişaf və artımının sürətləndirilməsi məqsədilə “2022-2026-cı illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası” və “Azərbaycan 2030 – Sosial İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri” [2] qəbul etmişdir. AMB də sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi və iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə müəyyən edilmiş milli prioritetlərin reallaşdırılması istiqamətində ölkənin davamlı inkişafında maliyyə

sektorunun rolunun gücləndirilməsini dəstəkləyir və bu məqsədlə Dayanıqlı Maliyyə üzrə Yol Xəritəsi hazırlanmışdır. Yol xəritəsinin başlıca məqsədi iqlim və ekoloji, həmçinin sosial və idarəetmə amillərini nəzərə alan dayanıqlı maliyyə sisteminin formalaşmasını dəstəkləmək və maliyyə sabitliyini təmin etməkdir [32, s.4]. Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində maliyyə ehtiyatlarının yaradılması da böyük əhəmiyyət daşıyır.

AMB-nin 2001, 2005-2020-ci illərdə rəsmi beynəlxalq maliyyə ehtiyatlarının inkişaf dinamikası cədvəl 3.2.4 və qrafik 3.2.2-də verilmişdir. Cədvəl 3.2.4 və qrafik 3.2.2-dən göründüyü kimi, AMB-nin 2005-2020-ci illər üzrə rəsmi beynəlxalq valyuta ehtiyatlarının dinamikasında inkişaf tempi mövcud olmuşdur. Belə ki, 2015-2020-ci illər ərzində, artım dinamikasına diqqət etsək, 2020-ci ildə (43563,4 mln.manat) 2005-ci ilə nisbətən (1394,3 mln.manat) AMB-nin valyuta ehtiyatları 31,2 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən (22766,8 mln. manat) daha az: 1,9 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərindəki valyuta ehtiyatlarındakı artım böyük həcmdə neft kontraktlarının həyata keçirilməsilə bağlı olmuşdur. Valyuta ehtiyatlarının uzun müddətli artım dinamikası 2010-cu ildən sonrakı müddətlərdə də davam etmişdir. 2016-cı ildən etibarən valyuta ehtiyatlarında müşahidə olunan artım 2022-ci ildə (9,0 mlrd.ABŞ dolları) də davam etmişdir. 2021-ci ildə AMB-nin valyuta ehtiyatları 7,1 mlrd ABŞ dolları olmuşdur. 2022-ci ildə 2021-ci ilə nisbətən artım 26,8% təşkil etmişdir. Artım həm ARDNF-nin, həm də AMB-nin valyuta ehtiyatları hesabına baş vermişdir. Bu, son illərin (2018-2022-ci illər) ən yüksək illik artım tempi (26,8%) olmuş, 2022-ci ildə valyuta ehtiyatları 9,0 mlrd ABŞ dollarına çatmışdır [56, s.13].

Xalis xarici aktivlər (XXA). Bu növ aktivlər ölkənin vətəndaşlarının (həm dövlət və həm də xüsusi sektorun nümayəndələri) xaricdə saxladıkları aktivlər və öhdəliklərdir. XXA xarici aktivlər üzrə (məcmu xarici öhdəliklər çıxılmaqla məcmu xarici aktivlər) ölkənin mövqeyini göstərir [151, s.43]. Məcmu xarici aktivlər özündə səhmlərə portfel investisiyaları, borc qiymətli kağızları, birbaşa xarici investisiyaları (BXİ), borc alətlərini, törəmə maliyyə alətlərini və xarici valyutaları olan ehtiyatları (qızıl istisna olmaqla) birləşdirir.

**Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2001, 2005-2020-ci illərdə rəsmi beynəlxalq
maliyyə ehtiyatları**

Cədvəl 3.2.4

Göstəricilər	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Mərkəzi Bankın rəsmi beynəlxalq ehtiyatları, mln. manatla	650,4	909,7	1757,9	3445,5	5042,2	4148,5	5142,7	8277,2
Mərkəzi Bankın rəsmi beynəlxalq ehtiyatları, mln. ABŞ dolları	698,4	961,7	1967,7	4015,3	6137,0	5161,7	6407,6	10481,5

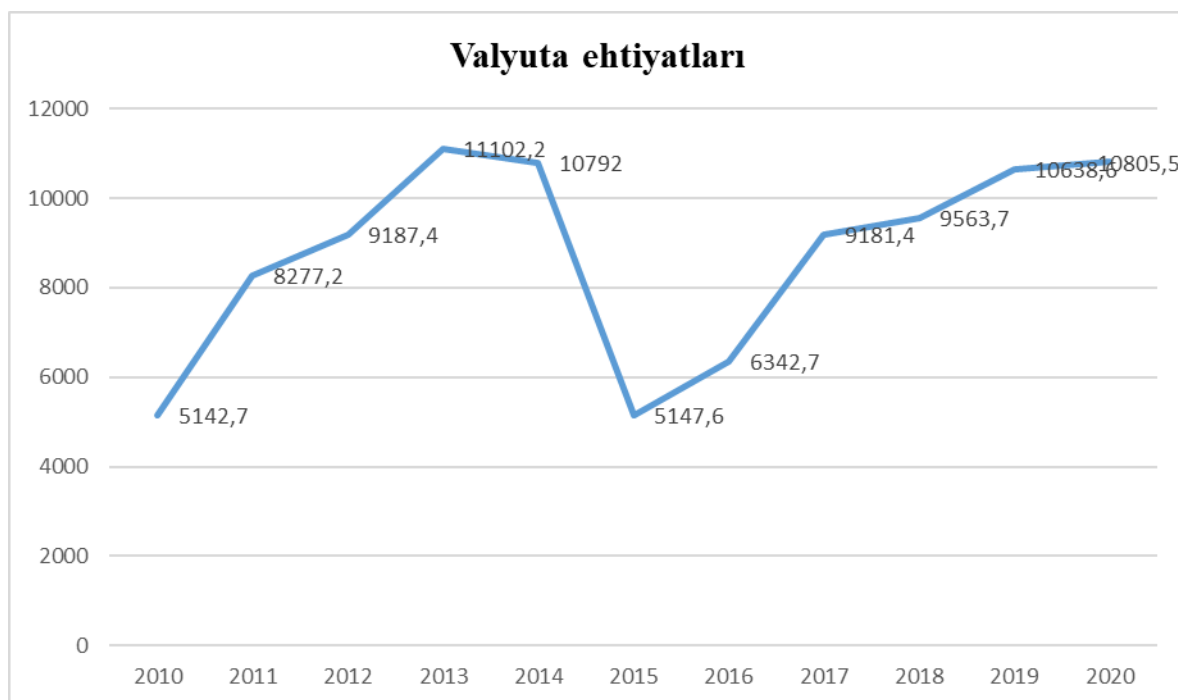
2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
9187,4	11102,2	10792,0	5147,6	6342,7	9181,4	9563,7	10638,6	10805,5
11694,8	14152,0	13758,0	5016,7	3974,4	5334,6	5625,7	6258,0	6369,4

Mənbə: AMB, www.cbar.az, [322].

Analoji olaraq, məcmu xarici öhdəliklər özündə portfel investisiyaları üzrə öhdəliklər, BXİ üzrə öhdəlikləri, borc öhdəliklərini və törəmə alətlər üzrə olan öhdəlikləri birləşdirir. XXA-nın qiymətləndirilməsinin əsasında BVF-nin Lane and Milesi-Ferreti (2018) tərəfindən hazırlanan External Wealth of Nations Mark II-nin genişləndirilmiş və təzələnmiş baza verilənləri durur [151]. AMB-nin verdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunan Azərbaycan Respublikasında bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri və xalis xarici aktivlər haqqında məlumatlar cədvəl 3.2.5-də verilmişdir.

MS-də ölkə üzrə ümumi nəzərə alınan xalis xarici aktivlərin 2010-2020-ci illərdə inkişaf dinamikasında artım müşahidə olunmuşdur, belə ki, 2020-ci ildə (18436,1 mln.manat) 2010-cu ilə nisbətən (4638,3 mln.manat) bu artım 4 dəfə təşkil etmişdir. Bu vəziyyətin ölkənin xaricdə maliyyə aktivliyinin aktivləşməsi ilə əlaqədar

olduğunu qeyd etmək mümkündür. Azərbaycan Respublikası üzrə kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər cədvəl 3.2.6-da verilmişdir.

Qrafik 3.2.2. Azərbaycan Mərkəzi Bankının 2010-2020-ci illərdə rəsmi beynəlxalq maliyyə ehtiyatlarının dinamikası, milyon manatla

Azərbaycan Respublikasında bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri və xalis xarici aktivlərin 2010-2020-ci illərdə dinamikası, mln.manatla

Cədvəl 3.2.5

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri	-	-	-	-	-	-	29530,7	25518,2	25430,6	28139,8	27356,1
Xalis xarici aktivlər	4638,3	7849,9	8283,1	9975,5	10477,6	10680,6	7591,6	15051,5	14951,5	16923,6	18436,1

Qeyd: Cədvəl AMB-nin verdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər üç istiqamətdə: ev təsərrüfatları, maliyyə təşkilatları və qeyri-maliyyə təşkilatları üzrə hesablanmışdır. Ölkə üzrə cəmi depozitlərdə də 2010-2020-ci illərdə artım müşahidə edilmişdir. Belə

Azərbaycan Respublikası üzrə kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər (ilin sonuna)

Cədvəl 3.2.6
Cari qiymətlərlə, mln.manat

Sıra №	İllər	Cəmi depozit və əmanətlər	Ev təsərrüfatları					Maliyyə təşkilatları					Qeyri-maliyyə təşkilatları				
			Cəmi	manatla		xarici valyuta ilə, ABŞ \$		Cəmi	manatla		Xarici valyuta ilə, ABŞ \$		Cəmi	manatla		xarici valyuta ilə, ABŞ \$	
				Tələb olunanadək	Müddətli	Tələb olunanadək	Müddətli		Tələb olunanadək	Müddətli	Tələb olunanadək	Müddətli		Tələb olunanadək	Müddətli	Tələb olunanadək	Müddətli
1	2005	1368,7	494,5	27,8	28,1	82,0	356,7	-	-	-	-	-	874,2	204,2	20,2	282,4	367,5
2	2010	7625,8	3029,8	385,0	1024,9	189,1	1430,7	2177,0	7,5	544,4	553,6	1071,5	2419,0	1093,8	149,7	695,9	479,7
3	2011	9447,0	4119,8	613,1	1668,5	230,6	1607,5	2519,5	7,3	670,6	405,3	1436,3	2807,6	1136,2	184,9	1035,9	450,6
4	2012	10699,3	5113,4	777,1	2186,7	265,7	1883,9	2783,0	5,5	706,3	449,4	1621,7	2802,9	1198,5	188,4	930,0	486,0
5	2013	12475,8	6395,8	778,7	3109,6	309,6	2197,9	3261,5	103,5	731,3	428,7	1998,1	2818,4	1444,4	243,4	703,5	427,1
6	2014	15453,4	7188,4	884,0	3538,4	338,4	2427,6	4298,1	158,7	965,8	297,4	2876,2	3966,9	1691,7	504,9	1163,0	607,2
7	2015	23463,1	9473,9	440,9	979,3	1200,3	6853,4	6358,8	89,1	603,4	628,3	5038,0	7630,4	1703,3	485,7	3910,9	1498,8
8	2016	22091,0	7448,7	593,1	924,1	1144,1	4787,4	5528,0	71,7	537,2	657,1	4244,0	9114,3	1970,2	1362,5	2984,2	2797,4
9	2017	20599,1	7561,2	833,8	1699,1	1526,2	3502,1	1935,0	118,9	221,1	233,6	1361,5	11102,9	2335,1	477,6	5255,5	3034,7
10	2018	21870,5	8375,4	1042,1	2100,2	1751,4	3481,7	1547,7	120,4	299,7	254,4	873,1	11947,4	3773,0	2463	5072,4	2855,6
11	2019	24746,1	8637,9	1565,6	2567,2	1389,5	3115,7	1726,7	178,7	406,1	256,12	885,7	14381,5	4695,9	244,3	5437,7	4003,6
12	2020	23666,9	8177,9	1886,8	2140,3	1487,6	2663,2	1885,1	189,1	414,0	315,3	966,7	13603,9	5340,7	357,0	4893,3	3012,9

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının verdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

ki, 2020-ci ildə (23666,9 mln.manat) depozitlər 2010-cu ilə (7625,8 mln. manat) nisbətən 3,1 dəfə artmışdır, bu artım qeyri-maliyyə təşkilatlarında ev təsərrüfatları və maliyyə təşkilatlarına nisbətən daha yüksək olmuşdur.

AR-nın sığorta şirkətləri üzrə sığorta haqları və ödənişləri cədvəl 3.2.7-də verilmişdir. Cədvəldə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 21 sığorta təşkilatlarının 2021-ci illər üzrə sığorta haqları ödənişlərinin ümumi yekun dinamikasında çox fərqli göstəricilər alınmışdır. Belə ki, ən yüksək artım 2017-ci ildə əldə olunmuşdur (556867 min manat) 2017-ci ildəki artım 2016-cı ilə nisbətən (486074 min manat) 1,2 dəfə təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə (2018-2021-ci illər) sığorta haqlarında azalma baş vermiş və 2021-ci ildə cəmi 248989 min manat olmuşdur.

AR-da qiymətli kağızlar bazarı üzrə əsas göstəricilər cədvəl 3.2.8-də verilmişdir. Azərbaycan Respublikası üzrə törəmə maliyyə alətlərinin (kommersiya bankları üzrə) 2015-2020-ci illər üzrə dinamikası cədvəl 3.2.9-da göstərilmişdir. Cədvəl 3.2.8-də DI-qiymətli kağızlar bazarındakı istiqrazları, AMB-nin notlarını bildirir. Qiymətli kağızların nominal dövriyyədəki həcmi 2010-2020-ci illərdə, 2013-2015-ci illər istisna olmaqla artım dinamikasına malik olmuşdur. Amma 2019-cu ildə isə bu artım dinamikasında nisbətən azalma müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə isə (2362,2 mln manat) 2019-cu ilə nisbətən (1841,3 mln manat) 28% artım baş vermişdir. Cədvəl 3.2.9-da göstərilən Azərbaycanda kommersiya banklarının törəmə maliyyə alətləri üzrə 2015-2020-ci illərdəki dinamika kəskin azalma ənənəsi baş vermişdir. Belə ki, forvard, opsiya, svop və fyuçers kimi maliyyə alətləri üzrə olan derivativlərin 2015-ci ildə olan həcmi (45,23 mln.manat) 2020-ci ildə 8,8 dəfə azalaraq 5,16 mln manat təşkil etmişdir ki, bunu da dünya neft qiymətlərinin kəskin azalması və milli valyutanın devalvasiyası ilə əlaqələndirmək olar. AR-da maliyyə aktivlərinin daha bir bölməsi olan digər debitorlar, lisenziyalar və digər aktivlərin 2013-2020-ci illər üzrə dinamikasında isə əksinə (cədvəl 3.2.10) artım baş vermişdir. Belə ki, 2020-ci ildə (64,38 mln.manat) digər debitorlar və digər aktivlər 2013-cü ilə (16,5 mln. manat) nisbətən 3,9 dəfə, lisenziyalar üzrə isə uyğun olaraq (102,42 və 10,72 mln.manat) daha böyük: 9,6 dəfə artım olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının 2016-2020-ci illərdə sığorta şirkətləri üzrə sığorta haqları və ödənişləri

Cədvəl 3.2.7
Cari qiymətlərlə, min manatla

Sıra sayı	Sığortanın adı	2016 (ilin sonuna)		2017 (ilin sonuna)		2018 (I rübün sonu)		2019 (I rübün sonu)		2020 (I rübün sonu)		2021 (I rübün sonu)	
		Sığorta haqları və ödənişləri											
		Haqları	Ödənişləri	Haqları	Ödənişləri	Haqları	Ödənişləri	Haqları	Ödənişləri	Haqları	Ödənişləri	Haqları	Ödənişləri
1	“A-Qroup Sığorta Şirkəti ”	12785	7894	12690	8099	1833	1693	1737	2011	3020	2222	4111	2598
2	“Atasığorta”ASC	9289	3542	13716	5020	4236	1832	5375	3478	3539	2762	3540	2023
3	“Atəşgah Həyat” Sığorta” Şirkəti ASC	37436	27112	38370	55046	12878	6311	9286	2705	11010	4726	10756	9440
4	“Atəşgah” Sığorta” Şirkəti ASC	39815	15733	39126	15794	8425	4555	10529	4546	7804	4174	6488	2638
5	“Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti	41225	16166	40445	12371	4609	3502	31690	2953	35748	4003	38088	28165
6	“Azərbaycan Sənaye Sığorta” ASC	6415	3254	7228	3361	2164	410	1464	307	3101	486	4893	711
7	“Azsığorta” ASC	22721	7753	25137	9113	3814	2280	3100	1217	3312	1512	3409	1173
8	“Bakı Sığorta” ASC	941	670	1299	283	189	78	175	22	349	62	574	113
9	“Günay Sığorta” ASC	2638	264	9505	1155	1423	707	730	528	1845	581	2681	850
10	“İpək yolu Sığorta” ASC	19148	2653	17682	1789	6601	326	6836	47	8113	620	6216	128
11	“Meqa Sığorta” ASC	20273	4174	16854	3148	10121	623	8624	678	7364	1114	7047	1056
12	“Naxçıvansığorta” ASC	-	-	122	8	63	-	79	1	247	-	439	61
13	“Paşa Həyat Sığorta”ASC	77679	45907	152758	58005	55670	16122	39673	12489	53766	29891	53201	73604
14	“Paşa Sığorta”ASC	100012	47439	107569	43439	65545	12188	64469	9044	75930	15309	79291	15645
15	“Qala Həyat” sığorta Şirkəti ASC	31738	21960	19894	17583	31168	5525	2579	638	2393	1450	3537	841
16	“Qala Sığorta” ASC	4644	-	10911	424	3699	262	5626	528	10735	820	16231	1095
17	“Xalq Həyat” sığorta Şirkəti ASC	-	-	-	-	-	-	-	-	475	-	1209	73
18	“Xalq Sığorta” ASC	9847	6563	7789	3965	1271	601	5699	1662	6946	4537	6637	4794
19	“Aqrar Sığorta” ASC	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	566	-
20	“Meqa Həyat Sığorta” ASC	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	76	-
21	Lisenziası ləğv edilmiş sığortaçılar	48452	25312	34902	17962	7408	3280	3503	3082	5076	2821	-	37
	Yekun	486074	237251	556867	257110	193116	60294	201174	46234	240764	77091	248989	145345

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası, Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Azərbaycan Respublikasında 2008-2020-ci illərdə qiymətli kağızlar bazarı üzrə əsas göstəricilər

Cədvəl 3.2.8
Cari qiymətlərlə

İllər	Nominal üzrə dövriyyədəki həcm (mln.manat)			Dövretmə müddəti (gün)			DQK bazarında payı, %	
	Cəmi	Dİ	AMB-nin notları	Cəmi	Dİ	ABM-nin notları	Dİ	ABM-nin notları
2008	410,7	230,6	180,0	40	61	14	56,2	43,8
2009	173,9	164,9	9,0	202	212	19	94,8	5,2
2010	309,7	269,7	40,0	434	496	14	87,1	12,9
2011	250,6	159,4	91,2	488	759	14	63,6	36,4
2012	324,6	204,6	120,0	465	730	13	63,0	37,0
2013	181,4	161,4	20,0	659	739	15	89,0	11,0
2014	227,3	200,3	27,0	644	728	21	88,1	11,9
2015	122,6	122,6	0,0	1021,5	1021,5	-	100,0	0,0
2016	387,1	277,4	109,6	289,8	398,3	15,0	71,7	28,3
2017	1665,4	739,8	925,6	184,4	398,8	13,0	44,4	55,6
2018	1989,2	980,9	1008,3	308,1	613,9	10,5	49,3	50,7
2019	1841,3	1141,3	700,0	443,8	706,7	15,2	62,0	38,0
2020	2362,2	1712,2	650	521,8	713,4	17,1	72,5	27,5

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası, Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Burada: Dİ – istiqrazlar (bondlar)

DQK – Dövlət Qiymətli Kağızları

**Azərbaycan Respublikası üzrə 2015 – 2020-ci illərdə törəmə maliyyə alətləri
(kommersiya bankları üzrə), mln. manatla**

Cədvəl 3.2.9.

Nö	Əməliyyatların növləri		2015	2016	2017	2018	2019	2020
26010	Milli valyuta	Forvard əməliyyatları	40,89	0,01	1,62	0,00	0,00	0,00
26011		Opsion əməliyyatları	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,44
26012		Svop əməliyyatları	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
26013		Fyuçers əməliyyatları	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,00
26020	Xarici valyuta	Forvard əməliyyatları	4,35	13,43	0,00	0,00	0,00	4,71
26021		Opsion əməliyyatları	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
26022		Svop əməliyyatları	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
26023		Fyuçers əməliyyatları	0,00	1,77	0,00	0,00	0,00	0,00
Cəmi			45,24	15,21	1,62	0,00	0,17	5,16

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası, Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəhayət, cədvəl 3.2.1 - 3.2.4 – ün məlumatlarına istinadən, AR DNF-in valyuta, qızıl ehtiyatları, AMB-nin beynəlxalq rəsmi valyuta ehtiyatlarına əsasən ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları müəyyən edilmiş, nəticələr cədvəl 3.2.11 və qrafik 3.2.3-də göstərilmişdir. Bu cədvəl ölkənin MS-ə daxil edilən qızıl-valyuta ehtiyatlarının 2001-2020-ci illərdə dinamikasında kifayət qədər artım olduğunu göstərir. Belə ki, ölkənin 2020-ci ildə qızıl-valyuta ehtiyatları 94784,5 mln.manat (və ya 56103,6 mln.ABŞ dolları, yaxud 56,1 mlrd.ABŞ dolları) təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ilə nisbətən (23308,4 mln.man.) 4,1 dəfə artımı göstərir.

Azərbaycanın qızıl-valyuta ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyini əlbəttə, neft-qaz resurslarından ölkəyə daxil olan gəlirlər təşkil etmişdir. 2021-ci ildə DB-nin hesabatında Azərbaycanın MS-də adambaşına xalis xarici aktivləri: – 2,805 ABŞ dolları təşkil etmişdirsə də [279], amma 2010-2020-ci illər üzrə ümumi xalis xarici aktivlərdə (cədvəl 3.2.5) artım müşahidə olunmuşdur.

**Azərbaycan Respublikasında 2013-2020-ci illərdə digər debitorlar və digər
aktivlərin dinamikası**

**Cədvəl 3.2.10.
mln.manat**

Göstəricilər	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Digər debitorlar və dig aktivlər – milli valyuta	16,50	20,95	21,92	28,81	88,36	63,69	27,51	64,38
Digər debitorlar və dig aktivlər – xarici valyuta	5,39	6,72	15,85	212,82	68,81	33,50	32,11	67,43
Lisensiyalar – milli valyuta	10,72	18,41	28,54	39,54	44,39	52,81	95,91	102,42

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası, Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin maliyyə alətləri üzrə tərkibini və onların ümumi dəyərini müəyyən etmək üçün 2010-2020 illər üzrə AR üzrə: kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər (cədvəl 3.2.6), sığorta şirkətləri üzrə sığorta haqları və ödənişləri (cədvəl 3.2.7), ölkədə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarı üzrə (cədvəl 3.2.8) həmçinin, kommersiya bankları üzrə törəmə maliyyə alətləri (cədvəl 3.2.9) və digər debitor və digər aktivlərin (cədvəl 3.2.10) məlumatlarından istifadə edərək, AR MS-nin maliyyə alətləri üzrə tərkibi müəyyən olunmuşdur (cədvəl 3.2.12). Bu cədvəlin məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, ölkənin maliyyə alətlərinin tərkibində törəmə maliyyə alətlərindən başqa, digər növlərində 2010-2020-ci illərdə artım müşahidə olunmuşdur. Bu artım dinamikası MS-nin tərkibinə daxil edilən ölkənin maliyyə alətləri üzrə yekun göstəricilərində əks olunmuşdur.

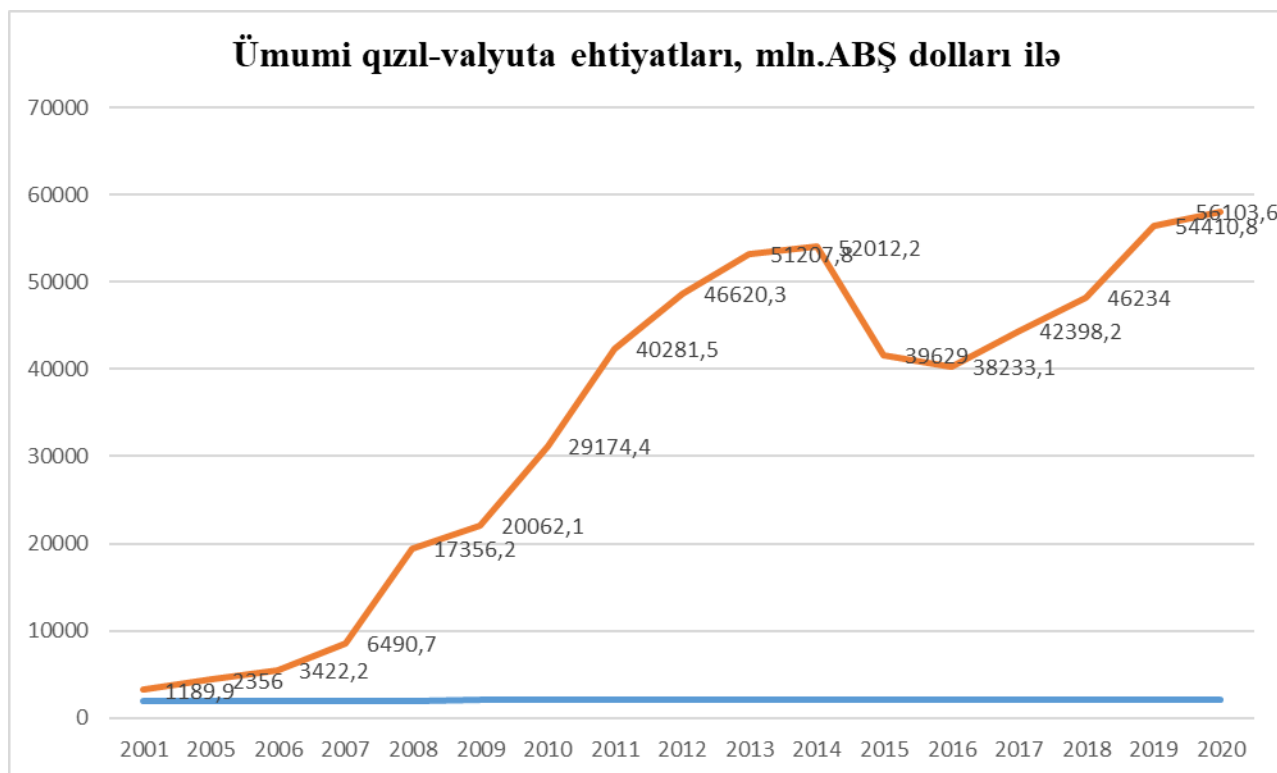
Azərbaycan Respublikası, Dövlət Neft Fondunun valyuta, qızıl ehtiyatları, Mərkəzi Bankın rəsmi beynəlxalq rəsmi valyuta ehtiyatları və ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları

cədvəl 3.2.11
cari qiymətlərlə

İllər	Dövlət Neft Fondunun valyuta ehtiyatları, mln.manatla	Dövlət Neft Fondunun valyuta ehtiyatları, mln.ABŞ dolları ilə	Mərkəzi Bankın rəsmi beynəlxalq ehtiyatları, mln.manatla	Mərkəzi Bankın rəsmi beynəlxalq ehtiyatları, mln.ABŞ dolları ilə	Dövlət Neft Fondunun xalis qızıl ehtiyatları, mln.manatla	Dövlət Neft Fondunun xalis qızıl ehtiyatları, mln.ABŞ dolları ilə	Ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları, mln.manatla (qr 2+4+6)	Ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları, mln.ABŞ dolları ilə (qr3+5+7)	1ABŞ dolları= manat
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2001	469.4	491.5	650.4	698.4	-	-	1119.8	1189.9	0.9313
2005	1280.5	1394.3	909.7	961.7	-	-	2190.2	2356.0	0.9459
2006	1267.4	1454.5	1757.9	1967.7	-	-	3025.3	3422.2	0.8934
2007	2092.4	2475.4	3445.5	4015.3	-	-	5537.9	6490.7	0.8581
2008	8986.7	11219.2	5042.2	6137.0	-	-	14028.9	17356.2	0.8216
2009	11966.5	14900.4	4148.5	5161.7	-	-	16115.0	20062.1	0.8037
2010	18165.7	22766.8	5142.7	6407.6	-	-	23308.4	29174.4	0.8026
2011	23437.7	29800.0	8277.2	10481.5	-	-	31714.9	40281.5	0.7897
2012	26791.5	34129.4	9187.4	11694.8	625.41	796.09	36604.3	46620.3	0.7856
2013	28132.2	35877.5	11102.2	14152.0	924.39	1178.32	40158.8	51207.8	0.7845
2014	29134.2	37104.1	10792.0	13758.0	902.15	1150.11	40828.4	52012.2	0.7844
2015	50885.2	33574.1	5147.6	5016.7	1065.25	1038.15	57008.1	39629.0	1.0261
2016	56979.0	33147.0	6342.7	3974.4	1774.15	1111.69	65095.9	38233.1	1.5959
2017	60304.3	35806.5	9181.4	5334.6	2163.61	1257.11	71649.3	42398.2	1.7211
2018	64905.6	38515.2	9563.7	5625.7	3558.25	2093.09	78027.6	46234.0	1.7000
2019	73079.3	43322.7	10638.6	6258.0	8381.17	4930.10	92099.1	54410.8	1.7000
2020	73488.7	43563.4	10805.5	6369.4	10490.3	6170.75	94784.5	56103.6	1.7000

Mənbə: 1.AR, Dövlət Neft Fondunun təqdim etdiyi məlumatlar, oilfund.az 2.https://www.oilfund.az/report-and-statistics/get-download-file/7-2020_tam.pdf. 3.<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin> 4. AR DSK, Azərbaycanın Milli Hesabları, 2021

Qeyd: Cədvəl qeyd edilən mənbələr əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Qrafik 3.2.3. Azərbaycanın ümumi qızıl-valyuta ehtiyatlarının 2010-2020-ci illərdə inkişaf dinamikası, mln.ABŞ dolları

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010-2020-ci illərdə maliyyə alətləri üzrə tərkibi və onların dəyəri, milyon manat

Cədvəl 3.2.12

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ölkə üzrə kredit təşkilatlarında yerləşdirilmiş depozit və əmanətlər	7625,8	9447,0	10699,3	12475,7	15453,4	23463,1	22091,0	20599,1	21870,5	24746,1	23666,9
Ölkədə sığorta şirkətləri üzrə haqqar	-	-	-	-	-	-	486074	556867	193116	201174	248989
Ölkə üzrə törəmə maliyyə alətləri	-	-	-	-	-	45,24	15,21	1,62	0,0	0,17	5,16
Ölkənin qiymətli kağızlar üzrə bazarının dövriyyəsi	509,7	250,6	324,6	181,4	227,3	122,6	387,1	1665,4	1989,2	1841,3	2362,2

Cədvəl 3.2.12-nin ardı

Ölkə üzrə digər debitorlar, digər aktivlər və lisenziyalar	-	-	-	27,22	39,36	50,46	68,35	132,75	116,5	123,42	166,8
Yekun maliyyə alətləri	7935,5	9697,6	11023,8	12684,3	15720,1	23681,4	508635,7	579265,9	217092,2	227885,0	275190,1

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən AR Mərkəzi Bankının verdiyi məlumatlar əsasında (cədvəl 3.2.6-3.2.10) tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Belə ki, 2020-ci ildə maliyyə alətləri (275190,1 mln. manat) 35 dəfədən çox artmışdır. Bu da Azərbaycanda son dövrlərdə yeni yaranan maliyyə alətləri bazarının xeyli aktivləşdiyini bir daha göstərir.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ SƏRVƏTİNİN VƏ ONUN SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

4.1. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri, problemləri və nəticələri

MS – ölkənin iqtisadi potensialının və vəziyyətinin, millətin rifahının ən ümumi integral göstəricisi olmaqla, iqtisadi artımın əsas faktorlarını xarakterizə edir. ÜDM, milli gəlir və nəticədə MS-lə birbaşa bağlı olan iqtisadi artım ölkədə real həyat səviyyəsini yüksəltməklə, cəmiyyətə təqdim olunan ictimai nemətlərin həcmi artırır. Deməli, MS iqtisadi inkişafın bazası və eyni zamanda onun nəticəsidir. MS-nin strukturu, həcmi, keyfiyyəti, onun səmərəli istifadəsi və düzgün qiymətləndirilməsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının səviyyə və keyfiyyətini, nəticədə bütövlükdə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini müəyyən edir [62],[66].

MS həmçinin, müxtəlif ölkələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini, iqtisadi imkan və strateji potensiallarını dəyərləndirmək məqsədilə istifadə olunan ən ümumi və integral makroiqtisadi göstərici kimi çıxış edir. Artıq məlum olduğu kimi, bu vacib iqtisadi kateqoriyanı ölçmək üçün MHS-dən istifadə olunur. Bu hesablar sistemində milli iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticəsi məhsul axınlarının və yığılmış ehtiyatların qapalı sistemi kimi əks olunur. Belə ki, milli iqtisadiyyatda daim istehsal olunan məhsul (ÜDM) istehsal sferasını tərk edir. Amma yığılmış ehtiyatlar sərvət (MS) şəklində iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında maddi istehsal, qeyri-istehsal və maliyyə vasitələri, həmçinin qeyri-maddi aktivlər formasında daim iştirak edərək, sonrakı istehsal və istehlak, ölkənin davamlı inkişaf proseslərində istifadə olunur.

MS əmtəələrin istehsalına imkan verən xidmətlərin göstərilməsini və insanların həyatını təmin edən ölkənin bütün aktivlərinin cəmi olmaqla yanaşı, hər bir dövlətin davamlı iqtisadi inkişafının əsası və nəticəsi olduğundan, MS-nin tərkibinin strukturunun düzgün müəyyən edilməsinin (bax: şəkil 1.4.5) və bu struktura uyğun onun tam və obyektiv qiymətləndirilməsi vacib və aktual məsələlərdən hesab edilməlidir. Bu məqsədlə, müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsi ənənələrinin

həm nəzəri və həm də praktiki şəkildə ümumiləşdirilməsinə və dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bütün bunların nəticəsində də MS-nin qiymətləndirilməsi problemlərini və nəticələrini aşkarlamaq mümkündür.

Ölkənin MS-nin həcmi müəyyən etmək aşağıdakıları aşkarlamağa imkan verir:

1. Müəyyən zaman anında milli iqtisadiyyatda mövcud olan əmtəə və xidmətlərin məcmusunu göstərən nemətlərin həcmi müəyyən edilməsi.
2. Ölkədəki iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən təbii resurs potensialının məcmu həcmi aşkarlanması.
3. Milli iqtisadiyyatın qeyri-maddi resurslarının kompleks uçotunun həyata keçirilməsi imkanlarının mümkünlüyü.
4. Ölkənin maliyyə potensialının və davamlı inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsi.

Göründüyü kimi, MS ölkənin kompleks iqtisadi göstəricisi olduğu üçün o, bütövlükdə ölkənin əmlak, xidmət, təbii resurs və qeyri- maddi potensialını, maliyyə və rəqabət qabiliyyətini əks etdirir. Ölkənin rəqabət qabiliyyətini isə öz növbəsində məhz onun insan resursları və İK, sosial kapital, intellektual mülkiyyət hüquqları və digər qeyri-maddi aktivləri müəyyən edir. Bu mənada MS çox əhatəli statistik göstəricilərlə xarakterizə olunur. MS-nin bütövlükdə özü və onun adambaşına düşən həcmi ölkənin sosial iqtisadi inkişafının əldə edilən səviyyəsini göstərir.

Əlbəttə, cəmiyyət inkişaf etdikcə, iqtisadi proseslər və hadisələr dəyişdikcə və təkmilləşdikcə, MS-nin məzmunu və qiymətləndirilməsi iqtisad elminin əsas kateqoriyası kimi dəyişikliyə uğrayır. Bu da müəyyən zaman kəsiyində ictimai inkişafın xüsusiyyətlərilə bağlı olmaqla, dərin və hərtərəfli tədqiqat faktorlarının nəzərə alınmasını zərurətə çevirir.

Müasir dövrün alim və tədqiqatçıları, həmçinin böyük iqtisadi təşkilatlar, o cümlədən BMT, DB MS kateqoriyasına və onun qiymətləndirilməsinə müxtəlif aspektlərdə yanaşaraq, iqtisad elminin bu mürəkkəb anlayışını izah etməyə və dəyərləndirməyə çalışmışlar [144]. Çünki, istənilən ölkənin, dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin əsas məqsədi ictimai - MS-i, onun meydana çıxma biləcək istənilən

formasında yaratmaq və artırmaqdır. MS-nin iqtisadi mahiyyətilə bağlı müxtəlif yanaşmalara əsasən MS-i izah edən müxtəlif təsəvvürlər yaranmışdır:

MS cəmiyyətin malik olduğu təbii resursların təkrar istehsalı proseslərində cəlb edilən, cəmiyyət tərəfindən bütün tarixi inkişaf dövründə insan əməyilə yaradılan maddi nemətlərin məcmusudur. MS istənilən ölkənin gücünü və potensial imkanlarını müəyyən edir. MS geniş mənada özündə həmçinin, çıxarıla bilən təbii resursları, meşə, su, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları, qeyri-maddi dəyərləri, əmək qabiliyyətli əhəlinin ixtisas səviyyəsini (İK), elm və texnika nailiyyətləri, nou-hou, maddi mədəniyyət nailiyyətləri, keçmiş yığılmış təcrübələri, mədəni irsləri və s. birləşdirir. Beləliklə, MS ölkənin bütün tarixi mövcudluq dövründə onun inkişafının yekun nəticələrinin qiymətləndirilməsi göstəricisidir. Dünya təcrübəsində MS adı altında adətən əmtəə və xidmətlərin istehsalı və əhəlinin həyatının təminatı üçün lazımi şərait yaradan ölkənin bütün resursları başa düşülür.

Xarici statistikada əksər ölkələrin MS-nin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakılar nəzərə alınır: qeyri-maliyyə istehsal aktivləri (əsas fondlar, maddi dövriyyə ehtiyatları və dəyərliləri), qeyri-istehsal ehtiyatları, o cümlədən maddi ehtiyatlar (torpaq, faydalı qazıntı ehtiyatları, təbii, bioloji və yeraltı sular), qeyri-maddi aktivlər (İK, kəşflərin istifadəsi üçün lisenziyalar, nou-hou, ötürülən müqavilələr, alınan qudvillər və s.), maliyyə aktivləri (monetar qızıl, valyuta, səhmlər, sənaye kompaniyalarının səhmləri, dövlət istiqraz kağızları, xarici ölkələrin borcları və s.). Beləliklə, verilən strukturda MS-i ölkənin iqtisadi aktivlərinin onun maliyyə öhdəliklərinin dəyəri qədər azaldılmış məcmusu kimi təyin etmək olar. Bütün əvvəldə qeyd edilənləri nəzərə alaraq fikrimizcə, MS-ə onu tam mənada izah edən aşağıdakı anlayışı verərək məqsədli hesab oluna bilər:

Milli sərvət – çox geniş aspektli iqtisadi kateqoriya kimi verilən ölkənin müəyyən dövrə rezidentlərinin ölkə ərazisində və ya xaricdə yerləşən bütün maddi (istehsal olunan və təbii aktivlər) və qeyri-maddi (insan və sosial kapital), maliyyə iqtisadi aktivlərin (maliyyə aktivləri və alətləri) həm rezident və həm də qeyri-rezidentlərə olan maliyyə öhdəlikləri çıxılmaqla, mövcud bazar qiymətlərində olan məcmu dəyəri və iqtisadi potensialıdır. Deməli, MS-nin maddi, təbii və qeyri-maddi,

həmçinin maliyyə sərvətlərindən təşkil olunduğunu qeyd etmək mümkündür. Bütün bunlar da MS-nin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir.

Son dövrlərdə iqtisadçılar və iqtisadi qurumlar tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsinin metodoloji və informasiya problemlərinə diqqət artmışdır. MS-nin qiymətləndirilməsinə iki fərqli mövqedən yanaşmaq olar [124]:

1) MS-nin cəmiyyətə faydalı olmaq nöqteyi-nəzərindən;

2) MS-nin dəyəri dar mənada iqtisadi fəaliyyətin aparılması çərçivəsində müəyyən oluna bilər.

Beləliklə, MS-nin cəmiyyətə faydalı olması məhz onun qiymətləndirilməsi və uçotunu zərurətə çevirir. Adətən belə qiymətləndirmə bu və ya digər maddi və ya qeyri-maddi obyektin yaradılmasına çəkilən xərclərə görə həyata keçirilir. Əlbəttə, MS-nin cəmiyyət tərəfindən yaradılmayan, ancaq təbiətdən əldə edilən hissəsinin uçotunun aparılması zərurətini də unutmaq olmaz. Deməli, cəmiyyətə faydalı olmaq nöqteyi-nəzərindən MS-nin pul formasında qiymətləndirilməsi bir sıra obyektiv səbəblər, çətinliklər və problemlərlə bağlı olur. Qiymətləndirmədə əsas kriteriya MS-nin və onun tərkib elementlərinin dəyərinin bazar və ya investisiya xarakterli olması ilə əlaqədardır. Bazar qiymətləndirilməsi nisbətən obyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, MS-nin bu cür hesablanmış dəyərində obyektin qiyməti bütövlükdə bazar üçün təsəvvür yaradır. İnvestisiya dəyəri isə subyektiv xarakterlidir. Bu, konkret investor üçün mülkiyyət obyektinin dəyəri haqda təsəvvür yaradılması ilə bağlıdır. MS-nin belə qiymətləndirilməsi bazar dəyərilə üst-üstə düşməyə də bilər.

Bütün bunlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin onun tərkib elementləri əsasında qiymətləndirilməsinə, əsasən aşağıdakı yanaşmaları fərqləndirirlər: müqayisə, xərc, gəlir-renta və bazar qiymətləri yanaşması. Xərclər və gəlirlər metodunun müqayisəsi əsasında stabil şəraitdə MS-i dəyərləndirmək daha səmərəli metod kimi müəyyən edilmişdir. Müqayisə metodu ilə qiymətləndirmə əsasında analoqu olan obyektin artıq bazar tərəfindən qiymətləndirilmiş və başa çatmış sövdələşmə haqqındakı informasiya əsasında olan dəyər durur. Xərclər metodu obyektin yaradılması üçün qoyuluşların hesablanması ideyası əsasında reallaşdırılır. Gəlir-renta yanaşması isə qiymətləndirilən obyektə nə qədər gəlir

əldə etmək mümkündürsə, onun əsasında hesablanır. Bu zaman obyektə sahib olmanın bütöv müddəti və risklər nəzərə alınır. Beləliklə, gəlirlər metodu unikal obyektlərin qiymətləndirmə problemini aradan qaldırır. Ancaq bu yanaşma ehtimal xarakterlidir, daha doğrusu o, proqnozlaşdırılan gələcək gəlirləri və riskləri nəzərə alır. Bazar qiymətləri əsasında dəyərləndirmədə gəlirlər, xərclər, müqayisə haqqında məlumatların olmadığı hallarda həyata keçirilə bilər. MS-nin qiymətləndirilməsinə olan bu yanaşmaların özünə məxsus zəif və güclü tərəfləri, həmçinin bir çox problemləri mövcuddur. Onları aşağıdakı struktur sxemin köməyi ilə qeyd etmək mümkündür (şəkil 4.1).

Müasir dövrdə dünya ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üzrə MS-nin qiymətləndirilməsi ənənələrini əsasən BMT-nin Statistika komissiyasının hazırladığı MHS-2008-ə söykənən DB-nin nəşr etdiyi hesabatlara əsasən müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, dünya üzrə MS-nin struktur tərkib elementlərinin orta dinamikasına (1800-2015-ci illər üzrə) nəzər yetirsək, XIX əsrdən XXI əsrin əvvəllərinə qədər olan uzun müddətli əhəmiyyət kəsb edən dövrlərdə təbii və istehsal kapitalının MS-də payının azaldığını (uyğun olaraq 50%-dən 12%-ə və 30%-dən 20%-ə), əksinə İK-nın xüsusi çəkisinin xeyli artdığını (20%-dən 78%-ə) qeyd etmək mümkündür. Əlbəttə, bu ənənə xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında baş verməkdədir (cədvəl 4.1.1).

Dünya üzrə milli sərvətin strukturunun orta dinamikası, %-lə

Cədvəl 4.1.1

Milli sərvətin strukturunun orta dünya göstəriciləri	İllər üzrə milli sərvətin struktur						
	1800	1860	1913	1950	1973	1998	2015
Təbii kapital	50	45	35	20	18	16	12
İstehsal kapitalı	30	33	33	32	26	19	20
İnsan kapitalı	20	22	32	48	56	65	78

Mənbə: URL: yandex.ru/yandsearch?clid=95823&text= [165]

Sıra sayı	Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi metodlarının qısa xarakteristikaları		
	Metodların adları	Güclü tərəfləri	Zəif tərəfləri
1	Müqayisə metodu	1. Bazarda uyğun analoqa görə obyektin qiymətləndirilməsinə imkan verir	Uyğun analoqun tapılması imkanının olmaması səbəbindən milli sərvətin əksər tərkib elementlərini qiymətləndirməyə imkan verir.
	Analoqu olan obyektin artıq bazar tərəfindən qiymətləndirilmiş və başa çatmış sövdələşmə haqqında informasiya əsasında	2. Milli sərvətin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.	
2	Xərclər metodu	1. Əgər obyektin yaradılması xərcləri nisbətən sabitdirsə onun dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir.	1.Yalnız gələcəkdə özünü doğrultmaq (yəni xərcləri ödəmək) xərclərini nəzərə almaqla, bazarda tələb və təklif faktorlarını nəzərə almır.
	Obyektin yaradılması üçün insanların təsərrüfat fəaliyyətilə bağlı xərclərin hesablanması əsasında	2. Milli sərvətin ayrı-ayrı tərkib elementlərinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.	2.Qeyri stabillik şəraitində bu metodun tətbiqi obyektin yaradılmasına çəkilən xərclərin cəmiyyət üçün lazım olması səbəbindən, bu metodla çox vaxt şişirdilmiş qiymətləndirmə əldə olunur.
3	Gəlirlər-renta metodu	1. Qiymətləndirilən obyektin tərkiblərinin nəticə və xərclərini nəzərə almağa imkan verir.	1. Bu metod gəlir və xərclərin proqnozlaşdırılmasına əsaslandığı üçün ehtimali xarakter daşıyır.
	Risqləri nəzərə almaqla qiymətləndirilən obyektin bütün istismar dövrü ərzində əldə edilən və gözlənilən gəlirlərin hesablanması əsasında	2.Milli sərvətin əksər tərkib elementlərini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.	2.Bu metodla milli sərvətin həm artırılmış və həm də azaldılmış qiymətləndirilməsini almaq mümkündür.
4	Bazar qiymətləndirilməsi	Nisbətən obyektiv xarakterlidir.	

Şəkil 4.1. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin ümumi yanaşma metodları və onların qısa xarakteristikaları

Mənbə: Nəzəri və praktiki yanaşmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Dünyanın bütün iqtisadçıları tərəfindən MS kimi mürəkkəb kateqoriya ilə bağlı daimi olaraq tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, onun və ümumi dünya sərvətinin qiymətləndirilməsilə bağlı ümumi bir fikir ortaqlığı və metodologiya yaranmamışdır. Dünya ölkələrinin MS-nin miqdarı və strukturu regionlar və ölkələr üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. DB-nin bu istiqamətdə tədqiqatları adambaşına düşən MS göstəricilərinin hesablanması ilə bağlı olmuşdur [235], (cədvəl 4.1.2). Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, kasıb və orta gəlirli ölkələrdə məcmu sərvətdə istehsal kapitalı ilə qeyri-maddi aktivlərin payı eyni olmuşdur, kasıb ölkələrdə isə bir qayda olaraq TR-nin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir.

**2000-ci ildə dünya ölkələrinin adambaşına milli sərvəti
(neft hasil edən ölkələr istisna olmaqla)**

Cədvəl 4.1.2.

Gəlirlərə görə ölkə qrupları	Adambaşına ABŞ dolları ilə				% ilə		
	Təbii resurs- lar	İsteh- sal kapi- talı	Qeyri- maddi aktivlər	Məcmu sərvət	Təbii resurs- ların payı	İstehsal kapita- lının payı	Qeyri- maddi aktivl- ərin payı
Kasıb ölkələr	1925	1174	4434	7532	26	19	68
Orta gəlirli ölkələr	3496	5347	18773	27616	13	19	68
İqtisadi əməkdaş- lıq və inkişaf təş- kilatının yüksək gəlirli ölkələri	9531	76193	353339	439063	2	17	80
Dünya üzrə	4011	16850	74998	95860	4	18	78

Mənbə: [232]

XXI əsrin əvvəllərinə dünyanın ən böyük sərvətə malik 10 varlı ölkəsinin və ən kasıb 10 ölkəsinin MS göstəricilərini araşdırarkən dünya ölkələri üzrə inkişafdakı fərqləri də aydın izləmək mümkündür (cədvəl 4.1.3 və 4.1.4). MS göstəricilərinə görə dünyanın ən varlı 10 ölkəsi İƏ və İT üzvü olan ölkələrdir. Belə ki, adambaşına düşən MS-nin həcminə görə bu ölkələr içərisində də ilk yer İcveçrəyə aiddir: 648241\$.

2000-ci ildə dünyanın ən böyük məcmu sərvətə malik ölkələri

Cədvəl 4.1.3.

Ölkələrin adları	Adambaşına məcmu sərvət, ABŞ dolları ilə	Məcmu sərvətin strukturu, %-lə		
		Təbii aktivlər	İstehsal aktivləri	Qeyri-maddi aktivlər
İsveçrə	648241	1	15	84
Danimarka	575138	2	14	84
İsveç	513424	2	11	87
ABŞ	512612	3	16	82
Almaniya	496447	1	14	85
Yaponiya	493241	0	30	69
Avstriya	493080	1	15	84
Norveç	473708	12	25	63
Fransa	468024	1	12	86
Belçika-Lüksemburq	451714	1	13	86

Mənbə: World Development Indicators, 2005 – Washington: World Bank, 2005, [289, s.20].

2000-ci ildə dünyanın ən kasıb 10 ölkəsinin milli sərvət göstəriciləri

Cədvəl 4.1.4.

Ölkələrin adları	Adambaşına məcmu sərvət, ABŞ dolları ilə	Məcmu sərvətin strukturu, %-lə		
		Təbii aktivlər	İstehsal aktivləri	Qeyri-maddi aktivlər
Madaqaskar	5020	33	8	59
Çad	4458	42	6	52
Mozambik	4232	25	11	64
Qvineya-Pisau	3974	47	14	39
Nepal	3802	32	16	52
Niger	3695	53	8	39
Konqo Respublikası	3516	265	180	-346
Burundi	2859	42	7	50
Nigeriya	2748	147	24	-71
Efiopiya	1965	41	9	50

Mənbə: World Development Indicators, 2005 – Washington: World Bank, 2005, [289, s.20].

Məhz bu ölkələrin də əksəriyyətini Qərbi Avropa ölkələri təşkil edir (Birinci üç ölkə: İsveçrə, Danimarka və İsveç daxil olmaqla). Yaponiya, ABŞ və Norveçdən başqa bu ölkələrin MS-nin strukturu demək olar ki, eynidir və orta hesabla MS-də qeyri-maddi

aktivlərin payı 82-85% təşkil edir. Amma, MS-də istehsal aktivlərinin payı məhz Yaponiya və Norveçdə daha çoxdur, uyğun olaraq: 30% və 25%. Təbii aktivlərin MS-də xüsusi çəkisi bu ölkələrdə çox aşağıdır: 1-2% arasındadır (Norveç istisna olmaqla: 12%), Yaponiyada isə bu göstəricinin MS-də payı ümumiyyətlə yoxdur. Qeyd edilən bütün nəticələr bir daha insan və sosial kapital kimi təzahür edən qeyri-maddi kapitalın dünya ölkələrinin MS-də payının yüksək olduğunu və onların sosial-iqtisadi və davamlı inkişafı üçün əsas amil kimi çıxış etdiyini göstərir.

Amma, 10 kasıb ölkənin göstəricilərinə gəldikdə isə burada Afrika qitəsi ölkələri daha çox üstünlük təşkil edir və onların MS-də təbii aktivlərin payı bütün kasıb ölkələrə xas olan xüsusiyyətə malik olaraq 25%-dən aşağı deyildir. Efiopiya dünyanın ən kasıb ölkəsi olmaqla, MS-də istehsal kapitalının payı çox aşağı - 9% təşkil edir, əksinə təbii kapitalı isə 41% həcmindədir. Bu siyahıda yeganə Afrika ölkəsi olmayan Nepaldır ki, onun TR-nin əsas hissəsini əsasən kənd təsərrüfatı torpaqları və meyvə bağları təşkil edir. Amma, neft ixrac edən ölkələr nəzərə alınarsa, bu göstəricilərdə aşağıdakı mənzərə yaranır, təbii capital – 5%, istehsal kapitalı – 18% və qeyri-maddi aktivlər – 77%.

Müasir dövrdə dünya üzrə və həmçinin ölkələrin MS-i üzrə inkişaf ənənələrinin əks olunduğu DB-nin 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi birinci: “Millətlərin sərvətləri haradadır? 21 əsr üçün kapitalın ölçülməsi” (Where is the Wealth of Nations? Measuring the Capital for the 21st Century, 2006) adlı baza hesabatında [66], [144], [289] yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, dünyanın regionları və daha dəqiq gəlir qruplarının bölgüsü üzrə adambaşına düşən məcmu sərvət və MS-nin tərkibini təşkil edən müxtəlif kapital növlərinin sərvətdə xüsusi çəkisi müqayisəli şəkildə cədvəl 4.1.5-də verilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, XXI əsrin əvvəllərinə (2000-ci il) XX əsrin sonlarına nisbətən məcmu – MS-də təbii kapitalın payı daha da azalmış (uyğun olaraq: 16 və 5%), - istehsal kapitalı isə nisbətən az dəyişikliyə uğramışdır (20% və 18%). Amma bu göstəricilərin əksinə olaraq isə qeyri-maddi kapitalın payı daha çox artmışdır (64% və 77%). MS ölkənin vacib iqtisadi inkişaf kateqoriyası kimi daha çox makro və meqa səviyyələrində istifadə olunaraq, eyni zamanda

**2000-ci ildə dünyanın regionları və gəlir qrupları üzrə ölkələrin
adambaşına məcmu sərvətləri**

Cədvəl 4.1.5

Regionlar	Adambaşına, \$				Məcmu sərvətdə payı, %		
	Məcmu sərvət	Təbii kapital	İstehsal kapitalı	Qeyri-maddi kapital	Təbii kapital	İstehsal kapitalı	Qeyri-maddi kapital
Latın Amerikasası və Karib dənizi	67,955	8,059	10,830	49,066	12	16	72
Afrika-Saxara altı	10,730	2,535	1,449	6,746	24	13	63
Şimali Asiya	6,906	1,749	1,115	4,043	25	16	59
Şərqi Asiya və Sakit okean	11,958	2,511	3,189	6,258	21	27	52
Orta Şərqi və Şimali Afrika	22,186	7,989	4,448	9,749	36	20	44
Avropa və Mərkəzi Asiya	40,209	11,031	12,299	16,880	27	31	42
Gəlir qrupları üzrə ölkələr							
Aşağı gəlirli ölkələr	7,216	2,075	1,150	3,991	29	16	55
Orta gəlirlərdən aşağı olan ölkələr	23,612	4,398	4,962	14,253	19	21	60
Orta gəlirlərdən yüksək olan ölkələr	72,897	10,921	16,481	45,495	15	23	62
Yüksək gəlirli iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı ölkələri	439,063	9,531	76,193	353,339	2	17	80
Dünya üzrə cəmi:	90,210	4,681	16,160	69,369	5	18	77

Mənbə: [289, s.26].

beynəlxalq müqayisələrin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi rolunda da çıxış edir. MS-nin əsas tərkib hissələrinin: istehsal (fiziki), təbii və İK-nın hər birinin özünəməxsus mürəkkəb struktura və qiymətləndirməyə malik olması, bütövlükdə MS-nin özünün dəyərləndirilməsinin problemlərini yaratmışdır. Bu məqsədlə hələ 1947-ci ildə hər bir millətin gəlirlərinin və beynəlxalq səviyyədə sərvətin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi sualları ilə bağlı Assosasiya da yaradılmışdır. Onun tədqiqat nəticələri 1951-ci ildən (№1) 2016-cı ilə qədərki (№62) dövrləri əhatə edən “Re Review of income and Wealth” hesabatlarında əks olunmuşdur [165, s.63].

Dünya üzrə statistik məlumatlara əsasən dünya sərvətinin 50%-i QA ölkələrinə, ABŞ, Kanada və Yaponiyaya aiddir. XXI əsrin əvvəllərinə ABŞ-ın MS-i 24 trlyn \$,

dünya neft ehtiyatlarının 40% və dünya neft qiymətlərinə nəzarət edən OPEC qrupu ölkələrinin MS-i isə cəmi 95 trlyn \$ dəyərləndirilmişdir. MDB ölkələri isə ümumilikdə 80 trlyn \$ MS-ə malik olmuşlar. MDB ölkələri arasında ən böyük MS-ə malik Rusiya Federasiyasının MS-i XXI əsrin əvvəllərinə 60 trlyn \$ təşkil etmişdir (cədvəl 4.1.6) [165, s.64].

Dünyanın, ABŞ və Rusiyanın XXI əsrin əvvəllərində məcmu sərvətinin strukturu

Cədvəl 4.1.6.

Ölkələr	Milli sərvət trlyn \$/%, %	O cümlədən, kapital növləri üzrə		
		İnsan kapitalı	Təbii kapital	Əsas və dövriyyə fondları
ABŞ	24	18,5	4,6	0,9
Rusiya	60/100	30/50	24/40	6/10
Dünya üzrə	550/100	365/66,3	95/17,3	90/16,4

Mənbə: [165, s.64].

2011-ci ildə DB-nin MS sahəsində ikinci yeni tədqiqat işi “Millətlərin dəyişən sərvəti: yeni minillikdə dayanıqlı inkişafı ölçməklə” (The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium Century) adlanır [276]. Bu tədqiqatda DB tərəfindən dünyanın 152 ölkəsinin MS-nin və onun tərkib hissələrinin hesablanması və tədqiqi 1995, 2000 və 2005-ci illər üzrə həyata keçirilmişdir. Bu məruzəyə əsasən DB bütün ölkələrin MS-ni 673,6 trlyn ABŞ dolları həcmində dəyərləndirmişdir. Bu göstərici 1995-ci ilə görə (504,5 trlyn \$) təxminən 170 trlyn \$ artıqdır (cədvəl 4.1.7). Dünya üzrə adamaşına MS 120,5 \$ təşkil etmişdir.

I Fəsil, cədvəl 1.2.8-in məlumatları əsasında 2005-ci ilin göstəricilərinə görə, dünyanın ümumi toplanmış sərvətində 18% istehsal kapitalının, 5% təbii kapitalın və ən çox – 77% qeyri-maddi kapitalın payına düşmüşdür [276]. DB-nin reallaşdırdığı bu tədqiqatın eksperimental xarakteri onun kifayət qədər obyektiv çətinliklərinin mövcudluğuna (təbii resurslar haqqında tam informasiyanın olmaması, qiymətlərdəki fərqlər, ölkələrin müxtəlif inkişaf səviyyələri və s.) baxmayaraq, nisbətən etibarlı olduğuna zərurət yaradır. Qeyd edilən problemlərə baxmayaraq, bu tədqiqat məcmuu sərvətin dünya ölkələri arasında son dərəcə qeyri-bərabər paylandığını, həmçinin MS-nin içərisində qeyri-maddi kapitalın daha çox xüsusi çəkiyə (77%), təbii kapitalın isə

ayrı-ayrı hallarda hətta MS-nin dəyərinin 3%-dən də aşağı (dünya üzrə bu göstərici 5% olmuşdur) xüsusi çəkiyə malik olması aşkar olunmuşdur.

Təhlil edilən dövrlərdə (1995, 2000, 2005-ci illər) və xüsusilə son 2005-ci ilin MS göstəricilərinə görə ABŞ (217,6 trlyn \$), Yaponiya (70,1 trlyn \$), Almaniya (45,1trlyn \$), Böyük Britaniya (39,9 trlyn \$), Fransa (35,7 trlyn \$) və İtaliya (29,2 trlyn \$) liderlik etmişdir. Bu ənənə müasir dövrdə qalmaqdadır və gəlir qrupları üzrə olan ölkələr arasında yüksək gəlirli İƏ və İT-nin üzvü olan ölkələr MS-lə bağlı bütün göstəricilərdə üstünlüyə malik olduğunu göstərmişlər. Adları qeyd edilən bu altı ölkə 1995-2005-ci illər, daha doğrusu 10 il ərzində MS-nin davamlı artımına nail olmuşlar. 1995-2005-ci illərdə dünya üzrə MS-nin 17% artımı müşahidə olunmuşdur.

Ölkədə iqtisadi inkişafın əsas göstəricisi kimi adambaşına düşən MS göstəricisinə görə 5 ölkə: Lüksemburq (918 min \$), İslandiya (903 min \$), Norveç (862 min \$), Danimarka (743 min \$), İsveçrə (737 min \$) liderlik edir. ABŞ isə altıncı yerdə (734 min \$) qərarlaşmışdır. Azərbaycana gəldikdə isə ölkəmizin 2005-ci ildə adambaşına MS 15298\$ təşkil etmişdir. Cədvəl 4.1.7-in məlumatlarından göründüyü kimi, qeyri-maddi kapitalın əsas hissəsini təşkil edən İK praktiki olaraq bütün ölkələrdə MS göstəricisinin yarısını ötür. İK-nın MS-də daha böyük xüsusi çəkisi həmin ölkənin yüksək və perspektivli inkişafa malik olmasını və eyni zamanda dünya üzrə ölkələr arasında təbii resursların MS-də qeyri-bərabər paylandığını göstərir. Belə ki, orta hesabla dünya üzrə MS-də qeyri-maddi kapitalın payı 76-77% təşkil edərsə, yüksək gəlirli ölkələrdə uyğun göstərici daha artıq: 80-81% olmuşdur. Amma bu göstərici aşağı gəlirli ölkələr üçün 12-13% aralığında olmuşdur. Azərbaycan MS-nin uyğun göstəricilərinə görə orta gəlirdən yüksək olan ölkələr qrupuna aiddir. Beləliklə, bütün qeyd olunanlardan aşağıdakı ümumi nəticəni belə qeyd etmək mümkündür: əgər yüksək gəlirli ölkələrin qeyri-maddi kapitalının MS-də xüsusi çəkisi 80%-dən çoxdursa, orta səviyyəli gəlirdən aşağı olan ölkələrdə isə İK-nın ən yüksək çəkisi 20%-dən və ən aşağı gəlirli ölkələrdə təbii kapitalın xüsusi çəkisi 30%-dən çox olmuşdur. MDB ölkələrindən Rusiya 2005-ci ildə 10,5 trlyn\$ MS həcmilə 15-ci yerdə qərar tutmuşdur [136].

1995 və 2005-ci illərdə ölkə qrupları və dünya üzrə ümumi, adambaşına düşən sərvət və sərvətdə kapital növlərinin payı

Cədvəl 4.1.7.

Gəlir qrupları üzrə ölkələr	1995					2005					1995-2005-ci illər üzrə sərvətin dəyişməsi, %
	Ümumi sərvət trlyn \$	Adam başına sərvət, \$	Ümumi sərvətdə kapitalın payı, %			Ümumi sərvət trlyn \$	Adam başına sərvət, \$	Ümumi sərvətdə kapitalın payı, %			
			İstehsal kapitalı	Təbii kapital	Qeyri maddi kapital			İstehsal kapitalı	Təbii kapital	Qeyri maddi kapital	
Aşağı gəlirli ölkələr	2,447	5,290	12	41	48	3,597	6,138	13	30	57	16
Orta gəlirdən aşağı olan ölkələr	33,950	11,330	21	34	45	58,023	16,903	24	25	51	49
Orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr	36,794	73,540	17	15	68	47,183	81,354	16	15	69	11
Yüksək gəlirli İƏ və İT ölkələri	421,641	478,445	18	2	80	551,964	588,315	17	2	81	23
Dünya üzrə, cəmi	504,548	103,311	18	6	76	673,593	120,475	18	5	77	17

Mənbə: [276, s.25-183].

Cədvəl 4.1.8-də 2005-ci il üçün Azərbaycanın DB-nin 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi məruzənin hesabatlarına əsasən adambaşına düşən MS göstəriciləri (o cümlədən, onun ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə) bir sıra MDB, Mərkəzi və Şərqi Avropa, həmçinin Qərbi və Şimali Avropanın ölkələri fonunda verilmişdir.

DB-nin 2005-ci il Azərbaycan Respublikası üçün dəyərləndirdiyi ümumi və adambaşına düşən MS göstəriciləri cədvəl 4.1.9-da verilmişdir. Cədvəl 4.1.9-un məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan adambaşına düşən MS göstəricisinə görə Moldaviya yaxındır: uyğun olaraq: 15,3 min\$ və 17,4 min\$, MDB məkanında ən yüksək göstərici Rusiya üzrə olmuşdur. Əlbəttə, bir sıra Qərbi və Şimali Avropa ölkələri daha yüksək göstəricilərə malik olmuşlar (Norveç – 861,8 min\$, Danimarka 743,0 min\$, İsveçrə 736,8 min\$ və s.). Amma, Azərbaycan adambaşına təbii kapitalla görə isə cədvəldə adları qeyd edilən ölkələrin əksəriyyətini ötərək (o cümlədən MDB-də təkcə Rusiyadan başqa, Qərbi Avropadan isə təkcə Norveç, Danimarka, İsveçrə, İsveç, Niderland və Finlandiyadan başqa) yüksək göstəriciyə malik olmuşdur: 11,7 min\$. Qeyd etmək lazımdır ki, adambaşına istehsal-fiziki kapital üzrə göstəricilərdə Azərbaycan MDB ölkələrinə uyğun olmuşdur: 4,5min\$.

2005-ci ildə ayrı-ayrı dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın adambaşına milli sərvət və ümumi daxili məhsul göstəriciləri, ABŞ dolları ilə.

Cədvəl 4.1.8.

Ölkələrin adları	Adambaşına milli sərvət, ümumi	O cümlədən, tərkib elementləri üzrə				Adambaşına ümumi daxili məhsul	
		Təbii kapital	Fiziki-istehsal kapitalı	Xalis xarici aktivlər	Qeyri-maddi kapital	2005-ci il	2015-ci il
Norveç	861797	110162	183078	36436	532121	66775	74735
Danimarka	742954	19616	130827	1288	591224	48817	52002
İsveçrə	736725	9411	165561	55211	506613	57798	80215
İsveç	627950	15673	92488	-8333	528122	43085	50273

Cədvəl 4.1.8-in ardı

Avstriya	570654	9065	112799	-8033	456824	38242	43439
Çexoslovakiya	180820	4595	44254	-3341	135312	13318	17231
Macarıstan	173007	5974	35162	-9425	141296	11156	12259
Polşa	135941	8894	20526	-3414	109935	7976	12495
Litva	132915	6014	21265	-3129	108764	7863	14172
Latviya	121274	7346	23260	-3990	94658	7550	13665
Rumıniya	80906	9058	14292	-1403	58959	4676	8973
Rusiya Federasiyası	73166	31317	17712	-227	24364	5324	9057
Bolqarıstan	63993	5560	10079	-1652	50006	3853	6820
Belarusiya	47788	5972	9812	-415	32420	3124	5639
Ukrayna	29322	6899	7250	-311	15485	1829	2115
Ermənistan	29190	3139	4185	-489	22356	1625	3500
Gürcüstan	26607	3334	5128	-930	19076	1530	3796
Moldaviya	17421	4148	3794	-439	9919	831	1843
Azərbaycan	15298	11684	4535	-1115	195	1578	5496
Tacikistan	6687	1762	1093	-219	4052	340	926
Özbəkistan	5316	7652	1543	8	-3887	547	2132
Dünya üzrə:	115484	7119	20329	-325	88361	-	-

Mənbə: [276, s. 25-183] və [111].

**Dünya Bankının 2005-ci il Azərbaycan Respublikası üçün dəyərləndirdiyi
ümumi və adambaşına düşən milli sərvət göstəriciləri**

Cədvəl 4.1.9

Ümumi milli sərvət, mln.\$	Əhalinin sayı, nəfər	Adambaşına, \$					
		Ümumi daxili məhsul	Milli sərvət	Təbii kapital	İstehsal kapitalı	Qeyri- maddi kapital	Xalis xarici aktivlər
128,0	8048535	1578	15298	11684	4535	195	-1115

Mənbə: [276, s. 162-174]

152 ölkə arasındakı reytingdə MS-nin adambaşına düşən dəyərində görə 2005-ci ildə MDB ölkələri aşağıdakı yerləri tutmuşlar: Rusiya Federasiyası -60, Belarusiya - 77, Ukrayna – 89, Ermənistan -90, Gürcüstan -98, Moldoviya-104, Azərbaycan-107, Qırğızıstan-119, Tacikistan-132, Özbəkistan-141 [136, s.51] və [179].

DB-nin “Millətlərin dəyişən sərvətləri (CWON)” adlı nəşrləri adambaşına düşən sərvətin dəyişməsi və onun faydalılığını tətbiqi hesablamalarda nümayiş etdirdi. Onun global rifah səviyyəsinin müəyyən edilməsi üzrə yerinə yetirdiyi işlər sırasında üçüncü məruzəsi 2018-ci ildə nəşr olundu. Bu nəşr “Millətlərin dəyişən sərvətləri Dayanıqlı Gələcəyin qurulması” (The Changing Wealth of Nations. Building a sustainable Future, 2018) adlanır [278]. Bu məruzədə 1995-ci ildən 2014-cü ilə qədər olan dövrdə 141 ölkənin sərvət səviyyəsinin dəyişməsi öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən işdə TR-nin daha dəqiq hesablanması və ilk dəfə olaraq İK-nın toplanmasının qiymətləndirilməsi həyata keçirildi. Bu zaman ölkələr üzrə sərvətlərin qiymətləndirilməsi metodları MHS-nin konsepsiya və prinsiplərinə söykənərək, aktivlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi aktivin qiymətinin mövcud olduğu bütün dövrdə istifadəsindən gözlənilən xalis daxil olmaların (resurs rentası və əmək haqqı) axınlarının diskontlaşdırılmış dəyərinə bərabərliyi kimi həyata keçirilmişdir. DB-nin bu hesabatda əvvəlkindən (2011-ci il) daha çox MS-nin istehsal və təbii kapital kimi tərkib hissələrinə diqqət edilmişdir. Adı çəkilən hesabatda gəlir qrupları üzrə dünya ölkələrinin və bütövlükdə dünya üzrə 1995-2014-cü illərdə məcmu (milli) və adambaşına düşən sərvətlərin dinamikası cədvəl 4.1.10-da göstərilmişdir.

Cədvəl 4.1.10 və 4.1.11-in məlumatlarına əsasən dünya üzrə sərvət 2014-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən 66% artaraq, 1143 trlyn\$ təşkil etmişdir, daha doğrusu təxminən 20 ilə yaxın müddətdə dünya sərvətinin əhəmiyyətli səviyyədə artımı müşahidə olunmuşdur. Adambaşına düşən sərvət isə 1995-ci ildə 128921\$-dan 2014-cü ildə 168580\$-a yüksəlmişdir ki, bu illik artım tempini orta hesabla 1,3% olduğunu göstərir. Qeyd edilən artım sürətinin belə qənaətbəxş səviyyəsi aktivlər hesabına həm milli gəlirin və həm də ÜDM-in artdığını göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, MS gəlir qrupları üzrə olan ölkələrdə qeyd edilən dövrlərdə qeyri-bərabər paylanmışdır.

Cədvəl 4.1.11-ə əsasən qeyd etmək olar ki, MS-nin adambaşına düşən istehsal-fiziki və təbii capital tərkib hissələrinə nisbətən İK üzrə göstəricilərdə bütün gəlir qrupları üzrə olan ölkələrin hamısında daha çox olmuşdur. Bu da MS-nin tərkibində İK-nın əhəmiyyətinin daha da yüksəldiyini bir daha sübut edir .

**1995-2014-cü illərdə dünya və gəlir qrupları üzrə ölkələrin məcmu (milli)
sərvət göstəricilərinin dinamikası, milyard \$.**

Cədvəl 4.1.10

Gəlir qrupları üzrə ölkələr	1995	2000	2005	2010	2014	Əhali, min nəfər	
						1995	2014
Aşağı gəlirli ölkələr	3,616	3,731	4,194	5,552	7,161	311,706	525,385
Orta gəlirdən aşağı olan ölkələr	35,249	36,511	46,075	60,724	70,718	1989,505	2725,398
Orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr	95,105	113,259	135,849	199,813	247,793	1859,615	2196,796
Yüksək gəlirli İƏ və İT üzvü olmayan ölkələr	40,886	41,794	51,112	66,818	76,179	249,567	287,471
Yüksək gəlirli İƏ və İT üzvü olan ölkələr	515,086	595,577	651,823	691,757	741,398	940,935	1046,598
Dünya üzrə	689,942	790,872	889,053	1024,664	1143,249	5351,327	6781,649

Mənbə: [278, s. 45]

2014-cü ildə bəzi dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın DB-nin adı çəkilən hesabatında adambaşına düşən MS göstəriciləri cədvəl 4.1.12-də verilmişdir. Cədvəl 4.1.12-nin məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, adambaşına düşən MS və İK-ya görə ən yüksək göstəricilər QA ölkələrinə məxsusdur, xüsusilə Norveç və İsveçrə dünya üzrə birinci iki yeri tutmuşdur. Azərbaycan MDB məkanından olan ölkələrdən Ukrayna, Ermənistan, Gürcüstandan adambaşına MS göstəricisinə görə artıq olsa da, İK-nın səviyyəsinə görə həmin ölkələrdən xeyli geridədir, amma təbii sərvətlərin adambaşına düşən həcmi həmin ölkələrdən daha çoxdur.

Müasir dövrdə DB-nin ölkələrin MS-nin qiymətləndirilməsi üzrə sonuncu-dördüncü hesabatı 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi “Millətlərin dəyişən sərvətləri: Gələcək üçün aktivlərin idarə edilməsi, 2021” (The Changing Wealth of Nations: Managing Assets for the Future, 2021) adlanır [279]. Bu hesabat dünya ölkələrinin MS-də baş verən ən müasir ənənələri aşkarlamağa və ölkənin mövcud aktivlərilə onun gələcək inkişafı arasındakı əlaqəni aşkarlamağa imkan verir. Belə ki, ölkənin sərvətinin və

**2014-cü ildə dünya və gəlir qrupları üzrə olan ölkələrin adambaşına düşən
sərvət göstəriciləri, ABŞ dolları ilə**

Cədvəl 4.1.11

Gəlir qrupları üzrə ölkələr	Ümumi sərvət	İstehsal kapitalı	Təbii kapital	İnsan kapitalı	Xalis xarici aktivlər
Aşağı gəlirli ölkələr	13,629	1,967	6,421	5,564	-322
Orta gəlirdən aşağı olan ölkələr	25,948	6,531	6,949	13,117	-650
Orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr	112,798	28,527	18,960	65,742	-432
Yüksək gəlirli İƏ və İT üzvü olmayan ölkələr	264,998	59,096	80,104	111,793	14,005
Yüksək gəlirli İƏ və İT üzvü olan ölkələr	708,389	195,929	19,525	498,399	-5,464
Dünya üzrə	168,580	44,760	15,841	108,654	-676

Mənbə: [278, s. 233]

onun tərkibinin vəziyyəti həmin ölkə üçün onun aktivlər portfelinin olub olmadığını və adambaşına düşən sərvətin dəyişməsi isə ölkənin gələcəkdə inkişaf potensialını qiymətləndirmək üçün baza olduğunu göstərir. Sərvətin azalması ənənəsi ölkənin imkanlarının tükəndiyini və gələcək ÜDM-in artımını təmin edə bilməyəcəyi haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. MS-lə ÜDM-in vəziyyətindən ölkənin dayanıqlı inkişafının səviyyəsi çox asılıdır. Çünki, ÜDM-i iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi kimi, onun bir növ sərvətin geri qaytarılması nəticəsi olaraq qeyd etmək mümkündür. MS – iqtisadiyyatın uzun müddətli sağlamlığı, artımı, onun davamlı inkişaf qabiliyyəti haqqında məlumatı özündə əks etdirməklə, ölkənin malik olduğu aktivlərin köhnəlməsini və tükənməsini, eyni zamanda investisiyaların və aktivlərin yığılmasının sürətlə davam edib etmədiyini, sərvətin əhalinin artımı ilə müqayisəsini aşkarlamağa imkan verir. MS ÜDM-i, onu istehsal edən aktivlərin vəziyyətini, eyni zamanda MS-nin əsas tərkib hissələri olan insan, istehsal və təbii kapitalla investisiyaların səviyyəsini göstərməklə, bu sərvət əhalinin artımı və ölkənin inkişaf istəklərilə uyğunlaşmaq üçün kifayət edib-etmədiyini də müəyyən edir. Bu mənada

**2014-cü ildə bəzi dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın adambaşına
düşən milli sərvət göstəriciləri, ABŞ dolları ilə**

Cədvəl 4.1.12.

Ölkələr	Ümumi sərvət	İstehsal kapitalı	Təbii kapital	İnsan kapitalı	Xalis xarici aktivlər	Əhali, nəfər
Norveç	1671,756	423,905	103,184	1004,649	140,018	5137,232
İsveçrə	1466,757	356,075	8,531	1022,950	79,200	8188,649
Lüksemburq	1288,607	359,386	8,938	881,629	38654	556,319
ABŞ	983,280	216,186	23,624	766,470	-23,000	318907,401
Böyük Britaniya	647,694	193,456	7,592	457,223	-10,577	64613,160
Rusiya Federasiyası	188,715	48,807	46,921	90,812	2,175	143819,666
Türkmənistan	146,831	39,740	59,062	47,510	519	5307,188
Azərbaycan	85,341	20,061	45,935	11,961	7,384	9535,079
Ukrayna	56,053	25,171	13,345	18,952	-1,414	45271,947
Ermənistan	52894	15,461	12,702	27,329	-2,588	3006,154
Gürcüstan	44,327	20,415	7,344	21,251	-4,682	3727,000

Mənbə: [278, s. 226-232]

MS-lə ölkənin davamlı inkişaf konsepsiyası arasında sıx əlaqənin olduğunu təyin etmək mümkündür (ətraflı: bölmə 2.3).

Bundan başqa, MS haqqındakı məlumatlardan ölkənin siyasətçiləri ÜDM-in artımının uzun müddətli perspektivdə davamlı olmasını təmin etmək məqsədilə uyğun strategiyanın hazırlanması və lazım gəldikdə düzəlişlər etmək üçün istifadə edə bilirlər. Ümumiyyətlə, MS-lə ÜDM-i izləyərkən ölkənin inkişaf meyillərinin oxşar olduğunu görmək mümkündür, bunun əsas səbəbi istehsalla bağlıdır. Ümumi sərvətin 80-90%-ni (bəzən də 90%-dən çoxunu) təşkil edən insan və digər kapital növləri ÜDM-in istehsalı əlaqəli olsa da, sərvət ənənələrinin ÜDM-dəki inkişaf ənənələrini izləmədiyi vəziyyətlərin də mümkünlüyü ola bilər. Müasir dövr ÜDM-in cəmiyyətin, insanların kifayət qədər yaxşı yaşamalarına can atması üçün kifayət etmədiyini bir daha göstərir. Ekosistemin fəaliyyətinin və təhsilin yaxşı təşkili

davamlı rifahın ən vacib şərtlərindəndir. MS-nin bu və ya digər vacib tərkib hissələri (İK və s.) davamlı inkişafa gedən yolun vacib istiqamətləridir.

DB-nin sonuncu-dördüncü hesabatı ilə dünya ölkələrinin son 23 ildə (1995-2018-ci illər üzrə) MS-nin dəyişməsində baş verən ənənələri bir daha dəqiqləşdirməyə imkan verir. Millətlərin sərvətlərindəki dəyişikliklər ölkələrin aktivlərindəki dəyişiklikləri əks etdirərək, gələcək gəlir axınların əsasını təşkil edir. Bəzi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan özlərinin iqtisadi inkişaf səviyyələrini müəyyən etmək məqsədilə ÜDM-i önə çəksələr də, bu halda MS-in daha böyük əhəmiyyət daşıdığını unudurlar, çünki məhz MS insanların yaşayış səviyyəsinə uzun müddətli dövrdə bilavasitə təsir edən əsas faktordur. 1995-2018-ci illəri əhatə edən qlobal sərvət göstəriciləri cədvəl 4.1.13-də göstərilmişdir [279]:

Cədvəlin məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, dünya məcmu sərvəti 1995-ci ildən 2018-ci il daxil olmaqla 90,1% artaraq 603,4 trlyn\$-dan 1151trlyn\$-a çatmışdır. Bu isə qlobal sərvətin 2018-ci ildə 1995-ci ilə nisbətən 47,6% artdığını göstərir. Potensial inkişafı göstərən dünya üzrə adambaşına məcmu sərvət həmin dövrlərdə 111174 \$-dan 1601678 \$-a çatmışdır ki, bu da illik real artım sürətinin orta hesabla 2% təşkil etdiyini göstərir. 1995-2018-ci illər ərzində qlobal sərvətin təxminən iki dəfə artdığı şəraitdə Azərbaycanın daxil olduğu orta gəlirdən yüksək olan ölkələrin də sərvətləri iki dəfədən çox artdığının şahidi olmaq mümkündür.

İqtisadi artım şəraitində İK MS-nin ən vacib tərkib hissəsi olmaqda davam edir. Onun ümumi sərvətdə payı 1995-ci ildə 62%-dən artaraq 2018-ci ildə uyğun göstərici 64%-ə çatmışdır. Ölkədə daha yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə qalxdıqca İK-nın MS-də xüsusi çəkisi də artır. Qeyd etmək lazımdır ki, Millətlərin Dəyişən Sərvətində (CWON) İK işçi qüvvəsi üçün gələcək qazancların indiki dəyəri kimi hesablanır. Bu zaman təhsil və bacarıqlar, həmçinin təcrübə və müxtəlif yaşlarda işçi qüvvəsinin onların iştirak ehtimalları nəzərə alınır. İşçi qüvvəsi üçün gözlənilən gəliri hesablamaq, ömür boyu gəlir yanaşmasının tətbiqi yaşa görə, həmçinin əhali, məşğulluq və işçi qüvvəsində iştirak, təhsil, qazanc və sağ qalma və s. haqqında məlumatları tələb edir. CWON-2021-də qeyri-maddi kapitalın sosial kapital bölməsi (institutlar, idarəetmə, siyasət, korporativ davranış, iqtisadi inkişafı asanlaşdıran və s.

1995-2018-ci illərdə ölkə qrupları üzrə qlobal sərvət göstəricilərinin dinamikası

Cədvəl 4.1.13

Ölkələr qrupu	1995	2000	2005	2010	2015	2018
Ümumi sərvət, milyard ABŞ dolları 2018-ci il						
Aşağı gəlirli ölkələr	2,941	3Ə,285	3,828	4,868	6,175	6,814
Orta gəlirdən aşağı olan ölkələr	30,049	33561	41,719	56,219	68,299	77,514
Orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr	1087,870	132,912	174,524	243,603	323,819	365,811
İƏ və İT-in üzvü olmayan ölkələr	13,133	15331	19,069	25,925	32,399	30,418
İƏ və İT-in üzvü olan ölkələr	448,497	514,805	552,929	589,210	637,919	671,447
Dünya üzrə	603,490	699,894	792069	919,824	1068612	1152005
Adambaşına milli sərvət, ABŞ dolları ilə, 2018-ci il						
Aşağı gəlirli ölkələr	9,379	9,121	9,250	10,228	11,306	11,462
Orta gəlirdən aşağı olan ölkələr	15,253	15,516	17,721	22,066	24,896	27,108
Orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr	50744	58,872	74,317	100,114	128,136	141,682
İƏ və İT-nin üzvü olmayan ölkələr	315,088	334,226	367,631	410,083	450,258	400,891
İƏ və İT-nin üzvü olan ölkələr	468,398	522,668	545,341	564,426	597,897	621,278
Dünya üzrə	111,174	120,431	128,122	140,129	153,631	160,1167

Mənbə: [279, s. 60]

dəyərlər) hesablanmamışdır. Bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın 2018-ci ildə adambaşına düşən MS göstəriciləri cədvəl 4.1.14-də verilmişdir. Cədvəl 4.1.12 və cədvəl 4.1.14-ün göstəricilərini müqayisə edəndə Azərbaycanın 2014-cü ildə adambaşına düşən MS-i 85341 \$-dan azalaraq 2018-ci ildə 36315 \$-a enmişdir. Bu

göstəricinin 57% azalmasının əsas səbəbi 2015-2016-cı illərdə neftin dünya qiymətlərinin kəskin düşməsi nəticəsində ölkədə 2015-2016-cı illərdə baş verən milli manatın devalvasiyası ilə əlaqədar baş verməsi qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu proseslər də hər iki cədvəldə müqayisə edilən ölkələrə nisbətən Azərbaycanda MS-də İK-nın səviyyəsinin çox aşağı olmasını və sərvətin əsas tərkib hissəsi kimi strateji inkişafı müəyyən edən bu əsas kapitalın artırılması məsələlərini çox vacib edir. Çünki, ölkənin davamlı inkişafının strateji bazasını təbii sərvətlər deyil, məhz qeyri – maddi aktivlər, onun da vacib tərkib hissəsi olan İK təşkil edir.

CWON-2021-ə görə İK MS-nin tərkibinin əsas komponenti olmaqla, ölkə üçün təbii sərvətlərdən asılı olmadan gələcək iqtisadi axınları yaradan əsas aktiv hesab edilir. İK-nın ölçüsü yaxşı təhsilli və sağlam bir insanın, ölkə vətəndaşının əldə etdiyi iqtisadi faydaların təbii sərvətlərin dayanıqlı olmayan gəlirlərindən daha artıq olduğunu inkişaf edən ölkələrin adambaşına düşən MS-nin göstəricilərinin yüksək olması bir daha təsdiq edir (Norveç, İsveç və s. ölkələrdə, cədvəl 4.1.14). Beləliklə, DB-nin ölkələr və dünya üzrə global sərvətlərin qiymətləndirilməsi üzrə son hesablamalardan belə nəticə çıxartmaq olur ki, aşağı gəlirli ölkələrin demək olar ki, əksəriyyətinin MS-i təbii kapitalın hesabına formalaşır.

2018-ci ildə bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın adambaşına düşən milli sərvət göstəriciləri

Cədvəl 4.1.14.

Ölkələr	Ümumi sərvət	İstehsal kapitalı	Bərpa olunan təbii kapital	İnsan kapitalı	Xalis xarici aktivlər	Əhali, nəfər
İsveçrə	1280,371	375614	9,156	796,353	99,248	8,514329
Norveç	1185533	412,587	32,883	534,177	151,516	5311,916
Lüksemburq	898,547	335,406	7,569	488,126	67,447	607,950
ABŞ	872,400	263,930	12,977	621,460	-30,271	326687,501
Almaniya	672,408	258,165	5,292	381,761	26,958	82905,782
Rusiya Federasiyası	173,394	77,549	9,956	61,081	2,000	1449,477860
Türkmənistan	102,707	33,795	5,806	40,473	-189	5850908
Gürcüstan	38,510	22,690	3,619	18,074	-6,159	3726,549

Ukrayna	55,272	32,545	4,818	16,729	-517	44622,518
Ermənistan	48,031	17,263	4,888	28,775	-3,181	2951,776
Azərbaycan	36,315	11,475	3,157	8,367	-2,805	9939,771

Mənbə: [278, s. 446-453]

Amma, bu təbii kapitalı məqsədli idarə edən ölkələr inkişafın pillələrilə yuxarı qalxaraq, istehsal kapitalına, infrastrukturaya və “qeyri-maddi”, o cümlədən İK-ya, təhsilə, yüksək innovasiya və texnologiyalara, həmçinin güclü institutlara və idarəetmə sisteminə daha çox investisiya yatırır. 2005-ci ildə bütün dünyada təbii kapital 44 trlyn \$ və ya adambaşına təxminən 7000\$ təşkil etmişdirsə, 2005-ci ildə bütün sərvətin ən böyük hissəsini təşkil edən qeyri-maddi kapital isə bütün dünyada 540 trilyon \$ dəyərləndirilmişdir [293]. İlk dəfə olaraq DB tərəfindən dünyanın 1995, 2000 və 2005-ci illər üçün 150-dən artıq ölkəsi üçün “rifah hesabları” yığımı təqdim olunmuşdur. Bu da sərvətin toplanması sahəsində qlobal, regional və milli göstəricilərin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. MS-nin qiymətləndirilməsi uzun müddətli perspektivdə iqtisadi inkişafı müəyyən etməyə imkan verir. Ölkənin təbii kapitalının düzgün idarə edilməsilə onun iqtisadi rifahı və rifahın yüksəldilməsi arasında sıx əlaqə vardır. Bu Azərbaycanın iqtisadi rifahı üçün də vacib faktor olmalı və təbii sərvətlər və onlardan daxil olan gəlirlərin səmərəli idarə olunması, bu gəlirlərin daha çox İK-ya yönəldilməsi təşkil olunmalıdır. Aşağı gəlirli ölkələrdə təbii kapital MS-nin 30-50%-ni təşkil edirsə, Azərbaycanda bu göstəricinin daha da yüksək olması faktoru təbii kapitaldan ölkənin strateji inkişaf məqsədləri üçün istifadə edilməsi vacib vəzifə kimi qarşıda durmalıdır.

Milli sərvətin qiymətləndirilməsilə bağlı problemlərin ümumiləşdirilməsi.

Tarixi inkişafın hər bir dövründə MS-nin kəmiyyət və keyfiyyət strukturuna, onun dəyərləndirilməsinə hərəkətverici qüvvələrin böyük təsiri olmuşdur: münaqişələr, fors-major hadisələri, dünya və lokal müharibələr, həmçinin dövlətin siyasi kursu ölkənin MS-nin toplanmasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir [196, s. 141-162]. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin qiymətləndirilməsi səviyyəsi istifadə olunan hesablama metodundan asılı olduğu üçün həm ölkə üzrə, həm də dünya üzrə MS-nin

qiymətləndirilməsinin vahid dəqiq metodologiyasının olmaması və bir çox səbəblərdən böyük fərqliliklər və problemlər mövcuddur.

Artıq məlum olduğu kimi, MS-ə iqtisadi nəzəriyyədə geniş mənada – millətin malik olduğu bütün sərvətlər, təkcə istehsal məhsulu kimi maddi nemətlər deyil, həm də təbii resurslar, iqlim, incəsənət əsərləri və s. dəyərlərin daxil olduğu nəzərdə tutulduğundan, bu halda MS-i praktiki olaraq dəyərləndirmək problemlər yaradır. Bununla əlaqədar praktikada MS-i bir qədər dar mənada təhlil etmək və qiymətləndirmək zərurəti yarandı. Bu halda MS-nin qiymətləndirilməsinin ilkin mərhələlərində MS-ə millətin uzun tarixi inkişaf dövründə bir çox nəsillərin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yığılan bütün maddi nemətlərin məcmusu kimi baxıldığından onları dəyərləndirmək problemi çox da mürəkkəb olmamışdır. Amma, MS-nin bütün elementlərinin qiymətləndirilməsi problemləri, onların uçot və statistikasının beynəlxalq standartlara uyğun gəlməməsi, həmçinin ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın da bazar iqtisadiyyatına keçidin problemləri ilə də bağlı olmuşdur. Cəmiyyətin ilkin uzun tarixi inkişaf dövrlərindən bəri, hətta müasir dövrdə də MS-nin qiymətləndirilməsinin universal metodologiyası mövcud deyildir və hələ də bu məsələdə mübahisəli məqamlar mövcuddur. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyanın iqtisadçıları tərəfindən MS kimi mürəkkəb bir iqtisadi kateqoriyanın müntəzəm, davamlı olaraq elmi cəhətdən tədqiqinə baxmayaraq, bu günə qədər də dünya sərvətinin və həmçinin ölkələrin MS-nin qiymətləndirilməsi üzrə vahid yanaşmanı müəyyən etmək qeyri-mümkün olmuşdur. MS-nin tərkibi və strukturu ilə bağlı tədqiqatlar arasında mübahisələrin və eləcə də ciddi fikir ayrılıqlarının olmamasına baxmayaraq, ölkələrin başlıca iqtisadi potensialı kimi MS-nin qiymətləndirilməsilə bağlı ciddi problemlər olmuşdur və bu problemlər həm dünya üzrə və həm də ayrı-ayrı ölkələr üzrə qalmaqda davam edir.

Yaxın vaxtlara qədər MS-nin hesablanması metodologiyası ölkələr üzrə çox fərqlənirdi. Bu da beynəlxalq müqayisələndirməni çətinləşdirirdi. Ölkələrarası səviyyədə MS-nin qiymətləndirilməsinin beynəlxalq standartı kimi BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən 2008-ci ildə MHS işlənməsinin həyata keçirilməsilə yanaşı, bu istiqamətdə DB-nin böyük həcmli tədqiqatları və praktiki hesablamaları bu

sahədə problemlərin aradan qaldırılmasına müəyyən qədər təkan verdi. BMT və DB tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsində çoxsaylı şərtlərin və sadələşdirmələrin qəbulu və bu qiymətləndirmə üçün MS-nin ayrı-ayrı elementlərinin müxtəlif kriteriyalar əsasında hesablanması problemlərin yaranmasında az rol oynamamışdır. Bu da beynəlxalq səviyyədə ümumi prinsip və yanaşmaların mövcud olmaması ilə əlaqədardır. MS makroiqtisadi kateqoriya kimi ÜDM, ümumi milli gəlir və s. vacib makroiqtisadi göstəricilərdən fərqli olaraq, bir çox ölkələrdə, MS və onun tərkib elementlərinin dövlət uçotu, dəyərcə qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərinə ümumi qəbul edilmiş vahid metodologiyanın olmaması səbəbindən MS-nin həm global və həm də milli səviyyədə izahı və qiymətləndirilməsi məsələlərində əhəmiyyətli fikir ayrılıqlarına gətirib çıxartmışdır. Buna baxmayaraq, dünya ölkələri və onların birliyi tərəfindən MS-nin tərkibinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi istiqamətində müəyyən irəliləyişlər olsa da, onun ölkələrin o cümlədən, Azərbaycanın milli statistik standartlarında bir sıra obyektiv və subyektiv problemlər səbəbindən bu məsələnin tam həlli hələ də qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin bütün elementlərini dəyərləndirmək praktiki cəhətdən mürəkkəb olduğu üçün bir sıra MDB ölkələrində, o cümlədən Rusiyada, Azərbaycanda (2005-ci ilə qədər) MS yalnız onun ayrı-ayrı tərkib elementlərinin (əsas fondlar, maddi dövriyyə vəsaitləri, hal-hazırda MS-nin tərkibinə daxil edilməyən əhalinin ev əmlakı və s.) dəyərinin cəmi kimi hesablamağa başladılar. Texniki nöqteyi-nəzərdən MS-nin bütün elementlərini qiymətləndirməyin mümkün olmaması ilə yanaşı, bir çox məlumatların dövlət sirri və gizlin olması da az rol oynamamışdır.

Müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsinin üç əsas konsepsiyasının:

- 1) Xalq təsərrüfatı balansının qurulması prinsiplərinə əsaslanan konsepsiya;
- 2) MHS-ə əsaslanan konsepsiya;
- 3) DB tərəfindən təklif olunan genişləndirilmiş konsepsiyanın mövcudluğu da fərqli dəyərləndirmə meyarlarının meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, MS-nin tərkibinə qeyri-istehsal maddi aktivlər kimi çıxış edən təbii kapital adı altında birləşən və insan tərəfindən istehsal olunmayan təbii

resurslar – torpaq, bioloji, su faydalı-mineral qazıntı resursları və s.də daxildir. Təbii kapitalın MS-nin tərkibinə daxil edilməsi üçün onların bazar qiymətlərində dəyəri müəyyən edilməlidir ki, hal-hazırda bu məsələ bir çox problemlərlə təzahür edən və tam formada hesablanması və dəyərləndirilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olan real bir vəziyyət olmaqla davam edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin tərkibindəki təbii resurslar resurs rentasının səmərəli investisiyası nəticəsində digər resurslara çevrilə bilər. Bu problem sərvətlərin vergi-büdcə tənzimlənməsi əsasında idarə olunmasına əsaslanan Azərbaycanda da diqqət mərkəzindədir və bərpa olunmayan resursların tükənməsinə və MS-nin struktur tərkibinin keyfiyyət baxımından aşağı düşməsinə səbəb olmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, MS ölkənin bütün aktivlərinin dəyərini deyil, məhz maliyyə öhdəlikləri çıxılmaqla olan aktivlərin dəyəri kimi təzahür edir. Bununla əlaqədar MS ölkənin malik olduğu potensialın qiymətləndirilməsində təkcə ölkənin malik olduğu aktivlərin dəyərini bilmək deyil, həm nəzəriyyədə və həm də praktikada qəbul edilən bu faktın, yəni rezidentlərin maliyyə öhdəliklərinin də nəzərə alınmasını və bununla bağlı məlumatların kifayət qədər olmamasını da MS-nin qiymətləndirilməsilə bağlı problemlərdən biri kimi qeyd etmək mümkündür. Beləliklə, MS-nin qiymətləndirilməsilə bağlı bir sıra problemləri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- MS-nin hesablanması ilə bağlı ölkə statistikasının məlumatlarının tam formada və təkmil olmaması, AR DSK tərəfindən MS-nin yalnız əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitləri və dəyərliləri və bəzi qeyri-maddi aktivlər hissəsi ilə bağlı məlumatların təqdim olunması sərvətin digər tərkib hissələrinin dəyərləndirilməsi üçün böyük çətinliklər yaratmışdır;

- MS-nin ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə məsul olan uyğun respublika və dövlət əhəmiyyətli orqan və strukturlardan informasiyaların əldə edilməsinin çətinliyi;

- MS-nin qiymətləndirilməsinin ümumi dünya və milli metodoloji problemlərin mövcudluğu, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə ümumi standart prinsip və yanaşmalarının olmaması;

- ölkə statistikasında beynəlxalq standartların tələb və hesabatlarına əsaslanan uyğun informasiya bazasının olmaması;
- iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunan torpaq və digər resurslar barəsində obyektiv informasiyaların əldə edilməsinin çətinliyi və problemləri;
- maliyyə aktivləri və öhdəlikləri haqda bütövlükdə zəruri informasiyaların olmaması;
- MS-nin tərkibinin və strukturunun dəqiqləşdirilməsində mübahisələrin mövcudluğu;
- dünya ölkələrinin sərəncamında olan sərvətlərin qiymətləndirilməsinin kompleks obyektiv standart sisteminin mövcud olmaması;
- dünya üzrə sərvətlərin ölçülməsində istifadə olunan göstəricilərin eynicinsliyinin metodoloji əsaslarının lazımi səviyyədə olmaması və beynəlxalq müqayisələr sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi;
- İK və təbii resursların qiymətləndirilməsinin subyektiv xarakteri və bu istiqamətdə universal metodoloji bazanın işlənməsinin zəruriliyi;
- ölkələrin MS-də hərbi potensialın ayrıca qiymətləndirilməsi dünyada sülh və təhlükəsizliyin qorunmasındakı rolunun nəzərə alınması məqsədilə, bu istiqamətdə ümumi razılaşmaların işlənməsinin zəruriliyi;
- ekoloji faktorların adekvatlığının düzgün nəzərə alınması yolu ilə ekoloji resursların, ekoxidmətlər daxil edilməklə qiymətləndirilməsi, MS-də sosial kapitalın dəyərləndirilməsi probleminin mövcudluğu;
- MS-nin əsas tərkib elementi kimi İK-nın keyfiyyət tərkibinin təyin edilməsinin mürəkkəb bir proses olması və s.

Ölkənin MS-nin yaradılması və artırılması üçün neqativ olan ənənələrdən biri də “beyin axını” problemidir. Bu problem hal-hazırda Azərbaycan üçün çox aktualdır və ölkədən peşəkarların, mütəxəssislərin, alimlərin, gənc istedadların xaricə güclü axını mövcuddur. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislər və ölkə alimlərinin ölkədə elmi araşdırmalar və kəşflər üçün maliyyələşdirmənin səviyyəsinin aşağı olması və s. səbəblər üzündən onların xaricə üz tutmasına səbəb olur. Məhz, onlar MS-nin əsasını təşkil edən İK-nın formalaşmasının mənbəyidir.

MS-nin tərkibində dəyərləndirilməsi mümkün olmayan ölkənin mədəni irsləri əvəzolunmaz nemətlər və dəyərlərdir. Bu irs, dəyərlər müasir elm, mədəniyyət və təhsildən qidalanır. Mədəni irsin qorunması nəinki ölkənin potensialını qaldırır, həm də iqtisadi cəhətdən səmərəli olmaqla, turistlər üçün cəlbədiciyi MS-nin artmasına səbəb olur. Mədəni nemətlər və irslər milli dəyərlərə hörmət üçün vacib rol oynayır. Dünya iqtisadiyyatında müasir dövrdə mədəni irsin əsas resurslardan biri olduğu vurgulanmışdır. Azərbaycan Respublikası üçün, xüsusilə ərazilərimizin erməni təcavüzü nəticəsində mədəni dəyərlərimizin itməsi, mədəniyyətimizə, ekologiyamıza vurduqları milyard dollarla ziyanlar geri dönməyən və yenidən bərpa olunmayan nemətlər kimi qəbul olunur. Bütün bu itgilər isə MS-nin dəyərcə azalması deməkdir.

Beləliklə, ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsinin tamlığının və obyektivliyinin artırılması zəruriliyi, həmçinin onun strukturunun və dinamikasının müəyyən edilməsi ölkənin uyğun statistika orqanlarının əsas vəzifələrindən olmalıdır. Çünki, MS haqqında obyektiv məlumatlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və vəziyyətinin təhlili, iqtisadi siyasətin işlənməsi, mövcud resursların istifadə səmərəliliyinin artırılması üzrə məsələlərin və qərarların həlli, iqtisadi sektor və potensialın qiymətləndirilməsi, iqtisadi artım amillərinin aşkarlanması və s. məqsədilə dövlət idarəetmə strukturları üçün vacibdir.

Müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsi ənənələrinin formalaşmasında inkişaf etmiş dünya ölkələrinin böyük rolu vardır. Ölkədə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin əldə edilməsinin əsas göstəricisi kimi çıxış edən vacib iqtisadi indikator olan MS hal-hazırda bütün İEO-lərdə hesablanır və bu da nəticədə beynəlxalq müqayisələri aparmağa imkan verir. Bu ölkələr üzrə MS-in qiymətləndirilməsi ənənələri və təcrübəsi göstərir ki, ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürəti uyğun bazar infrastrukturalarının inkişafı şərtində bütün səviyyələrdə İK-ya yönəldilən investisiyaların həcmi və dinamikası ilə daha çox müəyyən olunur.

4.2. İnsan kapitalının milli sərvətin yaradılması və artırılması strategiyasına təsiri

Artıq məlum olduğu kimi, MS cəmiyyət tərəfindən toplanan, ictimai istehsal nəticəsində daim yenilənən, artan bütün maddi, təbii, qeyri-maddi və maliyyə dəyərlərinin məcmusudur. TR istehsal məhsulu olmadığı üçün və təbii şəkildə mövcudluğuna görə, bu resursları sərvətə daxil etməyərək, uzun müddət MS-i maddi dəyərlərin istehsalı ilə bağlı izah etmişlər. Daha sonralar TR-nin ixracı bir çox ölkələrin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında böyük rol olduğu üçün onları da MS-nin tərkibinə daxil etməyə başladılar.

Nəhayət, keçən əsrin sonlarından və son dövrlərdə MS-nin qiymətləndirilməsinin genişləndirilmiş konsepsiyası meydana gəlməyə başladı. Daha doğrusu, bu konsepsiyaya əsasən MS-nin tərkibinə hər bir ölkənin sərvətinin formalaşmasında böyük rol oynayan İK-nın da daxil olduğu qeyri-maddi aktivləri aid etməyə başladılar. MS-nin təkcə maddi sərvətlərin məcmusu kimi dəyərləndirilməsi yanaşması müasir iqtisadi nəzəriyyənin tələblərini əks etdirmir və ölkələrə səmərəli iqtisadi siyasəti həyata keçirməyə imkan vermir [130, s.3].

İnstitusional-sosial kapitalla yanaşı, İK-nın MS-nin tərkibinə daxil edilməsinə əsaslanan MS-nin qiymətləndirilməsinin genişləndirilmiş konsepsiyası müasir dövrün intensiv, innovasiyalı yeni texnologiyalara əsaslanan davamlı iqtisadi inkişafının nəticəsi olaraq yaranmışdır. İK dünyanın bütün ölkə və regionlarında MS-nin yaradılması və artırılmasının əsas faktoru kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq İK deyil, TR aşağı gəlirli ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın MS-nin və rifahının ən böyük həcmə malik tərkib hissəsidir.

2014-cü ildə dünya üzrə ümumi rifahın tərkibində TR-nin xüsusi çəkisi 47% təşkil etmişdir [104]. Bu göstərici ölkələrin tədricən orta və yüksək gəlirli ölkələr sırasına daxil olması ilə azalır. Əksinə, İK-nın milli rifah və sərvətdə payı getdikcə artaraq, İƏ və İT-yə daxil olan yüksək gəlirli ölkələrdə isə bu göstərici 70-85% arasında, bəzi ölkələrdə daha da artıq olmaqla dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, İK-nın MS-də belə yüksək səviyyəsi həm maddi, həm də İK-nın özünün artırılması

hesabına əldə olunmuşdur. 1995-2014-cü illərdə bir çox ölkələr daxil olmaqla, dünya sərvətinin səviyyəsi 66% qalxmışdır. Bu dövrlərdə əksər ölkələr adambaşına düşən gəlirlərini daha da artırma bilmişdir. Belə ki, ən yüksək artım orta gəlirli ölkələrdə baş vermişdir. Asiya ölkələrinin fenomenal yüksək iqtisadi artımının səbəbindən bu ölkələr yüksək gəlirli ölkələrin səviyyəsinə yaxınlaşmışdılar. Bu yaxınlaşma xüsusilə, təhsil səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş iri həcmli investisiyalar hesabına İK-nın daha çox artımı ilə əlaqədar olmuşdur. Beləliklə, İK-nın yüksək əlavə gəlir yarada bilən xüsusi rəqabət qabiliyyətli məhsulun yaradılması hesabına milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, uyğun olaraq da MS-nin yaradılması və artırılması proseslərində böyük rolu və əhəmiyyətli vardır. Bu səbəbdən də MS-nin artırılması və ölkənin uzun müddətli sosial iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənməsində və reallaşdırılmasında İK-nın istifadəsi müasir dövrdə ən perspektivli və vacib vəzifələrdəndir. Xalqın, millətin potensialından səmərəli istifadə və onun inkişaf etdirilməsi məhz MS-nin yaradılması və artım proseslərində İK-nın inkişafı ilə bağlıdır. DB tərəfindən həyata keçirilən hesablamalarda yüksək gəlirli ölkələrdə MS ilə onun tərkib hissələrinin nisbəti aşağıdakı kimi olmuşdur. Belə ki, insan (sosial) kapitalının payı yüksək olmaqla bütün MS-nin 80%-ni, eyni zamanda ümumi sərvətin 17%-ni istehsal kapitalı, cəmi 2%-ni isə TR təşkil etmişdir. Bununla bərabər nisbətən daha az inkişaf etmiş və varlı olmayan ölkələrdə bu nisbət kəskin dəyişərək MS-də TR-nin payı daha yüksək və əksinə İK-nın isə xüsusi çəkisi daha az olmuşdur (cədvəl 4.2.1).

XXI əsrin əvvəllərinə bəzi inkişaf etmiş ölkələrin, həmçinin Rusiyanın MS-nin tərkibində İK-nın payındakı fərqliliklər daha qabarıq özünü göstərir (Cədvəl 4.2.2). Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, ABŞ-ın MS-də İK-nın payı 82% olsa da, TR-nin payı cəmi 3% olmuşdur. Dünya üzrə bu dövrdə ən yüksək İK və sosial kapitalın payı 85% Almaniyada müşahidə olunmuşdur.

DB-nin 11 ildən sonra, yəni 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi hesabatda 152 ölkənin göstəricilərinin nəticələri əks olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə dünyanın ümumi sərvətində 5% - TR, 18% - istehsal kapitalının və 77%- isə İK-nın da daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərin payı olmuşdur. 2000-ci ildən 2005-ci ilə qədər göstəricilər

2000-ci ildə dünya ölkələrinin milli sərvətinin tərkibi
(insan və sosial kapital daxil olmaqla)

Cədvəl 4.2.1.

Gəlir səviyyəsinə görə ölkələr	Təbii resursların payı, %-lə	İstehsal kapitalının payı, %-lə	Sosial və insan kapitalının payı, %-lə
İƏ və İT üzvi olan ölkələr	2	17	80
Orta gəlir səviyyəli ölkələr	13	19	68
Aşağı gəlir səviyyəli ölkələr	26	16	59
Bütün dünya	4	18	78

Mənbə: [289]

2000-ci ildə bəzi dünya ölkələrinin milli sərvətinin strukturu

Cədvəl 4.2.2.

Ölkələr	Təbii resursların payı, %-lə	İstehsal kapitalının payı, %-lə	Sosial və insan kapitalının payı, %-lə
ABŞ	3	16	82
Yaponiya	0	30	69
Norveç	12	25	63
Almaniya	1	14	63
Rusiya	44	40	16

Mənbə: [289, s. 20,29]

demək olar ki, dəyişməmişdir (bax: cədvəl 4.2.1). Bu göstəricilərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istənilən dövlətin dayanıqlı inkişafını onun MS-nin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən İK-nın təkrar istehsalı, yığılması və artırılması təşkil edir [276].

Beləliklə, dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafının təhlili göstərir ki, onların sərvətlərində böyük üstünlüyü qeyri-maddi aktivlər – insan resursları və dövlət, qeyri-dövlət strukturlarının keyfiyyəti təşkil edir. Baxmayaraq ki, məcmu sərvətdə istehsal aktivlərinin payı bütün gəlir qrupları üzrə dəyişməz qalsa da, ancaq orta gəlirli ölkələrdə məhsulun kapital tutumu daha yüksəkdir. Ölkələrin gəlirləri artdıqca, TR-nin adətən sərvətdə payı getdikcə azalır və İK-nın daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərin xüsusi çəkisi isə əksinə artır.

Dünyanın inkişaf etmiş varlı ölkələri başlıca olaraq öz əhalisinin yüksək ixtisas səviyyəsinə, bilgilərinə və peşəkar vərdişlərinə, həmçinin iqtisadi fəaliyyəti təmin edən strukturların keyfiyyətinə görə varlıdırlar. Deməli, varlı ölkələrin sərvətlərinin əsas hissəsi qeyri-maddi aktivlərdən gələn gəlirlərlə bağlıdır. Bu qeyri-maddi aktivlər ölkənin aktiv işçi qüvvəsində reallaşdırılmış nou-hou və digər vərdişlərdir. Bu aktivlər həmçinin özündə sosial kapitalı, daha doğrusu, hakimiyyət institutlarına etibar, insanlar arasında və cəmiyyətdə səbrlilik və əməkdaşlıq, onların ümumi məqsədlərinin əldə edilməsi üçün birlikdə işləmə qabiliyyəti və s. özündə cəmləşdirir. Bundan başqa, bu növ sərvətlər həmçinin, əmək məhsuldarlığını artıran bütün idarəetmə elementlərini də özündə birləşdirir. Belə ki, əgər nümunə üçün ölkədə mülkiyyət hüququnu qoruyan və səmərəli idarəetmə sisteminə bağlı olan məhkəmə strukturları fəaliyyət göstərərsə, nəticədə bu da öz növbəsində uyğun olaraq İK, qeyri-maddi aktivlərdən gələn gəlirləri də artırır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qanunvericilik və insan resursları ictimai sərvətdə ən yüksək gəlirlərin hissəsini təşkil edir. İK ilə bağlı MS-nin artırılması strategiyasında təhsilə investisiyalar, məhkəmə sisteminin fəaliyyətinin və xaricdən bilik və investisiyaların, yeni texnologiyaları cəlb edilməsi siyasətinin mövcudluğu da məcmu sərvətin qeyri-maddi aktivlərinin artırılmasının vacib vasitəsidir.

Qeyt etmək lazımdır ki, İK-ya həsr olunan elmi tədqiqatlarda sinonim anlayışlar kimi çox qarışıq, mahiyyətcə fəqli olan izahlara, yanaşmalara rast gəlinir. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar sosial kapitalı İK-nın tərkib hissəsi kimi qeyd edirlər. Bu anlayışlar qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, MS-də sosial kapitalın institusional-sosial kapitalın tərkibində ayrıca verilməsi məqsədlidir. İnstitusional-sosial kapitalın tərkibinə mənəvi-ictimai, sosial, infrastruktur, institusional, informasiya, kommunikasiya və s. dəyərlərin daxil edilməsi onu İK-dan xeyli fərqləndirir. Hətta, intellektual kapital da İK ilə çox sıx əlaqəli olsa da, onun da ayrıca MS-nin tərkib hissəsi kimi qeyd edilməsi məqsədlidir (bax: şəkil 1.2.4, I Fəsil).

Ölkədə MS-nin yaradılması, artırılması, nəticədə davamlı inkişafın təmini, əhalinin həyat yaşayış səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsasını təşkil edən İK-nın inkişafı təhsil sisteminin inkişafı, intellektual innovasiya və sahibkarlıq

fəaliyyətinin aktivləşdirilməsilə sıx bağlı olmaqla, dünya birliyinin inkişafının yeni mərhələsilə birbaşa bağlıdır. Bununla əlaqədar XXI əsr beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən keyfiyyət əsri elan edilmişdir. İqtisadiyyatın inkişafının xarakterik xüsusiyyəti olan yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin buraxılışı, birbaşa İK, onun nəticəsi olan əməyin səmərəlilik göstəricisinin yüksək olması ilə bağlı olmaqla, öz növbəsində MS-nin yaradılması və artırılması strategiyasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir.

Müasir dövr elmin, yüksək texnologiyaların və texnikanın, İKT-lərin, innovativ və rəqabətli iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, nəticədə intellektual potensialların durmadan artan dəyərlərilə xarakterizə olunmaqdadır. Bütün bunlar isə öz növbəsində hər bir ölkənin MS-nin və iqtisadi artımının əsas mənbəyi olmaqla, onun dünya iqtisadiyyatında üstün rəqabətli inkişafını və yerini müəyyən edir. Qeyd edilən intellektual dəyərlərin yaradıcısı isə birbaşa hər bir ölkənin insan resurslarının aparıcı səmərəli və faydalı hissəsini təşkil edən kreativ insan və ona yönəldilən investisiyalar, geniş mənada İK-dır. Deməli, bu mövqedən yanaşsaq, kreativ və səmərəli intellektual insan potensialı və İK-nı müasir dövrün və gələcək inkişafın, o cümlədən hər bir ölkənin MS-nin və iqtisadi artımının əsas strateji resursu kimi dəyərləndirmək olar.

Ta qədim zamanlardan, iqtisadi fikirlərin meydana gəldiyi dövrlərdən biri mütəfəkkirləri, iqtisadçıları sərvətin, iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsinin nə olduğu məsələsi daim düşündürmüşdür. A.Smit iqtisadi artını əməyin bölünməsilə əlaqələndirirdi. T.Maltus hər bir ölkənin sabit şəkildə gəlir əldə edə biləcək kapitalla bağlı söylərini izah edə bilən iqtisadi artım proseslərinin formal modelini işlədi. İqtisadi artımın Keyns modeli investisiyalara həlledici əhəmiyyət verdi, milli gəlirin artımının kapital yığımından asılı olduğunu qeyd etdi və bunda da dövlətin böyük rolu olduğu fikrini irəli sürdü.

Neoklassik model milli gəlirin, uyğun olaraq, MS-nin artımını əmək, kapital və torpaq kimi əsas iqtisadi amillərdən asılı olduğunu müəyyən etmişdi. Əlbəttə, bu model müasir dövrün tələblərinə uyğun olsa da, onun bu amillərdən daha çox hansından asılılığı vurğulanmamışdır. R. Solounun fikirlərindən sonra neoklassik

model iqtisadi artımı texniki inkişaf ilə əlaqələndirdi. Bununla bağlı, iqtisadi mənbələrdə qeyd edilən fikirləri, təhlilləri və araşdırmaları geniş müzakirə etmədən iqtisadi artımın, milli gəlirin formalaşması ilə bağlı yanaşmalarda əsas faktor kimi İK-nın roluna, onun bütün sərvət mənbələrinin əsas amili olmasına kifayət qədər diqqət verilməməsini qeyd etmək lazımdır. XX əsrin ikinci yarısından sonra iqtisadi uğurların əldə edilməsində baş verən dəyişikliklər artıq bu iqtisadi fenomenə diqqətin yönəlməsinə səbəb oldu.

İK ilə bağlı iqtisadi yanaşma və nəzəriyyələri ətraflı araşdırmadan, qeyri-maddi aktiv kimi onun MS-də böyük əhəmiyyət kəsb etməsi səbəbindən İK anlayışının yaranması, mahiyyəti xüsusiyyətləri, dəyərləndirilməsi və s. vacib məsələlərə diqqət verilməsini məqsədli hesab etmək olar. İK ilə əlaqədar iqtisadi elmlərdə ilkin fikirlər ingilis klassik siyasi iqtisadçıların işlərində öz əsasını qoymuşdur. Hələ XVII əsrdə U.Petti insanın məhsuldarlıq xüsusiyyətini dəyərləndirməyə cəhd etmişdir. Onun fikrinə görə, əksər insanların dəyəri onun yaratdığı illik dəyərin 20 dəfəsinə bərabərdir [186, s.182]. U.Petti ilk dəfə olaraq insanın faydalı xüsusiyyətini kapital kimi pul formasında dəyərləndirmişdir. U.Petti insan faktorunun MS-nin yaradılmasında zəruriliyini hələ 1676-cı ildə yazdığı “Siyasi cəbr” adlı işində xatırlamışdır [254]. Tarixi baxımından daha sonra sərvətin yaradılması nöqteyi-nəzərinə istehsalda insan faktoru haqqında ilk xatırlama XVIII əsrdə A.Smitin “Xalqların sərvətlərinin təbiəti və sərvətlər haqqında tədqiqatlar” [187, s.3] əsərində rast gəlinir və bu istiqamətdə onun fəaliyyəti insanın əməyilə sərvət olaraq böyük dəyər yaratması fikrini irəli sürməsilə bağlı olmuşdur. Məhz o dövrdə insan qabiliyyətinin keyfiyyət və miqdar göstəriciləri gəlirlərin və sərvətin yaradılmasının vacib mənbəyi və əməyin səmərəliliyinin vacib amili kimi çıxış etdiyi qeyd edilmişdir. Siyasi iqtisadın digər klassik nümayəndələri də (C.S.Mill, D.Rikardo və b.) iqtisadiyyatın səmərəliliyinə insan faktorunun keyfiyyətinin böyük təsir etdiyini tədqiq etmişlər.

İK nəzəriyyəsinin yaranmasının əsas səbəbi İEOÖ-lərin iqtisadi artımın klassik amillərə əsaslanan göstəriciləri ötürüb keçən inkişafı haqqındakı statistik məlumatlarla bağlı olmuşdur. Bu nəzəriyyə ilkin olaraq fərdi İK-dan başlanmışdır.

Müasir dövrdə isə, ölkələr milli İK-nın əhəmiyyətindən daha çox danışırlar, çünki bu cür yanaşma məhz hər bir ölkənin MS-nin strateji bazasının İK ilə əlaqədar olmasındadır. Milli İK-nın toplanmasını C.Kuznes bütün inkişaf amillərinin arasında ilkin səviyyə hesab etmişdir. O, milli İK olmadan iqtisadiyyatın növbəti-yeni yüksək mərhələsinə keçidin qeyri-mümkünlüyünü qeyd etmişdir [125]. İK MS-nin əsas tərkib hissəsi olmaqla, ayrıca götürülmüş bir ölkənin sosial-iqtisadi və davamlı inkişaf səviyyəsini, eyni zamanda beynəlxalq reytingini müəyyən etdiyindən, İK-nı MS-nin tərkibində milli İK kimi də xarakterizə edirlər [192, s.212]. Milli İK əslində sosial, siyasi kapitalı, milli intellektual prioritetləri, milli rəqabət üstünlükləri və millətin insan potensialını əks etdirir.

İK nəzəriyyəsinin əsaslarının yaranması qədim dövrlərə gedib çıxsə da, bu nəzəriyyə XX əsrin 50-60-cı illərindən formalaşmağa başlamışdır [78]. Bu dövrlərdən sonra İK nəzəriyyəsinin əsaslarını qoyan amerika alimləri Teodor Şuls 1979-cu ildə İEOÖ-lərin problemlərinin iqtisadi inkişafının tədqiqinə görə [252], [253] və [254] və daha sonra 1992-ci ildə Henri Bekker insan davranışlarının mikroiktisadi təhlilindəki tədqiqatlarına görə Nobel mükafatı almışlar [97], [215]. T.Şulsun İK-nın formalaşması ilə bağlı verdiyi töhvə əsasən təhsillə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, T.Şulsa görə təhsil-iqtisadi artımı (deməli, nəticədə MS-i: müəllif fikri) təmin edən əsas faktordur və o, İK-nın yaradılması prosesi və nəticəsidir. İşçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması təhsilə əlavə vəsaitlərin qoyulmasının qanunauyğun nəticəsidir. T.Şuls İK-nı başlanğıc mərhələdə tədqiq edərək bu kapital növünü sənaye və postsənaye iqtisadiyyatının əsas məhsuldar amili adlandırmışdır [254].

H.Bekkerə görə İK - əməyin məhsuldarlığını və istehsalın səmərəliliyini artıran, bununla da verilən insanın əmək haqqının artımına təsir edən insan tərəfindən toplanmış və investisiya nəticəsində formalaşan sağlamlıq ehtiyatları, biliklər, qabiliyyətlər, vərdislər formasında məqsədli şəkildə ictimai istehsalın bu və ya digər sferasında istifadə olunan müəyyən ehtiyatların məcmusudur.

Daha sonra amerika iqtisadçısı E.Denis İK ilə bağlı iqtisadi artım amillərinin təsnifatını işləyib hazırladı. Bu amillərin sayı 23 olmaqla, onlardan 4 - əməyi, 4 –

kapitalı, 1-torpağı, 14 isə ETT-yə qoyuluşları xarakterizə etmişdir [125]. E.Denis bu faktorlar içərisində keyfiyyətinə görə işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə təhsilin səviyyəsindən asılı olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Rus alimlərindən M.V.Qreçko və İ.V.Qonçarovun fikrinə görə : İK – investisiya əsasında formalaşan peşəkar ehtiyatlardır. Bu ehtiyatların da öz növbəsində reallaşdırılması insanın həyat fəaliyyətinin həm istehsal və həm də qeyri-istehsal sferalarında, həm iqtisadi və həm də qeyri-iqtisadi gəlirlərin alınmasına gətirib çıxarır [105, s.243]. İK bütün İEO-lərdə iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi və MS-nin əsas tərkib hissəsi kimi qəbul edilir [106, s.4]. Bu faktı həmin ölkələrin MS-nin 75-85%-nin İK təşkil etməsi bir daha sübut edir.

İK nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı ilə qərb iqtisadçılarından C.Minser, F.Maxlup, U.Boyen, C.Biddl, F.Bekon, R.Dekardo, C.Makkuloxa, N.Sehiopa, C.Kenrdix, R.Solou və b., rus iqtisadçılarından V.İ.Marsinkeviç, V.S.Qoylo, R.İ.Kapelyuşnikov, A.İ.Dobrinin, S.A.Dyatlov, M.M.Kritskiy, S.A. Kurqanskiy, Z.Bjezinsk, A.S.Borodin, T.V.Smirnov, M.Kovaçeviç, A.A.Çernova və b. məşğul olmuşlar.

MS-nin qeyri-maddi aktivləri daxil olmaqla qiymətləndirilməsilə məşğul olan xarici ölkə alimlərindən: R.Barro, K.Hamilton, R.Dasqupt, D.Kayfman, A.Krey, P.Maupo, M.Macmpyusi, M.Paldam, Putnem, D.Rut və b. qeyd etmək olar. Zaman keçdikcə, İK anlayışı genişlənərək həqiqi mənada iqtisadiyyatın bu kapital növü müasir iqtisadiyyatın determinatoru kimi böyük rol oynayır.

İnsan kapitalı – müasir dövrdə böyük rola malik və inkişaf etmiş ölkələrin MS-nin əsas hissəsini təşkil edən özünə məxsus kapital növü olmaqla, insanın həyat fəaliyyəti dövründə yığılan praktiki təcrübə, bilik, investisiya nəticəsində əldə edilən qabiliyyətlər, bilgilər, vərdislər, sağlamlıq, kompensasiyalar, motivasiyalar, iş məhsuldarlığını artıran, iqtisadi dəyəri olan, iqtisadi subyektlərə nemətlərin artırılmasında, fərdin həyat şəraitini yaxşılaşdıran və bütövlükdə ölkənin MS-nin artırılmasına yönəldilən bacarıq ehtiyatlarıdır. Bu anlayışdan göründüyü kimi, İK-nın izah edilməsinə müasir dövrün tələblərinə uyğun kompleks yanaşmaq lazımdır [263].

DB İK-nın izahına xərclər nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq qeyd etmişdir ki, İK – özündə ailənin qidalanmaya, yaşayış yerinə, təhsilə, sağlamlığa, mədəniyyət, həmçinin dövlətin bu məqsədlər üçün sərf etdiyi xərcləri özündə birləşdirir.

Bütün bunlarla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ikinci yarısından İK anlayışının yaranmağa başlanmasından keçən dövrlərdən bəri, xüsusilə XXI əsrin əvvəllərindən bu problemi çoxlu sayda alimlər izah etməyə çalışmışlar. Məhz, bu səbəbdən də İK anlayışının izahına çox müxtəlif yanaşmalar meydana gəlmişdir. Bununla bağlı bəzi mütəfəkkir və alimlərin fikirlərinə nəzər salaq: H.Bekkerə görə İK - əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin və bununla da verilən insanın əmək haqqının artımına təsir edən ictimai istehsalın bu və ya digər sferasında məqsədli şəkildə istifadə oluna bilən, investisiya nəticəsində formalaşan və insan tərəfindən toplanan müəyyən sağlamlıq, biliklər, vərdislər, qabiliyyətlər və motivasiyalar ehtiyatıdır [97,s.39].

Stenli Fişerə görə İK – insanda təcəssüm etmiş, gəlir gətirmə qabiliyyəti olan bir ölçü meyarıdır. O özündə anadan gəlmə qabiliyyətləri və bacarıqları, həmçinin təhsil və əldə edilmiş peşəkarlıqları birləşdirir.

L.Tnuroya görə İK - istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin məcmu bazar dəyərilə ölçülən və fərdin malik olduğu qabiliyyətlər və biliklər, istehsal vərdisləridir [281]. E.Dolan və D.Lindseyə görə İK - praktiki təcrübə, formal öyrənmə və ya təhlil vasitəsilə əldə edilən dərkətmə qabiliyyəti formasında olan kapitaldır [222]. B.Keeleyə görə İK – insanın təhsil və hazırlıq yolu ilə əldə etdiyi anadangəlmə istedadları, qabiliyyətləri, vərdisləri və biliklərinin kompleks birliyi [261].

Bu və ya digər yanaşmaların fərqli, oxşar və çatışmayan xüsusiyyətlərini təhlil edərək, fikrimizcə, İK-anlayışının dolğun, tam, müasir və kompleks izahını vermək üçün ona üç istiqamətdə yanaşmaq lazımdır:

1. İK-nın formalaşma mənbələri. (1,2,3 istiqamətləri şəkil 4.2.1):

Bu mənbələri də öz növbəsində dörd istiqamətə ayırmaq olar:

a) anadangəlmə mövcud olan qabiliyyətlər, xüsusi keyfiyyətlər və bacarıqlar (məsələn yaddaş, yüksək qavrama, əməksevərlik, məsuliyyət, hər şeyi öyrənməyə can atma və s.);

b) investisiya nəticəsində formalaşan və toplanan İK (bu bəndlə bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, İK formalaşmasının, məsələn, sağlamlıq, təhsil, peşəkar hazırlıq və s. əsas mənbəyi ona yönəldilən investisiyalardır);

c) həyat və yaşayış proseslərində və təcrübəsində toplanan İK;

d) iş və biznes təcrübəsində toplanan İK.

2. İK-nın tətbiqləri (1,2 istiqamətləri, şəkil 4.2.1). İK-nın tətbiqlərinə də ümumiləşdirilmiş şəkildə dörd istiqamətdə baxmaq olar, daha doğrusu İK aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq olunur:

a) bu və ya digər sosial-iqtisadi, ictimai təkrar istehsal proseslərində;

b) biznes strukturlarında və onun formalaşması proseslərində;

c) elmi inkişaf və innovasiya, kreativ yaradıcılıq proseslərində;

d) yaşayış və ailə-məişət, sağlamlıq – istirahətin təminatı və s. proseslərdə.

3. İK-nın faydaları (1,2,3 istiqamətləri, şəkil 4.2.1). Bu faydaları da uyğun olaraq, dörd istiqamətə ayırmaq olar:

a) insanın sağlamlıq, məhsuldarlıq, ixtisas, peşəkarlıq səviyyəsini, bilgilərini sahibkarlıq potensialını və s. artıran İK;

b) insanın özünə, biznesinə və işlədiyi subyektə gəlir gətirən İK;

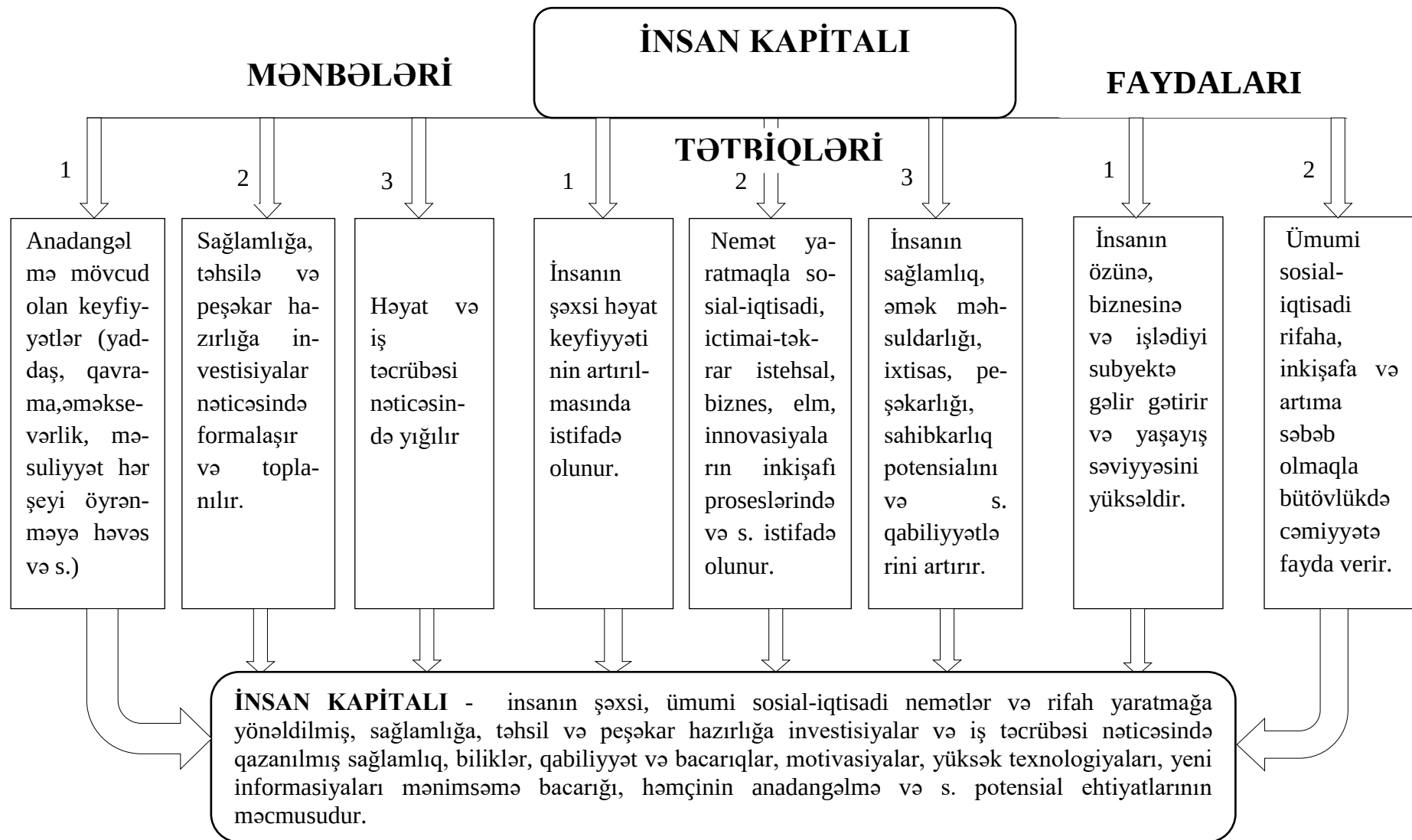
c) insanın həyat-yaşayış keyfiyyətini və səviyyəsini yüksəldən İK;

d) ümumi sosial-iqtisadi, davamlı inkişafa, iqtisadi artıma, nəticədə ölkənin MS-nin yaradılması və artırılmasına səbəb olmaqla, bütövlükdə cəmiyyətə fayda verən İK.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, fikrimizcə İK anlayışının müasir dövrün tələblərinə uyğun, dolğun, tam və kompleks izahını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

İnsan kapitalı – insanın şəxsi, ümumi sosial-iqtisadi nemətlər və rifah, sərvət yaratmağa yönəldilmiş, sağlamlığa, təhsil və peşəkar hazırlığa investisiyalar və iş təcrübəsi nəticəsində qazanılmış sağlamlıq, biliklər, qabiliyyət və bacarıqlar, motivasiyalar, kompetensiyalar, yüksək texnologiyaları, yeni informasiyaları mənimsəmə, həmçinin anadangəlmə və s. potensial ehtiyatlarının məcmusudur.

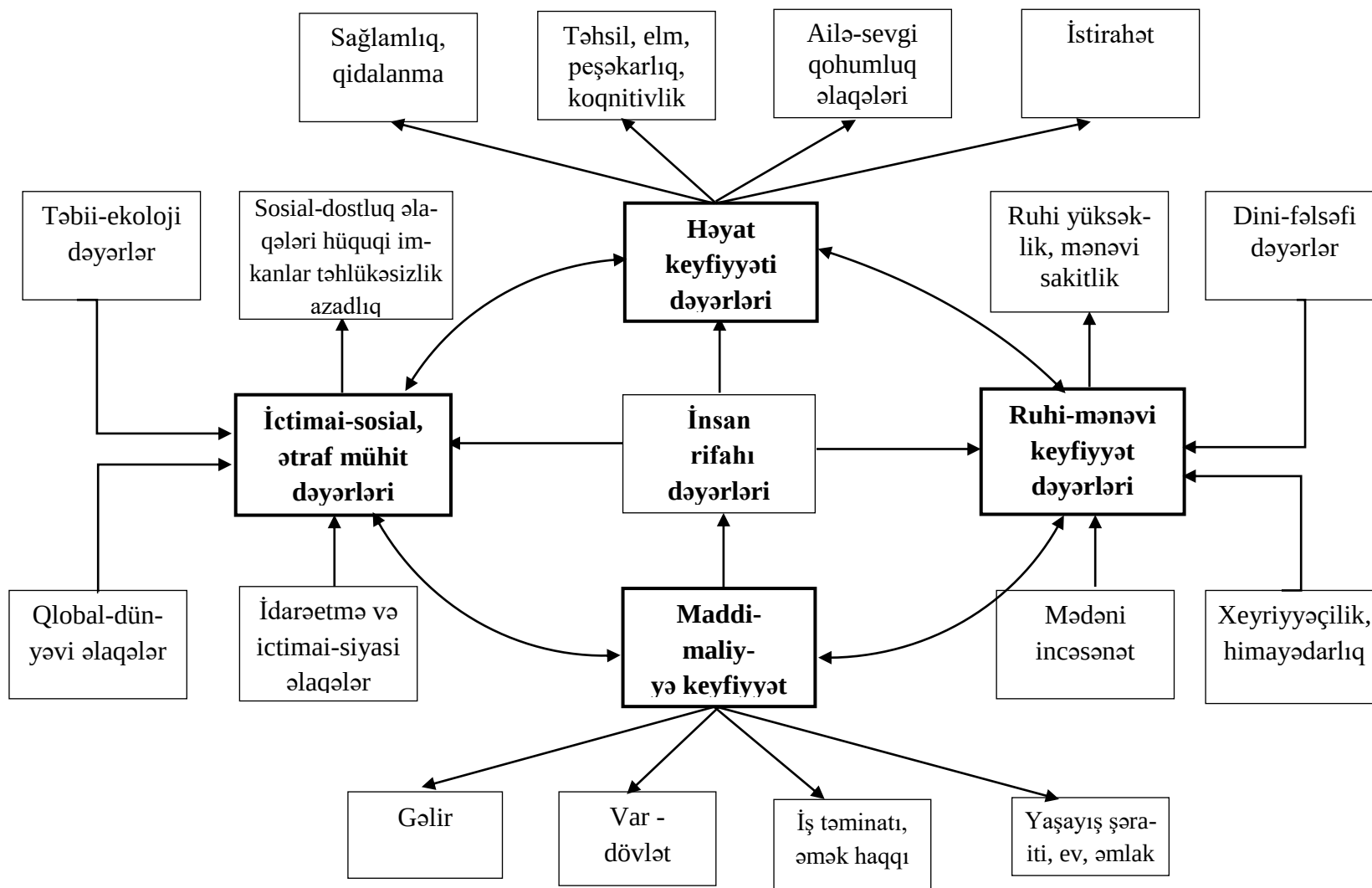
Müasir dünyada, o cümlədən konkret bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, onun dünya iqtisadiyyatında konkret üstünlük əldə etməsi milli iqtisadi artımın və MS-nin

keyfiyyət parametrlərinin və ümumiyyətlə innovativ, yüksək texnologiyalı iqtisadiyyatın formalaşmasında İK çox böyük və əvəzsiz rol oynayır. Bununla əlaqədar, inamla qeyd etmək olar ki, hal-hazırda dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının səmərəliliyi və intensivliyi hər bir ölkənin vacib strateji resursu kimi qiymətləndirilən İK-nın vəziyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu mənada İK nəinki müasir cəmiyyətin iqtisadi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi, o cümlədən o, müasir iqtisadiyyatın və elmi baza bilikləri, innovasiyalar iqtisadiyyatının, yüksək texnoloji proseslərin, ən yeni qlobal informasiya-kommunikasiya sistemlərinin əsasının yaradılması rolunda çıxış edir. Beləliklə, cəmiyyətin, o cümlədən ölkənin müasir inkişafı, perspektivləri, davamlı inkişafı, uyğun olaraq bu inkişafı təmin edən MS-nin yaradılması, artırılması strategiyası birbaşa insan potensialı, insan resursları və nəhayət bu inkişafı yaradan, biliklərin daşıyıcısı olan İK-dır. İK-nın mahiyyəti məhz ölkənin davamlı inkişafını təmin edən MS-nin formalaşması və artırılması, nəticədə isə ictimai rifahın yaradılması və eyni zamanda ictimai rifah da öz növbəsində insan rifahı ilə əlaqədar olduğu üçün, bu rifahın dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədlidir. İK-nın, insan rifahının dəyərləndirilməsi ilə məşğul olan beynəlxalq qurumların, BMT, DB-nin və s. hesabat və məruzələrində insan rifahı əsasən həyat keyfiyyəti, ictimai-sosial dəyərlərlə daha çox əlaqələndirilir [162]; [170]. Ancaq, insan rifahı birbaşa cəmiyyətin, o cümlədən insanların həyatı, yaşayış səviyyəsi ilə əlaqədar olduğundan, bu rifahın fikrimizcə, ətraflı dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə tərəfimizdən insan rifahının tam, kompleks dəyərləndirilməsinin “dörd dayaq” modeli təklif olunmuşdur (şəkil 4.2.2). Bunun üçün, daha doğrusu insan rifahının dəyərləndirilməsi məqsədilə insan həyatını əhatə edən dörd əsas istiqamət, öz növbəsində də uyğun olaraq hər bir dəyər faktorunu müəyyən edən dörd əsas amil müəyyən edilmişdir. Məhz bu mənada təklif edilən insan rifahı dəyərlərinin qiymətləndirilməsi “dörd dayaq” modeli adlandırılmışdır:

1. **Həyat keyfiyyət dəyərləri:** sağlamlıq, qidalanma, təhsil, elm, peşəkarlıq, koqnitivlik, ailə, sevgi, qohumluq əlaqələri və istirahət.

2. **Maddi-maliyyə keyfiyyət dəyərləri:** gəlir, var-dövlət, iş təminatı, əmək haqqı, yaşayış şəraiti, ev, əmlak.

Şəkil 4.2.2. İnsan rifahının kompleks dəyərləndirilməsinin “dörd dayaq” modeli

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

3. Ruhi-mənəvi keyfiyyət dəyərləri: ruhi yüksəklik, mənəvi sakitlik, dini-fəlsəfi dəyərlər, mədəni incəsənət və xeyriyyəçilik, himayədarlıq.

4. İctimai-sosial, ətraf mühit dəyərləri: sosial-dostluq əlaqələri, hüquqi imkanlar, təhlükəsizlik, azadlıq, idarəetmə və ictimai-siyasi əlaqələr, təbii-ekoloji dəyərlər, qlobal-dünyəvi əlaqələr.

İnsanlar, İK tərəfindən yaradılan bütün sərvətlər insan rifahı dəyərlərinin ödənilməsilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, DB-nin təklif etdiyi MS-nin genişləndirilmiş konsepsiyasında MS-nin əsas tərkib hissələrindən olan, İK və sosial kapitalın (əslində institusional-sosial: müəllif qeydi) daxil olduğu qeyri-maddi aktivlər bölməsində sosial kapitalın mahiyyətinin də açıqlanması məqsədlidir. Bəzi tədqiqatçılar sosial kapitalı (SK) İK-nin tərkib hissəsi kimi qeyd edirlər.

Amma bir çox xarici tədqiqatçılar o cümlədən İK nəzəriyyəsinin baniləri və DB-nin təklif etdiyi metodologiya SK-nı ölkənin MS-nin tərkibinə daxil etsə də, onun dəyərcə qiymətləndirilməsi hələlik həyata keçirilməmişdir [79]. Bunun əsas səbəbi, SK-nın insanlar arasında müxtəlif münasibətlərdə təcəssüm edən sərvət kimi dəyərləndirilməsilə bağlıdır. SK hər bir iqtisadi subyektin bu və ya digər üsulla sosial münasibətlə inteqrasiya olunması ilə meydana çıxır. Bu kapital şəxsiyyətlərarası iqtisadi və digər münasibətlərdə formalaşan əməkdaşlıq, qarşılıqlı təsir, mübadilə və s. münasibətlər kimi formalaşır [127].

SK-nın daha məqsədli institusional-sosial kapital adlandırılmasını, bu anlayış adı altında iqtisadiyyatın məhsuldarlığına təsir edən hüquqi-qanunvericilik normaları, münasibətləri və institutların məcmusu kimi qəbul edilməsilə əlaqələndirmək olar: bura ictimai və siyasi təşkilatları, infrastrukturları, ekologiya və vəziyyəti və s. aid etmək mümkündür. Bu kapital növü MS-nin tərkibinin ən az və çətin ölçülən və dəyərləndirilə bilən hissəsidir. Bu səbəbdən də SK qiymətləndirməyə hələ də az və çətin məruz qalır.

Məhz İK MS-nin uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin edən əsas tərkib elementi olduğuna görə, deməli TR-nin tükəndiyi müasir dövrdə İK, intellektual kapital MS-nin yaradılması və artırılması üçün əsas amil olması hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin başlıca istiqaməti kimi qəbul olunmalıdır.

Ölkənin iqtisadi mövqeyi, elm tutumlu, intellektual məhsul istehsalı, innovasiyalı rəqabətə dözümlülüyü, nəticədə əhalinin rifahı hal-hazırda artıq daha çox həmin ölkənin İK-nın keyfiyyət və kəmiyyətindən asılıdır və MS-nin formalaşması və artırılmasının əsas mənbəyinin istehsal kapitalından daha çox, İK-ya yerini dəyişməsi prosesləri müasir dövrün reallıqları olaraq baş verməkdədir.

Əgər İEO-lərin inkişafına diqqət edilsə, onların əksəriyyətinin iqtisadiyyatı post sənaye yönümlü olmaqla, innovasiyaların, makrotexnologiyaların (onların 50-dən artıq növlərindən daha çox: kompüter elmləri və texnikası, yüksək İKT, inkişaf etmiş proqram təminatı, nanotexnologiyalar, gen mühəndisliyi, atom-nüvə energetikası, biotexnologiya, kosmos-raket, yeni alternativ enerji mənbələri və s. nümunə kimi göstərmək olar) inkişafı, bunların hamısını yığcam qeyd etsək, biliklər və intellektual-innovasiyalı, rəqabətli iqtisadiyyatın mövcudluğu ilə əlaqədardır. Məhz bu ölkələr də onların MS-də 75-90% xüsusi çəkiyə malik olan dünya İK-nın əsas hissəsinə malikdir.

Hər bir ölkənin İK-nın intellektual-innovasiyalı inkişafı nəticəsində meydana çıxan aşağıdakı səmərəliliklər və onların amilləri öz növbəsində davamlı inkişafın təmini və MS-nin artırılması bazasıdır [91, s.17]:

- 1) Siyasi səmərəlilik (müasir iqtisadiyyatda vəziyyət, dinamik dayanıqlıq – rəqabətqabiliyyətlilik, makrosistemin yenidən qurulmasının nəticəliyi və s.).
- 2) İqtisadi səmərəlilik (iqtisadi artımın sabitliyi, adambaşına ÜDM-in gəlirinin artması, təsərrüfat sisteminin səmərəliliyi və dəyərinin yüksəldilməsi və s.).
- 3) Sosial səmərəlilik (ictimai inkişaf, əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s.).
- 4) Texnoloji səmərəlilik (ETT, texnoloji modernləşdirmə və müxtəlif sistemlərin innovasiyalı inkişaf və s.).

Beləliklə, ölkədə əmək məhsuldarlığının və uyğun olaraq MS-nin və iqtisadi artımın yüksəlməyə doğru dəyişmə ənənələri daha asan ölçülə bilən istehsal amillərilə bağlı deyildir. MS və iqtisadi artımdakı artma və azalmalar daha çox əmtəə və xidmətlərin necə istehsal edilməsilə bağlı texnoloji yeniliklər, yeni ideyaların yaranmasındakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bütün bunlar isə birbaşa İK-nın

səmərəliliyinin artırılması ilə bağlıdır. İK sferasının inkişafının yüksək göstəriciləri beynəlxalq biznes məktəbinin (INSEAD), Kornel universiteti və intellektual mülkiyyətin ümumdünya təşkilatı tərəfindən hazırlanan Qlobal indekslə də təsdiq olunur [115], [203, s.21], [282],.

Qeyd etmək lazımdır ki, İK özünə məxsus keyfiyyət göstəricilərinə və xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dövrdə İK həm firmaların, həm də bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini və sürətini [98, s.13] müəyyən etdiyindən onun keyfiyyət göstəriciləri və xüsusiyyətlərini qeyd etmək məqsədlidir. İK insanın qabiliyyətilə bağlı dörd əsas keyfiyyət göstəricisinə malikdir.

1. Sağlamlıq – həyat yaşamaq qabiliyyəti.
2. Təhsil, bilik, qavrama qabiliyyəti.
3. İşgüzarlıq, iş qabiliyyəti.
4. İnnovasiyalar, müasir texnologiyaları qavrama qabiliyyəti.

İK-nı müəyyən edərkən yuxarıda qeyd edilən əsas keyfiyyət göstəricilərilə yanaşı, onun üçün vacib hesab edilən aşağıdakı xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır:

- İK – müasir cəmiyyətin başlıca dəyəri və hər bir ölkənin MS-nin əsas tərkib hissəsi olmaqla, davamlı inkişafı təmin edən iqtisadi artımın vacib amilidir;
- İK – həm fərd, həm də cəmiyyət tərəfindən əhəmiyyətli investisiya xərclərini tələb edir.
- İK müəyyən biliklər, vərdişlər, qabiliyyətlər, sağlamlıq və s. formalarda toplana bilər;
- İK-ya investisiyalar, onun sahibinə bir qayda olaraq gələcəkdə yüksək gəlirlər əldə etməyə imkan verir. Cəmiyyət üçün isə bu qoyuluşlar daha uzun müddətə və xarakterinə görə inteqral iqtisadi və sosial səmərə verə bilər;
- İK-ya investisiyalar kifayət dərəcədə uzun müddətli xarakterlidir, təhsilə İK-ya investisiyalar 15-20 il çəkirsə, sağlamlığın İK-a investisiyalar bütün ömrü boyu davam edir.
- İK fiziki istehsal kapitalından ləğv etmə dərəcəsinə görə fərqlənir, belə ki, İK onun daşıyıcısı olan canlı insandan ayrılmazdır.

- İK insanın fərdi maraqlarından, dünya görüşündən, onun ümumi intellektual, mədəni və s. səviyyəsindən asılıdır və s.

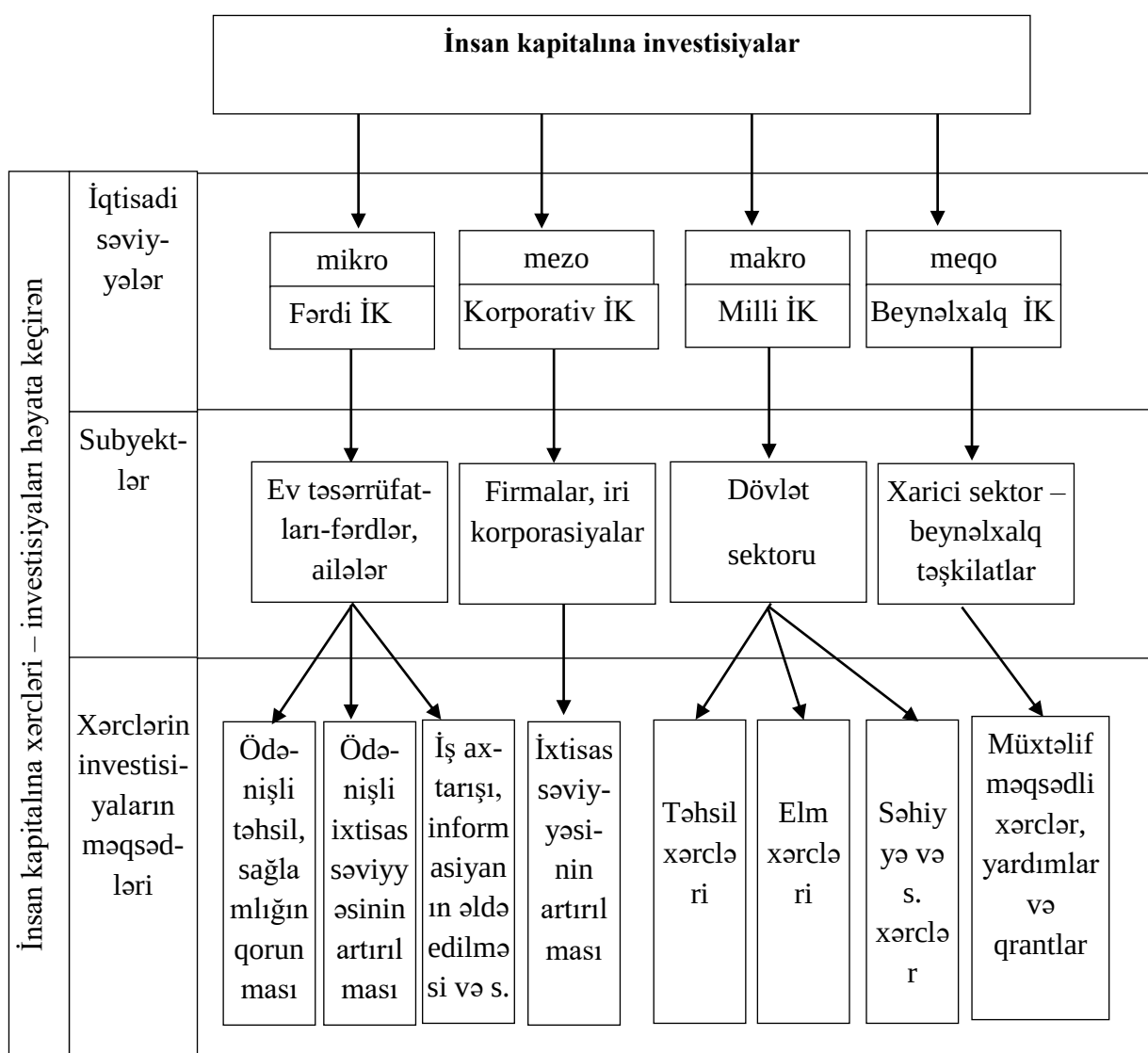
İK-ya investisiyalar və onların strateji təsiri iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığının, uyğun olaraq MS-nin yaradılması və iqtisadi artıma ən çox təsir edən faktorlar fiziki - istehsal kapitalı və təbii resurslardan deyil, insan resurslarının, işçilərin malik olduğu texnoloji biliklərdən, İK-ya yönəldilən investisiyalardan çox asılıdır. Dünya təcrübəsində hökumətlər kapital yığılmasını və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımı, daxili mənbələrdən olan investisiyalarla yanaşı, xarici mənbələrdən olan investisiyaları stimullaşdırmaqla yüksəldə bilirlər.

BMT və DB-nin insan inkişafı haqqında məruzələrində İK-nın MS-də xüsusi çəkisinin 70-80% və ondan yüksək olması İEÖ-lərdə (məsələn, İsveçrə, ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Finlandiya, Avstraliya və s.) olduğu vurğulanır. Məhz bu ölkələri dünya miqyasında İK-ya görə lider edən başlıca səbəbini fundamental tədqiqatlara, İK-ya böyük həcmdə investisiyaların ayrılması təşkil edir. Deməli, ölkələrin İK-ya böyük həcmdə investisiya yatırımları, onların texnoloji və intellektual inkişafına, üstünlüyünə və yüksək həyat səviyyəsi əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, İK İEÖ-lərdə yüksək texnologiyaların yaradılmasında, innovasiyalı istehsalın inkişafı və onların səmərəliliyinin artırılmasında elmin, mədəniyyətin, sağlamlığın, təhlükəsizliyin sosial əferanın inkişafında başlıca istehsal faktoru kimi çıxış edir. Bu isə İEÖ-lərin əksəriyyətinin iqtisadiyyatının postindustrial yönəmliliyinə, innovasiyalı sahələrin makrotexnologiyaların (kompüter elmləri və texnikası, yüksək İKT, inkişaf etmiş proqram təminatı, nanotexnologiyalar, qen və bio mühəndisliyi, biotexnologiya, atom-nüvə energetikası, kosmos-raket texnikası və s.) inkişafına, qısaca desək, rəqabətli və biliklər iqtisadiyyatının mövcudluğuna gətirib çıxardır.

Beləliklə, ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf MS və iqtisadi artımın yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, yüksək həyat səviyyəsinin təmini milli İK-nın prioritet inkişafı və ona investisiyaların yönəldilməsi olmadan qeyri-mümkündür. Maraqlı fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, İEÖ-lərdə İK-nın inkişafının xüsusi mentalitetə və mədəniyyətə, əməksevərliyə, qanuna təbəçiliyə və s. ənənələrə

söykənməsi amili də öz növbəsində həmin ölkələrin postsənaye yönümlü olmasına və yüksək həyat səviyyəsinə malik olaraq böyük uğurlar qazanmasına gətirib çıxartmışdır. İK-ya investisiyaların səmərəliliyi ənənəvi anlamda İK-ya sərf olunan vəsaitlərlə iqtisadi və ya başqa dəyərlərdə əldə edilən nəticələrin nisbət ilə müəyyən olunur [116, s.43].

İK-ya mikro, mezo, makro və meqo iqtisadiyyat səviyyəsində xərcləri həyata keçirən strukturlar və onların xərclərinin istiqamətləri şəkil 4.2.3-də göstərilmişdir.

Şəkil 4.2.3. İnsan kapitalına investisiyaları həyata keçirən iqtisadi səviyyələr, subyektlər və xərclərin məqsədləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Ev təsərrüfatları səviyyəsində investisiya xərclərinin əsas məqsədi sağlamlığın qorunması, saxlanması və gəlirlərin differensiasiyasıdır. Firmalar üçün İK-

investisiyalar əsasən mütəxəssislərin peşəkarlığının yüksəldilməsilə əmək məhsuldarlığının artırılmasına yönəldilir. Cəmiyyət üçün bütövlükdə dövlət səviyyəsində İK investisiyalar çox məqsədli olub, əsasən milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması, MS-nin, ÜDM-in və iqtisadi artımın yüksəldilməsi və davamlı inkişafın təmini funksiyalarını daşıyır. Makrosəviyyədə əsasən dövlətin dövlət büdcəsindən təhsilə, səhiyyəyə elmə, o cümlədən mədəniyyətə, kütləvi informasiya vasitələri və idmana xərclər İK-ya dövlətin makrosəviyyədə investisiya xərclərini təşkil edir (cədvəl 4.2.3). Ev təsərrüfatları səviyyəsində hələlik İK xərclərini dəyərləndirmək qeyri-mümkün olduğundan, əsasən dövlət büdcəsinin İK-ya xərclərinin təhlil edilməsi məqsədli hesab edilə bilər. Bu göstəricilərin 2005-2020-ci illərdə artım dinamikasına və həmçinin bu xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisini təhlil edərkən, DB-nin 2018-ci il məruzəsinə əsasən Azərbaycanın MS-də İK-nın xüsusi çəkisinin 14% olmasının səbəblərini müəyyən etmək olar. Bu hesabatə əsasən Azərbaycanın MS-də istehsal kapitalı 24%, təbii kapital isə bütün ölkələrin səviyyəsindən ən yüksək olaraq 54% təşkil etmişdir. Bu bir daha ölkənin xammal yönümlü iqtisadiyyata malik olduğunu təsdiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, İK-nın təhsil sferasındakı inkişaf səviyyəsinin əsas dəyər göstəricilərindən biri onun əsas tərkib hissəsi olan hər bir ölkənin təhsil xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisidir. Cədvəl 4.2.3-ün məlumatlarına əsasən, 2005-2020-ci illər ərzində dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclərin mütləq göstəricilərinin dinamikasında ildən - ilə artım müşahidə olunmuşdur. Amma intensiv inkişafın mütləq deyil, nisbi göstəricilərin müəyyən etdiyini və Azərbaycanda neft kontraktlarının intensiv reallaşdırıldığı və neft-qaz gəlirlərinin böyük həcmdə ölkəyə daxil olduğu bu dövrlərdə ÜDM-in aktiv surətdə ilbəil artmasına baxmayaraq, ölkənin inkişafının əsas strateji sahələrindən olan təhsil xərclərinin ÜDM-də 2005-2020-ci illərdə payı demək olar ki, dəyişməyərək, orta hesabla 2,8% təşkil etmişdir.

Müqayisə üçün, qeyd etmək lazımdır ki, orta inkişaf səviyyəli ölkələrdə bu göstərici 4-7%, son dövrlərdə isə, İK-nın MS-də 70-90% təşkil etdiyi İEO-lərdə isə 7-10% və daha artıq təşkil edir [60, s.166]. Belə ki, qeyd edilən göstəricilər ölkədə innovasiya əsasında iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan verən səmərəliliyinin

Azərbaycan Respublikası üzrə dövlət büdcəsinin elm, təhsil, səhiyyə xərcləri, demografik göstəricilər və ümumi daxili məhsul

Cədvəl 4.2.3

ilər		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
milyon manat	İllər																					
	Təhsil xərcləri	181,8	186,2	191,2	234,8	294,1	372,5	479,1	723,0	979,7	1147,9	1180,8	1268,5	1453,2	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4	1742,7	1966,6	2195,7	2774,3
	Səhiyyə xərcləri	40,9	42,0	44,8	55,3	73,5	115,3	162,0	257,2	346,2	402,4	429,2	493,4	609,4	618,9	665,3	708,2	702,5	704,7	709,9	873,6	1687,6
	Elm xərcləri	9,3	9,4	11,4	16,6	20,0	28,8	32,0	43,9	62,1	83,3	92,8	106,1	116,7	117,0	124,2	113,2	110,2	109,8	117,8	122,3	143,6
	Mədəniyyət küt-ləvi informasiya vasitələri, idman xərcləri	20,5	22,0	23,3	31,1	38,2	45,5	59,9	81,9	118,3	133,6	145,2	163,8	184,7	226,6	248,5	236,3	240,1	214,8	227,2	269,2	342,0
min nəfər	Cəmi	252,5	259,6	270,7	337,8	425,8	562,1	733	1106	1506,3	1767,2	1848	2031,8	2364	2400,2	2591,9	2662,8	2807,2	2772	3021,5	3460,8	
	Əhalinin sayı (ilin sonuna)	8081,0	8141,4	8202,5	8265,7	8347,3	8553,1	8666,1	8779,9	8897,0	8922,4	9111,1	9235,1	9356,5	9456,5	9593,0	9705,6	9810,0	9898,1	9981,5	10067,1	10119,1
	Ümumi əmək ehtiyatları	4685,8	4890,5	4896,2	4923,0	5021,2	5421,3	5568,5	5701,6	5816,8	5915,7	6015,0	6101,2	6166,9	6230,7	6284,8	6335,0		6408,1	6478,2	6569,3	
	İqtisadiyyatla məşğul olanların orta illik sayı	3704,5	3715,0	3726,5	3747,0	3809,1	4062,3	4110,8	4162,2	4215,5	4271,7	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759,9	4822,1	4879,3	4938,5	4876,6
	Əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı	4907,5	5041,4	5170,6	5305,5	5439,5	5646,6	5804,4	5932,8	6065,3	6167,9	6285,9	6395,7	6433,6	6548,9	6616,4	6677,8	6705,5	6771,6	6842,5	6894,5	6940,9
	İqtisadi fəal əhali	3748,2	3763,4	3777,5	3801,4	3809,1	4380,1	4297,3	4443,3	4477,7	4531,9	4587,4	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7	4916,3	5012,7	5073,8	5133,1	5190,1	5252,5
	Ali və orta ixtisas təhsili olan əhalinin sayı	1278,0	1306,4	1334,8	1405,1	1405,7	1406,3	1406,9	1407,5	1407,8	1408,0	1449,0	14580,0	1506,0	1528,0	1548,0	1565,0	1593,0	1608,0	1640,0	1672,0	1711
	Ali təhsilli əhalinin sayı	590,1	612,2	633,4	683,5	713	742	771	791	701	831	857	878	897	910	922	932	957	966	989	1014	1047
faiz	Ümumi daxili məhsul (ÜDM)						12522,5	18446,2	28360,5	40137,2	35601,5	42465,0	52082,0	54743,7	58182,0	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81896,2	72578,1
	ÜDM-də təhsil xərcləri						3,0	2,6	2,5	2,4	3,2	2,8	2,4	2,7	2,5	2,6	3,0	2,9	2,5	2,5	2,7	3,8
	ÜDM-də səhiyyə xərcləri						0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02
	ÜDM-də elm xərcləri						0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
faiz	ÜDM-də cəmi xərclər						0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,05	0,05	0,04	0,04	0,04	

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

minimal həddi hesab olunur. Bunu həm də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm xarakteristikalardan hesab etmək mümkündür. Azərbaycanda isə təhsil xərclərinin ÜDM-də payı orta inkişaf səviyyəli ölkələrin göstəricilərindən orta hesabla 2-2,5 dəfə aşağıdır. Bu göstərici də Azərbaycan MS-də İK-nın payının az olmasına səbəb olan amillərindəndir. Əhalinin savadlılığı baxımından Azərbaycan bir çox İEO-lərlə müqayisə edilə bilər. Belə ki, 2010-2020-ci illərdə Azərbaycanın 15 və yuxarı yaşda olan ümumi əhalisinin orta hesabla hər 1000 nəfərindən 970 nəfəri savadlıdır – ali və orta (tam və natamam) təhsilə malikdir (cədvəl 4.2.3 və cədvəl 4.2.4).

Azərbaycan əhalisinin 2010-2020-ci illərdə təhsil səviyyəsi göstəriciləri

Cədvəl 4.2.4

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2-16	2017	2018	2019	2020
Ali, orta ixtisas və orta (tam və ümumi orta) təhsili olan 15 və yuxarı yaşda bütün əhali, o cümlədən:	6730	6852	6953	7054	7145	7225	7308	7378	7449	7525	7600
Ali	857	878	897	910	922	932	957	966	989	1014	1047
Orta ixtisas	592	602	609	618	626	633	636	642	651	658	664
Tam orta	4361	4445	4514	4579	4638	4690	4736	4781	4828	4870	4905
Ümumi orta	920	927	933	947	959	970	979	989	981	983	984
15 və yuxarı yaşda əhalinin hər 1000 nəfərinə, o cümlədən:	966	968	969	969	971	971	972	972	972	972	973
Ali	123	124	125	125	126	126	127	127	129	131	134
Orta ixtisas	85	85	85	85	85	85	85	85	85	85	85
Tam orta	626	628	629	629	630	630	630	630	630	629	628
Ümumi orta	132	131	130	130	130	130	130	130	128	127	126

Mənbə: AR DSK, www.stat.gov.az

Amma İK-da böyük rol oynayan təhsil səviyyəsinin keyfiyyət göstəriciləri, təhsilli əhalinin sayının 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 22% artmasına baxmayaraq (cədvəl 4.2.3), onların ixtisas və təhsil keyfiyyət göstəricilərinə görə İEÖ-lərin səviyyəsindən, əlbəttə geri qalır. Bu da İK-nin keyfiyyətinə təsir edən faktorlardandır.

Daha yüksək təhsil səviyyəsinin alınmasına sərf olunan böyük miqdarda investisiyalar böyük əmək haqqının təminatçısı kimi çıxış edir. Məsələn, 1995-ci ildə ABŞ-da üç pilləli təhsilə gəlirin üç səviyyəsinin uyğunluğu aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

1. Orta ümumi təhsil - ildə 20 min \$
2. Orta ixtisas təhsili - ildə 35 min \$
3. Ali təhsil - ildə 55 min \$

İK-ya investisiya qoyuluşunun ən sadə modeli: investisiyaların miqdarını, əmək haqqına əlavəni, faiz dərəcələrini bir-birinə bağlayan kəmiyyət nisbətini müəyyən edir. Bu mənada təhsilə qoyulan investisiyaların miqdarının (I) faydalılıq meyarı aşağıdakı kimidir:

$$\Delta W = I \times i$$

Yəni, təhsil almaqla bağlı, əmək haqqına edilən illik əlavənin miqdarı (ΔW) təhsilə qoyulan investisiyaların miqdarı ilə illik faiz dərəcəsinin (i) hasilindən çox olmalıdır. Milli İK-nın ölkədə iqtisadi artıma uyğun olaraq MS-ə təsirinin qiymətləndirilməsində adekvat nəticələrin əldə edilməsi üçün İK-nın indikativ kriteriyalarının seçilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir [92, s.4].

Bu istiqamətdə məsələn:

- təhsilə, elmə yönəldilən xərclərin ÜDM-də payı;
- orta ixtisas səviyyəsində təhsil alan işləyənlərin sayı;
- qeyd edilmiş patentlərin miqdarı;

- əmtəə və xidmətlərin ixracı (xüsusilə, elm tutumlu məhsulların və innovasiyaların) və s. nəzərə alınması vacibdir [210], [239]. Nyu-York universitetin nəzəri fizika professoru Mitio Kaku “Təhsil artıq yaddaşa əsaslanmayacaq” adlı çıxışında (uduba.com) gələcəyin təhsili ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, “Gələcəyin fizikası” kitabında yazır: “*Təhsil internet texnologiyalarına və “Google*

Glasses” tipli qacetlərə əsaslanacaq”. Təhsildə qlobal dəyişikliklərin baş verməsi qaçılmazdır. Təhsil sistemindəki mövcud intellektual sistemlər səmərəli olmadığı üçün işsizlik çoxalmışdır, gənclər aldığı təhsillə müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilmir. Buna həmçinin məzunların iş təcrübəsinin də olmaması böyük təsir göstərir. Ona görə də hal-hazırda həm dünyada, və həm də Azərbaycanda bütün əksər iş yerlərində, dövlət strukturlarında və şirkətlərdə müəyyən təcrübə yığmış və biliyə malik 50-60 (hətta daha artıq) yaşlı mütəxəssislər üstünlük təşkil edir. Bu mənada fasiləsiz təhsil sisteminin tətbiqi reallaşdırılmalıdır. Tədris proqramları, xüsusilə gələcək texnologiyalarla bilavasitə əlaqəli olan tədris proqramları əsaslı surətdə dəyişdirilməli və bu texnologiyaların tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Müasir iqtisadiyyatı biliklər iqtisadiyyatı adlandırırlar və bu iqtisadiyyatda əsas dominant rol intellektual əmək resurslarına məxsusdur. Belə ki, bu əmək Yaponiyada - 90%, Böyük Britaniyada – 89%, ABŞ-da -85% təşkil edir [195, s.143]. Ölkənin beynəlxalq inkişaf reytinglərində mövqeyinin aşağı olmasının əsas səbəblərindən birini məhz biliklərə, elmə əsaslanan İK-nın istifadəsinin səmərəliliyinin kifayət qədər olmamasıdır [106].

Sənayecə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin təcrübəsi sübut etmişdir ki, işçi qüvvəsinin bilik və bacarığı, təhsil və ixtisas səviyyəsi, sağlamlığı ilə xarakterizə olunan əmək resurslarının keyfiyyət göstəricisi və iqtisadi artım arasında səbəb-nəticə asılılığı vardır. İqtisadi artım son nəticədə milli rifahın uyğun olaraq MS-nin artımı ilə nəticələnirsə, bunu müsbət hal kimi qeyd etmək mümkündür. Bütün bunlara nail olmağın yeganə yolu isə təhsil, elm və səhiyyəyə çəkilən xərcləri əhatə edən İK-ya investisiyaların çoxaldılmasıdır [60, s.158]. Cədvəl 4.2.3-ün məlumatlarına əsasən dövlət büdcəsindən elmə ayrılan xərclərin 2010-2020-ci illərdəki dinamikasında ildən ilə çox da böyük olmayan artım müşahidə olunsada, iqtisadi inkişafa çox böyük təsir edən İK keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi çıxış edən dövlət büdcəsinin elm xərclərinin ÜDM-də payı qeyd edilən illərdə ÜDM-in kəskin artmasına baxmayaraq qətiyyən dəyişməyərək 0,2% təşkil etmişdir. Məhz, bu göstərici respublikanın elmi-texniki potensialının əsas dəyər göstəricilərindən biri kimi çıxış edən elmi-tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisidir. Bu növ

xərclərin ÜDM-də payının minimum həddinin 2% olması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ümumi qəbul edilmiş əsas göstəricilərindəndir [60, s. 161]. Ölkəmiz üçün belə əhəmiyyətli dəyər göstəricisinin (0,2%) İEÖ-lərin göstəricilərindən (3%) və iqtisadi təhlükəsizliyin minimum həddindən on dəfə aşağı olması faktının nəzərə alınması və bu göstəricinin yaxşılaşdırılması dövlətin makroiqtisadi siyasətində və davamlı inkişaf strategiyasında önəmli vəzifələrdən biri olmalıdır.

Elmi nailiyyətlər və tərəqqi hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatında rəqabətli inkişafı və milli rifahı, MS-nin artırılması və davamlı inkişafı üçün çox vacib amillərdəndir. Bu mənada elm, xüsusilə fundamental elm sahələri dövlətin diqqət və qayğısını, əsaslı investisiya xərclərini tələb edir.

ABŞ prezidenti C.Kennedi və L.Consonun elmi işlər üzrə müşaviri olmuş və “Elmdən sonra Babilistan (Science after Babil)” [Price, 1961] və “klassik elm, böyük elm” (Little Science, Big Science) [Price, 1963] kimi dünya bestselleri olmuş kitabların müəllifi D.Prays elmin inkişafının kəmiyyət metodları ilə tədqiqinə böyük əhəmiyyət vermiş və elmə dövlət investisiyalarının yaxın tərəfdarı kimi çıxış etmişdir [34, s.24].

Deməli, cəmiyyətin, ölkənin inkişafı elmə olan tələblə sıx bağlıdır. Bu tələb isə özlüyündə makrosəviyyədə dövlətin dəstəyini tələb edən milli İK-nın təklifini yaradır. Amma, dövlət büdcəsindən elmə ayrılan xərclərin nisbi göstəricisinin uzun illər dəyişməməsi Azərbaycanın MS-də İK-nın payının çox aşağı olmasına gətirib çıxartmışdır.

İK-nın inkişaf göstəricilərindən biri də səhiyyə sahəsində dövlət büdcəsinin səhiyyə xərclərinin ÜDM-də payıdır. Cədvəl 4.2.3-ə əsasən, baxılan dövrlərdə: 2005-2020-ci illərdə dövlət büdcəsinin səhiyyə xərclərinin ilbəil artmasına baxmayaraq, bu xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi çox aşağı səviyyədədir. 2010-2020-ci illərdə bu göstərici qətiyyən dəyişməyərək 0,01% təşkil etmişdir. Azərbaycanın səhiyyə sahəsində DB-nin aşkarlandığı problemlərdən: dövlət maliyyə mənbələrinin səmərəsiz bölgüsü, xəstəxanalara əsaslı qulluq modelinin aşağı səviyyəsi və s. qeyd etmək olar. Demografik göstəricilər (əhalinin sayı, 1000 nəfərə düşən doğulanların sayı, 1000 nəfərə düşən ölənlərin sayı, əhalinin orta yaşı, doğum zamanı gözlənilən

orta ömür müddəti və s.) daha çox təbii formada İK-nın həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Əgər ölkənin əhalisinin sayı (2020-ci ildə Azərbaycanın əhalisi – 10191,1 mln nəfər olmuşdur). İK-nın miqdar ölçüsü kimi çıxış edərsə, onun keyfiyyətinin indikatorunu isə ölkə əhalisinin genofondunu və mədəni kodunu müəyyən edən ömür müddəti göstəricisidir [117, s.13]. Azərbaycan İEÖ-lərlə müqayisədə orta ömür müddətinə görə geridə qalır. Səhiyyəyə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin əsas göstəricisi kimi insan potensialının inkişaf indeksi, onun tərkib hissələrindən biri olan orta ömür müddəti indeksinin səviyyəsidir.

İK-nın formalaşması, qiymətləndirilməsi, inkişafı, onun sosial iqtisadi proseslərdə rolu müntəzəm olaraq BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatları tərəfindən araşdırılır. 1990-cı ildən başlayaraq BMT-nin inkişaf proqramı insan inkişafı haqqında hesabat dərc etməyə başladı. İnsan inkişafı indeksi (İİİ) konsepsiyası həmin ildə ilk dəfə olaraq Pakistan iqtisadçısı Mahbub-ul-Haq tərəfindən rəhbərlik edilən BMT-nin mütəxəssislər qrupu tərəfindən ölkələrarası müqayisələrlə məşğul olan zaman təklif edilmişdir. İnsan potensialının İnkişaf indeksi (İPİİ) BMT-nin müxtəlif ölkələrdə sosial sferanın inkişafını ölçmək üçün istifadə etdiyi ən vacib göstəricilərdən biridir. İİİ 2013-cü ilə qədər İPİİ adlandırılıb. İPİİ aşağıdakı üç bərabər əhəmiyyətli tərkib hissələrinin kəmiyyəti kimi hesablanır:

1. Gəlir indeksi – ABŞ dollarında ümumi milli gəlirin adambaşına düşən göstəricisi ilə müəyyən olunur.

2. Təhsil indeksi – savadlılıq (təhsilə sərf olunan illərin orta sayı) və gözlənilən təhsil davamlılığı müddətilə müəyyən olunan göstəricidir.

3. Sağlamlıq – uzunömürlülük indeksi, gözlənilən ömür müddətilə müəyyən olunan göstəricidir.

2010-cu ildə İPİİ-yə daxil olan indikatorlar daha da genişləndi və onlara düzəlişlər edilməyə başlandı. Bu məqsədlə aşağıdakı üç yeni indikator əlavə olundu.

1. Sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyi nəzərə almaqla İİİ.
2. Gender bərabərsizliyi indeksi.
3. Çox ölçülü kasıbçılıq indeksi.

İİİ-nin hesablanması əsasında subyektiv ekspert qiymətləndirilməsi deyil, real rəsmi statistik məlumatlar durur. Yuxarıda adları qeyd edilən göstəricilərin qiyməti 0-1 arasında dəyişir. Məcmu indeksi bu göstəricilərin orta həndəsi qiyməti kimi hesablanır. BMT ölkələri hesablanan İİİ-yə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- a) çox yüksək inkişaf səviyyəli ölkələr: $\text{İİİ} \geq 0,8$;
- b) yüksək inkişaf səviyyəli ölkələr: $0,7 \leq \text{İİİ} < 0,8$;
- c) orta inkişaf səviyyəli ölkələr: $0,55 \leq \text{İİİ} < 0,7$;
- d) aşağı inkişaf səviyyəli ölkələr: $\text{İİİ} < 0,55$.

İİİ ilk dəfə olaraq 2013-cü ildə tərtib olunmuş və 2014-cü ildə dünyanın 122 ölkəsini əhatə etmişdir. Beləliklə, BMT-nin İnkişaf Proqramının 2015-ci ildə insan inkişafı haqqında hazırladığı hesabatda 2014-cü ildə dünyanın bəzi ölkələri, o cümlədən Azərbaycan 122 ölkə arasında aşağıdakı reytingləri əldə etmişdir: Norveç - 1 (0,949), Avstraliya-2 (0,939), İsveçrə-3 (0,939), Danimarka-4 (0,925), Niderland - 5, Almaniya-6, İrlandiya-7, ABŞ-8, Kanada-9, Yeni Zelandiya-9, Sinqapur-10, İsveç-14, Fransa-22, Estoniya-33, Litva-37, Latviya-46, Rusiya-50, Kazaxıstan-56, Türkiyə-72, Azərbaycan-78, Ukrayna-81-ci yerlərdə qərarlaşmışdır [171], [242]. Azərbaycanın 100-dən artıq ölkə arasında 78-ci yerdə qərarlaşması ölkədə İK ilə bağlı boşluqların çox olduğunu göstərir.

2013-cü ildən sonra İPİİ insan kapitalının inkişafı indeksi (İKİİ) adlandırılıb və 122 ölkəni əhatə etməklə, bu indeksdə 46 göstərici 4 əsas qrupda birləşdirilib:

- 1. Təhsil (ibtidai, orta, ali) və peşəkar hazırlıq.
- 2. Sağlamlıq, fiziki və psixoloji məmnunluq.
- 3. İşlə təmin olunma və məşğulluq.
- 4. İnfrastruktur, hüquq müdafiə və sosial mobillik.

İKİİ üzrə reytingdə Avropa ölkələri liderlik edir. Finlandiya-1, Norveç-2, İsveçrə-3, MDB ölkələri arasında mövqelər aşağıdakı kimidir. Estoniya-16, Litva-18, Latviya-23, Rusiya-26, Ukrayna-31, Kazaxıstan-37, Ermənistan-43, Azərbaycan-63, Moldova-71, Qırğızstan-92. Dünyanın yerdə qalan ən iri ölkələri isə müxtəlif reytingləri öz aralarında belə bölüşürlər: Kanada-4, Yaponiya-5, ABŞ-17, Çin-64, Hindistan-100. 2014-cü ildən İK-nın hesablanması metodu dəyişdi [241]. Nəhayət,

iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı məqsədilə 2015-ci ildən Qlobal İnnovasiya İndeksi tətbiq olunmağa başlandı [284].

Beləliklə, dünyanın İEÖ-lərinin böyük həcmdə İK-ya investisiya yatırımları onların texnoloji və intellektual inkişafına və yüksək həyat səviyyəsinin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. İK və ona investisiyaların nəticələri ölkədə yüksək texnologiyaların yaradılmasında, innovasiyalı istehsal inkişafı intellektual yönümlü rəqabətli məhsulların buraxılışı və onların səmərəliliyinin artırılmasında, həmçinin elmin, təhsilin, sağlamlığın, mədəniyyətin, təhlükəsizliyin, sosial sferanın inkişafında başlıca iqtisadi faktor kimi çıxış edir.

DB qrupu 2017-ci ili İK-nın inkişafı layihəsinin başlanğıcı elan etmişdir. 30 ölkə bu layihənin ilkin iştirakçıları olmuşdur. DB-nin İK inkişafı layihəsində təyinatına görə İK - bu əhalinin sağlamlığı, vərdisləri, bilikləri və təcrübəsidir. İnsanlarda qidalandırma, sağlamlığın qorunması, keyfiyyətli təhsil, iş yerlərinin yaradılması və peşəkar ixtisaslaşma səviyyəsinin artırılması İK-nın inkişafına kömək göstərir ki, bu da daha yüksək keyfiyyətli sosial cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxardır. İK olmadan ölkə dayanıqlı iqtisadi artıma, sosial-iqtisadi inkişafa nail ola bilməz və dünya iqtisadiyyatında səmərəli rəqabətə davam gətirə bilməz.

İK-nın, insan potensialının dəyərləndirilməsi çox mürəkkəb prosesdir. Bu mənada insan potensialının xalis dəyər formasında qiymətləndirilməsi özü çox çətinliklər və problemlər yaradır, çünki bununla bağlı imkanların bilavasitə ölçülməsi prinsipcə mümkün deyil. Bu məqsədlə keyfiyyət təhlillərinə əsaslanan elmi-tədqiqat yönümlü işlərin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. İkinci dünya müharibəsindən sonra uzun illər – XX əsrin sonlarına qədər BMT, DB və BVF tərəfindən iqtisadi inkişafın əsas göstəricisi kimi adambaşına ÜDM və ÜMM-in həcmi qəbul edilirdi. Amma 1992-ci ildən bu məqsədlə BMT-nin inkişaf proqramı tərəfindən İİİ qəbul edildi və bununla da bağlı İK-nın qiymətləndirilməsi zərurəti yarandı. Məsələn, ondadır ki, İK-nın formalaşmasında rol oynayan bütün amilləri ölçmək mümkün olmadığı üçün, İK üzrə göstəricilər ölkələr üzrə çox fərqli alınır. Məsələn, təhsil illərinin sayına görə İK faktorunun dəyəri çox fərqli alınır. Ümumiyyətlə, İK və əmək resurslarının qiymətləndirilməsi üçün ən geniş yayılmış ölçü meyarı təhsil illərinin

orta sayı qəbul edilir. Ölkələr üzrə iqtisadi artımın təhlili göstərmişdir ki, yüksək təhsil səviyyəsi məhz yüksək rifah və yaşayış səviyyəsinin əsas meyarı kimi çıxış edir. Təhsil illərinin sayına görə ölkələrin İK-nın qiymətləndirilməsi aşkar olmayan qeyri-müəyyənlik və ya oxşarlıq meydana gətirə bilər. İK-nın qiymətləndirilməsinin təsnifləşdirmə əlamətini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İK-nın yığılmasından (toplanmasından) gələn verimin – xeyrin qiymətləndirilməsinə istiqamətlənən gəlirlər metodu.
2. İK-nın formalaşmasına çəkilən xərclərin ölçülməsinə əsaslanan xərclər metodu.
3. Dəyər, natural və ya indeks vahidlərində ifadə olunmuş və nəticələrin ölçülməsinə istiqamətlənən səlahiyyətli mötəbər metod.
4. Dünya Bankının təklif etdiyi metod.

Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin İK-nın daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi məqsədilə göstəricilər sisteminin işlənməsi məsələləri hələ də başa çatmamış, bununla bağlı mübahisəli məsələlərin mövcudluğu davam etməkdədir. Amerika iqtisadçısı C.Kendrik İK-nı dəyərləndirmək məqsədilə insanda toplanmış qeyri-maddi kapitalın tərkibinə ümumi təhsilə toplanmış xərclər, işçi qüvvəsinin yerdəyişmə xərcləri, həmçinin elmi-tədqiqat və işləmələri də daxil etmişdir [131]. DB İK-nın qiymətləndirilməsi üçün 2006-cı ildə nəşr etdiyi məruzəsində əməyə görə ödəniş və İK-dan gələn renta gəlirinin daxil olduğu aşağıdakı düsturdan istifadə etməyi təklif etmişdir [296]:

$$V_a = \sum_{i=1}^n (B - Z) \cdot (1 + c)^i$$

Burada: V_a – a yaşında İK-nın qiymətləndirilməsi;

B – ümumi əmək haqqı;

Z - əməkdən gələn əmək haqqının hissəsi;

n – aktiv əmək fəaliyyətinin sona çatdığı yaş;

i – faiz dərəcəsi.

H.Bekkerə görə, gəlir metodu kifayət etmədiyi üçün onu aşağıdakı ifadədə göstərilən xərc-investisiya ilə tamamlamnaq təklif olunmuşdur [296]:

$$E_i = X_i + \sum_{j=1}^m r_{ij} \times C_{ij}$$

Burada: E_i – i -ci işçinin əmək haqqı;

X_i – i -ci işçinin ilkin kapitalının səmərəliliyi;

r_{ij} – i -ci işçiyə qoyulan investisiyanın gəlir norması;

C_{ij} – i -ci işçinin investisiyasının dəyəri;

i – investisiyanın xarakteristikası.

Uzun müddət İK-nı dəyər formasında ölçmək üçün bu iki metodoloji yanaşma bir-birini tamamlayaraq baza kimi qəbul olunmuşdur. M.Fridmen İK-ya onun əmək qabiliyyətli həyatı dövründə diskontlaşdırılmış əmək haqqı kimi gəlir gətirən aktiv kimi baxmışdır. Bu isə işçinin bütün əmək qabiliyyətli həyatı müddətindən gözlənilən illik əmək haqqının orta çəkili qiymətidir və bu fərdin permanent gəliri adlanır. Nəticədə, İK fərdin müəyyən əmlakının tərkib hissəsi kimi çıxış edir [93]:

$$V_{hc} = \sum_{i=1}^n \frac{W_n}{(1+r)^n}$$

Burada: V_{hc} – İK-nın dəyəri;

W_n – İK istifadəsindən gözlənilən illik əmək haqqı;

r - faiz dərəcəsi;

n – fərdin illərlə ölçülən həyat dövrü.

Əlbəttə, İK-nın dəyərləndirilməsində xərc metodu bu kapitalın formalaşmasına sərf olunan bütün xərcləri (hər növ təhsil, peşəkar yenidən hazırlıq, ixtisas səviyyəsinin artırılması, yenidən öyrənilmə - ixtisasın dəyişdirilməsi, informasiya axtarışı və s. xərcləri) özündə əks etdirməlidir. Ancaq MS-in qeyri-maddi aktivlər kimi tərkib hissəsində İK ilə sıx bağlı olan sosial kapitalın makrosəviyyədə (mədəni səviyyə, mənəvi-etik keyfiyyətlər, cəmiyyətin kriminal səviyyəsi, milli mentalitetlər

və s.) dəyərləndirilməsi hələlik qeyri-mümkün olsa da, amma bu kapitalın da İK-nın dəyərləndirilməsində böyük rolu olduğunu inkar etmək olmaz.

İK ölçülməsinin MHS ilə bağlılığı onun MS-nin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış etməsilə sıx bağlıdır. Bu mənada MHS-ə görə İK işçinin bilavasitə gəlirləri vasitəsilə qiymətləndirilə bilər [107].

Beləliklə, İK yaradılmasına istiqamətlənən və bu kapitalın ölçülməsində istifadə olunan xərclər metodunda keçmişdə həyata keçirilmiş müəyyən səylərin və onun formalaşmasına yönəldilmiş qoyuluşların ölçülməsi baş verir. Pul formasında qiymətləndirmənin nəticəsi insanın inkişafına investisiyaların və ona məxsus olan kapitalın dəyər qiymətləndirilməsi əks etdirir. Xərclər metoduna əsaslanan nəticələr bir sıra səbəblərə görə:

- İK-nın əvvəllər formalaşmasına yönəldilmiş investisiyaların bütün həcmi İK-ya transformasiya olunmur, eyni zamanda xərclərin sərhəddinin müəyyən edilməsi ilə bağlı vahid fikrin formalaşması;

- insanların təbii xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi dərəcəsinə görə eyni miqdar kapital qoyuluşu müxtəlif insanlarda yığılmış kapitalın müxtəlif miqdarlarının alınmasına gətirib çıxardır;

- xərclər yanaşmasında İK-nın formalaşması üzrə insanın xüsusi əməyinin nəzərə alınması təhsil vaxtı itirilmiş mümkün əmək haqlarının hesablanması vasitəsilə əldə etmək mümkündür ki, bu da özlüyündə dəqiq deyildir.

İK-nın toplanmış miqdarının yalnız bir hissəsini müəyyən etmək qabiliyyətinə malikdir.

İK-nın dəyərləndirilməsi metodları içərisində daha məhsuldar olanı universal ölçü vahidi olaraq pul formasında olan dəyər metodudur. Xərclər metodunun əksinə olaraq İK-nın istifadəsini nəzərdə tutan gəlir metodu onun formalaşmasına investisiya qoyuluşlarının nəticələrini ölçür. Başqa sözlə, gəlir metodu İK-nın istifadəsindən əldə edilən verimlərin - gəlirlərin hesablanması nəticələrini göstərir. Burada söhbət həm insanın bütün əmək fəaliyyəti dövründə gəlirlər kimi təzahür edən kapitalın reallaşdırılmasından əldə edilən pul gəlirləri haqqında və həm də onun kifayət qədər mövcud olan miqdarının qeyri-pul xeyirləri haqqında (işsizlik riskinin aşağı

salınması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və s.) gedir. Gəlir metodu məşğul əhali vasitəsilə alınan gəlirləri qiymətləndirməyə imkan verir və bu metod toplanmış İK-nı əks etdirərək gəlirlərin kapitallaşmasına istiqamətlənmişdir.

MS-nin tərkib hissəsi kimi milli məcmu İK-nın dəyər metodunun əsasında iki yanaşma durur: xərclər (İK-ya yönəldilən məcmu investisiyaların miqdarına görə) və diskont (MS-nin verilən gəlirlik norması üzrə milli İK-nın dəyərini müəyyən edən) [192]. Beləliklə, İK-nın gəlirlər üzrə ölçülməsi artıq alınmış və onun istifadəsindən gələcək gəlirlər vasitəsilə toplanmış İK-nın təyin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu metod həmçinin qiymətləndirmə nəticələrinin əhəmiyyətli dərəcədə yayınmasına gətirib çıxaran bir sıra çətinlikləri özündə əks etdirir. Bu, aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır:

- birinci ona görə ki, əmək bazarındakı vəziyyətdən, sahə və regionla bağlı olmaqla gəlirlərin differensiasiyasından, subyektlər arasında gəlirlərin paylanmasından, işsizlik səviyyəsindən və digər səbəblərdən asılı olaraq, eyni dəyərli İK-nın reallaşdırılmasından alınan gəlirlər bir neçə dəfə bir-birindən fərqli ola bilər;
- əmək bazarının konyunkturasının proqnozunun etibarlılığı və işsizlik riskləri çox aşağıdır;
- İK-ya və digər istehsal amillərinə gəlirlərin sərhədlənməsi mexanizmi yoxdur;
- gəlir metodu İK-nın toplanmış yüksək səviyyəsində əhəmiyyətli olan və onun istifadəsindən gələn qeyri-pul xeyirlərini nəzərə almır.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlər İK-nın həm xərclər və həm də gəlirlər metodu üzrə qiymətləndirilməsinin reallıqlarını və problemlərini aşkarlamağa imkan verir.

İK-nın dəyərləndirilməsinin indikativ (indikatorlar vasitəsilə) göstəricilər sisteminin (demoqrafik, təhsil, əmək, elmi-tədqiqat, sosial-mədəni kapital və s.) köməyi ilə həyata keçirilməsi səlahiyyətli yanaşmaya əsaslanır.

DB-nin İK-nın qiymətləndirilməsi üzrə təklifi daha yeni hesab edilir və bu metodun da təkmilləşdirilməyə daim ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. DB-nin ekspertləri əsas məsələlər kimi bilavasitə milli dövlətlərin əhalisində təcəssüm etmiş ictimai sərvətin - MS-nin payının və miqyasının qiymətləndirilməsini irəli sürürlər. Artıq məlum olduğu kimi onlar MS-i 25 il ərzində (bu müddət nəsillərin

dəyişməsinin orta müddəti kimi qəbul edilir) təbii, istehsal olunan və özündə İK və sosial institusional kapitalı birləşdirən qeyri-maddi kapitalın məcmu sərvəti kimi qəbul edirlər. Bu halda gələcək məcmu istehlakın dəyəri vasitəsilə təyin edilən istehsal olunan kapital investisiyaların dəyəri kimi, təbii kapital – faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatları və onların gələcək rentası üzrə qiymətləndirilir. Qeyri-maddi kapital bilavasitə hesablanmır. MS-nin tərkibində insan və sosial kapitalın cəmindən ibarət olan qeyri-maddi kapital MS-lə təbii və istehsal kapitalının cəminin fərqi kimi təyin olunur. DB-nin CWON-2021-ci il hesabatına əsasən [279], İK ümumi qlobal kapitalın 62%-dən artaraq məcmu sərvətin ən mühüm tərkib hissəsi olaraq qalır. Ölkələr daha yüksək iqtisadi səviyyələrə çatdıqca, İK ümumiyyətlə MS-də daha çox paya malik olur. İK orta və yüksək gəlirli ölkələrin MS-nin 60%-dən çoxunu təşkil edir. DB-nin yanaşmasına görə, aktivin qiymətləndirilməsinin ümumi konsepsiyası ondan ibarətdir ki, dəyər aktivin xalis mənfəətinin diskont edilmiş məbləğinə bərabər olmalıdır. CWON-21-də İK bütün işçi qüvvəsinin gözləniləcək gələcək qazancı kimi ölçülür və İK ölçüsü yaxşı təhsilli və sağlam bir insanın əldə etdiyi faydalara diqqət yetirir. Bu mənada DB İK-ni gələcəkdə əldə oluna biləcək əmək gəlirlərinin ümumi diskontlaşdırılmış dəyəri kimi qəbul edir. İK əsasən ölkədəki işçi qüvvəsinin biliyinə və ixtisas səviyyəsinin artırılmasına yönəldilən investisiyalar olduğundan İK-nı dəyərcə qiymətləndirmək üçün belə investisiyalardan gələn gəlirləri qiymətləndirmək lazımdır. Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 4.2.5) DB-nin ölkələr üzrə təhsil səviyyələri üzrə təhsilə investisiyalardan olan gəlirlər (faizlə) verilmişdir. Tədqiqat və qiymətləndirmə üçün təhsilə xərclənən əlavə bir dolların mənfəət normasına görə ölkələrin cədvəl 4.2.5-də göstərildiyi kimi qruplaşdırılması verilmişdir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, təkcə təhsilin səviyyəsilə İK-nı tam dəyərləndirmək mümkün deyil, bu zaman təhsilin keyfiyyəti, təhsildən əlavə məsələn, iş yerlərində işçilərin ixtisas səviyyəsinin artırılmasına yönəldilən xərclər və s. böyük rol oynayır.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 1995-ci ildən 2018-ci il daxil olmaqla ötən 23 ildə dünyanın qlobal sərvəti təxminən iki dəfə (1,9 dəfə) artsa da, bu sərvətdə 2018-ci ildə 1995-ci ilə nisbətən istehsal kapitalının payı bir faiz azalmış,

İK-nın isə payı 2% artmış, təbii kapitalın payı isə dəyişməz olaraq qalmışdır. Bu da ölkənin MS-də İK-nın xüsusi rol oynadığını bir daha sübut edir.

Dünya ölkələrinin təhsil səviyyələri üzrə təhsilə investisiyalardan əldə olunan gəlirləri, faizlə

Cədvəl 4.2.5

Ölkələr qrupu	Təhsilə investisiyaların sosial faydalılığı		
	İbtidai təhsil	Orta təhsil	Ali təhsil
Kasıb ölkələr	21,3	15,7	11,2
Orta gəlirli ölkələr	18,8	12,9	11,3
Varlı ölkələr	13,4	10,3	2,5
Dünya üzrə bütövlükdə	18,9	13,1	10,8

Mənbə: [296]

Əlbəttə, gələcəkdə İK-nı qiymətləndirmək üçün əlavə göstəricilərin nəzərə alınması zərurətini qeyd etmək lazımdır. 1995, 2018-ci illərdə qlobal sərvət və bu sərvətdə istehsal, insan və təbii kapitalın payı cədvəl 4.2.6-da verilmişdir.

1995, 2018-ci illərdə qlobal sərvət və bu sərvətdə istehsal, insan və təbii kapitalın payı

Cədvəl 4.2.6

Göstəricilər	1995		2018	
	2018-ci il milyon ABŞ dolları ilə	%	2018-ci il milyon ABŞ dolları ilə	%
Ümumi sərvət, o cümlədən ümumi sərvətdə:	603490	100	1152005	100
İstehsal kapitalı	195982	32	359267	31
İnsan kapitalı	371572	62	732179	64
Təbii kapital	38409	6	64542	6

Mənbə: [279, s.70]

DB-nin İK-nın dəyərləndirilməsinin metodologiyası üzrə bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycanın adambaşına düşən sərvəti və onun tərkib elementlərinə görə mövcud göstəriciləri cədvəl 4.2.7 və 4.2.8-də göstərilmişdir.

2005-ci ildə dünyanın, bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın adambaşına düşən ÜDM, milli sərvəti və onun tərkib elementləri: istehsal, təbii və qeyri-maddi kapital, ABŞ dolları ilə

Cədvəl 4.2.7

Ölkələr	Adambaşına düşən ÜDM, milli sərvət və onun tərkib elementləri, ABŞ dolları ilə				
	Ümumi sərvət	İstehsal kapitalı	Təbii kapital	Qeyri-maddi kapital	Ümumi daxili məhsul
Norveç	861797	110162	183078	532121	66775
Danimarka	742954	19616	130827	591224	48817
İsveçrə	736795	9411	165561	506613	54798
İsveç	627950	15673	92488	528122	43085
Finlandiya	570256	19220	96566	460111	38969
Macarıstan	173007	5974	35162	141296	11156
Litva	132915	6014	21265	108764	7863
Rusiya Federasiyası	73166	31317	17712	24364	5324
Bolqarıstan	63993	5560	10079	50006	3853
Ukrayna	29322	6899	7250	15485	1829
Ermənistan	29190	3139	4185	22356	1625
Gürcüstan	26607	3334	5128	19076	1530
Azərbaycan	15298	11684	4535	195	1578
Moldoviya	17421	4148	3794	9919	831
Tacikistan	6687	1762	1093	4052	340
Özbəkistan	5316	7652	1543	3887	547
Dünya	115484	7119	20329	88361	-

Mənbə: [276] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

DB-nin “Millətlərin dəyişən sərvətləri...” 2018-ci il hesabatına əsasən Azərbaycan, dünya və bəzi ölkələrin inkişaf göstəricisi kimi adambaşına düşən MS

və onun tərkib hissələrinin, o cümlədən İK-nın göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 4.2.8) göstərilmişdir.

2014-cü ildə dünyanın, bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın adambaşına düşən milli sərvəti və onun tərkib elementləri: istehsal, təbii və qeyri-maddi kapital, ABŞ dolları ilə

Cədvəl 4.2.8

Ölkələr	Adambaşına düşən ÜDM, milli sərvət və onun tərkib elementləri, ABŞ dolları ilə				
	Ümumi sərvət	İstehsal kapitalı	Təbii kapital	Qeyri-maddi kapital	Əhalini sayı,min nəfər
Kanada	1016593	229999	52438	730832	35544564
Estoniya	258903	91646	20093	155041	1314545
Finlandiya	726422	248986	18037	460082	5461512
Gvineya	8943	1307	7294	621	12275527
Qazaxıstan	180911	40150	66606	76617	17289224
Yaponiya	571927	179277	3741	365157	127131800
Moldoviya	35380	14213	4898	17852	3556397
Nigeriya	37408	3851	12963	20934	177475986
Rusiya Federasiyası	188715	48807	46921	90812	143819666
Sinqapur	775196	186017	56	466119	5469724
Tacikistan	42286	30397	7431	5015	8295840
Türkiyə	45998	26984	12854	12081	77523788
Ukrayna	56053	25171	13345	18952	45271947
Azərbaycan	85341	20061	45935	11961	9535079
Ermənistan	52894	15461	12702	27329	3006154
Böyük Britaniya	647694	193456	7592	457223	64613160
ABŞ	983280	216186	23624	766470	318907401
Dünya	168580	44760	15841	108654	6781648569

Mənbə: [278] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Digər ölkələrin göstəricilərini təhlil etmədən cədvəl 4.2.7 və 4.2.8 məlumatlarına əsasən Azərbaycanla bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın 2014-cü ildə adambaşına düşən sərvəti (85341\$) 2005-ci ilə nisbətən (15298\$) 5,6 dəfə artmasına baxmayaraq, bu sərvətdə İK-nın payı daha çox artmışdır (uyğun olaraq: 11961\$ və 195\$). Adambaşına düşən MS göstəricisinə görə Azərbaycan 2005-ci ildə Moldoviya və Tacikistan arasında mövqe tutsa da (cədvəl 4.2.7), bu ölkələrlə müqayisədə MS-də İK-nın səviyyəsi dəfələrlə çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Amma, 2014-cü ildə MS-də adambaşına düşən İK-ya görə Azərbaycan Tacikistanı ötsə də, uyğun olaraq (11961\$ və 5015\$, cədvəl 4.2.8), 2014-cü ildə İK indeksinə görə 157 ölkə arasında 69-cü yerdə qərarlaşmışdır. DB-nin “Millətlərin dəyişən sərvətləri, 2018 – Davamlı gələcəyin qurulması” adlı məruzəsində Azərbaycanda İK-nın MS-ə verdiyi töhvələrin aşağı olduğu qeyd olunmuşdur. Daha doğrusu, İK-nın MS-də payı 14% olmaqla, bu göstərici aşağı gəlirli və səviyyəli ölkələr səviyyəsinə uyğun olmuşdur.

Azərbaycan və DB-nin təşkilatçılığı ilə 2018-ci il, 19-21 dekabr tarixində İK üzrə Forum keçirildi [285], [290]. Bu forumda qeyd edildi ki, bu gün Azərbaycanda doğulan uşaq böyüyəndə tam təhsil və tam sağlamlığa malik olduğu halda orta hesabla 60% məhsuldarlığa malik olacaq (insan kapitalı indeksi HCl: aşağı sərhəddi 0,58, dəyişmə 0,60, yuxarı sərhəddi 0,62, bax: cədvəl 4.2.9).

2018-ci ildə bəzi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üzrə insan kapitalı indeksi

Cədvəl 4.2.9

Ölkələr	İnsan kapitalı indeksi (HCl)		
	Aşağı sərhəd	Dəyişmə	Yuxarı sərhəd
Sinqapur	0,87	0,88	0,90
Cənubi Koreya	0,83	0,84	0,86
Böyük Britaniya	0,77	0,78	0,79
Estoniya	0,73	0,75	0,76
Kazaxıstan	0,72	0,75	0,77
Rusiya Federasiyası	0,68	0,73	0,77
Latviya	0,71	0,72	0,74
Türkiyə	0,61	0,63	0,64

Gürcüstan	0,60	0,61	0,63
Azərbaycan	0,58	0,60	0,62
İran	0,57	0,59	0,60
Tacikistan	0,51	0,53	0,55
Nepal	0,48	0,49	0,50
Nigeriya	0,30	0,32	0,33

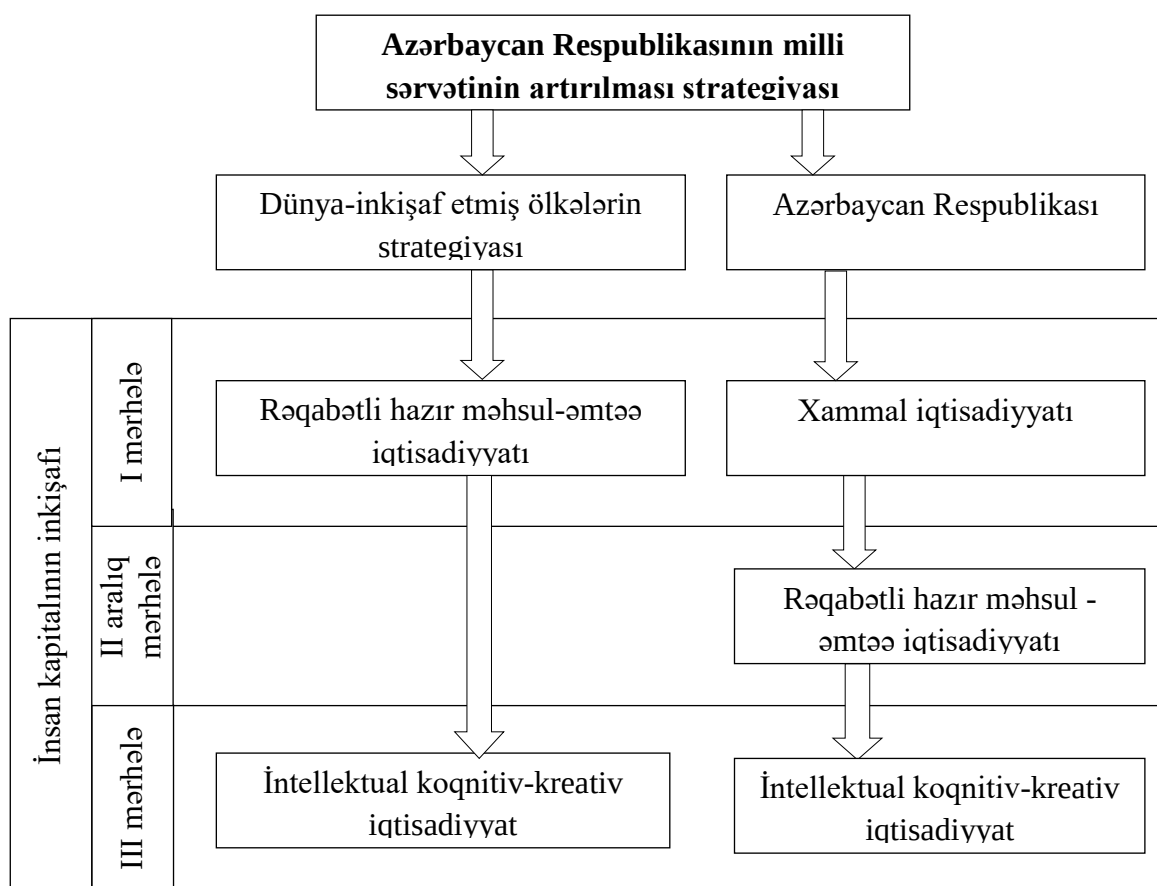
Mənbə: [285 və 290]

Forumun gəldiyi əsas nəticə odur ki, Azərbaycan İK potensialından istifadə etmək üçün daha çox və daha yaxşı sərmayə qoymalıdır və onun hal-hazırda İK gəlir səviyyəsinə uyğun deyil. DB-nin proqram rəhbəri Lire Ersado Forumda deyib: *“Sürətli texniki dəyişikliyin və qloballaşmanın və qlobal bilik iqtisadiyyatında iştirak etmək zərurətinin birləşməsilə Azərbaycan İK-ya yatırdığı investisiyalar onun digər dövlətlərlə əməkdaşlığa və rəqabət qabiliyyətinin açarı olacaq”*. Deməli, Azərbaycan dövləti İK-nın formalaşmasına dəstək verməklə, ölkə öz vətəndaşlarını dünyanın müasir iqtisadi inkişafının qarşısında duran qlobal çağırışlara və imkanlara hazırlaya bilər.

DB-nin 2020-ci ildəki hesabatına görə Azərbaycan 172 ölkə arasında insan kapitalı indeksinə (HCI) görə 58% məhsuldarlıqla qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan İKİ-yə görə Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə orta göstəricidən aşağıdır, ancaq yuxarı orta gəlirli ölkələr səviyyəsindən orta göstəricidən bir qədər yüksəkdir. 2010-2020-ci illər arasında Azərbaycan üçün İKİ-nin dəyəri 0,50-dən 0,58-ə, 2018-ci ildə isə 0,60 yüksəlmişdir [211] və [212].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İ.Əliyevin: *“Müasir dünya sivilizasiyasının tərəqqisində İK və intellekt yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Hər bir dövlətin rifah və yüksəlişə aparan yolu elm və innovasiyalara əsaslanan inkişafdan keçir”* fikri (report.az) Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdə [2] öz əksini tapmışdır. Bu sənəddə İK ilə bağlı göstərilir: *“Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı yaratmaq ölkə üçün qarşıdakı 10 illikdə duran əsas vəzifələrdən biridir”*. Ölkənin inkişaf strategiyası ilə bağlı digər bir sənədində - *“İqtisadi islahatlara dair strateji yol*

xəritəsi”ndə [1] İK-nın inkişafı və onun Azərbaycanın səmərəli inkişafına cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa 2018-ci ildə qəbul edilmiş “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nı da ölkədə İK-nın inkişafına təkan verən addımlardan hesab etmək olar [17]. Beləliklə, İK-nın inkişafı ilə birbaşa bağlı olaraq Azərbaycan Respublikasının MS-nin artırılması strategiyasını dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin strategiyası ilə müqayisə etməklə aşağıdakı sxemin köməyi ilə göstərmək olar (şəkil 4.2.4).

Şəkil 4.2.4. Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı və milli sərvətin artırılması strategiyasının qarşılıqlı əlaqəsi.

Mənbə: Müəllif tərəfindən işlənmişdir.

Müasir dövrdə cəmiyyət, o cümlədən Azərbaycan tədricən xammal-əmtəə iqtisadiyyatından intellektual-yaradıcılıq iqtisadiyyatına keçid etməlidir. MS-nin artırılmasında ən böyük uğur qazanan ölkələr İK-nın köməyi və potensialı ilə

rəqabətli əmtəə bazarını və ya əmtəə iqtisadiyyatını koqnitiv –kreativ potensialla balanslaşdıran ölkələrdir. Şəkil 4.2.4-dən göründüyü kimi, İK-nın inkişaf etdirilməsi yolu ilə MS-nin artırılması strategiyası dünyanın inkişaf etmiş ölkələri üçün artıq yuxarıda qeyd edilən balanslaşdırma siyasəti və yolu ilə səmərəli şəkildə uzlaşdırılır. Daha doğrusu, belə ölkələrdə İK-nın inkişafı və MS-nin artırılmasında xammal iqtisadiyyatı mərhələsi iştirak etmir və onun heç bir rolu yoxdur. Amma Azərbaycan üçün İK-nın inkişaf etdirilməsi siyasətilə MS-nin artırılması strategiyasına keçid mərhələləri aşağıdakı kimi olmalıdır (şəkil 4.2.4).

1. Hal-hazırda Azərbaycan üçün xas olan və əsas gəlir mənbəyi kimi iştirak edən xammal iqtisadiyyatından rəqabətli hazır məhsul - əmtəə iqtisadiyyatına keçidin təmini.

2. Əmtəə iqtisadiyyatından intellektual koqnitiv-kreativ iqtisadiyyatına keçidin təmini.

Sonda, MS-nin artırılmasının təmini üçün ilk öncə ölkədə İK-nın yaradılması və inkişafı siyasətilə intellektual yaradıcılıq iqtisadiyyatının yaradılması və davamlı olaraq mövcudluğunun qorunması təmin edilməlidir. Müasir dövrdə İK-nın inkişafı ilə bağlı real uğurlar qazanmaq üçün robota məxsus olmayan qabiliyyətlər: kreativ yaradıcılıq, koqnitiv, təsəvvüretmə, təşəbbüskarlıq, lider keyfiyyətlər və s. inkişaf etdirilməlidir. Ölkənin təhsil sisteminin inkişafı yolunda bu sistem hansısa vaxt məhdudiyyəti və sərhəd, fəza çərçivəsilə məhdudlaşdırmaqdan azad olmalıdır. Nyu-York universitetinin nəzəri fizika professoru Mutio Kaku belə qeyd edir: *“Gələcəkdə təhsil sistemində “toplanmış intellektual yük anbarı” əsas elementlərdən biri olacaqdır. İnformasiya texnologiyaları isə insanın xidmətlərini imkan verilən və şəffaf edəcəkdir”* [uduba.com]. Beləliklə, müasir dünyada İK-nın inkişafı, MS-nin artırılması və ölkənin dayanıqlı inkişafı istiqamətində iqtisadiyyatın ən gəlirli və perspektivli istiqamətləri: biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar və süni intellekt sahələri hesab edilir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının perspektivli inkişafı üçün də tez bir zamanda və gələcəkdə yubanmadan bu sahələrə istiqamətlənmək və keçid edilməlidir.

Beləliklə, İK-nın inkişafı (nəticə olaraq MS-nin artırılması) ilə əlaqədar aşağıdakı bəzi nəticələri qeyd etmək mümkündür:

- ölkənin uzun müddətli iqtisadi artımının təmini üçün İK-ya əsas kapitaldan daha çox investisiya yatırmaq məqsədilə dövlət təhsil, elm və səhiyyə səviyyəsini yüksəltməklə və əhalinin təhsil üstünlüklərindən faydalanmalarını stimullaşdırmaqla respublikada həyat standartlarını məqsədli şəkildə inkişaf etdirib artırma bilər;

- ölkədə xüsusilə, “beyin axını” probleminin – çox yüksək təhsilli və intellektual qabiliyyətli işçilərin, insanların zəngin ölkələrə emiqrasiya etməsinin qarşısının alınması, onu yaradan səbəblərin yumşaldılması və tədricən aradan qaldırılması hökumətin İK-ilə bağlı siyasətinin bir istiqaməti olmalıdır;

- təhsil, elm, səhiyyə ilə bağlı dövlət büdcəsindən ayırımların və investisiyaların ən azından bu istiqamətlərdə dünya üzrə ümumi qəbul edilmiş iqtisadi təhlükəsizlik hədlərinin təmin olunması və tədricən İEÖ-lərin səviyyəsinə çatdırılması təmin edilməlidir;

- fundamental elm tədqiqat yönümlü sahələrin və yeni texnologiyaların işlənməsi yükünün baza kimi universitetlərə keçirilməsi istiqamətində həmçinin bu işə kömək etmək imkanı olan böyük şirkətlərə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədli hesab edilməlidir;

- texnoloji yeniliklərin əksəriyyəti firmalar və özəl – fərdi ixtiraçılar, yenilikçilər tərəfindən aparılan özəl sektor araşdırmaları nəticəsində meydana gəlmiş üçün, eyni zamanda bu istiqamətdə universitetlərin rolunun artırılması məqsədilə dəstəkləyici tədbirlərin reallaşdırılması vacibdir;

- hökumət yuxarıda sadalananlarla bağlı tədqiqat qrantları, vergi güzəştləri və səmərəli patent sistemləri ilə texnoloji inkişaf proseslərini stimullaşdırma bilər;

- Azərbaycanda milli İK-nın formalaşması proseslərinə təkan verilməsi və onun tərkib hissələrinin ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa təsiri və roluna diqqət edilməlidir. Çünki, 2000-2015-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi yüksəliş əsasən təbii resurslardan, xüsusilə neft-qaz gəlirlərindən və onlara olan yüksək qiymətlərdən meydana çıxmışdır. 2015-ci ilin sonlarından başlanan devalvasiya prosesləri, dünya neft qiymətlərinin kəskin azalması iqtisadi artımın, inkişafın və əmək məhsuldarlığının,

milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin, innovasiyalı iqtisadiyyatın artması ilə deyil, birbaşa neft gəlirlərilə bağlı olduğunu sübut etdi. Bütün bu proseslər eyni zamanda MS-nin artırılması, davamlı inkişafın təmini ölkədə İK-nın inkişafını zərurətə çevirdi;

- ölkənin rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatının formalaşmasında və dünya iqtisadiyyatına integrasiyası proseslərində ölkədə təhsilin, elmin, sağlamlığın və s. konkret olaraq İK ilə bağlı sahələrin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri daim diqqətdə saxlanılmalı və araşdırılmalıdır;

MS nöqteyi-nəzərinə İK, insan potensialı, onun formalaşması, qiymətləndirilməsi, artırılması yolları öz aktuallığını hələ uzun illər saxlayacaq, çünki məhz müasir dövrdə əksər ölkələrin MS-nin yaradılmasının əsas hissəsini, İEÖ-lər üçün isə 70-90%-ni İK təşkil edir. Deməli, İK-nın formalaşması, qiymətləndirilməsi, onun artırılması yolları, xüsusən postsənaye ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda MS-nin yaradılmasının əsas amili olmaqda qalır və eyni zamanda bu amil milli iqtisadiyyatın rəqabətli və innovasiyalı inkişafının bazası rolunu oynayır.

Beləliklə, İK-nın inkişafı, xüsusilə Azərbaycanın MS-nin formalaşmasının əsas hissəsini təşkil edən təbii resurs – xammal yönümlü iqtisadiyyatı üçün çox vacibdir. Çünki, həm müasir və həm də gələcəyin iqtisadiyyatı biliklər, innovasiyalar, intellektual iqtisadiyyatdır. Bu səbəblərdən də Azərbaycanda İK-nın yaradılması və inkişafı həm MS-nin və həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşması nöqteyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir. Deməli, əgər Azərbaycan Respublikası perspektivdə özünün inkişafı və yüksək həyat səviyyəsini İEÖ-lərin səviyyəsinə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyursa, onda bu məqsədi həyata keçirmək üçün yuxarıda sadalanan prioritetləri əldə etməyə çalışmalı, ölkə iqtisadiyyatını yenidən qurmağa və inkişaf etdirməyə, xüsusi qeyri-standart reformasiyalar və tədbirlər həyata keçirtmək qabiliyyətinə malik güclü hakimiyyətin, işlək qanunların mövcudluğuna və bu qanunlara əməl edilməsinə, iqtisadi azadlıqlara dövlət şərait yaratmaqla, iqtisadiyyatın yeni texnoloji keçidə keçmək işlərində aktiv iştirak etməlidir.

4.3. Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və onun qiymətləndirilməsi

Artıq məlum olduğu MS ictimai istehsal nəticəsində daim yenilənən, artan, cəmiyyət tərəfindən toplanan bütün bütün maddi, qeyri-maddi, maliyyə, həmçinin mövcud olan təbii dəyərlərin məcmusu kimi çıxış edir. Tədqiqat işinin bu bölməsi, yəni Azərbaycan Respublikasının MS-nin qiymətləndirilməsi bölməsi işin əsasən II və III Fəslinin yekunu kimi həyata keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin qiymətləndirilməsinin tarixi ardıcılığı mürəkkəb və uzun yola malik olmuşdur. Bu haqda bölmə 1.2-də ətraflı bəhs olunmuşdur. Sadəcə, bu bölmənin məzmununun zərurətilə bağlı xronoloji formada çox qisaca bu tarixə nəzər yetirmək məqsədli hesab eilməlidir. Belə ki, Avropa ölkələrində ilk belə rəsmi qiymətləndirmə təşəbbüsləri XVIII əsrin ikinci yarısına, ABŞ-da XIX əsrin başlanğıcına, Rusiyada isə XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. 1853-cü ildən MS-nin ölçülməsinin metodoloji problemləri beynəlxalq statistika konfranslarının əsas mövzusunə çevrilmişdir. MS-nin ilk dəfə qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı ölkələrdə (ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s.) XIX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmiş və bu da demək olar ki, fragment xarakterli olmuşdur. Beynəlxalq millətlərarası səviyyədə MS-nin uçotunun ümumi yanaşmalarının praktiki tətbiqi I Dünya müharivəsindən sonra başlamışdır. Bununla bağlı, məhz BMT-nin ekspertləri tərəfindən ABŞ-ın 1930-1940-cı illəri əhatə edən məlumatları əsasında Milli Hesablar üzrə tövsiyələr hazırlanandan sonra, 1953-cü ildə “BMT-nin MHS və köməkçi cədvəllər”-i qəbul edilmişdir. 1968-ci ildən bəri “MHS-ə uyğun olaraq MS-nin qiymətləndirilməsi və uçotu metodu” bir çox ölkələr üçün rəsmi baza sənədi kimi qəbul olunmağa başladı (MHS-nin ikinci redaksiyası kimi). Mahiyyətə bu baza, mühasibat uçotunun makroiqtisadi baxışdan, makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən təsviri idi. Bu zaman MS xüsusi kapitalın (mühasibat balansına uyğun kapital və ehtiyatlara əsasən) kəmiyyətinə analoji bir göstərici kimi çıxış edirdi. MDB dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının statistikasının bu metodologiyaya keçməsinə baxmayaraq, onun tam tətbiqi, o cümlədən MS-nin qiymətləndirilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən mümkün olmamışdır. Əlbəttə, tarixi inkişafın hər bir dövründə MS-nin kəmiyyət və keyfiyyət strukturuna ictimai-siyasi proseslərin, o

cümlədən hərəkətverici qüvvələrin böyük təsiri olmuşdur: dünya və lokal müharibələr, həmçinin hər bir dövlətin siyasi-iqtisadi xətti ölkənin MS-nin toplanması və onun qiymətləndirilməsi nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. MS-nin yaradılması və artırılmasına ölkədəki sahibkarlığın maliyyə imkanlarının və biznes mühitinin əlverişliyi də böyük təsir göstərir [267].

MS uzun müddət maddi dəyərlərin istehsalı ilə izah edildiyindən, onu yalnız maddi istehsalın nəticəsi olaraq dəyərləndirmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, MS-nin təkcə maddi sərvətlərin məcmusu kimi qiymətləndirilməsi yanaşması müasir iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirmir və səmərəli iqtisadi siyasəti həyata keçirməyə imkan vermir. Bu mənada təbii resurslar istehsal məhsulu olmadığından və təbii şəkildə mövcud olduğu üçün uzun müddət MS-nin tərkibinə daxil edilməmişdir. Amma, əlbəttə bir çox ölkələr, xüsusilə Azərbaycan üçün təbii-resurs potensialı təbii mühit faktorlarının, elmi nailiyyətlərin və sosial-iqtisadi imkanların mövcudluğu şəraitində ölkə ərazisinin malik olduğu təbii resursların məcmusu olmaqla, böyük əhəmiyyətə malik olmaqda davam edir və ölkənin MS-nin formalaşmasında əsas baza rolunu oynayır. Artıq keçən əsrin sonlarından və müasir dövrdə MS-nin qiymətləndirilməsinin genişləndirilmiş konsepsiyası meydana gəlməyə başladı, bu konsepsiya ilə MS-nin tərkibinə qeyri-maddi aktivlər də daxil edilməyə başladı. MS-nin qeyri-maddi aktivlərin və insan resurslarının da daxil olduğu genişləndirilmiş konsepsiyası müasir dövrün intensiv, davamlı və innovasiyalı – rəqabətli inkişafının nəticəsi olaraq yaranmışdır. Əlbəttə, artıq hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında və davamlı iqtisadi artımının əldə edilməsində, nəticədə MS-nin yaradılması və toplanmasında insan kapitalının böyük rolu təkzib edilməz bir fakt kimi qalmaqda davam edir. Bura həmçinin, sosial-institusional resursların (bazar mexanizmini təmin edən əsas institutlar, institusional-sosial kapitalın əsas determinantları kimi çıxış edən məhkəmə sistemi, siyasi sabillik, səmərəli dövlət idarəçiliyi, qayda-qanunların işlənməsi səviyyəsi və gözlənilməsi, məhkəmə sistemində dövlətin müdaxiləsi səviyyəsi, korrupsiya, hesabatlılıq, hüquq-mühafizə orqanlarında rüşvətxorluq, dövlət orqanlarının siyasi müdaxilədən asılı olmaması, ədalətli rəqabətin səviyyəsi və s.) da daxil edilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir.

DB tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsinin təklif olunan genişləndirilmiş konsepsiyası (əvvəlki bölmələrdə geniş izah edilmişdir), milli aktiv portfellərinin idarə edilməsi proseslərinə söykənir. MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı DB-nin 2006-cı ildə birinci məruzəsi “Millətlərin sərvətləri haradadır?”, “21-ci əsrin kapitalının qiymətləndirilməsi” (Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st of Century (2006)) dünyanın bir çox ölkələri üçün sərvət hesablarının işlənməsi imkanlarının bir növ “eksperimental” versiyası oldu [289]. DB-nin bu istiqamətdə ikinci hesabatında 2011-ci ildə çıxan - “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi: yeni minillikdə davamlı inkişafın qiymətləndirilməsi (The Chaning Wealth of Nations Measuring Sustainable Development in the New Millenium (2011)) dünyanın 140 ölkəsinin 10 ildə sərvət hesablarının zaman sıraları təqdim olundu ki, bu da ölkələr üzrə inkişafın və sərvətlərin dinamikasını öyrənməyə və müqayisə etməyə imkan verdi [276]. 2018-ci ildəki üçüncü nəşrdə: “Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi: davamlı gələcəyin qurulması” (The Chaning Wealth of Nations 2018 Building a Sustainable Future (2018)) – ilk dəfə olaraq dünya ölkələrinin insan kapitalının qiymətləndirilməsi əhalinin məşğulluq səviyyəsilə əhatə olunaraq həyata keçirildi [278]. DB-nin bu hesabatı və “İnsan kapitalının inkişafı” layihəsi və çoxsaylı elmi tədqiqatlar iqtisadi artımın və MS-nin yaradılması və artırılmasının, davamlı inkişafın təmini, kasıbçılığın ixtisar edilməsinin başlıca amili kimi İK-nın toplanmasını qeyd etdi. Bu zərurətdən çıxış edərək, İK-nın MS-nin tərkibində dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır. DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi sonuncu məruzə - “Millətlərin dəyişən sərvətləri: gələcək üçün aktivlərin idarə edilməsi” (Chainging Wealth of Nations: Managing Assets for the Future (2021)) ilə iqtisadi rifahı ölçərək, ölkələrin aktivlər portfelinin obyektivindən inkişaf prosesinə rəhbərliyin necə həyata keçirilməsini aydınlaşdırırdı [279].

Beləliklə, DB-nin qiymətləndirilmələrinə əsasən əksər ölkələrin MS-nin əsas hissəsini: 50-60% - dən çoxunu (bir çox ölkələr üçün bu göstərici 75-90% aralığında dəyişə bilər) İK təşkil edir. XX əsrin əvvəlləri üçün bütün dünya ölkələrinin MS 550

trlyn \$ təşkil etmişdir. Onun yarısı böyük “yeddiyələrin” – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Kanada, Yaponiyanın payına düşmüşdür.

Təkcə ABŞ-ın MS təxminən 24 trlyn \$ (cari qiymətlərdə) qiymətləndirilmişdir. Qalan yarısı OPEC qrupu ölkələridir - 95 trlyn \$, MDB ölkələri - 80 trlyn \$ və digər ölkələr 100 trlyn \$ təşkil etmişdir. Bu dövrlər üçün MS-nin yarıdan çoxunu (365 trlyn \$ insan kapitalı, istehsal kapitalı 95 trlyn \$ və təbii resurslar 90 trlyn \$ olmuşdur) İK-nın təşkil etməsi səbəbindən, məhz İK-nın MS-də yüksək payı ölkənin inkişaf səviyyəsini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərlə bağlı bütün iqtisadi əməliyyatlar ölkənin iqtisadi resursları haqqında təsəvvür yaradır ki, bu da ölkənin xarici borcunun ölçüsünü və ya kreditor kimi (“qalan dünyaya” xalis tələbləri) onun yerini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu isə məhz MS-nin qiymətləndirilməsi ilə aşkara çıxarılabilir. MS-nin qiymətləndirilmə səviyyəsi istifadə olunan hesablama metodundan asılı olduğu üçün həm ölkələr üzrə, həm də dünya üzrə MS-nin qiymətləndirilməsinin vahid dəqiq metodologiyasının olmaması səbəbindən böyük fərqlilər yaranır. Bütün bunlara baxmayaraq MHS və DB-nin genişləndirilmiş konsepsiyalarına əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının MS-nin qiymətləndirilməsi tədqiqat işində həyata keçirilmişdir.

Keçmiş SSRİ dövründə bu ittifaqa daxil olan respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın xalq təsərrüfatı statistikasında MS-nin qiymətləndirilməsi məqsədilə onuntərkibinə əsasən aşağıdakı elementlər daxil edilmişdir: əsas istehsal fondları, dövriyyə qeyri-istehsal fondları, əhalinin ev əmlakı, dövlət ehtiyatları, müəssisə və təşkilatların əmtəə ehtiyatları, təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilmiş faydalı hidroenerji resursları və s. XXI əsrin əvvəllərinə həm Azərbaycanda, həm də MDB məkanında MS-nin tərkib elementlərinin düzgün müəyyən edilməməsi və MS-nin əsasən istehsal maddi nemətlərin məcmusu kimi qəbul edilməsi, hələ də bir çox ölkələrin milli statistikasında davam edir.

Belə ki, AR DSK komitəsi tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsi 2005-ci ilə qədər aşağıdakı qeyri-maliyyə struktur hissələri üzrə həyata keçirilmişdir [60, s. 59-62]: əsas kapital (əsas fondlar, mal-qara daxil olmaqla) o cümlədən: əsas istehsal

fondları, əsas qeyri-istehsal fondları, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları, uzunmüddətli istehlak mallarının istifadəsi (əhalinin ev əmlakı), qeyri-maddi aktivlər. 2005-ci ilin əvvəlinə Azərbaycan Respublikasının MS 34251,5 mln.manat səviyyəsində dəyərləndirilmişdir ki, onun da, 2000-2004-cü illərdə orta hesabla 86,7%-ni əsas kapital təşkil etmişdir. Belə bir nəticənin alınmasının əsas səbəblərindən biri də həmin dövrlərdə “Əsrin müqaviləsi” ilə bağlı ölkənin əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların intensivliyi ilə bağlı olmuşdur. Bu da həmin dövrlərdə MS-nin yalnız maddi istehsal dəyərlərindən ibarət olduğu anlamı ilə bağlı idi və 2005-ci ildən sonra ölkənin milli statistika mənbələrində yuxarıda adları çəkilən tərkib hissələrinin ayrıca hesablanması bu günə qədər davam etmiş, ancaq ölkənin MS olaraq hesablanması bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən: metodoloji, informasiya, milli təhlükəsizlik, böyük həcmdə əmək tutumlu informasiyaların əldə edilməsi çətinliyi, maliyyə çatışmazlığı, uçot və hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və iqtisadiyyatda bazar dəyişikliklərinin təkmilləşdirilməsi problemləri, ümumiyyətlə MS-lə bağlı ölkə statistikasının lazımı inkişaf səviyyəsinin olmamasıdır [62], [64]. Məhz tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi və ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi də bir çox çətinliklərlə, qeyd edilən bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. MS-nin qiymətləndirilməsinin əsas problemi müasir dövrdə onun tərkib elementlərinin hər birinin ayrılıqda dəyərləndirilməsinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə əhalisinin xüsusi mülkiyyəti olan ev əmlakları müasir MS-nin metodologiyasına əsasən onların dəyəri MS-ə daxil edilmir, bir sıra ölkələrdə məlumat xarakterli verilənlər kimi təqdim olunur. Əlbəttə, MS-nin yalnız əsas fondlar və dövriyyə vəsaitlərinə görə hesablanması real - düzgün yanaşma deyildir və bu yanaşma gələcək təkrar istehsal üçün yığılmış resursların real miqyasını göstərmir.

Rəsmi ölkə statistikasında bu günə qədər aktual problem olaraq MS-nin əsas tərkib hissələrindən olan torpaq və TR dövlət mülkiyyəti kimi alqı-satqı obyektı olmayaraq dəyərləndirilməsi həyata keçirilməmişdir. Qeyd edilən resursların qiymətləndirilməsi ilə bağlı mürəkkəblik onunla bağlıdır ki, onlar insan əməyinin

məhsulu olmadığından bazar dəyərləndirilməsindən başqa, digər qiymətləndirmə növü kifayət qədər etibarlı və iqtisadi hesablamalarda onun nəzərə alınması məqsədli deyildir. Deməli, bir çox faktorlardan (ölkənin iqtisadi vəziyyəti, torpağa tələb və təklif, torpaq məcəlləsi, iqlim şəraiti və s.) asılı olaraq torpaq və TR-nın qiymətləndirilməsi üçün əsas kriteriya bazar dəyəri və qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat işində ölkənin torpaqlarının qiymətləndirilməsi bazar dəyərləndirilməsilə deyil, AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin istifadə etdiyi əmsallar və göstəriciləri əsasında həyata keçirilmişdir, amma ölkənin TR-nın qiymətləndirilməsi üçün resursların müasir bazar qiymətlərindən istifadə olunmuşdur. Əslində TR müstəsna olaraq dövlətin mülkiyyətində olduğu üçün onlar bazar dəyərinə malik deyildir, TR-nın qiymətləndirmə metodlarına əsaslanan zəruri məlumatlarının olmaması səbəbindən, bu məqsədlə resurs vahidinin uyğun bazar qiymətlərindən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin qiymətləndirilməsi üçün MHS və DB-nin MS-nin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq və dünyanın əksər ölkələri üçün qəbul edilən və bu məqsədlə aşağıdakı əsas tərkib hissələrdən istifadə olunmuşdur (şəkil 4.3.1, bunun üçün I Fəsilə MS-nin strukturunun və tərkib elementlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə təklif olunmuş şəkil 1.1.4 əsas kimi qəbul edilmişdir):

1. Qeyri-maliyyə maddi aktivlər:

a) istehsal aktivləri: əsas kapital (XF_k - əsas fondlar) və vəsaitlər, dəyərlər (MD_v – maddi dövriyyə vəsaitləri dəyərləri);

b) qeyri-istehsal aktivləri (T_k – təbii-ekoloji kapital; TR – mineral-xammal, faydalı qazıntılar, enerji, bioloji, meşə, su, torpaq və s. resurslar);

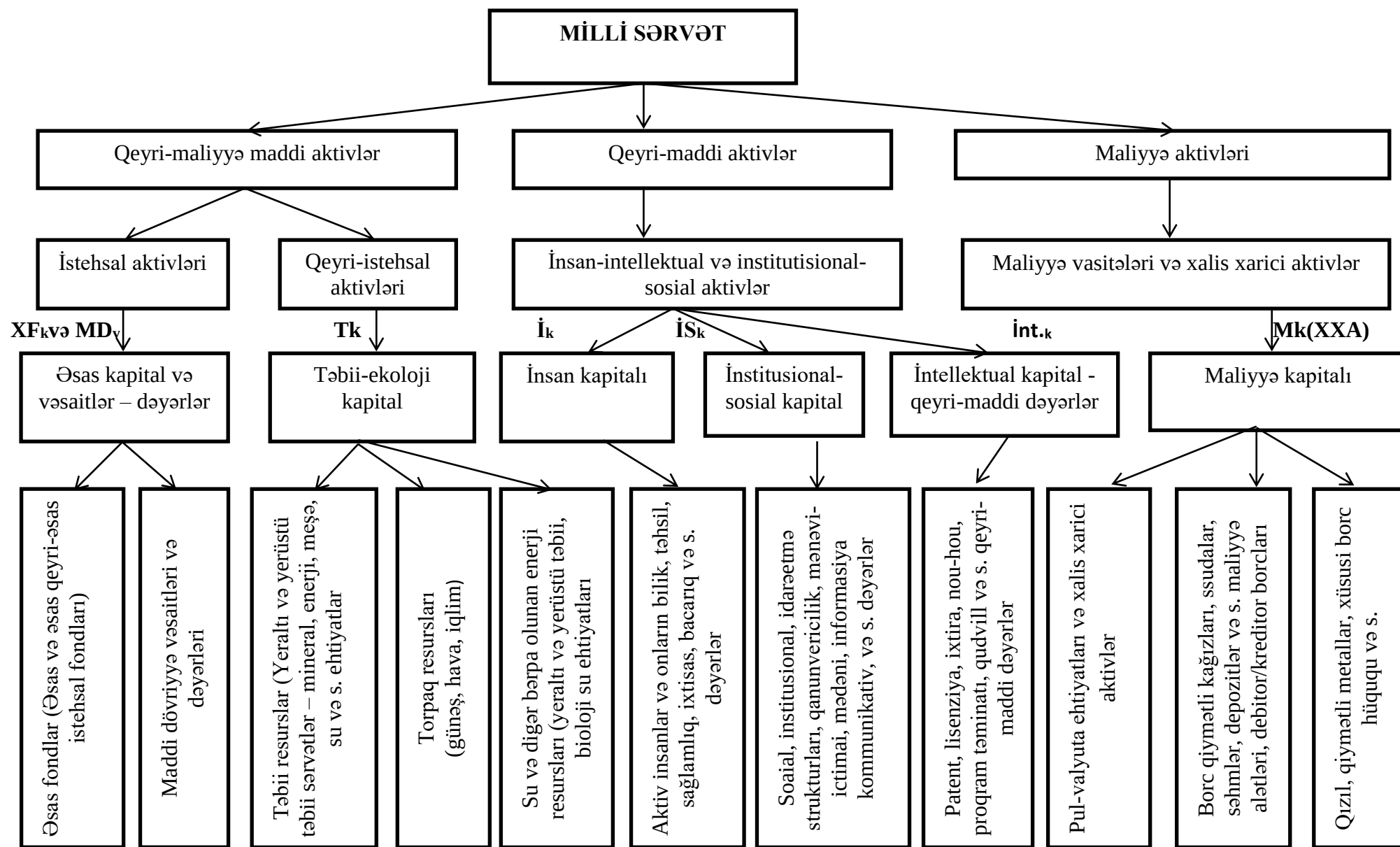
2. Qeyri-maddi aktivlər:

a) insan kapitalı ($İK$);

b) qeyri-intellektual kapital ($İnt.k.$ – qeyri-maddi dəyərlər);

c) institusional – sosial kapital ($İS_k$);

3. Maliyyə aktivləri: (M_k – qızıl-valyuta ehtiyatları, maliyyə alətləri, xalis xarici aktivlər).

Şəkil 4.3.1. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin qiymətləndirilməsinin tam formada struktur tərkib elementləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

MS-nin dinamikası, strukturu, qiymətləndirilməsi və istifadəsi məhz bu tərkib elementlərinin vəziyyətindən asılı olmaqla, iqtisadi artımın və strateji potensial inkişafın keyfiyyətini müəyyən edir. MS-nin bu tərkib hissələrindən adətən iqtisadi artıma, davamlı inkişafa həlledici təsir edən elementləri aid edirlər. Amma əslində bunların demək olar ki, hamısının milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafında və iqtisadi artımda xüsusi rolu vardır. Amma qeyd edilən yanaşmalar hər bir konkret ölkənin iqtisadi vəziyyətindən, ehtiyatlarından, daha doğrusu, onun MS-nin strukturu və tərkib hissəsindən asılı olaraq dəyişir. Əksər İEO-nın MS-nin əsas hissəsini İK təşkil etsə də, İEO-nın, o cümlədən Azərbaycanın MS-nin əsas aktiv hissəsini TR təşkil edir. Beləliklə, MS-nin aktiv hissəsi ölkənin gələcək davamlı inkişaf imkanlarını müəyyən edir. MS-nin aktiv hissəsinin elementlərinin istifadəsi isə bu potensialın faktiki reallaşdırma səviyyəsini göstərir. Qeyd edildiyi kimi, əksər İEO-nın, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi inkişafı TR-nin aktiv istehlakı ilə bağlıdır. MS-nin aktiv hissəsinin strukturunu iqtisadi artımın xammal və innovasiya amillərinin münasibəti – nisbəti təşkil edir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı TR-nin, ilk növbədə, hal-hazırda da faydalı qazıntıların, xüsusilə neft və qazın aktiv istehlakı ilə müşayiət olunur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda neft ehtiyatlarının istismarı ilə bağlı dünyanın bir çox aparıcı şirkətlərilə bağlanmış neft müqavilələri ölkənin MS-nin strukturunda yığılmış kapitalın rolunun yüksəlməsinə, TR-nin payının MS-nin tərkibində 90%-dən artıq olmasına səbəb olmuşdur. Ölkə daxilində 2020-ci ilə qədər texnoloji potensialın və istehsal güclərinin inkişafı sürətlə artmışdır. Amma bir çox ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın MS-nin tərkib elementlərinin göstəriciləri üzrə (xüsusilə İK üzrə) geridə qalmağının əsas səbəbi ölkənin iqtisadiyyatının xammal sektorundan yüksək asılılıq və biznesin inkişafının rentabelliyyənin tətbiqilə bağlıdır. Bir çox ölkələrdə TR tükəndiyindən, yaxud onlar yox dərəcəsində mövcud olduğu üçün, bu ölkələr özlərinin İK potensialını inkişaf etdirərək, ondan səmərəli istifadə edərək malik olduqları resurslarını, nemətlərini qoruyurlar, çoxaldırlar və gələcək nəsillərə saxlayırlar.

Bütün bu səbəblərdən də, Azərbaycanda uzun müddətli iqtisadi artımın və davamlı inkişafın təmini məqsədilə TR-nin getdikcə tükənməsi, İK-nın yığılması və

inkişafı ilə qaçılmaz surətdə kompensasiya edilməlidir. Məhz bu məsələnin həllindən ölkənin iqtisadiyyatının gələcək taleyi çox asılıdır. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dövləti, hakimiyyəti və iqtisadiyyatı qarşısında aşağıdakı sualların həlli çox vacib və qaçılmazdır:

- Neft, qaz və digər faydalı qazıntı ehtiyatları ölkə tələbatının ödənilməsi və ixracı üçün neçə ilə kifayət edər?

- TR ehtiyatlarının azalması və tükənməsi İK-nın toplanması və artımı ilə kompensasiya olunurmu?

- TR gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə onlar üçün qorunub saxlanılırmı və necə?

Bu sualların hər birinin həlli TR-ə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadi artımın davamlı təmin edilməsi üçün çox vacibdir. Axıncı sualın həlli isə birbaşa davamlı inkişaf kompensasiyasının ən önəmli məqsədlərindəndir. Birinci sualla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür. Belə ki, dissertasiya işində tədqiq edilən 2010-2020-ci illərdən sonuncu 2020-ci ilin məlumatlarından istifadə edərək, konkret olaraq neft və qazın çıxarıla bilən ehtiyatlara görə ölkəmizə bu ehtiyatların neçə ilə kifayət etdiyini hesablamaq mümkündür. II Fəsil, cədvəl 2.3.3-ə əsasən 2020-ci ildə çıxarıla bilən neft ehtiyatları 0,87 mlrd.ton, cədvəl 2.3.1-ə əsasən neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla) 34531,9 min ton təşkil etdiyini nəzərə alsaq, bu ehtiyatların ölkəmizə neçə ilə kifayət etdiyini sadə hesablamalarla müəyyən etmək olar:

$$0,87 \text{ mlrd. ton} = 870,0 \text{ mln. ton}$$

$$34531,9 \text{ min ton} = 34,5 \text{ mln.ton olarsa, onda: } 870,0 \div 34,5 = 25 \text{ il}$$

Deməli, 2020-ci ilə görə çıxarıla bilən neft ehtiyatları illik çıxarılan neft ehtiyatları ilə ölkəyə 25 ilə bəs edəcək. Bu da elə böyük bir zaman müddəti deyildir.

Ölkənin 2020-ci il üçün qaz ehtiyatları ilə bağlı uyğun hesablamaları yerinə yetirmək mümkündür. II Fəsil, cədvəl 2.3.5-ə əsasən Azərbaycanda çıxarıla bilən qaz ehtiyatları: 1,19 trilyon m³, illik qaz hasilatı 37139,6 milyon m³ olarsa, onda:

$$1,19 \text{ trilyon m}^3 = 1190000,0 \text{ mln. m}^3;$$

$$1190000,0 \div 37139,6 = 32 \text{ il}$$

Deməli, ölkədə mövcud çıxarılabilən qaz ehtiyatları və illik qaz hasilatı həcmində qaz ehtiyatlarımız respublikamıza neft ehtiyatlarından bir qədər çox: 32 ilə kifayət etdiyini müşahidə etmək olar. Bu nəticələr əvvəldə qeyd etdiyimiz vacib sualların həlli ilə bağlı iqtisadi inkişafa və artıma, həmçinin gələcək nəsillərə münasibətdə narahat olmağa dəyər.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin qiymətləndirilməsinin ölkənin iqtisadi potensialının, davamlı inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsində böyük rolu olmaqla yanaşı, aşağıdakı üç suala cavab tapılmasına imkan verməlidir:

1. Azərbaycanı sərvətlərinə görə hansı dərəcədə varlı hesab etmək olar?
2. Azərbaycanın sadə vətəndaşı keçmişə nisbətən hansı səviyyədə (az və ya çox) varlıdır?
3. Ölkənin vətəndaşları arasında sərvətlərdən əldə olunan gəlirlər necə bölünür və bu sərvətdən kimlər daha çox qazanır?

Dissertasiyanın əvvəlki bölmələrində qeyd edildiyi kimi “sərvət” və “gəlir” anlayışı arasında çox əhəmiyyətli fərq vardır. Sərvət geniş anlayış olmaqla, özündə ölkəyə məxsus bütün aktivləri: istehsal, insan və təbii kapital, həmçinin xalis aktivləri birləşdirir. Gəlir və ya ÜDM - bu sadəcə sərvətdən gələn gəlirdir [151, s. 15]. Baxmayaraq ki, ÜDM iqtisadi inkişafı əks etdirməklə müəyyən ildə gəlirlər və istehsalın həcmi göstərsə də, o aktivlərin bazasında olan dəyişiklikləri göstərmir. Ona görə də, ÜDM iqtisadiyyatın vəziyyəti, aktivlərin səmərəli istifadəsi və inkişafın dayanıqlığı haqqında dolğun və düzgün təsəvvür yaratmır. ÜDM həmçinin, özündə amortizasiyanı və aktivlərin azalmasını əks etdirmir. Amma sərvətin yığılması əhalinin artımına uyğun olmaqla, ölkədəki inkişafın məqsədlərinə uyğun mövcud aktivlərin qabiliyyətini göstərir. Bu mənada iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini həm ÜDM-in və həm də sərvətin artımına görə müəyyən edilməsi daha yaxşı və məqsəddir. Beləliklə, II Fəsil, cədvəl 2.2.6; 2.3.3; 2.3.5; 2.3.8 - 2.3.10; 2.4.4; 2.4.5; 2.4.11, III Fəsil, cədvəl 3.1.2; 3.2.11; 3.2.12 məlumatlarından istifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının MS-nin tərkibi və onun qiymətləndirilməsini cədvəl 4.3.1- də göstərə bilərik. Cədvəlin tərtib edilməsində AR DSK, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət

Xidməti, Energetika Nazirliyi, AzərEnerji ASC, Mərkəzi Bank, Dövlət Neft Fondunun təqdim etdiyi məlumatlardan və DB-nin hesabatlarından istifadə edilmişdir.

MS-nin tərkibində ölkənin torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı zəruri məlumatların olmaması səbəbindən işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Şuşa əraziləri nəzərə alınmamışdır. Cədvəl 4.3.1-in əsasında isə, Azərbaycan Respublikasının MS-nin və onun ümumiləşdirilmiş tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir (cədvəl 4.3.2).

Ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi üçün, onun tam formada qiymətləndirilməsinin mahiyyətinə uyğun olaraq və əldə olunan məlumatlardan asılı olaraq (bax: şəkil 4.3.1) aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədlidir:

$$W = XF_k + MD_v + T_k + \dot{I}_{nt,k} + \dot{I}_k + \dot{I}S_k + M_k + XXA + Y_y - M_ö$$

Burada: W-milli sərvət;

XF_k - xalis fiziki, istehsal kapitalı - əsas kapital;

MD_v - maddi dövriyyə vəsaitləri, dəyərlər;

T_k - təbii kapital - təbii resurs potensialı (ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarılabilən neft, qaz ehtiyatları, filiz və qeyri-filiz, qızıl, gümüş, su, hidroenerji, meşə və torpaq resursları);

$\dot{I}_k$ - insan kapitalı;

$\dot{I}_{nt,k}$ - intellektual kapital – qeyri - maddi aktivlər (dəyərlər);

$\dot{I}S_k$ - institusional - sosial kapital (ümumi dünya səviyyəsində qiymətləndirmə metodu mövcud olmadığı üçün sərvətdə nəzərə alınmamışdır);

M_k - maliyyə kapitalı (qızıl-valyuta ehtiyatları, maliyyə alətləri);

XXA - xalis xarici aktivlər;

Y_y – Ümumi milli məhsulun toplanan və qorunan hissəsi (yığıma yönəldilən hissəsinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla);

$M_ö$ - maliyyə öhdəlikləri (bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri).

Qeyd: Bu göstəricinin MS-nin tərkibinə daxil edilməsi dəqiq məlum deyildir, bu səbəbdən də MS-nin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin tərkibi və onun qiymətləndirilməsi

Cədvəl 4.3.1
Cari qiymətlərlə, mln. manat

İllər	Qeyri-maliyyə maddi aktivlər													Maliyyə aktivləri və maliyyə öhdəlikləri				Qeyri-maddi aktivlər	İnsan kapitalı (Dünya Bankının hesabı üzrə)	Umumi milli sərvət (sütun 2+...+17+19-sütun 18)
	Əsas kapital	Dövlətə vəsaitlərinin ehtiyatları	Ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarışla birləşən neft ehtiyatları	Ölkə üzrə təsdiqlənmiş çıxarışla birləşən qaz ehtiyatları	Filiz faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatları	Qeyri – filiz mineral resursları	Qızıl ehtiyatları	Gümüş ehtiyatları	Su resursları	Bərpa olunan enerji mənbələri	Hidroenerji potensialı	Məşə ehtiyatları	Torpaq resursları	Ölkə üzrə ümumi qızıl valyuta ehtiyatları	Maliyyə alətlərinin dəyəri (sığorta, depozit, əmanət və s.)	Xalis xarici aktivlər	Bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
2010	66659.5	2601.4	439459.9	185408.0	4774840.1	1985525.4	645410.3	447838.1	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	23308.4	7935.5	4638,3	-	323.9	-	8797726.3
2011	74186.4	5916.3	599012.0	207375.0	4774840.1	1985341.6	645410.3	447838.1	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	31714.9	9697.6	7849,9	-	486.2	-	9003445.3
2012	84262.4	5941.5	578955.5	223502.4	4774840.1	1984946.5	645410.3	447838.1	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	36604.3	11023.8	8283,1	-	565.3	-	9015950.8
2013	95451.1	2936.7	533368.5	211239.1	4774840.1	1984710.5	645410.3	447838.1	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	40158.8	12684.4	9975,5	-	673.7	-	8973064.3
2014	110677.9	3207.9	475891.8	146021.8	4774840.1	1984604.8	645410.3	447838.1	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	40828.4	15720.1	10477,6	-	1121.3	89460.0	8959877.6
2015	124008.4	3607.9	249230.7	165508.4	4774840.1	1984506.4	645410.3	463012.3	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	57008.1	23681.4	10680,6	-	1190.2	89460.0	8805922.3
2016	169120.3	4970.8	349470.0	212176.8	5629946.7	1984506.4	645410.3	463012.3	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	65095.9	508635.7	7591,6	29530,7	1631.1	89460.0	10315274.7
2017	182788.5	5056.7	492965.1	204163.2	5629946.7	1984446.5	645410.3	463012.3	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	71649.3	579265.9	15051,5	25518,2	1770.6	89460.0	10553245.9
2018	198970.4	7270.8	617900.8	216474.9	5629946.7	1984165.5	645410.3	463012.3	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	78027.6	217092.2	14951,5	25430,6	2291.2	141383.3	10405244.4
2019	227220.6	8338.0	595575.0	249976.8	5629946.7	1983802.0	645410.3	463012.3	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	92099.1	227885.0	16923,6	28139,8	2280.2	141383.3	10469490.6
2020	234159.2	9822.8	575722.5	275437.4	5629946.7	1983802.0	645410.3	463012.3	132815.3	4411,0	342.0	4997.0	71212.2	94784.5	275190.1	18436,1	27356,1	2428.8	141383.3	10535957.4

Qeyd 1: Cədvəl AR DSK, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Energetika Nazirliyi, Azərenerji ASC, Mərkəzi Bank, Dövlət Neft Fondu, Dünya Bankının məlumatları və müəllif hesablamaları (cədvəl 2.2.6;2.3.3; 2.3.5; 2.3.8-2.3.10; 2.4.4;2.4.5;2.4.11;3.1.2; 3.2.11; 3.2.12) əsasında tərtib edilmişdir.

Qeyd 2. Torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı zəruri məlumatların olmaması səbəbindən işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri nəzərə alınmamışdır.

III Fəsil, bölmə 3-də qeyd edildiyi kimi, xalis xarici aktivlər (XXA) ölkənin vətəndaşlarının (həm dövlət və həm də xüsusi sektorun nümayəndəliklərinin) xaricdə saxladıkları aktivlər və öhdəliklərinin göstəricisi kimi çıxış etdiyindən bu göstəricidən maliyyə öhdəlikləri çıxılmışdır. Çünki, XXA ölkənin bütövlükdə xarici aktivlər üzrə mövqeyini göstərir (məcmu xarici öhdəliklər çıxılmaqla məcmu xarici aktivlər olaraq).

Məcmu xarici aktivlərə aiddir: birbaşa xarici investisiyalar (BXİ), səhmlərə, borc qiymətli kağızlara portfel investisiyaları (Pİ), borc alətləri, törəmə maliyyə alətləri və xarici valyutada rezervlər (qızıl istisna olmaqla). Analoji olaraq məcmu xarici öhdəliklərə aiddir: Pİ, BXİ üzrə öhdəliklər, borc öhdəlikləri və törəmə alətlər üzrə öhdəliklər [151, s. 43]. Amma bank sektoru üzrə maliyyə öhdəlikləri ölkənin MS-nin tərkibində ayrıca olaraq qeyd edilmişdir, çünki bu öhdəliklər XXA-nın tərkibinə daxil deyildir.

Nümunə kimi, cədvəl 4.3.2-ə əsasən 2018-ci il üçün MS-nin qiymətləndirilməsinin hesablanması aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

$$\begin{aligned} M_s &= 198970,4(XF_k) + 7270,8(MD_v) + 9770688,0(T_k) + 2291,2(I_{ntk}) + 141383,3(I_k) \\ &\quad + 0(I_{S_k}) + 295119,8(M_k) + 14951,5(XXA) + 0(Y_y) - 25430,6(M_g) \\ &= 10405244,4 \text{ mln. manat (6120732,0 mln. ABŞ dolları)} \end{aligned}$$

Yerdə qalan illər üzrə hesablamalar analoji qaydada həyata keçirilmişdir və nəticələr cədvəl 4.3.2-də öz əksini tapmışdır.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş daxil olmaqla mineral xammal ehtiyatları neft-qaz ehtiyatlarından dəfələrlə çoxdur. Belə ki, 2010-cu ildə filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatları (7853613,9 mln.manat) neft-qaz ehtiyatlarından (624867,9 mln.manat) 12,6 dəfə çoxdur. 2020-ci ildə isə uyğun göstərici (851159,9 mln.manat və 8722171,3 mln.manat) azalaraq 10,2 dəfə təşkil etmişdir (bax: cədvəl 4.3.1). 2020-ci ildə 2010—cu ilə nisbətən isə bu artım 14,1 dəfə təşkil etmişdir. Amma, bu halda vacib bir məqamə diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, MS-nin tərkibində neft-qaz ehtiyatları qiymətləndirilərkən istehsalçı şirkətin (ARDNŞ - SOCAR) məlumatlarına əsasən onların dəyərindən şirkətin istismar xərcləri və mənfəəti çıxılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin və onun umumiləşdirilmiş tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi

Cari qiymətlərlə, mln. manatla

Cədvəl 4.3.2

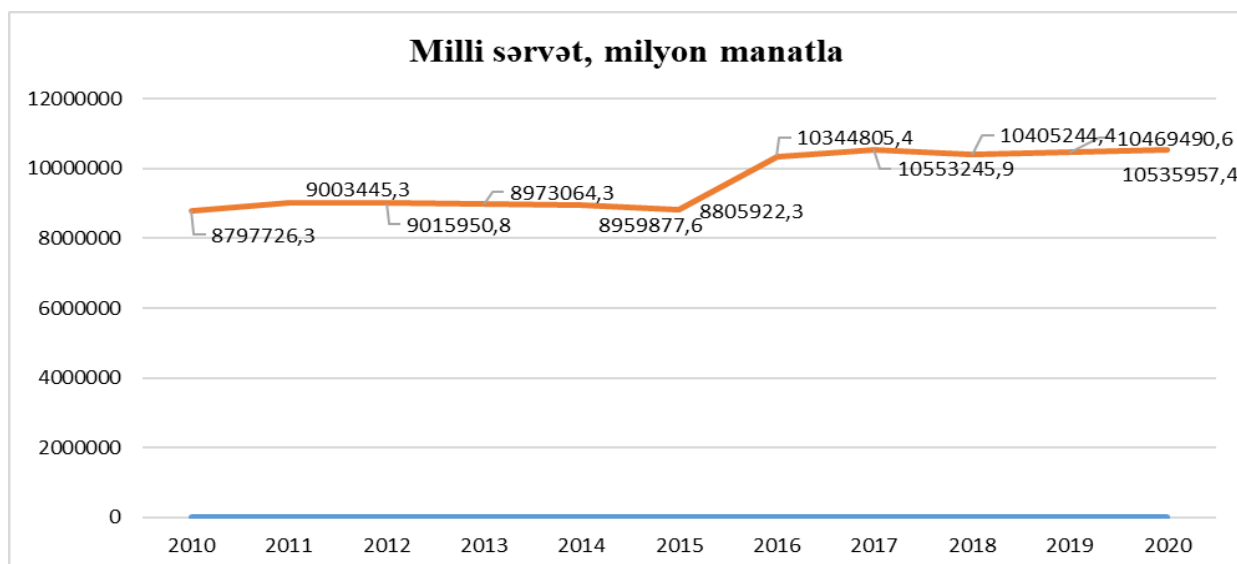
Göstəricilər	Qeyri-maliyyə maddi aktivlər			Qeyri-maddi aktivlər	Maliyyə aktivləri və öhdəlikləri			İnsan kapitalı (Dünya Bankının hesabatı üzrə)	Milli sərvət, mln.manatla	Milli sərvət, mln ABŞ dolları ilə
	Əsas kapital	Maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları	Təbii resuslar (neft, qaz, filiz, qeyri- filiz,qızıl, gümüş,su, meşə, torpaq, bərpa olunan və hidro-enerji resursları)		Qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətləri	Xalis xarici aktivlər	Bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəlikləri			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2010	66659.5	2601.4	8692259.3	323.9	31243.9	4638,3	-	-	8797726.3	10961532.9
2011	74186.4	5916.3	8873594.6	486.2	41412.5	7849,9	-	-	9003445.3	11401095.7
2012	84262.4	5941.5	8869270.4	565.3	47628.1	8283,1	-	-	9015950.8	11476515.8
2013	95451.1	2936.7	8811184.1	673.7	52843.2	9975,5	-	-	8973064.3	11437940.5
2014	110677.9	3207.9	8688384.4	1121.3	56548.5	10477,6	-	89460.0	8959877.6	11422587.5
2015	124008.4	3607.9	8496285.7	1190.2	80689.5	10680,6	-	89460.0	8805922.3	8581933.8
2016	169120.3	4970.8	9498300.0	1631.1	573731.6	7591,6	29530,7	89460.0	10315274.7	6463609.7
2017	182788.5	5056.7	9633721.6	1770.6	650915.2	15051,5	25518,2	89460.0	10553245.9	6131686.7
2018	198970.4	7270.8	9770688.0	2291.2	295119.8	14951,5	25430,6	141383.3	10405244.4	6120732.0
2019	227220.6	8338.0	9781500.6	2280.2	319984.1	16923,6	28139,8	141383.3	10469490.6	6158523.9
2020	234159.2	9822.8	9787108.7	2428.8	369974.6	18436,1	27356,1	141383.3	10535957.4	6197622.0

Qeyd 1: Cədvəl AR DSK, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti, Energetika Nazirliyi, Azərenerji ASC, Mərkəzi Bank, Dövlət Neft Fondu, Dünya Bankının məlumatları və müəllif hesablamaları (cədvəl 4.3.1) əsasında tərtib edilmişdir.

Qeyd 2. Torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı zəruri məlumatların olmaması səbəbindən işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Şuşa əraziləri nəzərə alınmamışdır.

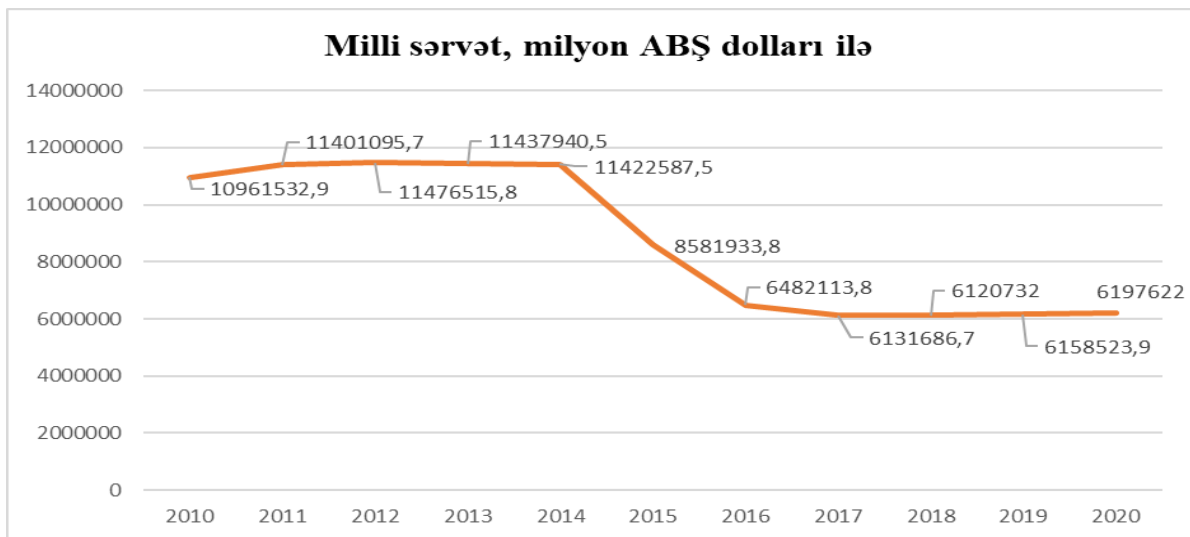
Amma MS-nın tərkibində filiz, qeyri-filiz, qızıl və gümüş ehtiyatlarının dəyəri qiymətləndirilərkən istehsalçı şirkətlərə aid, həmçinin digər zəruri məlumatların olmaması səbəbindən onların dəyəri istismar xərcləri və əldə oluna biləcək mənfəət nəzərə alınmadan yalnız balans ehtiyatlarına və bu ehtiyat vahidlərinin bazar dəyərində əsasən müəyyən edilmişdir. Bunu da əlbəttə, onların dəyərinin neft-qaz ehtiyatlarına görə artıq olmasına səbəb olan amillərdən biri hesab etmək olar. Hər bir halda bu ölkəmizin filiz, qeyri-filiz, qızıl, gümüş ehtiyatlarının dəyərinin faktiki istismar olunan neft-qaz yataqlarının dəyərindən artıq olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası (mln. manat və mln. dollar ifadələrində) qrafik 4.3.1 və 4.3.2 –də verilmişdir.

Qrafik 4.3.1. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası, milyon manatla.

Qrafiklərdən göründüyü kimi, 2010-2020-ci illərdə AR, MS-nin dəyərində (mln.manatla) 2014 - 2015-ci il istisna olmaqla, hər il artım müşahidə olmuşdur. Belə ki, ölkənin MS-nin həcmində 2020-ci ildə (10535957.4 mln. manat) 2010-cu ilə nisbətən (8797726.3 mln. manat) o qədər də böyük həcmdə artım müşahidə olunmamışdır: cəmi 16,5% və ya 1,2 dəfə artımın olmasını ölkənin MS-nin əsas hissəsinin TR təşkil etdiyi və onların ehtiyatlarında elə də böyük miqdar dəyişikliklərin olmaması ilə bağlı izah etmək mümkündür.

Qrafik 4.3.2. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası, milyon ABŞ dolları ilə.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının MS-nin tərkibində İK miqdarı 2018-ci ildə DB-nin CWON-2018-də [278] (bu barədə ətraflı bölmə 4.2-də verilmişdir) olan məlumatlardan istifadə edilmişdir. Çünki, MS-nin tərkib hissəsi olaraq İK-nın hesablanması geniş, sistemli tədqiqat əsasında özünün elmi və praktiki məsələlərinin həll edilməsi üzrə sualları əhatə etdiyindən DB-nin Azərbaycan üçün hesabladığı İK dəyəri göstəricisindən tədqiqat işində istifadə olunmuşdur. Belə ki, CWON-2018-ə əsasən (2014-cü il üzrə) Azərbaycanda adambaşına düşən İK 11961 \$ (9382,2 manat) hesablanmışdır. Bu göstəricinin 2014-cü ildə ümumi əhali sayı üçün (9535079 nəfər) hesablasaq: $9382,2 \times 9535079 = 86460,0$ mln.manat ölkə üzrə MS-nin tərkibində ümumi İK-nın dəyəri kimi qəbul edilmişdir. Bu göstərici 2014-2018-ci ilə kimi saxlanılmışdır.

DB-nin yenidən 2021-ci ildəki hesabatına əsasən (CWON-2021) [279] daha doğrusu, 2021-ci ildə (2018-ci il üçün adambaşına İK miqdarı azalaraq 8367 \$ (14223,9 manat) təşkil etmişdir.

2018-ci il üçün ümumi əhəlinin sayına görə (9939771 nəfər) ölkə üzrə İK miqdarı $14223,9 \times 9939771 = 141383,3$ mln.manat təşkil etmişdir. Bu göstəricidən 2018-2020-ci illər ərzində MS-nin qiymətləndirilməsi zamanı tədqiqat işində istifadə edilmişdir.

DB-nin Azərbaycan üçün yuxarıda adları qeyd edilən hesabatlara əsasən 2018-ci il məruzəsində (2014-cü il üçün) adambaşına düşən MS göstəricisi 85341 \$ (66941,5 manat) ümumi ölkə üzrə isə 638292,5 mln.manat ($66941,5 \times 9355079$), 2021-ci il məruzəsində isə (2018-ci il üçün) adambaşına MS göstəricisi azalaraq 36315 \$ (61735,5 manat) olmuş, ölkə üzrə ümumi MS göstəricisi isə 613636,7 mln.manat ($61735,5 \times 9939771$) təşkil etmişdir. Beləliklə, DB-nin CWON-2018-ci il hesabatına əsasən Azərbaycanın İK MS-də payı cəmi 14% təşkil etmişdir ki, bu aşağı gəlirli ölkələrin səviyyəsinə uyğun olmuşdur (baxmayaraq ki, Azərbaycan orta gəlirli ölkələrdən yüksək ölkələr qrupuna aiddir). Rusiyada İK-nın MS-də payı 46%, İƏ və İT üzvləri olan ölkələrdə MS-də İK-nın payı orta hesabla 70% (bəzi ölkələr üzrə daha artıq 75-90%) olmuşdur [151, s. 9]. MS-də İK-nın səviyyəsi məhz ölkənin inkişafını, tərəqqisini müəyyən etdiyindən, Azərbaycan üçün bu göstəricinin xeyli aşağı olması İK probleminin həllinə ölkə siyasətində diqqətin artırılmasını çox zəruri edir (ətraflı: bölmə 4.2.).

Ölkənin MS-nin bir sıra keyfiyyət göstəricilərinin: MS-nin verim göstəricisi, adambaşına düşən MS, MS-də əsas kapitalın və TR payının tədqiq edilməsi də məqsədli hesab edilməlidir (cədvəl 4.3.3).

Cədvəl 4.3.3-ün nəticələrindən göründüyü kimi, ölkənin MS-nin verimi (UDM-in MS-də payı) çox aşağı olub, orta hesabla 0,7% təşkil edir. Bu göstərici Rusiya üçün 2000-2017-ci illərdə 7%-ə yaxın olub, bu da orta və yüksək gəlirli ölkələrin orta göstəricisinə uyğundur. UDM-in MS-də payı Şərqi Avropa ölkələrində (Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa), həmçinin Argentinada, İtaliyada, CAR-da, Tailandda 8-10% aralığındadır. Azərbaycanın sərvətinin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, bu göstəricinin çox aşağı olması (0.7%) MS-dən əldə edilən gəlirlərin də aşağı səviyyədə olduğunu və ölkənin mövcud sərvət potensialından lazımı səviyyədə istifadə olunmadığını göstərir (əlbəttə, MS-nin gələcək nəsillərə qorunması şərtilə).

Tədqiqat işində 2010 – 2020-ci illərdə qiymətləndirilən MS-nin adambaşına düşən həcmi orta hesabla 994063,2 manat və ya 914952,7 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Çox maraqlı odur ki, bu göstərici (914952,7 ABŞ dolları) DB-nin CWON-2021-in hesabatında bir çox İEÖ-nin göstəricilərindən yüksək olmuşdur, hətta Kanadanın

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin verim göstəricisi, adambaşına düşən milli sərvət, təbii ehtiyatların və əsas kapitalın milli sərvətdə payı

Cədvəl 4.3.3
Cari qiymətlərlə

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ümumi daxili məhsul, mln. manatla	42463,0	52082,0	54743,7	58182,0	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81896,2	72432,2
Ümumi daxili məhsul, mln. ABŞ dolları ilə	52909,3	65951,6	69683,9	74164,4	75234,7	52996,8	37862,7	40867,9	47112,9	48047,6	42607,2
Milli sərvət, mln. manatla	8797726,3	9003445,3	9015950,8	8973064,3	8959877,8	8805922,3	10315274,7	10553245,9	10405244,4	10469490,6	10535957,4
Milli sərvət, mln. ABŞ dolları ilə	10961532,9	11401095,7	11476515,8	11437940,5	11422587,5	8581933,8	6463609,7	6131686,7	6120732,0	6158523,9	6197622,0
Əhalinin sayı, min nəfər	9111,1	9235,1	9356,5	9456,5	9593,0	9705,6	9810,0	9898,1	9981,5	10067,1	10119,1
Təbii ehtiyatlar (neft, qaz, filiz, qeyri-filiz, mineral, qızıl, gümüş resursları) mln. manatla	8478481,8	8659817,1	8655492,9	8597406,6	8474606,9	8282508,2	9284522,5	9419944,1	9556910,5	9567723,1	9753331,2
Əsas kapital, mln manatla	66659,5	74186,4	84262,4	95451,1	110677,9	124008,4	169120,3	182788,5	198970,4	227220,6	234159,2
Milli sərvətin verim göstəricisi (ÜDM-in MS-də payı), %-lə	0,5	0,6	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8	0,7
Adambaşına düşən milli sərvət, manatla	965605.3	974915.8	962676.9	948877.9	934001.6	907303.2	1051506.1	1066189.1	1042453.0	1039970.9	1041195.1
Adambaşına düşən milli sərvət, ABŞ dolları ilə	1203096.5	1234539.5	1226582.1	1209532.1	1190721.1	884225.0	658879.7	619481.2	613207.6	611747.6	612467.7
Təbii ehtiyatların milli sərvətdə payı, %-lə	96,4	96,2	96,0	95,8	94,6	94,1	89,8	89,3	91,9	91,4	90,9
Əsas kapitalın milli sərvətdə payı, %-lə	0,8	0,8	0,9	1,1	1,2	1,4	1,6	1,7	1,9	2,2	2,2

Qeyd 1: Cədvəl müəllif tərəfindən cədvəl 3.1.1; 4.2.4; 4.3.1; 4.3.2 əsasında tərtib edilmiş və hesablanmışdır

Qeyd 2: Təbii ehtiyatların tərkibinə su, hidroenerji, meşə və torpaq resursları daxil edilməmişdir

göstəricisindən (822373 \$) də bir qədər yüksək səviyyədədir. Bu o deməkdir ki, ölkəmizin sərvəti əhalinin sayına görə kifayət qədərdir, sadəcə bu sərvətin düzgün istifadəsi, səmərəli bölgüsü həyata keçirilməli və iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərinə, xüsusilə İK-nın inkişaf etdirilməsinə yönəldilməli, həmçinin gələcək nəsillərin də tələbatı gözlənilməlidir. Əsas - istehsal kapitalının MS-də payı isə çox aşağı səviyyədə, orta hesabla 1,4% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün İƏ və İT ölkələrində bu göstərici 28%, Rusiyada isə 33% səviyyəsindədir. Azərbaycan Respublikasının MS-nin 90%-dən çoxunu, orta hesabla 93,3%-ni ölkənin TR təşkil edir. Bu bir daha ölkə iqtisadiyyatının əsasən xammal yönümlü olmasını təsdiqləyir. Müqayisə üçün İƏ və İT-nin üzvü olan ölkələrdə TR-nin MS-də payı 3%, Rusiya üçün bu göstərici 20% həddindədir [151, s. 9].

DB 2022-ci ilin sonlarında 247 səhifəlik “Azərbaycan ölkə iqtisadi Memorandumu” dərc edib [323]. Memorandumda təqdim olunan uzun müddətli artım modeli (LTGM) əsasında ölkə iqtisadiyyatının gələcəyi qiymətləndirilib. DB-nin tədqiqatları göstərir ki, son iki onillikdə Azərbaycan iqtisadiyyatı resurslardan asılı vəziyyətdə qalmış, ölkənin əsas aktiv bazası diversifikasiya edilməmişdir və iqtisadi islahatların yubanmadan aparılmasının zəruriliyi qeyd olunur. Beləliklə, MS-nin qiymətləndirilməsi ilə bağlı, nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Tədqiqat işindən alınmış nəticələrdən və qeyd edilənlərdən ölkənin MS-nin strukturunun diversifikasiyasının həyata keçirilməsini çox vacib iqtisadi siyasətin olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Sərvətin strukturuna yenidən baxılmalı, faydalı qazıntı ehtiyatlarının payının azaldılması, istehsal kapitalının, xüsusilə İK-nın payının artırılması ilə uzlaşdırılmalıdır. Ölkədə İK-nın göstəricilərinin (universitet təhsili bazasının, peşə-texniki təhsilin keyfiyyətinin artırılması, kommunikativ kompetensiyaların və kreativliyin təkmilləşdirilməsi və s.) yaxşılaşdırılması və MS-də İK-nın xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində yubanmadan işlərin həyata keçirilməsi iqtisadi siyasətin başlıca məqsədlərindən olmalıdır. Əlbəttə, ölkənin təbii kapitalından səmərəli istifadə önəmli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. İnvestisiya mühitini yaxşılaşdırmaqla, istehsal kapitalının

da MS-də payının artırılması istiqamətində də iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi çox mühüm məsələlərdəndir.

2. Azərbaycanın MS-nin veriminin artırılması ilə yanaşı, sərvətin daha ədalətli bölgüsü təmin edilməlidir. Belə ki, MS-nin toplanması və bölgüsündə ölkənin hər bir vətəndaşının haqqı vardır. Ölkədə MS-nin artırılması, yoxsulluğun ləğv edilməsi üçün ilk növbədə İK-nın inkişafı və bir çox problemlərin, işsizliyin həll edilməsi ilə yanaşı, sivil ölkələrə uyğun varlıqların topladıqları var-dövlətin, varlı olmaq meyarlarının qanun əsasında ədalətli və halal olması yoxlanılmalıdır. Ölkənin MS-dən hər kəsə bu sərvətin toplanmasında verdiyi töhfəyə uyğun və haqqı olanlara ədalətlə çatmalı və gələcək nəsillərə də qorunub saxlanılmalıdır.

3. Ümumi makroiqtisadi və ölkənin iqtisadi, siyasi-hərbi, milli təhlükəsizliyinin gözlənilməsinin vacibliyi şərtlərində əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin önəmli məqsədlərindən olması qənaətinə gəlmək mümkündür. MS-nin artırılmasında və keyfiyyətli strukturunun əldə edilməsində ən böyük uğur qazanan ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanda da İK-nın potensialı ilə əmtəə iqtisadiyyatının koqnitiv kreativ potensialının balanslaşdırılması siyasəti həyata keçirilməlidir.

4. Azərbaycan Respublikasının MS statistikasının bu günə qədər həyata keçirilməməsinin problemlərinin, səbəbinin aradan qaldırılması və MS-nin qiymətləndirilməsilə bağlı elmi araşdırmaların həyata keçirilməsində məlumatların əldə edilməsində yaranan çətinliklərin həll edilməsi ölkənin iqtisadi maraqları çərçivəsində çox zəruridir.

5. Ölkədə neft-qaz ehtiyatlarının, həmçinin bu ehtiyatların istismarından gələn gəlirlərin gələcək nəsillərin ehtiyaclarına xələl gətirmədən indiki nəsillərin (dövrün) ehtiyaclarının ödənilməsi bölgüsünün şəffaflığı və bu nisbətdə ədalətlik prinsipinin gözlənilməsi davamlı inkişaf məqsədləri nöqtəyi-nəzərdən çox vacibdir.

6. Azərbaycanda iqtisadi kapitalın tərkib hissəsi kimi çıxış edən “biliklər formasında kapital”a yəni, elmi-texniki işlərə investisiyalatın uçuotu və statistikasını, MS-də İK-nın inkişafı zərurətindən ayrıca olaraq aparılması məqsədlidir.

7. Evrostatın təklifinə görə, iqtisadi kapital adı altında istehsal kapitalının maliyyə kapitalının və biliklər formasında olan kapitalın (bir ad altında) birləşdirilməsi yanaşması məqsədli deyildir.

8. MS və onun struktur bölmələrinin bütövlükdə, həmçinin MS-nin istifadəsinin sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kompleks xarakterdə olmaqla həyata keçirilməlidir.

9. Hal-hazırda Azərbaycanın MS-nin tərkibində TR-nın ən yüksək çəkiyə malik olması onların ətraflı təhlil və səmərəli istifadə olunmasını və gələcək nəsillərə qorunub saxlanılmasını aktual və zəruri edir.

10. MS-nin tərkib hissəsinin təkrar istehsal olunan kapitalın və İK-nın vəziyyətinin öyrənilməsi, onların istifadə olunması və sonrakı inkişafı ölkə üzrə daha yaxşı sosial-iqtisadi inkişaf nəticələrinin əldə edilməsinə imkanlar açır. Ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin stabilləşdirilməsi, yüksək davamlı iqtisadi artım sürətinin təmini üçün:

- əsas fondların bərpasına yönəldilən investisiya axınlarının sinxronlaşdırılması;

- İK-nın hərtərəfli inkişafının dəstəklənməsi;

- milli iqtisadiyyatın resurs potensialının səmərəli istifadəsi və qorunub saxlanması təmin edilməlidir;

- TR-nın digər resurslara çevrilməsi əlbəttə, resurs rentasının səmərəli investisiyası ilə sıx bağlı olması səbəbindən, Azərbaycan üçün bu məsələnin aktuallığı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki inkişaf üçün lazım olan bərpa olunmayan resursların tükənməsi təhlükəsi var.

- səmərəli iqtisadi siyasət həyata keçirtmək üçün mütəmadi monitorinqin, inventarlaşdırmanın və MS-nin əsas elementlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin təşkili məqsədilə informasiya bazasının mövcudluğunu zəruri edir.

11. Məcmu MS və onun tərkib elementlərini obyektiv və kompleks qiymətləndirilməsi makroiqtisadi nəzəriyyədə və praktikada, xüsusilə sosial iqtisadi siyasətdə ən prioritet yerlərdən birini tutduğu üçün və bu məsələnin həllinin bilavasitə ölkənin MHS ilə sıx bağlı olduğu və onun çərçivəsində həllinin

mümkün olduğunu nəzərə alaraq, MHS-nin dünya təcrübəsinə uyğun uçot və təhlilini zəruri edir.

12. MS-nin təhlili, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasını müasir dövrdə Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı sistemində müasir və rəqabətli sosial iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının əsas aləti kimi dəyərləndirmək mümkündür.

13. Ölkənin xalis investisiya mövqeyinin yaxşılaşdırılması MS-nin qeyri-maddi kapitalının, o cümlədən maddi və İK-nın səmərəliliyini artıran iqtisadi institutların rolunun artırılmasının gücləndirilməsini tələb edir.

14. İxracdan , ilk növbədə neft və qaz kimi enerji daşıyıcıları ixracından gələn gəlirlərin iqtisadi inkişaf və iqtisadiyyatın struktur transformasiyası üçün səmərəli istifadəsinin real mexanizminin işlənməsi vacibdir.

15. Xammal yönümlü iqtisadiyyatdan milli iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf modelinə keçirilməsi vacibdir. Əlbəttə, elm tutumlu sahələrin prioritet inkişafı MS-də səmərəli istifadəsi üçün şərait yaratmaqla, onda İK-nın rolunun yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

16. Müasir dövrdə istənilən cəmiyyətin inkişafının fundamental şərti olaraq, istənilən ölkənin insan potensialının inkişafının zərurət olması kimi ümumi bir fikri formalaşdırır. Belə bir şəraitdə İK və insan potensialı konsepsiyasında insan inkişafı son məqsəd və ictimai proqressin əsas kriteriyası kimi aktuallığını saxlayır.

17. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında və beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının səmərəliliyinin artırılmasında və mövqeyinin yüksəldilməsində əsas çıxış yolu - MS-nin xammal tutumunu azaltmaqla, nəticədə iqtisadiyyatın xammal yönümündən innovativ-koqnitiv modelə, yüksək texnologiyaların tətbiqinə keçidin təmini, kreativ-innovativ inkişaf növünün tətbiqinə yubanmadan keçid hesab edilməlidir.

18. Azərbaycanda innovativ yüksək texnologiyalı inkişaf modeli milli iqtisadiyyatın strukturunun və inkişafının keyfiyyət göstəricisini özündə əks etdirməlidir və ölkə iqtisadiyyatının əsas aparıcı ənənəvi istiqamətlərinin – neft, qaz və kənd təsərrüfatının daha da modernləşdirilməsinə əsaslanmalıdır. Çünki, bu sahələr uzun müddət MS-nin, uyğun olaraq ÜDM-in formalaşmasının və

artırılmasının, həmçinin sosial-iqtisad, davamlı inkişafının təmin edilməsinin əsas mənbələri olacaqdır.

19. MS-nin tədqiq olunmasında vacib mərhələ kimi onun iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadəsi sahəsində elmi işlərin həyata keçirilməsini vacib edir. Bu isə birbaşa MS-nin əldə edilməsi xərcləri və sərvətdən əldə edilən nəticələrin, faydaların ətraflı araşdırılmasını tələb edir.

20. Ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin artırılması və daha ətraflı tədqiqi üçün MS-nin təkrar istehsal mexanizminin sonrakı, həmçinin MS-nin tədqiqinin kompleks xarakterdə olması və digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə təhlilinin zəruriliyini vacib edir.

21. MS-nin strukturuna təsir etmək məqsədilə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirtmək lazımdır:

- iqtisadi-sosial tədbirlər və həmçinin dövlətin iqtisadi-sosial siyasətinin təkmilləşdirilməsi;

- dövlətin iqtisadi siyasətdə idarəetmənin səmərəli strukturu (az xərclərlə daha çox məhsul və xidmətlər istehsal etmək məqsədilə);

- sosial siyasətdə isə: müxtəlif vasitələrdən - ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi, əhali gəlirlərinin differensiasiyası səviyyəsinin aşağı salınması yolu və s.

22. Azərbaycanda MS-nin tərkibində TR-nin payının çox olması, əksinə İK-nın xüsusi çəkisinin isə xeyli aşağı səviyyədə olması aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- təhsil və elm sahəsinə əlavə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi;

- tükənən təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi;

- sənaye potensialının yüksəldilməsi, elm və innovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafı və s.

23. MS bir millətin, bütün ölkə əhalisinin sərvəti olduğuna görə, onun istifadəsi və yaradılması, artırılması, qorunması, dövlətin inkişafının uzun müddətli strateji məqsədi olmalıdır.

4.4. Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Ölkənin potensial imkanlarını müəyyən edən ən vacib xarakterik makroiqtisadi göstərici kimi MS çıxış edir. Amma, ölkədəki ictimai rifahın artım səviyyəsini müəyyən etmək üçün adətən UDM-dən istifadə olunur. Öz növbəsində iqtisadi artımın zəruriliyi MS-lə birbaşa bağlı olaraq, cəmiyyətə real məhsul və xidmətlərdən daha çox istifadə etmək, həmçinin təqdim olunan ictimai nemətlərin həcmnin artırılması üçün vacib amildir.

MS digər tərəfdən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsası və nəticəsi kimi çıxış edir. Bu mənada MS-nin strukturu, onun keyfiyyəti və istifadə etmə səmərəliliyi ölkənin həm iqtisadi, həm davamlı və həm də sosial inkişafının keyfiyyət və səviyyəsini, həmçinin milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının MS-nin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədilə bir çox göstəricilərdən: UDM, dövlət büdcəsinin gəlirləri, əhalinin gəlirləri, ölkədə yoxsulluq həddinin səviyyəsi, həmçinin iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı və işsiz əhalinin sayı kimi göstəricilərdən istifadə etmək məqsədlidir (bax: cədvəl 4.4).

Əlbəttə, bu göstəricilərin hər birinin ölkənin MS-dən asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsi ətraflı təhlil və tədqiq edilməsini zərurətə çevirir. Ancaq tədqiqatda yerinə yetirilən işlərin kifayət qədər böyük həcmli olmasına görə bu bölmədə, MS-nin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədilə iki göstəricinin: UDM-in və ölkədəki yoxsulluq həddinin MS-dən asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi məqsədli hesab edilmişdir.

Bu məqsədlə ilk öncə iqtisadi proses və hadisələrin bir-birindən asılılıqlarının ekonometrik qiymətləndirilməsinin ən vacib elementlərinin izahının verilməsini zəruri hesab etmək mümkündür. Belə ki, iqtisadi hadisə və proseslər arasındakı

Azərbaycan Respublikasının milli sərvətinin sosial iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Cədvəl 4.4

cari qiymətlərlə

İllər	Milyon manatla				Yoxsulluq həddi, manatla	Yoxsulluq səviyyəsi, faizlə	Min nəfər	
	Milli sərvət	Ümumi daxili məhsul	Dövlət büdcəsinin gəlirləri	Əhalinin gəlirləri			İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı	İşsiz əhalinin sayı
1	2	3	4	5	6	7	8	9
2010	8797726.3	42465.0	11403.0	25607.0	98.7	9.1	4329.1	258.3
2011	9003445.3	52082.0	15700.7	30524.6	107.2	7.6	4375.2	250.9
2012	9015950.8	57743.7	17281.5	34769.5	119.3	6.0	4445.3	243.1
2013	8973064.3	58182.0	19496.3	37562.0	125.2	5.3	4521.2	236.6
2014	8959877.6	59014.1	18400.6	39472.2	129.6	5.0	4602.9	237.8
2015	8805922.3	54380.0	17498.0	41744.8	135.6	4.9	4671.6	243.7
2016	10315274.7	60425.2	17505.7	45395.1	148.5	5.9	4759.9	252.8
2017	10553245.9	70337.8	16516.7	49187.9	165.7	5.4	4822.1	251.7
2018	10405244.4	80092.0	22508.9	53103.7	175.2	5.1	4879.3	253.8
2019	10469490.6	81896.2	24398.5	56769.0	185.5	4.8	4938.5	251.6
2020	10535957.4	72432.2	26077.9	55726.1	194.9	6.2	4876.6	375.9

Mənbə: AR DSK-nın məlumatları: www.stat.gov.az.

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları və cədvəl 4.3.2 əsasında tərtib edilmişdir.

əlaqələri çox vaxt funksional asılılıq formasında öyrənmək mümkün olmadığı üçün, ekonometrik modellərin köməyi ilə iqtisadiyyatın mikro və makro proseslərinin kəmiyyət tərəfi riyazi və statistik üsullarla müəyyənləşdirilir və bununla da iqtisadiyyatın nəzəri məsələləri həll edilir. Həmin modellər vasitəsilə iqtisadiyyatın tədqiq edilən nəzəri məsələləri riyazi statistikanın üsulları ilə faktiki və ya empirik məlumatlar əsasında yoxlanılır. Bu zərurətlə bağlı, ekonometrik modellərin qurulması və adekvatlığının yoxlanılması riyazi statistikanın korrelyasiya və reqressiya təhlili ilə bilavasitə bağlıdır [60, s.101].

Iqtisadiyyatda baş verən proseslərdə aralarında çox sıx əlaqə və asılılıq olan bir çox göstəricilər vardır [83], [84]. Buna nümunə olaraq cədvəl 4.4-də göstərildiyi kimi işdə tədqiq olunan və ölkədəki sosial-iqtisadi inkişafı müəyyən edən göstəricilərin MS-dən asılılıq əlaqələrini qeyd etmək mümkündür. Bu elə növ asılılıqlardır ki, bir dəyişənin hər bir qiymətinə dəgər bir dəyişənin hansısa müəyyən qiyməti deyil (funksional asılılıq olaraq), çoxlu sayda mümkün qiymətləri uyğun gələ bilər. Belə asılılıqlar statistik, stoxastik və ya ehtimallı asılılıqlar adını almışdır [42, s.38]. Ümumiyyətlə korrelyasiya və reqressiya təhlili metodları və ekonometrik modellər vasitəsilə iqtisadi proseslərdə dəyişənlər arasındakı statistik asılılıqları öyrənmək əlverişlidir və bu metodların köməyi ilə xüsusilə, müasir dövrdə iqtisadiyyatın müxtəlif problemləri həll olunur və elmi tədqiqatlarda geniş istifadə olunur [43], [48], [55], [82], [128], [129], [223], [227], [228], [255], [256].

Qeyd etmək lazımdır ki, qurulan iqtisadi modellərlə bağlı hesablamaların reallaşdırılması, bütövlükdə bu və ya digər modellərin proqnoz nəticələrinin əldə edilməsi, müxtəlif statistik göstəricilərin hesablanması, həmçinin digər iqtisadi təhlil məsələlərinin həlli zamanı həyata keçirilən işləri asanlaşdırmaq üçün müasir dövrdə bir çox tətbiqi proqramlardan, o cümlədən EViews tətbiqi proqram paketindən (TPP) geniş istifadə olunur. Tədqiqat işində MS-nin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədilə qurulan modellərin təhlili üçün məhz EViews TPP-dən istifadə edilmişdir. Belə ki, EViews TPP tədqiq olunan modellərin təhlili və adekvatlığı üçün lazım olan parametrləri – korrelyasiya təhlili ilə bağlı xarakteristikaları, determinasiya əmsalı, dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalı,

standart səhvlər, t-statistikasını və s. hesablayaraq təhlil və proqnozlar üçün nəticələri hazır cədvəllər formasında ekrana çıxarır.

Qeyd edildiyi kimi, cədvəl 4.4-də göstərilən Azərbaycan Respublikasının MS-nin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədilə təqdim olunan göstəricilərin (ÜDM, dövlət büdcəsinin gəlirləri, əhalinin gəlirləri, yoxsulluq həddi, iqtisadiyyatda məşğul olanların və işsizlərin sayı) hər birinin ayrılıqda ətraflı tədqiqi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat işində isə ölkənin MS-nin yalnız iki göstəriciyə: yoxsulluq həddinə və ÜDM-ə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin vacibliyi daha məqsədli hesab edilərək, bu iki model reallaşdırılmışdır. Beləliklə, ölkənin milli sərvəti ilə yoxsulluq həddi arasındakı münasibətləri göstərən reqressiya tənliyi ümumi halda aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\ln(YH) = a_0 + a_1 \ln(MS) + e \quad (4.4.1)$$

Burada: YH – yoxsulluq həddi (cədvəl 4.4, 6-cı sütun) və $\ln(YH)$ - yoxsulluq həddinin natural loqarifmi;

MS – ölkənin milli sərvəti (cədvəl 4.4, 2-ci sütun) və $\ln(MS)$ – ölkənin milli sərvətinin natural loqarifmi;

e- təsadüfi həddir;

a_0, a_1 - əmsallardır;

a_0 - sərbəst əmsal; a_1 -yoxsulluq həddinin (YH) milli sərvətə (MS) nəzərən elastiklik əmsalıdır.

Təqdim olunan modelin ekonometrik qiymətləndirilməsi 2010-2020-ci illəri əhatə edən zaman intervalllarında həyata keçirilmişdir. Beləliklə, MS-nin ölkədəki yoxsulluq həddinə təsirinin 2010-2020-ci illərin müvafiq göstəriciləri ilə (4.4.1) reqressiya tənliyinin EViews TPP-də [227], [228] ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG}(YH) = -40,4010242292 + 2,8187081718 * \text{LOG}(MS) + 0,191299135537 * \text{DUMMY2014\_2015} \quad (4.4.2)$$

Prob:	(0,0001)	(0, 0001)	(0,0377)
Std. Error:	(5,997204)	(0,372649)	(0,076916)
R-squared=0,879492; Adjusted R-squared=0,849365;			

Durbin-Watsonstat=1,484203

(4.4.2) regressiya tənliyinin əldə edilmiş uyğun parametrlərinin altında mötərizə işarəsi içərisində yazılan rəqəmlərdən: Prob - regressiya tənliyindən alınmış əmsalların hansı dərəcədə doğru olduğunu sübut edir; Std. Error – parametrlərin standart səhvini (SS); R-squared (R^2) - determinasiya əmsalını; Adjusted R-squared dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalını, Durbin-Watsonstat-Darbin-Vatson (R^2_{adj}) (DW) statistikasını göstərir (bax: şəkil 4.4.1). (4.4.2) regressiya tənliyi ilə ifadə olunan modelin Eviews TPP-də qiymətləndirilməsinin əsas nəticələri şəkil 4.4.1-də verilmişdir. Modelin bütövlükdə adekvatlığını xarakterizə edən statistik göstəricilər, testlər və qiymətləndirmə nəticələri əlavə 1-də təqdim olunmuşdur.

Dependent Variable: LOG(YH)

Method: Least Squares

Date: 08/10/23 Time: 13:15

Sample (adjusted): 2010 2020

Included observations: 11 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-40.40102	5.997204	-6.736643	0.0001
LOG(MS)	2.818708	0.372649	7.563981	0.0001
DUMMY2014_2015	0.191299	0.076916	2.487110	0.0377
R-squared	0.879492	Mean dependent var		4.947703
Adjusted R-squared	0.849365	S.D. dependent var		0.225597
S.E. of regression	0.087558	Akaike info criterion		-1.806023
Sum squared resid	0.061332	Schwarz criterion		-1.697506
Log likelihood	12.93312	Hannan-Quinn criter.		-1.874427
F-statistic	29.19279	Durbin-Watson stat		1.484203
Prob(F-statistic)	0.000211			

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.655456	Prob. F(2,8)	0.5450
Obs*R-squared	1.548724	Prob. Chi-Square(2)	0.4610
Scaled explained SS	0.253722	Prob. Chi-Square(2)	0.8809

Şəkil 4.4.1. 2010-2020-ci illərdə yoxsulluq həddinin milli sərvətdən asılılığının EViews TPP-də ekonometrik qiymətləndirilməsi modelinin əsas göstəriciləri

(4.4.2) ekonometrik modelin şəkil 4.4.1 və əlavə 1-də verilən statistik xarakteristikaları göstərir ki, model kifayət qədər adekvatdır. Belə ki, yoxsulluq

həddinə təsir edən MS-ni xarakterizə edən əmsalın standart səhvi (Std. Error = 0,372649), onun ən kiçik kvadratlar üsulu ilə müəyyən edilmiş qiymətindən (2,818708) xeyli kiçik olduğundan t-testinə əsasən, modelin əhəmiyyətlik səviyyəsilə etibarlıdır. (4.4.2) modelindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, baxılan illər ərzində MS-nin dəyişməsi yoxsulluq həddinin dəyişməsinin 87,9490 faizini izah edir. Bunu determinasiya əmsalının ($R\text{-squared} = 0,879402$) aldığı qiymət təsdiq edir. Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının ($\text{Adjusted } R\text{-squared} = 0,849365$) qiymətinin determinasiya əmsalının qiymətinə yaxın olması bu fərziyənin heç də təsadüfi olmadığını göstərir. Çünki, bu iki əmsalın bir-birinə yaxın olmasının vacibliyi modeldən əldə olunan nəticənin – fərziyənin düzgün olduğunu göstərir. Həmçinin, Fişer statistikasının qiyməti ($F\text{ – statistic} = 29,19279$) göstərir ki, Azərbaycanda yoxsulluq həddinin faizlə ifadəsi dəyişməsinin MS-dən asılı olmaması ehtimalı demək olar ki, sıfıra bərabərdir ($\text{prob} (F\text{-statistik}) = 0,000211$).

Darbin-Vatson (DW) əmsalının 1,484203-ə bərabər (Darbin-Watson stat = 1,484203), yəni 1,5 ətrafında olması (yaxşı hal kimi: $1,5 < DW < 2,5$ intervalında dəyişir), avtokorreliyaşmanın olmadığını göstərir ki, bu da arzu olunan haldır. (4.4.2) modelinin parametrlərinin standart səhvləri, (Stand Error) onların tapılmış qiymətlərindən (coefficient) xeyli aşağı olduğundan t-statistikası ($t\text{-statistika} = \frac{\text{Coefficient}}{\text{Stand.Error}}$) göstərmişdir ki, parametrlərin qiymətlərinin tapılmış ədədlərə bərabər olmaması ehtimalı demək olar ki, sıfıra bərabərdir.

Beləliklə, (4.4.2) modelindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, EVews TPP-dən alınmış statistik xarakteristikalar və müvafiq testlər modelin adekvat olduğunu göstərir. Deməli, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, MS-nin 1% artması ölkədə yoxsulluq həddinə 2,8 % müsbət təsir göstərir. Bu nəticəni baxılan dövrlər ərzində MS-nin modeldən alınan elastiklik əmsalının 2,8187081718-ə bərabər olması göstərir. Bundan başqa, 2014-2015-ci illərdə, xüsusilə 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya (manatın dollara görə dəyərinin düşməsi) yoxsulluq həddini 19,1 % artırıb ($0,191299135537 * \text{DUMMY } 2014\_2015$).

(4.4.2) modelindən alınan (Fitted) qiymətlərlə yoxsulluq həddinin faktiki (Actual) qiymətləri arasındakı fərq xeyli kiçikdir. Bu fərqi və həmçinin onlar arasındakı qalıqların (Residual) dinamika qrafik 4.4.1-də verilmişdir.

Tədqiqat işində növbəti tədqiq edilən modelin - MS ilə ölkənin ÜDM arasındakı münasibətləri göstərən regressiya tənliyi ümumi halda aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$\ln(\text{ÜDM}) = a_0 + a_1 \ln(\text{MS}) + e \quad (4.4.3)$$

Burada: ÜDM – ümumi daxili məhsul (cədvəl 4.4, 3-cü sütun) və $\ln(\text{ÜDM})$ - ümumi daxili məhsulun natural loqarifmi;

MS – ölkənin milli sərvəti (cədvəl 4.4, 2-ci sütun) və $\ln(\text{MS})$ - ölkənin milli sərvətinin natural loqarifmi;

e - təsadüfi həddir;

a_0, a_1 - əmsallardır;

a_0 - sərbəst əmsal, a_1 – ümumi daxili məhsulun (ÜDM) milli sərvətə (MS) nəzərən elastiklik əmsalıdır.

Təqdim edilən (4.4.3) modelin də ekonometrik qiymətləndirilməsi 2020-2020-ci illəri əhatə edən zaman intervallarında reallaşdırılmışdır. Beləliklə, MS-nin ölkənin ÜDM-nə təsirinin göstərilən zaman dövrlərində uyğun göstəricilərlə (bax: cədvəl 4.4) (4.4.3) regressiya tənliyinin EViews TPP-də ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG}(\text{ÜDM}) = -20,5407894335 + 1,96453505432 * \text{LOG}(\text{MS}) + [\text{MA}(2) = 0,468593321759, \text{BACKCAST} = 2010, \text{ESTSMPL} = "2010 2020"] \quad (4.4.4)$$

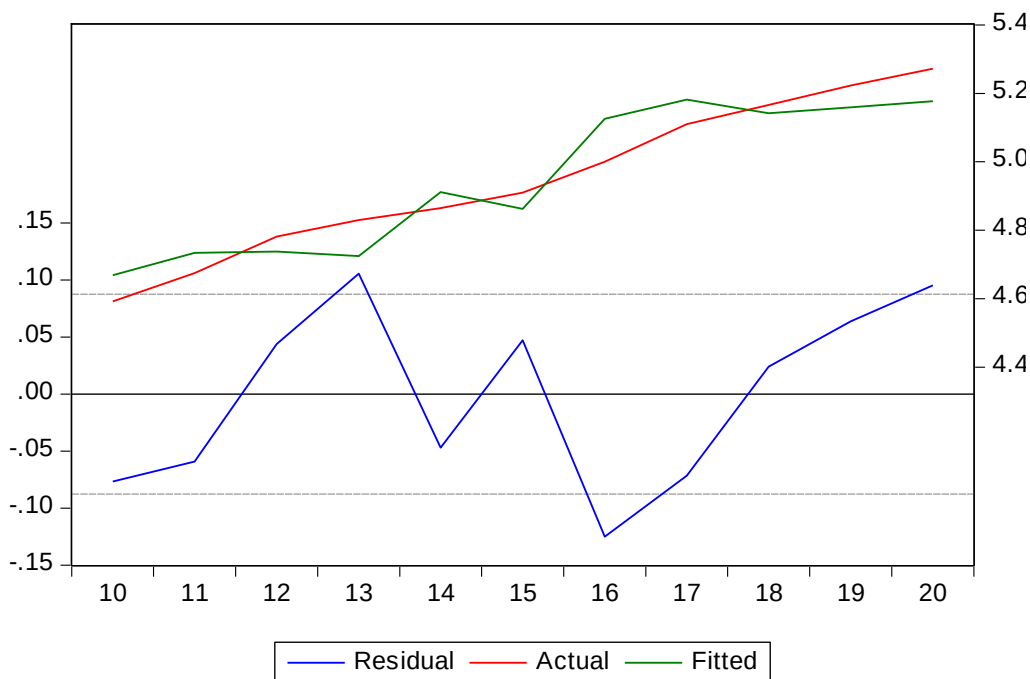
Prob: (0,0070) (0,0005) (0,0000)

Std. Error: (5,708770) (0,54843) (1,74E-05)

R - squared = 0,809261; Adjusted R - squared = 0,761576;

Durbin - Watsonstat = 1,241642

Modeldə təqdim olunan statistik göstəricilərin izahı əvvəlki modeldə verilmişdir. (4.4.4) regressiya tənliyi ilə ifadə olunan modelin EViews TPP-də qiymətləndirilməsinin əsas nəticələri şəkil 4.4.2-də göstərilmişdir. Modelin bütövlükdə adekvatlığını xarakterizə edən statistik göstəricilər, testlər və qiymətləndirmə nəticələri əlavə 2-də təqdim olunmuşdur.

Qrafik 4.4.1. 2010-2020-ci illərdə yoxsulluq həddinin milli sərvətdən asılılıq modelindən alınmış qiymətlərlə faktiki qiymətlərin fərqinin dinamikası

(4.4.4) ekonometrik modelin şəkil 4.4.2 və əlavə 2-də verilən statistik xarakteristikaları göstərir ki, model kifayət qədər adekvatdır. Belə ki, ÜDM-ə təsir edən MS-ni xarakterizə edən əmsalın standart səhvi (Std. Error = 0,354843), onun ən kiçik kvadratlar üsulu ilə müəyyən edilmiş qiymətindən (1,964535) xeyli kiçik olduğundan t- testinə əsasən modelin əhəmiyyətlik səviyyəsi etibarlıdır.

(4.4.4) modelindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, baxılan illər ərzində MS-nin dəyişməsi ölkənin ÜDM-nin dəyiməsini 80,926 faizini izah edir. Bunu determinasiya əmsalının ($R\text{-squared} = 0,809261$) aldığı qiymət təsdiq edir. Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının ($\text{Adjusted } R\text{-squared} = 0,761576$) qiymətinin determinasiya əmsalının qiymətinə yaxın olması bu fərziyənin heç də təsadüfi olmadığını göstərir. Bu iki əmsalın bir-birinə yaxın olması modelin nəticələrinin adekvatlığını təsdiqləyir. Bundan başqa, Fişer statistikasının qiyməti ($F\text{-statistik} = 16,97107$) göstərir ki, Azərbaycanda ÜDM-in faizlə ifadəsi dəyişməsinin MS-dən asılı olmaması ehtimalı demək olar ki, sıfıra bərabərdir ($\text{Prob } (F - \text{statistic}) = 0,001324$).

Dependent Variable: LOG(UDM)
 Method: Least Squares
 Date: 08/10/23 Time: 13:35
 Sample (adjusted): 2010 2020
 Included observations: 11 after adjustments
 Convergence achieved after 4 iterations
 MA Backcast: 2008 2009

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-20.54079	5.708770	-3.598111	0.0070
LOG(MS)	1.964535	0.354843	5.536357	0.0005
MA(2)	-0.468593	1.74E-05	-26920.00	0.0000
R-squared	0.809261	Mean dependent var		11.02783
Adjusted R-squared	0.761576	S.D. dependent var		0.196363
S.E. of regression	0.095881	Akaike info criterion		-1.624413
Sum squared resid	0.073546	Schwarz criterion		-1.515896
Log likelihood	11.93427	Hannan-Quinn criter.		-1.692818
F-statistic	16.97107	Durbin-Watson stat		1.241642
Prob(F-statistic)	0.001324			
Inverted MA Roots	.68	-.68		

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.086804	Prob. F(1,9)	0.7750
Obs*R-squared	0.105080	Prob. Chi-Square(1)	0.7458
Scaled explained SS	0.056423	Prob. Chi-Square(1)	0.8122

Şəkil 4.4.2. 2010-2020-ci illərdə ümumi daxili məhsulun milli sərvətdən asılılığının EViews TPP-də ekonometrik qiymətləndirilməsi modelinin əsas göstəriciləri

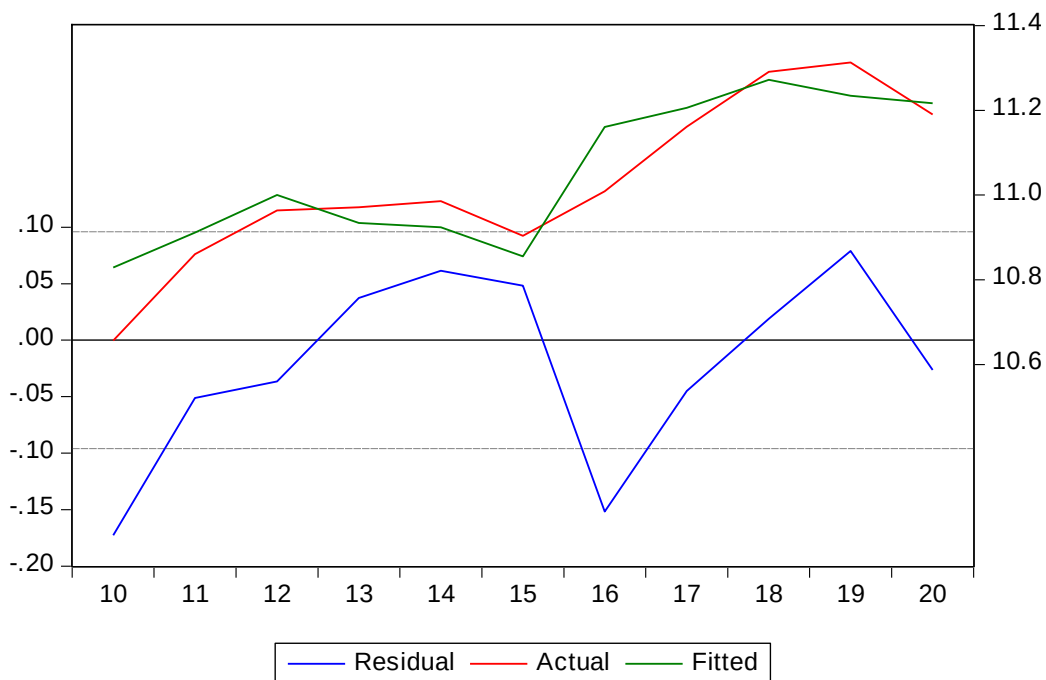
Darbin-Vatson (DW) əmsalının 1,241642-yə bərabər (Darbin-Watson stat = 1,241642), avtokorrelyasiyanın demək olar ki, olmadığını göstərir ki, bu da arzu olunan haldır. (4.4.4) modelinin parametrlərinin standart səhvləri (Stand Error), onların tapılmış qiymətlərindən (coefficient) xeyli aşağı olduğundan t - statistikasını göstərir ki, parametrlərin qiymətlərinin tapılmış ədədlərə (əmsallara) bərabər olmaması ehtimalı demək olar ki, sıfıra bərabərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, (4.4.4) modelinin adekvatlığını yaratmaq üçün modelə 2-ci tərtib sürüşkən orta (MA(2)) amili daxil edilmişdir (bax: 4.4.4). Beləliklə, (4.4.4) modelindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, EViews TPP-dən alınmış statistik xarakteristikalar və müvafiq testlər modelin adekvat olduğunu göstərir. Deməli, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, MS-nin 1% artması ölkədə ÜDM-in həcmi

təxminən 2% artırır. Bu nəticəni baxılan dövrlər ərzində MS-nin modeldən alınan elastik əmsalının 1,96453505432-ə bərabər olması göstərir.

(4.4.4) modelindən alınan (Fitted) qiymətlərlə faktiki (Actual) qiymətlər arasındakı fərq xeyli kiçikdir. Bu fərqi və həmçinin onlar arasındakı qalıqların (Residual) dinamikası qrafik 4.4.2-də verilmişdir.

Beləliklə, reallaşdırılan ekonometrik modellər Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə qiymətləndirilmiş MS-nin, iqtisadi artımın əsas mənbələrindən birini təşkil edən ÜDM-ə və ölkədəki yoxsulluq həddinə əhəmiyyətli təsirini bir daha sübut etdi. Əlbəttə, MS ölkənin malik olduğu bütün dəyərlərin həcmi göstərsə də, onun həm tərkibinin strukturu və bu strukturda insan faktorunun, İK-nın çox vacib rolunu və həm də bu ictimai sərvətin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsiri xalqa məxsus olan sərvətlərin daim qorunub saxlanılması, artırılması və inkişafını zərurətə çevirir.

Qrafik 4.4.2 2010-2020-ci illərdə ümumi daxili məhsulun milli sərvətdən asılılıq modelindən alınmış qiymətlərlə faktiki qiymətlərin fərqinin dinamikası

MS bütöv bir millət, xalq, bütün ölkə əhalisinin sərvəti olduğu üçün onun yaradılması, artırılması, səmərəli istifadəsi və qorunması dövlətin inkişafının uzun müddətli strateji məqsədi olmalıdır. Məcmu MS-nın dəyərləndirilməsinin vacibliyi həmçinin davamlı inkişaf kriteriyalarının müəyyən edilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Bu isə özlüyündə birbaşa gələcək nəsillərin istehlakı və maraqlarına toxunmadan dayanıqlı iqtisadi artımı müəyyən edir.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işindən əldə edilən nəticələr tədqiqatın elmi yenilikləri və onların əhəmiyyətilə bağlı olaraq, aşağıdakılardır:

1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi problemlərinin və onların ölkənin iqtisadi inkişafına, MS-nin formalaşmasına təsirinin tədqiqi nəticəsində Azərbaycanın resurs iqtisadiyyatının üç mərhələli (hər bir mərhələnin istiqamətləri müəyyən edilməklə) uzun müddətli inkişafı, modernləşdirilməsi, transformasiyası və diversifikasiyası modeli təklif olunmuşdur: I mərhələdə ölkənin resurs sahələrinin inkişafı; II mərhələdə, iqtisadiyyatın qeyri-resurs və təminədici sahələrinin inkişafı; III mərhələdə, yeni resurs sahələrinin yaradılması.

Bu modelin əhəmiyyəti ölkənin mövcud resurs sahələrinin inkişafı ilə yanaşı, iqtisadiyyatın qeyri-resurs və təminədici, həmçinin yeni biznes sahələrinin yaradılması zərurətilə bağlıdır.

2. Azərbaycan Respublikasının MS-nin əsas tərkib hissəsi kimi torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilmiş və dəyərləndirilmişdir:

1) Kənd təsərrüfatına yararlı (kənd təsərrüfatı təyinatlı) torpaqların ümumi dəyəri (işğaldan azad olunan yeddi rayon və Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla) – 3362,74 mln.manat.

2) Tikinti altında (yaşayış sahələri) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla) – 67261,9 mln. manat.

3) Şərti yararsız (digər) torpaq sahələrinin ümumi dəyəri (Qarabağın Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Şuşa inzibati əraziləri istisna olmaqla) – 587,5 mln. manat.

Nəticədə, AR üzrə ümumi torpaq sahələrinin yekun dəyəri (qeyd olunan torpaq sahələri istisna olmaqla) 71212,14 mln.manat (71,2 milyard manat) həcmində qiymətləndirilmişdir. Ölkənin ümumi torpaq sahələrinin qiymətləndirilən yekun dəyərində obyektiv səbəblərdən zəruri məlumatların olmamasından, həmçinin müasir dövrün tələblərinə uyğun qiymətləndirmə əmsallarının tətbiqinin qeyri-

mümkünlüyündən respublikamızın torpaqlarının ümumi dəyəri tədqiqatda hesablanan qiymətdən xeyli yüksək olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Bütün növ sərvətlərimizin əsas mənbəyi olan torpaq resurslarının düzgün qiymətləndirilməsinin ölkəmiz üçün həm MS, həm də siyasi, sosial-iqtisadi və davamlı inkişaf, başlıca olaraq ərzaq təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir.

3. AR-nın MS-nin tərkib hissəsi kimi ölkənin neft və qaz ehtiyatlarının xərc – resurs metoduna görə qiymətləndirilməsi nəticəsində, ölkə üzrə çıxarıla bilən ehtiyatlar əsasında 2020-ci ildə təsdiq olunmuş qalıq neft ehtiyatlarının (kondensatla birlikdə) dəyəri (ixrac satış qiymətləri üzrə) 575722,5 mln.manat (və ya 338664,0 mln ABŞ dolları), təsdiq olunmuş qalıq qaz ehtiyatlarının dəyəri isə 275437,4 mln.manat (və ya 162018,5 mln. ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanın daxili və xarici iqtisadi maraqları nöqtəyi-nəzərincə vacib yanacaq resursu olan neft və qazın ölkənin əsas gəlir mənbəyi və davamlı inkişaf strategiyasının əsası olduğundan, MS-nin əsas tərkib hissələrindən biri kimi ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması onların düzgün dəyərləndirilməsilə birbaşa bağlıdır.

4. AR MS-nin tərkib hissəsi kimi, 2010-2020-ci illər üzrə digər təbii-mineral ehtiyatlarının bazar dəyərində görə qiymətləndirilməsi nəticəsində 2020-ci ildə ölkənin filiz faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatları 5629946,7 mln.manat, qeyri-filiz mineral resursları 1983802,0 mln.manat, qızıl ehtiyatları 645410,3 mln.manat və gümüş ehtiyatları isə 463012,3 mln.manat dəyərində olduğu müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda, onun milli iqtisadiyyatının inkişafında TR-lə təmin olunma və nəhayət MS-nin əsas hissəsini təşkil etməsi baxımından TR-nin daha dəqiq meyarlar əsasında mütəmadi olaraq dəyercə qiymətləndirilməsi ölkə statistikasının ən önəmli vəzifələrindən biri olmalıdır.

5. Azərbaycan Respublikasının MS-nin tərkibində bütövlükdə ölkənin su potensialı şirin, mineral, geotermal və sənaye suları istiqamətində balans ehtiyatları (min m³) üzrə 2010-2020-ci illərdə bazar qiymətləri əsasında orta hesabla 132815,3 mln.manat həcmində qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə şirin suların bazar dəyəri 1355,9 mln.manat, mineral suların bazar dəyəri 3,6 mln.manat, geotermal

suların bazar dəyəri 5,6 mln.manat, sənaye sularının bazar dəyəri isə 131450,2 mln.manat olmuşdur.

6. Azərbaycan Respublikası bərpa olunan enerji mənbələri kimi külək, günəş enerjisi, bioenerji kimi potensial enerji mənbələrinə malikdir. Ölkənin bərpa olunan enerji mənbələri üzrə 2021-ci ilin əvvəlinə illik proqnoz elektrik enerjisi istehsalının potensialı 4411,0 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Ayrı-ayrılıqda: külək enerjisi 648,0 mln.manat, günəş enerjisi 3677,2 mln.manat, bioenerji isə 49,8 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Bu qiymətləndirmə göstəriciləri bərpa olunan enerji mənbələrinin ölkənin MS-nin formalaşmasında əhəmiyyətinin kifayət qədər olduğunu göstərir. Qiymətləndirmə nəticələrinə görə ölkəmizin günəş enerjisi potensialı digər bərpa olunan enerji mənbələrinə nisbətən daha böyükdür, bu da qeyd edilən sahənin inkişafına diqqətin yönəldilməsini zəruri edir.

7. Azərbaycan Respublikasının MS-də nəzərə alınması məqsədilə kifayət qədər ümumi hidroenerji potensialına malik olduğu müəyyən olunmuşdur. Belə ki, ölkənin nəzəri – 2280,0 mln.manat, texniki – 912,0 mln.manat, iqtisadi cəhətdən səmərəli – 342,0 mln.manat və mövcud hidroenerji potensialı 273,3 mln.manat dəyərində qiymətləndirilmişdir. Ölkəmizin mövcud hidroenerji potensialı nəzəri hidroenerji potensialının 11,9%-ni, texniki hidroenerji potensialının 29,8%-ni, iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialının 80%-ni təşkil etdiyindən MS nöqteyi-nəzərincə ölkəmizin hidroenerji potensialını məhz iqtisadi cəhətdən səmərəli hidroenerji potensialına əsasən dəyərləndirilmişdir və bu enerji sərvətdə 342,0 mln.manat həcmində nəzərə alınmışdır.

8. Azərbaycan Respublikasının meşə ehtiyatlarının hərtərəfli qiymətləndirilməsi çox əhatəli və mürəkkəb proses olduğundan, həmçinin dəqiq qiymətləndirmə üçün digər zəruri məlumatların əldə etməyin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən meşə resurslarının digər nemətləri və xərcləri nəzərə alınmadan yalnız oduncaq ehtiyatı üzrə ümumi dəyəri 4997,0 mln. manat həcmində MS-nin tərkib hissəsi olaraq qiymətləndirilmişdir.

9. 2010-2020-ci illərdə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı kapitalın məcmusu kimi çıxış edən ölkənin əsas kapitalının, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının,

həmçinin qeyri-maddi aktivlərin dəyəri AR DSK-nın məlumatları əsasında müəyyən edilərək, MS-nin tərkibinə daxil edilmişdir. 2020-ci ildə uyğun göstəricilər : 234159,2 mln.manat, 9822,8 mln.manat və 2428,8 mln.manat təşkil etmişdir.

10. 2010-2020-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının MS-nin maliyyə aktivləri bölməsini qiymətləndirmək üçün ARDNF-nin valyuta-qızıl ehtiyatları, həmçinin AMB-nin beynəlxalq valyuta ehtiyatları, həmçinin ölkə üzrə maliyyə alətlərinin dəyər göstəricilərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının MS-nin tərkibində nəzərə alınmaq üçün ölkə üzrə ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətlərinin dəyəri müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, bu ehtiyatlar 2020-ci ildə 94784,5 mln.manat (və ya 56103,6 mln.manat ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Ölkə üzrə MS-də 2020-ci ildə maliyyə alətlərinin ümumi dəyəri 275190,1 mln.manat təşkil etmişdir.

11. Müasir dövrdə dünya ölkələri və Azərbaycan Respublikası üçün MS-nin qiymətləndirilməsi ənənələri əsasən BMT-nin Statistika Komissiyasının hazırladığı MHS-2008 və DB-nin təklif etdiyi genişləndirilmiş (əsas-istehsal kapitalı, təbii kapital və insan kapitalı daxil olmaqla) konsepsiyaya əsaslanır. Bununla bağlı aşağıdakı bəzi əsas nəticələri qeyd etmək olar:

- insan kapitalının ölkənin MS-də daha böyük xüsusi çəkiyə malik olması həmin ölkənin yüksək, rəqabətli, innovasiyalı və perspektivli inkişafa malik olması göstəricisi kimi çıxış edir.

- MS-nin qiymətləndirilməsi ölkənin nəinki mövcud vəziyyətini, xüsusən uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafını müəyyən etməyə imkan verir.

- MS-nin tərkib elementlərinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi , geniş əhatə dairəsinə malik informasiyaların mövcudluğunun tələb olunması, həmçinin onların uçot və statistikasının beynəlxalq standartlara uyğun gəlməməsi, bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidin problemlərilə də bağlı olmuşdur.

- İK-nın yüksək əlavə gəlir yarada bilən xüsusi rəqabət qabiliyyətli məhsulun yaradılması hesabına milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı nəticəsinə, uyğun olaraq MS-nin yaradılması və artırılması stratiyegiyasına əsaslı təsiri çox böyükdür.

- MS-nin artırılması və ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf

strategiyasının işlənməsində və reallaşdırılmasında İK-nin istifadəsi müasir dövrdə ən perspektivli və vacib vəzifələrdəndir və istənilən dövlətin davamlı iqtisadi inkişafı onun MS-nin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən İK-nin təkrar istehsalı, yığılması və artırılması təşkil edir.

- dünyanın inkişaf etmiş varlı ölkələri başlıca olaraq öz əhalisinin yüksək ixtisas səviyyəsinə, bilgilərinə və peşəkar vərdişlərinə, həmçinin iqtisadi fəaliyyəti təmin edən strukturların keyfiyyətinə görə varlıdırlar və belə varlı ölkələrin MS-nin əsas hissəsi İK-nın da daxil olduğu qeyri-maddi aktivlərdən gələn gəlirlərlə bağlıdır.

12. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq İK anlayışının dolğun, tam, müasir və kompleks izahını vermək üçün bu anlayışa tərkib elementləri göstərilməklə üç: İK-nın formalaşması mənbələri, İK-nın tətbiqləri və İK-nın faydaları istiqamətində yanaşma təklif olunmuşdur.

13. İK tərəfindən yaradılan bütün sərvətlər insan rifahı dəyərlərinin ödənilməsilə bağlı olduğu üçün beynəlxalq təşkilatların təklif etdikləri insan rifahının əsasən həyat keyfiyyətləri və ictimai-sosial dəyərlərlə əlaqədar olması yanaşmasından fərqli olaraq, tədqiqatda insan rifahının tam kompleks dəyərləndirilməsinin “dörd dayaq” modeli təklif olunmuşdur. Bu modelə əsasən insan rifahı dəyərlərinin (hər birinin də dörd tərkib hissəsi olan) dörd əsas istiqamətləri: həyat keyfiyyəti, maddi-maliyyə təminatı keyfiyyəti, ruhi-mənəvi keyfiyyət və ictimai-sosial, ətraf mühit dəyərlərilə əlaqədar təklif olunmuşdur.

14. DB-nin 2018-ci il məruzəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının MS-də İK-nın payının çox aşağı olması, daha doğrusu 14% təşkil etməsi və eyni zamanda Azərbaycanın gəlir səviyyəsinə görə orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr qrupuna aid edilməsinə baxmayaraq, bu göstəricinin aşağı gəlirli ölkələr səviyyəsində olması ölkədə bu sahədə İK-nın inkişafı və artırılmasını ən önəmli vəzifələrdən biri hesab etmək mümkündür. Bu problemin həllindən məhz ölkəmizin MS-nin yaradılması və artırılması, davamlı iqtisadi inkişafı çox asılıdır.

15. İK-nın makrosəviyyədə əsas göstəriciləri dövlət büdcəsindən İK-ya ayrılan xərclərin – investisiyaların miqdarı ilə müəyyən olunduğu üçün (mikro və mezo səviyyələrdə bu xərclərin miqdarını təyin etmək qeyri-mümkün olduğundan)

Azərbaycan Respublikasında bununla bağlı aşağıdakı vacib nəticələri qeyd etmək mümkündür:

- İK-nın təhsil sferasındakı inkişaf səviyyəsinin əsas dəyər göstəricilərindən biri olan ölkənin təhsil xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin aşağı olduğunu və bu göstəricinin artımında Azərbaycanda 2005-2020-ci illər ərzində demək olar ki, dəyişiklik olmadığını, orta hesabla 2,8% təşkil etdiyini qeyd etmək mümkündür. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, orta inkişaf səviyyəli ölkələrdə bu göstərici 4-7%, son dövrlərdə İK-nın MS-də 70-90% təşkil etdiyi İEO-də isə 7-10% və daha artıqdır. Bu göstəricinin əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd edilənlər ölkədə innovasiya əsasında iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan verən səmərəliliyin minimal həddi hesab olunur. Bunu həm də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm xarakteristikalardan biri hesab etmək mümkündür.

- Azərbaycanda təhsil xərclərinin ÜDM-də payı orta inkişaf səviyyəli ölkələrin göstəricisindən orta hesabla 2-2,5 dəfə aşağıdır, bu da Azərbaycan Respublikasının MS-də İK-nın payının az olmasına səbəb olan amillərdəndir.

- İK-nın keyfiyyət göstəricisindən biri kimi çıxış edən dövlət büdcəsinin elm xərclərinin ÜDM-də payı 2005-2020-ci illərdə ÜDM-in kəskin artmasına baxmayaraq, qətiyyən dəyişməyərək 0,2% təşkil etmişdir. Dünya üzrə bu əsas göstəricinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ümumi qəbul edilən həddinin 2% olduğunu diqqətə almaq lazımdır. Ölkəmiz üçün belə əhəmiyyətli dəyər göstəricisinin (0,2%) İEO-lərin göstəricisindən (3% və daha artıq) və iqtisadi təhlükəsizliyin minimum həddindən 10 dəfə aşağı olması faktının nəzərə alınması və bu göstəricinin artırılması dövlətin makroiqtisadi siyasətində və davamlı inkişaf strategiyasında önəmli vəzifələrdən biri olmalıdır.

- İK-nın ölkədə inkişaf göstəricilərindən biri olan səhiyyə xərclərinin də ÜDM-də xüsusi çəkisi 2005-2020-ci illər ərzində qətiyyən dəyişməyərək 0,01% təşkil etmişdir. Səhiyyəyə investisiya qoyuluşlarının əsas göstəricisi kimi insan kapitalı indeksi (İKİ) (və ya insan potensialının inkişafı indeksi - İPİİ), onun tərkib hissələrindən biri olan orta ömür – sağlamlıq indeksinin səviyyəsi çıxış edir (gəlir və təhsil – savadlılıq indekslərilə yanaşı). Demografik göstəricilər (əhalinin orta yaşı,

1000 nəfərə düşən doğulanların, ölənlərin sayı, doğum zamanı gözlənilən orta ömür müddəti və s.) daha çox təbii formada İK-nın həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Əgər ölkə əhalisinin sayı İK-nın miqdar ölçüsü kimi çıxış edərsə, onun keyfiyyətinin indikatorunu isə ölkə əhalisinin genofondunu və mədəni kodunu müəyyən edən ömür müddətinə görə Azərbaycan İEÖ-lərlə müqayisədə geri qalır.

DB-nin hesabatına əsasən 2018-ci illərdə (2020-ci il) Azərbaycanda İKİ (ingiliscə: HCI) 0,57-0,60 aralığında olmuşdur. Yüksək gəlirli İEÖ-lərdə bu göstərici 0,8-0,9 aralığında və daha yuxarı dəyişir. Bu göstəricinin də yüksəldilməsini İK ilə bağlı MS-nin artırılması strategiyasına müsbət təsir edən amillərdən hesab etmək olar. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan orta inkişaf səviyyəli ölkələr qrupuna aid edilir.

16. Dünyanın İEÖ-lərilə müqayisə edilərək Azərbaycan Respublikasında ölkənin İK-nın inkişafı ilə birbaşa bağlı olan MS-nin artırılması strategiyası təklif olunmuşdur. Belə ki, bu strategiyada iki mərhələdən ibarət olan dünyanın İEÖ-nin inkişaf strategiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan üçün İK-nın inkişafı ilə birbaşa bağlı olan MS-nin artırılması strategiyası üç mərhələli inkişaf strategiyasına: hal-hazırda mövcud olan və ölkədə əsas gəlir mənbəyi kimi çıxış edən xammal iqtisadiyyatından rəqabətli hazır məhsul - əmtəə iqtisadiyyatına, daha sonra isə əmtəə iqtisadiyyatından intellektual - koqnitiv - kreativ iqtisadiyyata keçidin təmin olunması həyata keçirilməlidir.

17. Müasir yanaşmalar və konsepsiyalar əsasında Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə 2010-2020-ci illər üçün MS qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində MS-nin aşağıdakı tərkib hissələri istifadə olunmuş və məhz 2020-ci il üzrə aşağıdakı kimi qiymətləndirilmişdir:

- əsas kapital – 234159,2 mln. manat;
- təbii resurslar (neft, qaz, filiz, qeyri filiz, qızıl, gümüş, su, meşə, torpaq, bərpa olunan və hidroenerji resursları) – 9787108,7 mln.manat;
- qeyri-maddi aktivlər – 2428,8 mln.manat;
- qızıl-valyuta ehtiyatları və maliyyə alətləri – 369974,6 mln.manat
- xalis xarici aktivlər – 18436,1 mln.manat;
- insan kapitalı (Dünya Bankının hesabatı üzrə) – 141383,3 mln.manat.

Bu göstəricilərin cəmindən bank sektoru üzrə cəmi maliyyə öhdəliklərini – 27356,1 mln.manat çıxılaraq, Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ildə yekun ümumi MS-i – 10535957,4 mln.manat (və ya 6197622,0 mln. ABŞ dolları) dəyərində qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə MS-i orta hesabla 9621381,8 mln.manat (8759434,6 mln.ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi aşağıdakı bir sıra mühüm nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermişdir:

- ölkənin MS-nin verimi, yəni ÜDM-in MS-də payı çox aşağı olub, orta hesabla 0,7% təşkil etmişdir. Bu göstərici müqayisə üçün Rusiyada 7% olmaqla, orta və yüksək gəlirli ölkələr göpstericisinə yaxındır. Bu göstərici digər İEO-lərdə daha yüksəkdir: 8-10%. Ölkənin MS-nin həcmnin kifayət qədər olmasına baxmayaraq, bu göstəricinin çox aşağı olması (0,7%) MS-dən əldə edilən gəlirlərin də aşağı səviyyədə olduğunu və ölkənin mövcud sərvət potensialından gələcək nəsillərə də qoruyub saxlamaq şərtilə, lazımi səviyyədə istifadə olunmadığını göstərir.

- Tədqiqat işində 2010-2020-ci illərdə qiymətləndirilən MS-nin adambaşına düşən həcmi orta hesabla 994063,2 manat və ya 914952,7 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Çox maraqlı fakt kimi qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici (914952,7 ABŞ dolları) DB-nin CWON-21 hesabatında bir çox İEO-lərin göstəricisindən yüksək olmuşdur. Bu da ölkəmizin sərvətinin əhalinin sayına görə böyük imkanlara malik olduğunu göstərir. Bu nəticəyə görə də ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin hal-hazırkı vəziyyətindən dəfələrlə yüksək ola bilməsi imkanlarının mövcudluğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Əsas vəzifə bu sərvətin düzgün istifadəsi, səmərəli bölgüsü həyata keçirilməli və iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərinə, xüsusilə İK-nın inkişaf etdirilməsinə yönəldilməli, həmçinin gələcək nəsillərin tələbatları da gözlənilməlidir.

- Azərbaycan Respublikasının MS-nin 90%-dən çoxunu, 2010-2020-ci illərdə orta hesabla 93,3%-ni ölkənin TR təşkil edir. Bu da bir daha ölkə iqtisadiyyatının xammal yönümlü olmasını təsdiqləyir (Müqayisə üçün: İƏ və İT-nin üzvü olan ölkələrdə TR-nin MS-də payı 3%, Rusiyada 20% həddindədir).

- əsas istehsal kapitalının MS-də payı isə 2010-2020-ci illərdə çox aşağı səviyyədə, orta hesabla 1,4% təşkil edir. MS-nin istehsal imkanlarını göstərən əsas

kapitalın investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, yeni rəqabətli innovasiya yönümlü məhsul istehsalı, onun MS-də payının artırılması istiqamətində digər tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədli hesab edilməlidir (Müqayisə üçün İƏ və İT ölkələrində bu göstərici 28%, Rusiyada isə 33%-dir).

- AR-nin MS-nin qiymətləndirilməsi nəticələrindən və qeyd edilənlərdən ölkənin MS-nin strukturunun diversifikasiyasının həyata keçirilməsini çox vacib iqtisadi siyasətin olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

- MS-lə bağlı ölkədə iqtisadi islahatların yubanmadan həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmalıdır. Sərvətin strukturunda tərkib elementlərinin payının dəyişdirilməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin reallaşdırılması çox önəmli məsələlərdən olmalı, faydalı qazıntı ehtiyatlarının sərvətdə payının azaldılması, istehsal kapitalının, xüsusilə İK-nin payının artırılması ilə intensiv uzlaşdırılmalıdır. Əlbəttə, ölkənin TR-dən əldə edilən gəlirlərin, həmçinin TR-nin səmərəli istifadə məsələləri önəmli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

- Azərbaycan Respublikasının MS-nin veriminin artırılması ilə yanaşı, sərvətin daha ədalətli bölgüsü təmin edilməlidir. Belə ki, MS-nin toplanması və bölgüsündə ölkənin hər bir vətəndaşının payı vardır. Ölkədə MS-nin artırılması, yoxsulluğun ləğv edilməsi üçün ilk növbədə İK-nin inkişafı və bir çox problemlərin, işsizliyin ləğv edilməsi ilə yanaşı, sivil ölkələrə uyğun varlıqların topladıqları var-dövlətin, varlı olmaq meyarlarının qanun əsasında ədalətli və halal olması yoxlanılmalıdır. Ölkənin sərvətindən hər kəsə bu sərvətin toplanmasında verdiyi töhfəyə uyğun və əlbəttə haqqı olan millətin hər bir üzvünə ədalətlə çatmalı və əlbəttə eyni zamanda gələcək nəsillərə də qorunub saxlanılması təmin edilməlidir.

- Ümumi makroiqtisadi və ölkənin siyasi-hərbi, milli təhlükəsizliyinin gözlənilməsinin vacibliyi şərtlərində MS-lə bağlı əhalinin həyat-yaşayış səviyyəsi və keyfiyyətinin, rifahının yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin başlıca vəzifələrindən olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

18. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının MS-nin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsası və nəticəsi olduğunu nəzərə alaraq, onun bir sıra sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə həyata

keçirilmişdir:

- Ölkədə 2010-2020-ci illərdə MS-nin yoxsulluq həddinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, MS-nin 1% artması ölkədə yoxsulluq həddinin səviyyəsinə 2,8% müsbət təsiri olmuşdur. Modelin digər nəticəsi onunla bağlıdır ki, 2014-2015-ci illərdə, xüsusilə 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya (milli valyuta olan manatın dollara görə dəyərdən düşməsi) yoxsulluq həddini 19,1% çoxaltmışdır.

- 2010-2020-ci illərdə MS-nin ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricisi olan ÜDM-ə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, MS-nin 1,9% artması ÜDM-in həcmi təxminən 2% artırır.

Beləliklə, tədqiqatda yuxarıda adları qeyd edilən və reallaşdırılan ekonometrik qiymətləndirilmə modelləri Azərbaycan Respublikasının 2010-2020-ci illərdə qiymətləndirilmiş MS-nin iqtisadi artımın əsas mənbələrindən birini təşkil edən ÜDM-ə və ölkədəki yoxsulluq həddinə əhəmiyyətli təsirini bir daha sübut edir. Azərbaycan Respublikasının böyük imkanlara milli sərvəti bütövlükdə xalqa məxsus olmaqla, gələcək nəsillərin maraqlarının qorunub saxlanması şərtində sərvətin daha çox İK-nın inkişafına yönəldilməsilə, əhəlinin sağlam və yüksək həyat keyfiyyətinin təmin olunması dövlətimizin ən vacib vəzifələrindən olmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. - Bakı: - [n.y], - 2016. - 947s.
2. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. // AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir:-<https://president.az/articles/50474>.
3. Azərbaycan Respublikası, Torpaq məəcəlləsi // Bakı: -113 s.
4. Azərbaycan Respublikasında dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrinin təbii-təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat // Bakı: - 2020. Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi Kollegiyasının aprel 2020-ci il tarixli 02 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir
5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu ilə bağlı normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında qərarı // 1999-cu il, 7 iyun 94 №-li qərar. Dövlət torpaq kadastrının aparılması qaydaları haqqında əsasnamə.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Layihə. “Təbii ehtiyatların Milli Hesablar Sisiteminin prinsiplərinə uyğun uçotuna dair Metodoloji izahatlar” // - Bakı: AR, DSK, - 2012, - 23s.
7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 23 iyul tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında torpaqların yeni normativ qiymətinin müəyyən edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı və “Azərbaycan Respublikasında torpaqların yeni normativ qiymətinin müəyyən edilməsi haqqında əsasnamə” // Bakı: 1998. - 5s.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 23 iyul tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Kadastr qiymət rayonları və yarım rayonları üzrə torpaqların normativ qiyməti” // Bakı: 1998. - 9s.

9. Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi Kollegiyasının ...aprel 2020-ci il tarixli 02 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş balans sənədi: “Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin təbii - təsərrüfat yerləri üzrə bölüşdürülməsinə dair məlumat (01 yanvar 2020-ci il vəziyyətinə)” // Bakı: 2020. - 4s.
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin inkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu KİVDF// 2020. (paralel.az; www.kivdf.gov.az).
11. Azərbaycan Respublikasının yaşıl artım üzrə göstəricilər sistemi // AR DSK.- Bakı: 2016. - 23s.
12. Azərbaycan rəqəmlərdə, 2020 // -Bakı: AR DSK, - 2020, - 244s.
13. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <https://prezident.az/articles/50474>
14. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1998-ci il tarixli ölkə Qanunu ilə təsdiqlənmişdir.
15. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Bioloji Müxtəlifliyin Qorunması xidməti // 21 / 329 nömrəli məktub-Bakı:-02.06.2021-ci il.
16. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektlər və qiymətləndirmə metodologiyası // - Bakı: İİETİ, - 2017, - 25s.
17. Azərbaycan Respublikasında 2019-2023-cü illər üçün ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
18. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi islahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycanın əsas su anbarları və su kanalları // İİETİ, -Bakı:2020.-42 s.
19. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi islahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycanın əsas suvarma kanalları // İİETİ, - Bakı: 2020. - 50 s.

20. Azərbaycan Respublikasında meşələrin mühafizəsi və dayanıqlı inkişafına dair 2020-2030-cu illəri əhatə edən Milli Meşə Proqramı // Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. – Bakı: 14 iyun 2019-cu il.
21. 2005-2015-ci illərdə istilik-enerji kompleksinin inkişafına dair Dövlət Proqramı // Bakı: - 2004.
22. Azərbaycanın faydalı qazıntıları. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti: https://gsaz.az/articles/view/92/Azərbaycanın_faydalı_qazıntıları. (Mənbə: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi).
23. Azərbaycan regionlarında tarazlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişaf istiqanətləri. Monoqrafiya / akademik A.A.Nadirovun redaktəsi ilə. – Bakı: Elm, - 2013. -302s.
24. Azərbaycan geologiyası, III cild / Bakı: Elm, - 2015. - 382s.
25. Azərbaycan ərazilərinə silahlı erməni təcavüzü: itki və tələfatlar (1988-1994)/AR, NK, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupun hesabatı.-Bakı: Elm və təhsil, -2016. - 275s.
26. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf üzrə Gündəlik // -Bakı: [n.y], - 2015. - 50s.
27. Blanşard, Olivier. Makroiqtisadiyyat, ingilis dilindən tərcümə / O.Blanşard.- Pearson, - 2018. - 491s.
28. Bayramov, V.A. Milli iqtisadiyyat konsepsiyası: dayanıqlıq problemi (monoqrafiya) / V.A.Bayramov. Bakı: - Avropa, -2019. - 304s.
29. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf üzrə Gündəlik. // Bakı: - 2015. - 50s.
30. Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə Milli Strategiya // Bakı: - 2011.
31. Böyük İqtisadi Ensiklopediya III cild – Bakı: Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı – “Şərq-Qərb nəşriyyatı”, -2012,-608s.
32. Dayanaqlı Maliyyə üzrə yol xəritəsi 2023-2026 //- Bakı: AMB, - 2023, - 27s.
33. Elektrik enerjisinin ölkədaxili tariflərinin tənzimlənməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Tarifi (Qiymət) Şurası // 28 noyabr 2016-cı il tarixli, 17№-li qərarı.

34. Elmmetriya üzrə vəsait: Elm və texnologiyanın inkişaf indikatorları / M.A.Akoyev, V.A.Markusova, O.V.Moskaleva [və.b] - Bakı: UNEC, "İqtisadi Universiteti", - 2017. - 250s.
35. Əhmədov, M.A. Azərbaycanın davamlı inkişafa keçid strategiyası: makroiqtisadi aspektlər və reallıqlar // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu. - Elmi əsərlər, -2019, - s.64-71.
36. Əhmədov, N.V. Abşeron regionunda mineral xammaldan istifadənin səmərəliliyi / N.V.Əhmədov. - Bakı: Elm və Bilik, - 2018. - 326s.
37. Əliyev, Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı / Ş.Əliyev. - Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, - 2018. - 376s.
38. Əfəndiyeva, Z.C. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində olan faydalı qazıntılar // International Conference on Reconstruction and Recovery in post-conflict situations-press, 100 years of anniversary of Azerbaijan state oil and Industry University, Baku: february 25-26, - 2021, - s.90-94.
39. Əliyev M. Azərbaycan ərazilərinin qızıllığının mövcud vəziyyəti və perspektivləri / M.Əliyev, A.Səmədov, Y.Şirinov, N.Qurbanov, - Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - 192 s.
40. Əliyev, Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı / Ş.Əliyev.-Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, -2018. -376 s.
41. Göyçaylı, Ş. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları / Ş.Göyçaylı, T.İsmayılov. - Bakı: "MBM", - 2009. - 232 s.
42. Həsənlı, Y.H. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Dərs vəsaiti / Y.H.Həsənlı, R.T.Həsənov - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2002. - 301 s.
43. Həsənlı, Y.H. Ekonometrikaya giriş. Dərslik / Y.H.Həsənlı, - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2008. - 236s.
44. Həsənlı, Y. Statistika, praktiki nümunələrlə / Y.Həsənlı, - Bakı: BDU nəşriyyatı, -2014. - 564 s.
45. İqtisadi nəzəriyyə, Makroiqtisadiyyat-1,2. Dərslik. Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə / Moskva: - Daşkov - Ko, - 2010. - 924 c.

46. İtki və tələfatlar: onların hesablanması beynəlxalq metodologiyası. Armenian aggression against Azerbaijan. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupun hesabatı / X.Kazımlının redaktəsi ilə. - Bakı: OL npkt, - 2015. – 185s.
47. İzahlı statistika terminləri lüğəti. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi / A.H. Mansurovun redaktəsi ilə.- Bakı: Səda, - 2010. - 720s.
48. İmanov, Q. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri / Q.İmanov, Y.Həsənlı, - Bakı: Elm, - 2001. - 247 s.
49. Karl, E. Keys. Mikroiqtisadiyyatın əsasları. Pearson Education Limited / Keys Karl E, Feyr Rayc, M.Oster Şaron. – Bakı: Qlobal TFD MMC, - 2018. - 480 s.
50. Keys, Karl E. Mikroiqtisadiyyatın əsasları, ingilis dilindən tərcümə / Karl E. Keys, Ray C.Feyr, Şaron. M.Oster - Nyu-York: Pearson, - 2018. - 478s.
51. Qreqori N., Mənkəyü. Ekonomiksin əsasları. Thomson. South-Western. / Mənkəyü N.Qreqori. –Bakı: [n.y], -2010.-836s.
52. Quliyev, R.M. Yer quruluşu. Torpaq bazarı və torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsi. II cild. / R.M.Quliyev. - Bakı: MBM, - 2008. - 316s.
53. Qarabağda meşələrin bərpasına dair 2021-2025-ci illəri əhatə edən Qarabağ Meşə Bərpası Proqramı // Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. – Bakı: 16 mart 2021-ci il.
54. Marks, K. Kapital, I, II cild / K.Marks. – Bakı: - Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1969. - 895 s.
55. Malixin, V.İ. İqtisadiyyatda riyaziyyat. ADİU-da tərcümə olunmuş dərsliklər / V.İ.Malixin –Bakı. - 2008. - 473 s
56. Maliyyə sabitliyi Hesabatı, 2022 // - Bakı: AMB, - 2023, - 16s.
57. Məmmədov, C. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri və onun üstünlükləri / C.Məmmədov.-Bakı: - 2021. www.science.gov.az.
58. Məmmədov, Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatları / Q.Ş.Məmmədov.-Bakı: Elm, - 2002. -132s.
59. Məmmədov, Q.Ş. Azərbaycan torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial, iqtisadi və ekoloji əsasları / Q.Ş.Məmmədov.- Bakı: Elm, - 2007. - 856s.

60. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanca əsas və insan kapitalının təhlili və modelləşdirilməsi: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2008. - 257 s.
61. Məmmədova, Ş.S. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsinin iqtisadi artıma təsiri. // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş İqtisadi artım və ictimai rifah mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, - Bakı: - 2018, - s.610-615
62. Məmmədova, Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilmə zərurəti, istiqamətləri və problemləri // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, - 2019. №6, - s. 34-41.
63. Məmmədova, Ş.S. Milli sərvətin qiymətləndirilməsində onun tərkibinin düzgün müəyyən edilməsinin zəruriliyi // Asia Pacific International Congress on Contemporary Studies, - Seul, South Korea: - June 1-2, - 2020, - pp.140-148
64. Məmmədova, Ş.S. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-tətbiqi məsələləri // - Bakı: AR DSK, Statistika Xəbərləri, Elmi-praktiki jurnal, - 2/2020, cild 2, - s. 69-77, DOI:10.338.70/2413-6557-2020-6-2-69-77
65. Məmmədova Ş.S. Milli sərvətin yaradılması və artırılması davamlı inkişaf strategiyasının əsası kimi // - Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi xəbərlər, İctimai və texniki elmlər seriyası, WCU, - 2023. №1, (13), - s. 251-257.
66. Məmmədova, Ş.S. Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsi ənənələri // - Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi xəbərlər, İctimai və texniki elmlər seriyası. WCU, - 2023. № II (13), - s. 239-245.
67. Məmmədova, Ş.S. Ölkənin milli sərvətinin yaradılmasında intellektual mülkiyyətin qorunması problemləri // - Bakı: Azərbaycan respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin- İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, - 2020. XX buraxılış, - s. 59-66.

68. Məmmədova, Ş.S. Milli sərvətin artırılması, Qarabağın bərpası və innovasiya məqsədləri üçün intellektual mülkiyyətin qorunmasının zəruriliyi // Postkonflikt vəziyyətlərdə yenidənqurma və bərpa üzrə beynəlxalq konfrans, ADNSU-nun 100 illik yubileyinə həsr olunub. International Conference on Reconstruction and recovery in postconflict situations- press 100 years of anniversary of Azerbaijan State Oil Industry University, - Bakı: - Fevral 25-26, - 2021, - s.304-311.

69. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanın milli sərvətində torpaq resursları və onun qiymətləndirilməsi / Ş.S. Məmmədova. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Şurasının 09.04.2021-ci il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilib. – Bakı: Füyuzat, - 2021. – 34s.

70. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanın torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi problemləri // - Bakı: Azərbaycan Universiteti, İpək yolu, - 2021. Sentyabr, № 3, - s. 57- 65.

71. Məmmədova, Ş.S. Milli sərvət və davamlı inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Sumqayıt Dövlət Universiteti Türkiyə Cumhuriyeti Yüksək Öğretim Kurulu Yıldız Teknik Üniversitesi İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri beynəlxalq elmi konfransının materialları, - Sumqayıt: - 16–17 dekabr, - 2021, - s. 419-424.

72. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri və onların qiymətləndirilməsi // - Bakı: AR DSK, Statistika xəbərləri, elmi-praktik jurnal, - 2021. №4, - s. 4-11. DOI:10.338.70/2413-6557-2021-7-4-4-11

73. Məmmədova, Ş.S. Kapital nəzəriyyəsinə müasir kompleks yanaşmanın istiqamətləri // - Bakı: Bakı Biznes Universiteti, Audit, Elmi -praktiki jurnal, - 2021. 2 (32) , - s. 79-88.

74. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanın su ehtiyatları, hidroenerji potensialı və onların qiymətləndirilməsi // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2021. 3, - s. 62-70.

75. Məmmədova, Ş.S. Ölkənin milli sərvətində maliyyə aktivlərinin yeri və onların dəyərləndirilməsi istiqamətləri // - Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, - 2023. №3, (24), - s.269-275.
76. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanın meşə ehtiyatlarının milli sərvətdə yeri və onların qiymətləndirilməsi // - Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, - 2023. № 2,(19), - s.473-478.
77. Məmmədova, Ş.S. Azərbaycanda innovativ ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sisteminin konseptual əsasları // Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin 60 illiyinə həsr olunmuş “Universitet elminin və təhsilinin müasir problemləri” Respublika elmi konfransı, - Sumqayıt: - 17-18 noyabr 2022, - s. 365-369.
78. Məmmədova, Ş.S. Milli sərvətin yaradılmasında insan kapitalının rolunun nəzəri aspektləri // - Bakı: Qərbi Kəspə Universiteti, Elmi xəbərlər, İctimai və texniki elmlər seriyası, WCU, – 2023. № III (13), - s. 34-40.
79. Məmmədova, Ş.S. İnsan kapitalının dəyərləndirilməsi istiqamətində sağlamlıq və sosial kapitalin bəzi inkişaf problemləri və onun həlli yolları // Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr: müasir çağırışlar və perspektivlər. Beynəlxalq konfrans, SDU, - Sumqayıt: - 25-26 may, - 2023, - s. 65-70.
80. Mikayılov, F.Q. İşğal nəticəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları. / F.Q.Mikayılov, N.E.Məmmədov, R.R.Quliyev - Bakı: İqtisad Universiteti. - 2019. -130s.
81. “Özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin normativ qiyməti haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barəsində” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 27 aprel tarixli 93 nömrəli qərarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı (29 may 2008-ci il, № 120) // Bakı: 2008 - 5s.

82. Yadigarov, T.A. Əməliyyatların tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika / T.A.Yadigarov, - Bakı: Avropa, - 2019. - 352 s.
- 83.Yaqubov, S.M. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik. / S.M. Yaqubov, A.C. Məmmədov – Bakı: ADİU-nın nəşriyyatı. – 2011. – 388 s.
84. Yaqubov, S.M. Statistika. Dərslik. / S.M. Yaqubov, Ə.İ. Əliyev – Bakı: ADİU-nın nəşriyyatı. – 2015. – 458 s.
85. Səmədzadə, Z. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə: [5 cildə] / Z. Səmədzadə. – Bakı: İqdisadi Ensiklopediya Evi, Letterpress, - c.1. -2021. - 635s, - c.2, c.3. 2021.– 668s, - c. 4. 2021. - 591s, Kitab çapı.az. - c. 5. – 2022. - 591s.

Türk dilində istifadə edilmiş ədəbiyyat

86. Mammadova, Sh. S. Doğal kaynak degerleme sorunları. Natural resource valuation issues. // - Türkiye: - Turan Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, - № 54, haziran, - 2022, - s. 72-78.
87. Mammadova, Sh. S. Doğal kaynakların ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi // İstanbul Gelişim Üniversitesi Uluslararası Uygulamalı Sosyal Bilimler Kongresi, - İstanbul: - 10-11 mart 2022, - Seçilmiş Tam metin Bildiriler Kitabı, - s. 167-176.
88. Mehmet, S. Y. Kaynakların laneti olgusu: Rusya örneği / - Türkiye: - Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.- Haziran ,- 2008.
89. Yılmaz, O. Uygulamalı İstatistik / - Sakariya: -2008. – 396s.

Rus dilində istifadə edilmiş ədəbiyyat

90. Абдеев, П.А. Национальное богатство стран мира и инновационные развитие //- Москва: Журнал “Human Proqress”, - 2016. Том 2, №3, - с.1-10.
91. Антонов, С.А. Подход к развитию человеческого капитала // Управление, ФГБОУВО «Государственный университет управления» - № 4(14), 2016. - с.16 - 20.

92. Агеева, А.Ф. Фактор человеческого капитала в эконометрических и агент-ориентированных моделях // - Москва: Центральный Экономико-математический институт РАН. Научный журнал: Моделирование, о капитализация и информационных технологии - 2017, - №4(19). -18с.
93. Агабекова, Н.В. Статистическая оценка человеческого ресурса в системе национального счетоводства: методологические подходы и практические решения // - Минск: - Беларусский экономический журнал, - №3 - 2016, - с.119 - 133
94. Адамов, В.Е. Экономика и статистика. Учебник. / - Москва: Финансы и статистика. – 2019. – 287 с.
95. Бузгалин, А.В. Глобальный капитал. В 2-х томах / А.В.Бузгалин, А.И.Колчанов. - Москва: - МГУ, - 2019. - 1552 с.
96. Бродунов, А.Н., Райлян, А.В. Особенности исчисления национального богатства (стоимости) страны с учетом экономического потенциала. // Sciences of Europe? - 11(11), 2017, - Economics Sciences, - с. 63-67. [e.Library_28427731-89024331.pdf].
97. Беккер, Г. Человеческое поведение: Экономический подход. Избранные труды по экономической теории: / - Москва: ГУВШЭ, 2003, - 672 с.
98. Беспалов, М.Е. Человеческий капитал индивида: сущность формирования и развития // -Астана: Экономика: вчера, сегодня, завтра - 2016, №9, - с.12-22.
99. Вайнштейн А. Народное богатство и народный доход России и СССР в двух книгах. Кн.2 / А.Вайнштейн. - Москва: Наука, - 2000. - 560с.
100. Васильева, О.Г. Проблемы оценки природных ресурсов в эмпирических исследования “Ресурсного проклятия” // Пространственная экономике. – 2018, №4. – с. 67-91.
101. Гушина, И.А. Минимизация транзакционных издержек в прцессе воспроизводства национального богатства // - Москва: Вестник ВГУИТ, - 2017. Том 79, №4,- с. 358-362. doi:10209141 2310-1202-2017-4-358-362.

102. Горбанов, В., Митрофанова И. Природные ресурсы Мировой Экономики // “Мировое и национальное хозяйство”. – Москва: МГИМО МИД России, - 2014, - №2 (29). – с. 1-17. (mires.mgimo.ru/2014/2014-02/).
103. Григорьева, Е.А. Статистические подходы к оценке национального богатства в России // Экономика и предпринимательство, - 2016, №6, - с. 816-820. [URL:<https://elibrary.ru>].
104. Группа Всемирного Банка. Республика Беларусь. Особое внимание: накопление национального богатства, 2018. thdocs.worldbank.org/en/doc.
Where is the Wealth of Nations? Measuring capital for 21st Century/Elektronics resource / - Washington: World Bank, 2006.
105. Гречко, М.В., Гончаров, И.В. Человеческий капитал, человеческие ресурсы, интеллектуальный капитал: взаимосвязь и различие категорий // Экономика и предпринимательство. - 2016, - №2-2(67-2). с. 243.
106. Громова, Н.В. Человеческий капитал как фактор социально-экономического развития России // - Вестник Волжского университета имени В.Н.Татищева, - №1, том 2, - 2019. - с.1-10.
107. Габдулин, Н.М. Современные подходы и методы измерения человеческого капитала // - Казан: Вопросы инновационной экономики, т. 8, №4 - 2018, изд: Креативная экономика, с. 785-798.
108. Доклад о целях в области устойчивого развитие / ООН. / - 2020 год. - 66с.
109. Джеффри, Д.Сакс, Макроэкономика. Глобальный подход. / Д.Сакс Джеффри, Ларрен Б.Фелипе. - Москва: - Дело, - 2007. - 847 с.
110. Диксон, Дж. Новый взгляд на богатство народов. Индикаторы экологического устойчивого развития / Дж.Диксон, Ж. Беккес , К. Гамильтон , [и.др] Москва: Весь мир, 2003, 128 с.
111. Долинина, Т.Н. Национальное богатство Республики Беларусь: концептуальные подходы к оценке // -Минск: Белорусский Государственный Технологический Университет, Труды БГТУ - 2017. серия 5, №1, с. 20-28.
112. Дзарасов, Р.С. Как оценивать национальное богатство? // - Проблемы прогнозирования - 2014. №6 (147) с.115-122.

113. Дробот, Е.В. Концептуальные основы устойчивого развития в XXI веке: принцип триединства и подходы к оценке воздействия бизнеса / Е.В.Дробот, И.Н.Макаров, И.А.Почепаев, // Лидерство и менеджмент, - 2020.-том 7. - №4. - с. 643-658.
114. Доклад о целях в области устойчивого развитие / ООН. /- 2020 год. - 66с.
115. Долинина, Т.Н. Национальное богатство Республики Беларусь: концептуальные подходы к оценке // - Минск: Труды БГТУ, 2017, серия 5, №1, с. 20-28.
116. Диденко Д.В. Человеческий капитал как фактор развития российской интеллектуалоемкой экономики в компаративном контексте (историко-экономический анализ): Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук / - Москва, 2015. - 378с.
117. Долинина,Т.Н. Человеческий капитал в составе национального богатства Республики Беларусь // - Минск: Беларусский государственный технологический университет, - Труды БГТУ, 2018. - серия 5, №1 с. 12-17.
118. Ибрагимов, О.И. Методологические основы статистики национального богатства / О.И.Ибрагимов. – Баку: - 2014, - 394 с.
119. Иманов, Ф. Водные ресурсы и их использование в трансграничном бассейне. р. Куры / Ф.Иманов. - Санкт-Петербург: Свое издательство, - 2016. - 164с.
120. Иванов, В.Г. «Charts Power» - «рейтинговая сила» как инструмент мягкой силы и экономическое оружие: технология использования и стратегии противодействия // -Москва:, - ИНФРА –М, 2015. -188 с.
121. Индексы развития государств мира: справочник // - Москва. Нац.исслед.ун-т. «Вышшая школа экономики». - 2014, - 247с.
122. Кейнс, Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. / Дж.М. Кейнс. - Москва: - Гелиос АРВ, - 2007. - 352 с.
123. Крыловская, Е.М. Ретроперспективный анализ национального богатства как социально-экономического явления хозяйственной жизни // Социально-экономического явления и процессы, - 2014. №1, - с. 33-39.

124. Камалова, А.А. Эффективное использование национального богатства России в условиях рыночной экономики: / Автореферат на диссертации кандидата экономических наук. / - Казань, 2009. - 18с.
125. Корчагин, Ю.А. Человеческий капитал и инновационная экономика / Ю.А.Корчагин. - Воронеж: - 2012. - 144с.
126. Кондратьев, В. Природные ресурсы и экономический рост // Мировая экономика и международные отношения, - 2016, том 60, №1, - с. 41-52.
127. Куклин, А.А. Национальное богатство регионов России: / А.А.Куклин, А.А.Мызин, А.Л.Гурбан [и др.] – Екатеринбург: Институт Экономики УрОРАН, - 2013. - 286 с.
128. Кундышева, Е.С. Математическое моделирование в экономике. Учебное пособие / Е.С.Кундышева, - Москва: - Дашков и К, - 2004. - 352 с.
129. Кремер, Н.Ш. Эконометрика / Н.Ш.Кремер, Б.А.Путко, - Москва: ЮНИТИ, - 2013. - 328 с.
130. Карпова, Г.В. Теория методология моделирования оценки не материальной составляющей национального богатства: / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. / -Санкт Петербург, 2010. - 35 с.
131. Кендрик, Дж. Совокупный капитал США и его формирование / Дж.Кендрик. - Москва: прогресс, 1978, -256с.
132. Лаертский, Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Д.Лаертский. –Москва: Астрель, -2010. - 243с.
133. Леонтьев, Б.Б. Цена интеллекта / Б .Б.Леонтьев. - Москва: Акционер, -2002. -196с.
134. Леденева, М.В. Современные оценки величины и структуры мирового богатства //- Москва: Экономика, - 2011. №1(22), - с.5-12.
135. Лицкевич, Е.В. Национальное богатство: теоретико-метрологический анализ: / Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / -Уфа, 2005. - 187с.

136. Ладонов, В.И. Национальное богатство: Россия на фоне мировых тенденций // - Москва: Вестник Орел ГИЭТб – 2014. №6 (147) - с.115-122.
137. Логвиненко, О.А., Стровский В.Е. Природные ресурсы с позиции учета в составе национального богатства // Урал: Известия Уральского государственного горного университета, - 2019. Вып.№2(54), - с.126-133.
138. Лобанов, Н.Я., Невская М.А. Экономическая оценка природных ресурсов как составляющей национального богатства // Записки Горного института. ISSN 0135.3500. - Санкт-Петербург: 2011, т.194. с.270-275.
139. Любитов, И.Л. Влияние ресурсного богатства на экономический рост: обзор зарубежного опыта и оценки для России / И.Л.Любимов. Москва: Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президента Российской Федерации, - 2016. - 72с.
140. Логвиненко, О.А. Проблемы экономической оценки ресурсов природы в контексте современных институциональных теорий / О.А. Логвиненко, М.Н. Игнатьева // Система управления экологической безопасностью. – Екатеринбург: УрФУ, 2020. – с. 32-36.
141. Макконнел, К.Р. Экономикс / К.Р.Макконнел, С.Л.Брю. - Москва: -ИНФРА - М, - 2017, 983 с.
142. Мамедова, Ш.С. Взаимосвязанные модели национального богатства и устойчивого развития // - Москва: Научно-аналитический журнал. Финансовая экономика. - №2, часть 3, - 2023, - с.178-182,
143. Мамедова, Ш.С. Национальное богатство и обеспечения устойчивого развития // Министерство Науки и Высшего Образования Российского Федерации Уфимский Государственный Нефтяной Технический Университет, Актуальные проблемы обеспечения экономической безопасности государства, регионов, предприятий VI Международной научно-практической конференции, - Уфа, УГНТУ: - 20 июня - 2022 г, - с. 112-115.
144. Мамедова, Ш.С. Традиции, проблемы и результаты оценки национального богатства в современный период // Москва: Экономика и управление: проблемы

и решения, Научно - практический теоретический журнал, - 2022, №12, Т.5, 2022, - с. 99-107.

145. Николаева, И.П. Экономическая теория / И.П.Николаева. - Москва: - ЮНИТИ, - 2008. - 572с.

146. Новый экономический словарь / - 2-е изд.доп. - Москва: Институт Новой Экономики, 2009.

147. Николайчук, О.А. Национальное богатство России: История и современность // Journal of institutional Studies (Журнал институциональных исследований), - 2014. том 6, №2, - с. 110-117.

148. Национальное богатство регионов России: Анализ, проблемы и пути решения / Под.ред. д.э.н. А.А.Куклина, д.т.н. А.А.Мызина: Авторский коллектив: А.А.Куклин, А.А.Мызин, А.Л.Гурбан [и.др.] Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, - 2013. - 286с.

149. Нагиев, В.Н. Рудные месторождения Азербайджанской Республики / В.Н.Нагиев. - Баку: Elm, - 2007. - 596с.

150. Никонепко, В.А. Оценка динамики и эффективности использования национального богатства, Российской Федерации // - Кубан: International Journal of Humanities and Natural Sciences? Vol / 12-3 (39) – 2019/ - с. 106-109.

151. Найкал, Естер Насколько богата Россия? Группа Всемирного Банка / Е.Найкал, О.Емельянова, В.Немева, [и др]. – Вашингтон: Международный банк реконструкции и развития, - 2019, - 62 с.

152. Организация Объединенных Наций, Европейская Экономическая Комиссия. Рекомендации Конференции европейских статистиков для измерения устойчивого развития / ООН-Нью-Йорк и Женева: - 2014. - 242с.

153. Прогноз долгосрочного социального-экономического развития Российской Федерации на период до 2030 года. Официальный сайт Министерства экономического развития Российской Федерации // URL: http://www.economy.gov.ru/wps/wcm/connect/economylib4/mer/activity/sections/macro/prognnoz/doc20130325_06

154. Петти, У. Тракт о налогах и сборах / У.Петти. – Антология экономической классики. Москва: Эконом-КлючЭ, - 1993. - 475с.
155. Посошков, И.Т. Книга о скудности и богатство / И.Т.Посошков. - Москва: - 2003.
156. Пикетти, Т. Капитал в XXI веке / Т.Пикетти. - Москва: Ад Маргинем Пресс, - 2016. - 592с.
157. Перспективы мировой экономики. Всемирный банк.-vseмирnyjbank. // org / /publication / global-economics-prospects-june-2021 -GDR- growth-data-ru.
158. Печаткин, В.В. Инструментарий оценки регионального богатства и возможность его использования в практике территориального управления // Имущественное отношение в РФ, - Уфа: - 2014. №2(149), - с. 55-61.
159. Пыхов, А.П. Диагностика природно-ресурсного капитала территории. // Экономика региона, - 2013. №2, - с.55-63.
160. Полтерович, В. Экономическая политика качество институтов и механизмы “ресурсного проклятия” /В.Полтерович, В.Попов, А.Тонис. Государственный университет высшая школа экономики, при участии Всемирного Банка и Международного Валютного Фонда – Москва: ГУВШЭ, - 2007. - 98с.
161. Продовольственная и сельскохозяйственная Организация Объединенных Наций // «Глобальная оценка лесных ресурсов 2020 года» (ОЛР-2020). Основной отчет.-Рим: FAO, -2021.-184 с.
162. Проект развития человеческого капитала // Группа Всемирного Банка.- Нью-Йорк:World Bank Publications, The World Bank Group, -2018.-48с. <http://worldbank.org/econ.worldbank.org>
163. Плеханова, Г.В. Человеческий капитал контексте в стратегии социального-экономического развития // -Москва: Вестник Российского экономического университета им. Г.В.Плеханова, - 2017, №6 (96). - 8с.
164. Продуктивная толща Азербайджана в 2-х т./Москва: ООО Издательский дом Недра, - 2018.-т.1. 305с, - т 2. 236 с.

165. Рассадин, Б.И., Хваджа, А.Н. Национальное богатство Российской Федерации – США // -Сервис Плус (service plus), - 2019. т. 13. №4, - с. 62-74. DOI:10.24411/2413-693x-2019-10408.
166. Рудакова, О.В. Национальное богатство в системе общественного благосостояния / О.В.Рудакова, В.И.Ладанов // Научные записки ГИЭТ, - 2013, №1(7), - 476с.
167. Раскина, Ю. Статистика природных ресурсов как части национального богатства /Ю.Раскина. – Препринт Ес-06/10, - СПб: - Европейского университет в Санкт-Петербурге, - 2010. - 23с.
168. Руковишникова, И.В., Бояринов, А.Ю. Аналитическое исследование проблемы включения природных ресурсов и условий в состав национального богатства // Экономика природопользования, - 2013. №3, - с. 95-103.
169. Ресурсная модель модернизации экономики: возможности и ограничения / Под. ред. В.Б.Кондратьева. Национальный Исследовательский Институт Экономики и Международных отношений имени Е.М.Примакова Российской Академии Наук. - Москва: ИМЭМО РАН, - 2016. - 322 с.
170. Руководство по измерению человеческого капитала// Европейская экономическая комиссия. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева: Information Service United Nations Economics Commission for Europe, - 2016, - may 2017. - 138с. <http://www.unece.org>
171. Рейтинг стран по уровню образования [электронный ресурс]/Центр гуманитарных технологий: информацмонно-аналитический портал. - Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>.
172. Самуелсон, Пол.А. Экономика / Пол.А.Самуелсон, Нордхаус Д.Вилиам.- Москва: Вином-Кнорус, - 2007. - 1360 с.
173. Советский энциклопедический словарь / Гл.ред. А.М.Покоров. - 4изд.- Москва: Сов. энциклопедия, 1989. - 1632с.
174. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А.Смит. - Москва: ЭКСМО, - 2007. - 960с.

175. Самуэльсон, П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус. - Москва: Вильямс, - 2000. - 688с.
176. Статистика, Под редакцией С.А. Орлова. / - Москва: Эксмо, - 2010. – 445 с.
177. Система национальных счетов. Комиссия Европейских сообществ, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный банк, Нью-Йорк: 2009, 1295 с. (СНС) Номер публикации SNA EA 2008001. Код: ОЭСР 302009191P1. Символ документа ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev,2009, 1295с.
178. Статистика, Учебник. Под редакцией С.А. Орехова. / - Москва: Эксмо, - 2010. – 448 с. (Новое экономическое образование).
179. Сколько стоит Россия 10 лет спустя / [электронный ресурс] // Официальный сайт «Финансовые и бухгалтерские консультанты». - Режим доступа: http://www.fbk.ru/unload/iblock/d34/01www_metodology.pdf
180. Старикова, Е.А. Современные подходы к трактовке концепции устойчивого развития // Вестник РУДН, Серия Экономика, - Москва: - 2017. Т25. N1, - с. 7-17.
181. Салимова, Т.А., Гудкова, Д.Д. Инструментарий оценки устойчивого развития организации // Научно – технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки, - 2017. Т.10, N5. – с.151-160. DOI: 1018721 / JE/10514/
182. Салимов С.М. Нефтегазовая промышленность - основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики: Монография / С.М.Салимов. - Москва: - МАКС Пресс. - 2015.292 с.
183. Сергеева, Е.А. Эколого-экономические активы и их отражение в системе современного счетоводства // Вопросы управления, - 2010. №4, - с.99-105.
184. Струмилин С.Г. Статистика: Экономические очерки: [монограф] / С.Г.Струмилин. - Москва: Госстатиздат, - 1958. - 738с.
185. Самуелсон, Пол.А. Экономика / Пол.А.Самуелсон, Нордхаус Д.Вильям.- Москва: Вином-Кнорус, - 2007. - 1360 с.

186. Синицкая, Н.Я. Развитие теории человеческого капитала: научный обзор // -Архангельск: - Scientific Review – Научные обозрение экономические науки. Economic sciences, - № 2, - 2016, с.182 -190.
187. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов/ Антология экономической классики в 2-х томах, Т1, - Москва: М.П. «Эконов», 1993, - 208 с.
188. Сеченя, Г.И. Эффективное использование интеллектуальной собственности // - Москва: Вопросы экономики, - 2019. №3, - с. 119-141.
189. Салимов С.М. Нефтегазовая промышленность - основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики: Монография / С.М.Салимов. - Москва: - МАКС Пресс. - 2015.292 с.
190. Тарасевич, Л.С. Макроэкономика / Л.С.Тарасевич, П.И.Гребенников, А.И.Леусский - Москва: Юрайт, - 2012. - 686 с.
191. Урсул, А.Д. Становление устойчивой цивилизации: новые глобальные цели // Философия и общество N1, 2016, с. 29-56.
192. Умеров, Э.А. об оценке величины человеческого капитала в национальном богатстве России // - Крым: Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета, - №2(72), - 2021, с. 211-217.
193. Углубленный обзор политики Азербайджана в области энергоеффективности. // Секретариат энергетической Хартии. Баку: - 2013, - 123с. (www.encharter.org)
194. Фишер, С. Экономика / С.Фишер, Р.Дорбнуш, Р.Шмалензи. - Москва: - Дело, - 2001.- 829 с.
195. Фокина, Н.А. Человеческий потенциал как основа развития современной экономики // - Крым: - Институт экономики и управления ФГАОУ ВО «КФУ имени В.И.Вернадского», XVI Всероссийская с международным участием научно-практическая конференция «Теория и практика экономики и предпринимательство» - 2019, с. 243-245.
196. Фомин, Д.А. Оценка национального богатство: советская история и постсоветская практика // -ЭКО . - 2019. - №8 (542) - с.141-162.

197. Хисамутдинов, И.А., Лискевич, Е.В. Проблемы оценки эффективности национального богатства региона //- Москва: Нефтегазовое дело: электронный журнал, - 2014. №2, - с.368-381. [[http:// www.ogbus.ru](http://www.ogbus.ru)]
198. Хоменко, Т.А. Национальное богатство в системе национальных счетов. / Сайт экономическая библиотека научных работ, - 15с. [www / economics. ua /:](http://www.economics.ua) [www.aup.ru / library/](http://www.aup.ru/library/)
199. Черковец, В. Национальное богатство и национальный продукт с позиций общей экономической теории //- Москва: Российский экономический журнал, - 2011. №2, - с. 69-95.
200. Черковец, В. Национальное богатство и национальный продукт с позиций общей экономической теории // - Москва: Российский экономический журнал, - 2013. №3, - с. 80-85.
201. Черковец, В.Н. Национальное богатство и национальный продукт. Книга III. К новому качеству экономического роста и справедливому распределению благ / В.Н.Черковец, О.С.Сухарев, В.М.Кульков [и др.] - Москва: Экономический факультет МГУ имени М.В.Ломоносова, - 2016. - 272с.
202. Шалаева, А.А. Влияние наличия природных ресурсов на экономический рост стран // Мир новой экономики, - Москва: - 2015, №4. – с. 41-47.
203. Шмулин, А.Г. Роль человеческого капитала в инновационном развитии Республики Беларусь // - Минск: Проблемы управления. - 2016, №1(58), - с.19-22.
204. Экономика. Учебник / Под ред. А.С.Булатова. - Москва: Инфра - М, -2010. - 896 с.
205. Экономическое значение природных ресурсов: Ключевые соображения для реформаторов в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии // ОЕСД, СРГ ПДОС, - Парис: - 2011, - 50 с.
206. Элипханов, М.У. Эколого-экономическая оценка природных ресурсов // Известия Чеченского Государственного педагогического института, - 2020, Т.31, №1(22). – с.87-91.

207. Юрак, В.В. Теоретико-методический подход к оценке общественной ценности природных ресурсов: /автореферат дис. на соиск. ученой степени к.э.н. / - Екатеринбург, 2017, - 25с.
208. Ярош, О.Б. Подходы к экономической оценке состояния природного капитала Украины // Международный журнал “Инновационная наука”, - 2016, №2, - с.162-166.
209. Якубов, С.М. Пути преодоления экономического кризиса и роль статистики в принятии решений: опыт Азербайджана // - Киев: Статистика Украины, - 2017, N 3.

Ingilis dilində istifadə edilmiş ədəbiyyat

210. Akpolat, A.G. The long – Term Impact of Human Capital Investment on GDP: A Panel Cointegrated. Regression Analysis // Economics. Research International.- v.2014, ID646518, 10p.
211. Azerbaijan Human Capital Index 2020, databankfiles. worldbank.org/public/ddpext_download/hci/HCI_2paper_AZE/pdf.
212. Azerbaijan Human Capital Review the World Bank / International bank for Recounstruction and Development / 2022 documents1. worldbank.org/curated/en/pdf, p.58.
213. Beça, Pedro and Santos RUI “Measuring Sustainable Welfare: A new approach to the ISEW” // Ecological Economics,-2010, vol.69, issue 4.-p.810-819. [http://econpapers.repec.org/RePEc:eee:ecolec:v:69:y:2010:i:4:p:810-819].
214. Brent, Bleys. The Regional Index of Sustainable Economic Welfare for Flanders, Belgium // Ecological Economics, -2013, vol.5.issue 2. – p.1-28.
215. Becker, Gary S. Human capital / Columbia University Press, - 1964. 10-2. Becker, G.S. Human capital. A Theoretical and Empirical Analyses with special Reference to Education/ G.S.Becker. – Chicago - London, - 1993.
216. Bohm, B. Disaggregated Capital Stock Estimation for Austria – Methods, Consepts and Results / B.Bohm, A.Gleiss, M.Wagner, D.Zeigler // Applied Economics, - 2002. - Vol.34.

217. Chiang, A.C. Fundamental Methods of Mathematical Economics /A.C. Chiang. - Singapore: 3rd ed, McGraw - Hill Book Company, - 1984.
218. Costanza, R., Daly, H.E. Natural Capital and Sustainable Development // Conservation Biology, - Mar. 1992, vol. 6. No1, - pp. 37-46 [Electronic resource]. Mode of access <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/bse.323> / [https://doi.org/10.1046/j1523-1739.1992.610037x].
219. Costanza, R. A New Development Model for a “Full” World // Development, 2009, vol 52, issue 3. p.369-376 [[http://econpapers.repec.org/RePEc:eee:ecolec:V:52:y:2009:i:3:P:369-376](http://econpapers.repec.org/RePEc:eee:ecolec/V:52:y:2009:i:3:P:369-376)].
220. Costanza, R. A virtual Visit to a sustainable 2050 / Costanza R.-2014,-p.73-78 from World Scientific Publishing.Co.Pte.Ltd. [<https://worldscientific.com/doi/pdf.10.1142/97898145468980009>].
221. Droste, N., Bartkowski B. Ecosystem Service Valuation for National Accounting: A.Reply to Obst, Hein and Edens (2016) // Environmental and Resource Economics,-2018.Vol 71(1),-p. 205-215. [<https://doi.org/10.1007/s10640-017-0146-3>].
222. Dolan, E. Lindsay, D. Market: microeconomics model / - St.Peterburg:-1992. - 477p.
223. Dougherty,C. Introduction to Econometrics: 4 th edition / C.Dougherty - Oxford University: - Pres, - 2011. - 512 p.
224. Expanding the measure of Wealth: Indicators of Sustainable Development // - Washington, ch3. The World Bank . - 1977, p. 111.
225. Engen, O. The Development of the Norwegian Petroleum Innovation System: a Historical Overview. Fagerberg J., Mowery D., Verspagen B., eds. // Innovation, Path Dependency.
226. Eurostat - OECD compilation guide on land estimation // Eurostat Manuals and guidelines. – European Union / OECD, - 2015. – 174 s.
26. ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6893405/ks-GQ-14-012-EN-N.pdf
227. EViews 9, Users Guide / - USA: - 2016

228. EViews 9, Comand and Programming Reference / -USA: - 2016
229. Goldsmith, R. A perpetual inventory of national wealth // - Nyu-York: Studies in income and wealth. National bureau of econ.research., - 1951. vol14.
230. Goldsmith, R. W. The National Wealth of the United States in the Postwar Period. A study by the National Bureau of Economic Research . Studies in capital formation and financing, n10 / R. W. Goldsmith. - New York, Princeton: - Princeton University Press, - 1962. – xxixp 434p.
231. Groshev, A.R. Analysis of methodological approaches to the assessment of GDR, taking into account environmental factors // Proceedings of the Tomsk Polytechnic University, - Tomsk: 2006, №309.
232. Hamilton, K. Sustaining Economic Weffare: Estimating Changes in Wealth Per Capita. / K. Hamilton. - November, 2000. - 28 p. URL: [https:// documents.vsemirniybank.org/curated/ru/575961468739146017/pdf/ multipage.pdf](https://documents.vsemirniybank.org/curated/ru/575961468739146017/pdf/multipage.pdf).
233. Hamilton, K., Hartwick, J.M. Investing Exhoustible Resource Rents and the Path of Consumption // Canadian J. of Economics. - 2005, - vol.38. - №2.
234. Hamilton, K., Withagen, C., Sawings, Welfare and Rules for Sustainability // World Bank, - Washington, DC documents 1 worldbank.org / curated/...
235. Hamilton, K. Sustaining Economic Weffare: Estimating Changes in Total and Per Capita Wealth // - Washington Dc, Enviroment, Development and Sustainablility. - 2003. - vol5; Hamilton K., Hartwick J. Cit.op; Where is the Wealth of Nations?
236. Hanley, N., Dupuy, l., McLaughlin, E. Genuine Savings and sustainability // Journal of Economic Surveys, - 2015, vol.29(4), -p.779-806 [<https://doi.org/10.1111/joes.12120>].
237. Handbook on Price and Volume Measures in National Accounts. <https://unstats.org/unsd/nationalaccount/docs/ks-GQ-14-005-EN-N.pdf>.
238. Human Capital Report – URL: <http://reportswelforum.org/global-human-capital-report-2017/>
239. Hermannsson, K., Lessa, P. Human Capital in Economic Development: From Labor Productivy to Macroeconomic Impact // Economics Papers, -v.35. -2016, pp.24-36.

240. Human Development Report, 2016 [электронный ресурс]
URL:<http://hdr.undp.org/>
241. Human Capital Index. 2015, World Economic Forum [электронный ресурс] // <http://www.weforum.org/>
242. Human Development Index and its Components [Electronic resource] / United Nations Development Programme. Human Development Reports.-Mode of access: <http://hdr/undp.org/en/composite/HDI/>
243. Isaksen, A., Karlsen, A. Innovation by Co-evaluation in Natural Resource Industries://The Norwegian Experience Geoforum,-2011, vol 42, No3. – pp.373-381.
244. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Third Edition. United Nations. // New-York: - 2007. - 94p.
245. International Renewable Energy Agency – IRENA // Renewable Capacity statistics. - Abu Dhabi / United Arab Emirates: - 2021. - 64 p.
246. Stewart, Thomas A. The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty-First Century Organization, Currency Doubleday / Thomas A. Stewart. – New York: [n.y], -2002.-320 p.
247. Samedzade, E.Z. National wealth is the basis of sustainable development. 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - “Socio Economic Problems of Sustainable Development”. –Baku: 14-15 February, -2019. -P. 910-913.
248. Statistical Review of World Energy 2021. BP Reviewing World energy data for 70 years|pdfs.
249. Schröter, M. Accounting for capacity and flow of ecosystem services: A conceptual model and a case study for Telemark, Norway/M.Schröter, D.N.Barton, R.P.Remme, L.Hein//Ecological Indicators, - 2014. Vol 36. – p.539-551 [<https://doi.org/10.1016/j.ecolind>].
250. Sachs, J.D., Warner, A.M. Natural Resources Abundance and Economic Growth // National Bureau of Economic Research Working Paper, - Cambridge:- 1995. No5398,-54p.

251. Stevans, P. "Resource impact: curse or blessing? A literature survey." // Journal of Energy Literature. – 2003, vol 9, No1. - pp.3-42.
252. Schultz, T.P. Education Investments and Returns // Handbook of Development Economics / H.Chenery, T.N.Srinivasan (eds).-Vol. 1. – Amsterdam: Elsevier Science Publishers. B.V.1988
253. Schultz, T.W. Investment in Human Capital. The role of Education and Research. The Free Press. - № 4, 1971, - p.272. 8- 2. Schultz T.W. Investment in Human Capital. // American Economic Review – 1961. –Vol.51. - № 1
254. Schultz, T. Human Capital in the International Encyclopedia of the Social Sciences / - N.Y., - 1968, vol 6.
255. Studenmund, A.H. Using Econometrica: A. Practical Guide, 6 th edition / A.H.Studenmund - Addison Wesley: - 2010. - 648 p.
256. Stock, J.H. Introduction to Econometrics 3 rd edition/J.H.Stock. –Addison-Wesley: - 2010. - 840 p.
257. Kunte, A., Estimating National Wealth: Methodology and Results, / K. Hamilton ,Dj. Dikon , M. Clemens – Washington: World Bank, - 1998, 44p. URL: https://millenniumindicators.un.org/unsd/env.Accounting/ceea/archive/Framework/kunte_etal_1998.PDF
258. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. Governance Matters N: Governance Indicators for 1996-2004 // Policy Research Paper/World Bank: - Washington Dc. - 2005, - N3630.
259. Klaus, Schwab. The Fourth Industrial Revolution, / S.Klaus.- 2016, 75p.
260. Kontey, M.A. Curse or a Blessing? Natural Resources in a Multiple Growth Regimes Analysis //Applied Economics, 2013, vol 26. – p.3760 – 3769.
261. Keeley, B. Human capital: how what you know shapes your life? // -Paris:- OECD, - 2007.
262. La Notte, A., Dalmazzone S.Sustainability assessment and causality nexus through ecosystem service accounting. The case Woter purification in Europe // Journal of Developmental Management, - 2018-vol 223,-p.964-974 [<https://doi.org/10.1016/j.jenvman>].

263. Mamedova Sh. A modern and integrated approach to the human capital // Montreal, Canada: Innovation and Entrepreneurship: Collectionm of scientific articles. - Ajax Publishing - 2019, - 124p.
264. Mikayilov, F., Mammadova, Sh., Ibishov, E., Rzayev, R., Huseynov R. Evaluation of national wealth approaches and Problems // Economic and Social Development, 55thInternational Scientific Conference on Economic and Social Development. - Baku: - 2020. -pp.344-349. <https://www.iksadasia.org/>
265. Huseynov, R., Mikayilov, F., Mammadova, Sh., Rzaev, R. Education as one of the phenomena of Continuous development // EconLint , 56th International Scientific Conference on Economic and Social Development, - A Verio (Portugal): - 02-03, June 2020, - pp. 384-393.
266. Muradov, A., Hasanli, Y., Hajiyeve, N. World Market Price of Oil: Impacting Factors and Forecasting. / A. Muradov, Y. Hasanli, N. Hajiyeve – Cham, Switzerland: Springer International Publishing, - 2019, - pp184.
267. Nazarov, V. The impact Entrepreneurship financial opportunities and business environment on the country's innovation development and national wealth / V. Nazarov, J. Hajiyeve, Sh. Mammadova [və b.] // Marketing and Management of Innovations. Scientific journal, ARMG PUBLISHING , - Sumy State University: - ISSN 2218-4511, Emerging Sources Citation Index WOS Q3, DOI 10.21272/mmi.2022.4-10 - Issue 4 2022, - pp. 94-108.
268. Ochuodho, T.O., Alavalapati J.R.Integrating natural capital into system of national accounts for policy analysis. An application of a computable general equilibrium model // Forest Policy and Economics, -2016. -vol 72, -p.99-105. [<https://doi.org/10.1016/j.forpol>].
269. OECD Insights. Sustainable Development: Linking Economy, Society envirmment (Устойчивое развитие: связь между экономикой, обществом, окружающей средой. Summary in Russian. Резюме на русском языке) OECD Multilingual Summaries. [[oecd.org / insights / 41774417.pdf](https://oecd.org/insights/41774417.pdf)]

270. Paldam, M. Social capital Database for a Cross-Country Study // Trust, Social Capital and Economic Growth: An International Comparison / M.Paldam, G.T.Svenden (eds). – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, - 2005.
271. Pearce, D.W., Ulph, D.A. Social Discount Rate for the United Kingdom // Environmental Economics: Essays in Ecological Economics and Sustainable Development / D.W.Pearce (ed)-Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1999 .
272. Pearce, D.W., Warford J.W. World Without End: Economics, Environment and Sustainable Development // Oxford University Press, -Oxford:-1993,-p.139-143.
273. Ploeg, Vander. National Resources: Curse or Blessing? // Journal of Economic Literature, - 2011, - vol 2.No 49.- pp.366-420.
274. Pedro Martinez-Santos. Does 91% of the World's population really have "Sustainable access to safe drinking water" // International Journal of Water Resources Development, - 2017, vol33. issue 4, p.514-533. [<http://econpapers.repec.org/RePEc:eee:ecolec:v:33:y:2017:i:4:p:514-533>].
275. Philip, R.Lane and Gian Maria Milesi-Ferreti. The External Wealth of Nations Revisited: International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis 2018 // R.Lane Philip, Maria Milesi Ferreti Gian - IMF Economic Review 66, - January 11, 2019, - p.189-222.
276. The changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium // Washington; - World Bank, - 2011, - 221p. URL: <https://siteresources.worldbank.org/ENVIRONMENT/Resources/ChangingWealthNations.pdf> DOI: 10.1596/978-0-8213-8488-6
277. The changing Wealth of Nations. Measuring the capital for the 21st Century / [электронный ресурс] // Официальный сайт Всемирного банка. - Режим доступа: <https://siteresources.worldbank.org/INTEEL/214578-111088628964/20748034/All.pdf>.
278. The Changing Wealth of Nations. Building a Sustainable Future // Washington: World Bank. 2018, - 235p, Официальный сайт Всемирного банка: worldbank.org. PDF

279. The Changing Wealth of Nations: Managing Assets for the Future // Washington; - World Bank, - 2021, - 460p. Официальный сайт Всемирного банка: worldbank.org. PDF
280. The Economic Significance of natural resources: Key points for reformers in Eastern Europe. Caucasus and Central Asia // OECD. – Paris: - 2011: [www.oecd.org/env/eap].
281. Tnurow, L. Investment in human capital /-Belmont:Wadsworth Publ, -1970.- 96p.
282. The Global Innovation Index, 2015 Effective Innovation Policies for Development [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/report.pdf/gii-full-report-2015-v6.pdf>.
283. The changing Wealth of Nations: Building a Sustainable Future Azerbaijan Human Capital Forum // - World Bank Group, Human Capital Forum, - Baku, Azerbaijan, December 19-21, 2018, -13p.
284. The Global Innovation Index, 2015. Effective Innovation Policies for Development – WIPO, -2016, 453p.
285. The Human Capital Project // Worldbank Group, The Human Capital Index. 2018, -57p. [www/worldbank.org/en/publication/human capital](http://www.worldbank.org/en/publication/human%20capital)
286. United Nations Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development //: s.dgs.un.org:2030 agenda.
287. US Energy International Administration. International Energy Outlook, 2021.
288. Ville, S., Wicken, O. The Dynamics of Resource – Based Economic Development: Evidence from Australia and Norway // Industrial and Corporate Change, - 2012. – vol 22, No 5. – pp. 1341-1371.
289. Where is the Wealth of Nations? Measuring the capital for the 21st Century / [электронный ресурс] // Официальный сайт Всемирного банка - Washington; World Bank. 2006, - p.208. [https://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-111088625964/20748034/ All.pdf](https://siteresources.worldbank.org/INTEEI/214578-111088625964/20748034/All.pdf); P.XIV.-[http: // iariw.org / papers / 2000 /](http://iariw.org/papers/2000/)

290. Worldbank.org/en/news/feature/2019/01/23/azerbaijan-human capital-forum-helps-the-country...
291. Worldbank.org/en/publication/human-capital#index/bri “The Human Capital Index 2020 UPDATE, human capital in the time of COVID-19 Investin People”
292. Jeffrey, D.Sachs. The Age of Sustainable Development / Columbia University Press, - 2015. - 544p.

Elektron resurslar

293. [https://www-worldbank-org.translate.goog/en/topic/enviroment/publication/changing wealth-of-nations?](https://www-worldbank-org.translate.goog/en/topic/enviroment/publication/changing%20wealth-of-nations?_trg=gl)
294. World Bank Group: [http // worldbank.org](http://worldbank.org).
295. [www. oecd. org / insights](http://www.oecd.org/insights)
296. [https: // www.elgaronline.com/view/97818.43765776.00030.xml](https://www.elgaronline.com/view/97818.43765776.00030.xml)
297. [https: // www.mdpi.com/2071-1050/5/2/496/pdf](https://www.mdpi.com/2071-1050/5/2/496/pdf).
298. [http:www.ipages.ru](http://www.ipages.ru)
299. www.kivdf.gov.az
300. [https://gsaz.az/articles/view/81/Azərbaycan torpaqları](https://gsaz.az/articles/view/81/Azərbaycan%20torpaqları).
301. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
302. www.stat.gov.az
303. [ec.europa.eu / eurostat / documents / 3859598 / 6893405 / ks – GQ-14-012-EN-N.pdf/](http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6893405/ks-GQ-14-012-EN-N.pdf)
304. [https: //kayzen.az.blog/ Azərbaycan coğrafiyası/4614/azərbaycanın təbii ehtiyatları.html](https://kayzen.az.blog/Azərbaycan%20coğrafiyası/4614/azərbaycanın%20təbii%20ehtiyatları.html).
305. news.day.az
306. [www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/Sosial/sosial Economy_01_a.html](http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/Sosial/sosial%20Economy_01_a.html).
307. https://az.wikipedia.org/wiki
308. https://ewikiaz.top/wiki/Natural_of Azerbaijan
309. AR DSK, www.stat.gov.az
310. Report_Water and Health-AZE-UNECE.

311. [thepresentation.ru / geografiya /](http://thepresentation.ru/geografiya/).
312. [minenergy.gov.az / uploads/energetika / alternativ / BOEM.pdf /](http://minenergy.gov.az/uploads/energetika/alternativ/BOEM.pdf)
313. [trend.az / azerbaijan / politics / 3341801.html](http://trend.az/azerbaijan/politics/3341801.html)
314. [http: // econpapers. repec.org/scripts / search](http://econpapers.repec.org/scripts/search)
315. <https://azvision.az>
316. . <https://www.oilfund.az/fund/about/history>
317. <https://www.oilfund.az>
318. <https://www.oilfund.az/storage/uploads/jsewqhwx6a.pdf>
319. <https://www.oilfund.az/storage/uploads/ggygkg6hwe.pdf>
320. https://www.oilfund.az/report-and-statistics/get-download-file/7-2020_tam.pdf
321. <https://www.oilfund.az/investments/gold>
322. [https://www.cbar.az/page-40/ statistics-bulletein 4](https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletein)
323. <https://findoc.az/auth>
324. URL:[http: // www.worldbank. org / depweb / beyond / wrru / wnr_17pdf](http://www.worldbank.org/depweb/beyond/wrru/wnr_17pdf).
325. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanın_təbii_sərvətləri.
326. [https://minenergy.gov.az/az/alternativ və bərpa olunan enerji /](https://minenergy.gov.az/az/alternativ_və_bərpa_olunan_enerji/).
327. Məşələr, Respublikanın məşələri – <http://eco.gov.az>.
328. <https://bigenc.ru/text/5044866> BP Statistical Review of World Economy, 2020.
329. URL:fb.ru/article/147974/bogatstvo-natsionalnoe-etb-ekonomika-rf-natsionalnoe-bogatstvo-rossii.

ÖLAVÖLÖR

Ölavö 1.

Estimation Command:

=====

LS LOG(YH) C LOG(MS) DUMMY2014_2015

Estimation Equation:

=====

LOG(YH) = C(1) + C(2)*LOG(MS) + C(3)*DUMMY2014_2015

Substituted Coefficients:

=====

LOG(YH) = -40.4010242292 + 2.8187081718*LOG(MS) + 0.191299135537*DUMMY2014_2015

Dependent Variable: LOG(YH)

Method: Least Squares

Date: 08/10/23 Time: 13:15

Sample (adjusted): 2010 2020

Included observations: 11 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-40.40102	5.997204	-6.736643	0.0001
LOG(MS)	2.818708	0.372649	7.563981	0.0001
DUMMY2014_2015	0.191299	0.076916	2.487110	0.0377
R-squared	0.879492	Mean dependent var	4.947703	
Adjusted R-squared	0.849365	S.D. dependent var	0.225597	
S.E. of regression	0.087558	Akaike info criterion	-1.806023	
Sum squared resid	0.061332	Schwarz criterion	-1.697506	
Log likelihood	12.93312	Hannan-Quinn criter.	-1.874427	
F-statistic	29.19279	Durbin-Watson stat	1.484203	
Prob(F-statistic)	0.000211			

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.655456	Prob. F(2,8)	0.5450
Obs*R-squared	1.548724	Prob. Chi-Square(2)	0.4610
Scaled explained SS	0.253722	Prob. Chi-Square(2)	0.8809

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2

Method: Least Squares

Date: 08/10/23 Time: 13:18

Sample: 2010 2020

Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.095817	0.326703	-0.293283	0.7768
LOG(MS)	0.006347	0.020300	0.312639	0.7625
DUMMY2014_2015	-0.003509	0.004190	-0.837552	0.4266
R-squared	0.140793	Mean dependent var	0.005576	
Adjusted R-squared	-0.074009	S.D. dependent var	0.004603	
S.E. of regression	0.004770	Akaike info criterion	-7.626014	
Sum squared resid	0.000182	Schwarz criterion	-7.517497	
Log likelihood	44.94308	Hannan-Quinn criter.	-7.694419	
F-statistic	0.655456	Durbin-Watson stat	2.040946	
Prob(F-statistic)	0.544993			

Date: 08/10/23 Time: 13:19
Sample: 2010 2020
Included observations: 11

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
. * .	. * .	1	0.136	0.136	0.2643	0.607
. * .	. * .	2	-0.154	-0.176	0.6428	0.725
. *** .	. *** .	3	-0.436	-0.407	4.0348	0.258
. *** .	. *** .	4	-0.363	-0.361	6.7240	0.151
. * .	. .	5	0.076	-0.029	6.8621	0.231
. ** .	. .	6	0.279	0.012	9.0868	0.169
. ** .	. .	7	0.276	0.012	11.808	0.107
. .	. * .	8	-0.023	-0.105	11.834	0.159
. * .	. .	9	-0.172	-0.009	13.941	0.124
. * .	. * .	10	-0.119	0.099	15.970	0.101

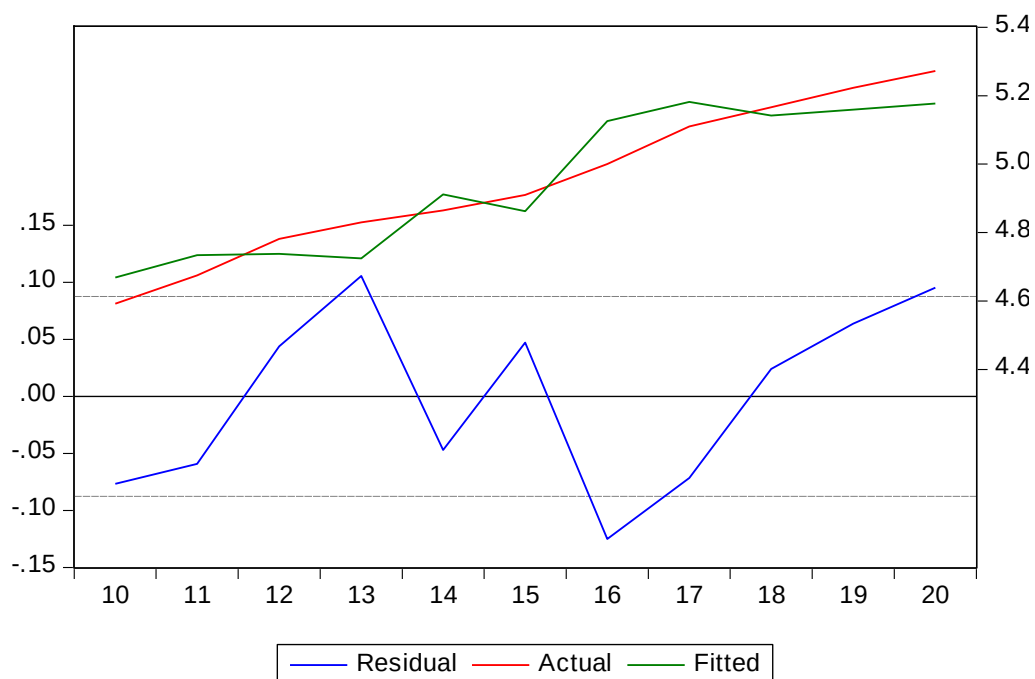
Null Hypothesis: RESID05 has a unit root
Exogenous: None
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=1)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.476976	0.0193
Test critical values:		
1% level	-2.816740	
5% level	-1.982344	
10% level	-1.601144	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.
Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations
and may not be accurate for a sample size of 10

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
Dependent Variable: D(RESID05)
Method: Least Squares
Date: 08/10/23 Time: 13:20
Sample (adjusted): 2011 2020
Included observations: 10 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID05(-1)	-0.840407	0.339287	-2.476976	0.0352
R-squared	0.385405	Mean dependent var		0.017195
Adjusted R-squared	0.385405	S.D. dependent var		0.098923
S.E. of regression	0.077552	Akaike info criterion		-2.181101
Sum squared resid	0.054129	Schwarz criterion		-2.150843
Log likelihood	11.90551	Hannan-Quinn criter.		-2.214295
Durbin-Watson stat	1.900344			

Ölavæ 2

Estimation Command:

```
=====
LS(DERIV=AA) LOG(UDM) C LOG(MS) MA(2)
```

Estimation Equation:

```
=====
LOG(UDM) = C(1) + C(2)*LOG(MS) + [MA(2)=C(3),BACKCAST=2010,ESTSMPL="2010 2020"]
```

Substituted Coefficients:

```
=====
LOG(UDM) = -20.5407894335 + 1.96453505432*LOG(MS) + [MA(2)=-
0.468593321759,BACKCAST=2010,ESTSMPL="2010 2020"]
```

Dependent Variable: LOG(UDM)

Method: Least Squares

Date: 08/10/23 Time: 13:35

Sample (adjusted): 2010 2020

Included observations: 11 after adjustments

Convergence achieved after 4 iterations

MA Backcast: 2008 2009

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-20.54079	5.708770	-3.598111	0.0070
LOG(MS)	1.964535	0.354843	5.536357	0.0005
MA(2)	-0.468593	1.74E-05	-26920.00	0.0000
R-squared	0.809261	Mean dependent var		11.02783
Adjusted R-squared	0.761576	S.D. dependent var		0.196363
S.E. of regression	0.095881	Akaike info criterion		-1.624413
Sum squared resid	0.073546	Schwarz criterion		-1.515896
Log likelihood	11.93427	Hannan-Quinn criter.		-1.692818
F-statistic	16.97107	Durbin-Watson stat		1.241642
Prob(F-statistic)	0.001324			
Inverted MA Roots	.68	-.68		

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.086804	Prob. F(1,9)	0.7750
Obs*R-squared	0.105080	Prob. Chi-Square(1)	0.7458
Scaled explained SS	0.056423	Prob. Chi-Square(1)	0.8122

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2

Method: Least Squares

Date: 08/10/23 Time: 14:18

Sample: 2010 2020

Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.194719	0.638219	0.305097	0.7672
LOG(MS)	-0.011696	0.039699	-0.294625	0.7750
R-squared	0.009553	Mean dependent var		0.006686
Adjusted R-squared	-0.100497	S.D. dependent var		0.009992
S.E. of regression	0.010482	Akaike info criterion		-6.115364
Sum squared resid	0.000989	Schwarz criterion		-6.043019
Log likelihood	35.63450	Hannan-Quinn criter.		-6.160967
F-statistic	0.086804	Durbin-Watson stat		1.760200
Prob(F-statistic)	0.774963			

Date: 08/10/23 Time: 14:19

Sample: 2010 2020

Included observations: 11

Q-statistic
probabilities adjusted
for 1 ARMA term(s)

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob
. * .	. * .	1	0.166	0.166	0.3925
. ** .	. ** .	2	-0.246	-0.281	1.3554 0.244
. *** .	. *** .	3	-0.470	-0.415	5.3078 0.070
. .	. .	4	-0.045	0.029	5.3484 0.148
. .	. * .	5	0.059	-0.178	5.4313 0.246
. ***.	. ** .	6	0.370	0.252	9.3372 0.096
. .	. * .	7	0.008	-0.130	9.3397 0.155
. * .	. .	8	-0.132	-0.038	10.167 0.179
. ** .	. .	9	-0.220	0.019	13.634 0.092
. .	. * .	10	0.010	-0.082	13.649 0.135

Null Hypothesis: RESID07 has a unit root

Exogenous: Constant

Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=1)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.033936	0.0654
Test critical values:	1% level	-4.297073
	5% level	-3.212696
	10% level	-2.747676

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations
and may not be accurate for a sample size of 10

Augmented Dickey-Fuller Test Equation

Dependent Variable: D(RESID07)

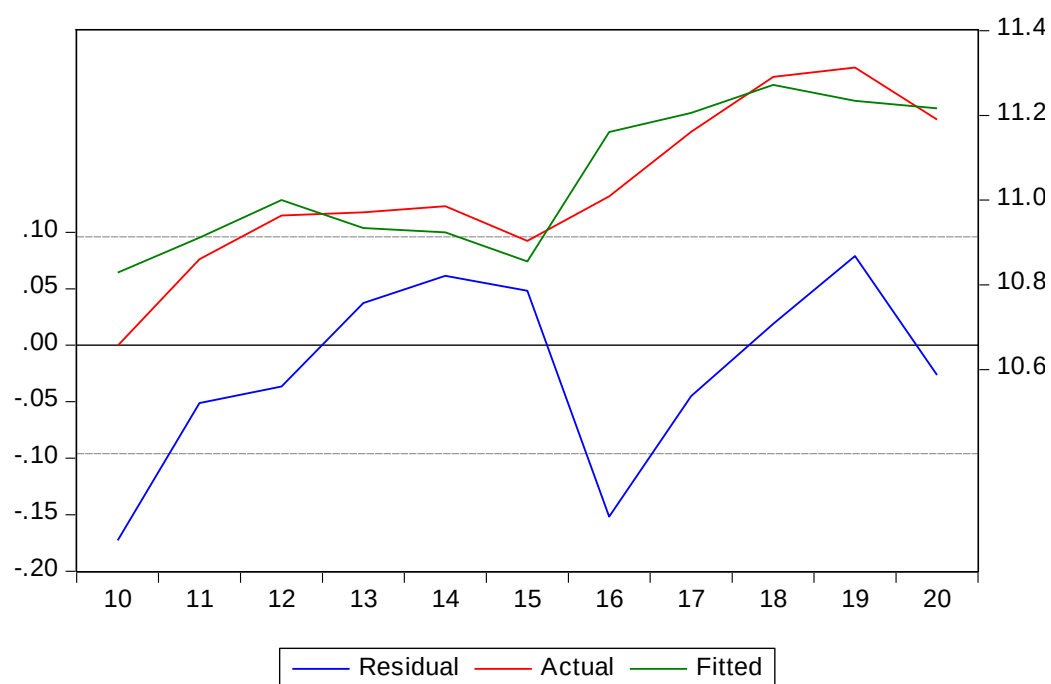
Method: Least Squares

Date: 08/10/23 Time: 13:36

Sample (adjusted): 2011 2020

Included observations: 10 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID07(-1)	-0.835282	0.275313	-3.033936	0.0162
C	-0.003032	0.023500	-0.129022	0.9005
R-squared	0.535013	Mean dependent var	0.014638	
Adjusted R-squared	0.476889	S.D. dependent var	0.099540	
S.E. of regression	0.071994	Akaike info criterion	-2.247612	
Sum squared resid	0.041465	Schwarz criterion	-2.187095	
Log likelihood	13.23806	Hannan-Quinn criter.	-2.313999	
F-statistic	9.204768	Durbin-Watson stat	1.978075	
Prob(F-statistic)	0.016212			

İXTİSARLARIN SİYAHISI

AR -	Azərbaycan Respublikası
AR DSK -	Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
AR DNF -	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
AR DNŞ -	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
AMB -	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
MHS -	Milli Hesablar Sistemi
MS -	Milli sərvət
İK -	İnsan kapitalı
TR -	Təbii resurslar
DB -	Dünya Bankı
İƏ və İT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
BVF -	Beynəlxalq Valyuta Fondu
BMT -	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
MB -	Mərkəzi bank
İKT -	İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları
MDB -	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
BEM -	Bərpa olunan enerji mənbələri
FAO -	Kənd təsərrüfatı və ərzaq təşkilatı
SES -	Su elektrik stansiyaları
KSES -	Kiçik su elektrik stansiyaları
OPEC -	Neft ixrac edən ölkələrin birliyi
CWON -	Millətlərin dəyişən sərvətləri
ÜDM -	Ümumi daxili məhsul
İEO -	İnkişaf etmiş ölkələr
İEOÖ -	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
İİİ -	İnsan inkişaf indeksi
İPİİ -	İnsan potensialının inkişafı indeksi
İKİİ -	İnsan kapitalının inkişaf indeksi